

Гра в бісер

Герман Гессе

Hermann Hesse

Гра в бісер

Мандрівникам на Схід

Спроба життєпису Магістра Гри Йозефа Кнехта з додатком його власних творів
СПРОБА ЗАГАЛЬНОЗРОЗУМІЛОГО ВСТУПУ В ЇЇ ІСТОРІЮ

... non entia enim licet quodammodo levibusque hominibus facilius atque incuriosius verbis reddere quam entia, verumtamen pio diligentique rerum scriptori plane aliter res se habet: nihil tantum repugnat ne verbis illustretur, at nihil adeo necesse est ante hominum oculos proponere ut certas quasdam res, quas esse neque demonstrari neque probari potest, quae contra eo ipso, quod pii diligentesque viri illas quasi ut entia tractant, enti nascendique facultati paululum appropiquant. Albertus Secundus Tract de cristall spirit. ed. Clangor et Collof., lib. I, cap.

Рукописний переклад Йозефа Кнехта:...і хоч з певного погляду речі, що не існують,[1] віддавати словами легше й не так відповідально, як речі суцї, особливо для людей легковажних, а проте для шанобливого й сумлінного історика виходить навпаки: найдужче не даються, коли їх хочеш убрати в одєжу слова, і все ж таки найдужче потребують, щоб їх винесли на суд людський, певні речі, існування яких не можна ні довести, ні навіть припустити, але які саме тому, що шанобливі й сумлінні люди трактують їх немовби речі суцї, на крок наближаються до свого буття, до можливості свого народження. Альберт Другий. Тракт. про кристал. дух., вид. Клангор і Коллоф, кн. I, розд. (лат.).

У цїй книжцї ми маємо намір подати все, що нам пощастило знайти з убогого біографічного матеріалу про Йозефа Кнехта, який в архївах Гри в бісер зветься Ludi Magister Josephus III.[2] Ми не можемо заплющувати очі на те, що ця спроба до певної міри суперечить чи нібито суперечить законам і звичаям Касталїї. Бо якраз вилучення всього індивідуального і якомога повніше вростання окремої особи в ієрархїю Виховної Колегїї і Відділу Наук — один із найвищих принципів нашого духовного життя. І цей принцип так давно вже став традицією, що тепер неймовірно важко, а в багатьох випадках і зовсім неможливо відшукати відомості про життя і вдачу окремих осіб, які мали видатні заслуги перед цією ієрархїєю; дуже часто немає змоги навіть з'ясувати їхні імена. Але така вже характерна риса духовного життя нашої Провінцїї, що її ієрархїчна організація понад усе ставить ідеал анонімності й дуже наблизилась до здійснення цього ідеалу.

Коли ми все ж таки твердо тримаємось свого наміру подати деякі подробицї з життя Магістра Гри Йозефа III і хоч приблизно відтворити його образ, то робимо це не тому, що визнаємо культ особи чи — як може декому здатися — хочемо повстати проти звичаїв, а з щирого прагнення прислужитися істині й науцї. Давнє правило каже: чим

чіткіше й категоричніше ми формулюємо тезу, тим невблаганніше вона вимагає антитези. Ми схвалюємо й шануємо ідею, що лежить в основі анонімності наших Колегій і нашого духовного життя. Та досить глянути на його передісторію, особливо на розвиток Гри в бісер, і ми неодмінно переконаємось, що кожна фаза того розвитку, кожне вдосконалення і зміна Гри, кожна важлива реформа в ній, чи прогресивного, чи консервативного напрямку, хоч і не обов'язково вказує на свого єдиного, справжнього натхненника, зате яскраво виявляє свою суть в особистості того, хто здійснює зміни, хто стає інструментом перетворення і вдосконалення.

Щоправда, ми тепер вкладаємо в поняття "особистість" зовсім інший зміст, ніж його вкладали біографи й історики давніших часів. Для них, а особливо для авторів тих епох, коли помітне було велике зацікавлення біографіями, можна сказати, найістотнішим у людській особистості здавалося відхилення від норми, аномалія, щось неповторне, інколи навіть просто патологічне, а ми тепер видатною особистістю можемо назвати тільки ту людину, якій пощастило уникнути будь-яких оригінальностей та дивацтв і якнайповніше злитися з загальним, якнайбільше прислужитися понадособовому. Коли ми приглянемося пильніше, то побачимо, що цей ідеал був відомий уже в давнину: скажімо, образ Мудреця чи Досконалого в стародавньому Китаї або ж ідеал Сократового вчення про чесноти майже не відрізняється від теперішнього нашого ідеалу. Та й чимало великих духовних організацій, наприклад, римська церква в часи свого найбільшого піднесення дотримувалась таких самих принципів, і не одна велика постать з її історії, якот хоча б святий Фома Аквінський, здається нам, так само, як скульптури стародавніх греків, швидше класичним взірцем певного типу, ніж індивідуальністю. А проте в часи реформації духовного життя, яка почалася в двадцятому сторіччі і спадкоємцями якої ми стали, цей давній, високий ідеал був майже цілком утрачений. Ми дивуємося, коли знаходимо в біографіях із тих часів докладні розповіді про численних братів і сестер героя чи про те, які карби лишило в його душі прощання з дитинством, перехідний вік, боротьба за визнання, туга за коханням. Нас, людей нової епохи, цікавить не патологія чи історія родини, не статеве життя, травлення чи сон героя; навіть його духовні джерела, його виховання під впливом улюбленої праці чи улюблених книжок не мають для нас великого значення. Ми тільки того вважаємо героєм, вартим особливої уваги, хто завдяки своїм здібностям і своєму вихованню виявився здатним майже цілком підкорити свою індивідуальність ієрархічній функції, не втративши водночас сили, свіжості, дивовижної енергії, що становлять суть і окрасу особистості. І якщо між особистістю та ієрархією виникають конфлікти, то саме в цих конфліктах ми вбачаємо спробний камінь, на якому вимірюється велич особистості. Наскільки ми не схвалюємо бунтаря, що під впливом жадань і пристрастей пориває з порядком, настільки ж ми шануємо пам'ять про жертви, про справді трагічне.

Зрештою, коли йдеться про героя, дійсно взірцеву людину, то цікавість до особистості, до імені, до обличчя й жесту здається нам природною і виправданою, бо навіть у найдосконалішій ієрархії, в найбездоганнішій організації ми вбачаємо не

машину, що складається з мертвих, нецікавих частин, а живе тіло, в якому кожна частина, кожен орган має волю і посвоєму бере участь у таємниці життя. З цього ми й виходили, розшукуючи біографічні відомості про Магістра Гри в бісер Йозефа Кнехта, а особливо все те, що він сам написав; нам пощастило знайти кілька рукописів, які ми вважаємо цікавими для читача.

Все чи майже все те, що ми можемо розповісти про життя й особу Кнехта, напевне відоме членам Ордену і в першу чергу гравцям у бісер; уже через саме це ми адресуємо свою книжку не тільки цьому колу, а й сподіваємося знайти вдумливого читача за його межами.

Якби книжка була призначена для того вужчого кола, то вона б не потребувала вступу й коментарів. Та оскільки ми хочемо зацікавити життям і творами нашого героя ще й читача поза Орденом, перед нами постає досить важке завдання — дати для того читача, не такого підготованого, як члени Ордену, невеликий популярний вступ до книжки, що познайомив би його з суттю й історією Гри в бісер. Ми наголошуємо на тому, що вступ цей популярний, він навмисне написаний так, щоб його міг зрозуміти кожен, і нітрохи не претендуємо на з'ясування тих питань і проблем Гри та її історії, над якими сперечаються в самому Ордені. Для об'єктивного висвітлення цієї теми ще не настав час.

Отже, хай читач не сподівається від нас викладу всієї історії і теорії Гри: таке завдання сьогодні не до снаги не тільки нам, а й куди поважнішим і вправнішим за нас авторам. Це завдання лишається на майбутнє, якщо тільки до того часу збережуться джерела й передумова для його виконання. І вже тим більше ця наша праця не може стати підручником Гри в бісер, — його взагалі ніколи не буде написано. Правила цієї найдосконалішої з усіх ігор вивчають тільки звичайним, усталеним шляхом, на це потрібні довгі роки, і ніхто, обізнаний з ними, не може бути зацікавлений у тому, щоб засвоєння їх було спрощене чи полегшене.

Ці правила, мова знаків і граматики Гри, становлять різновид високорозвинутого тайнопису, у створенні якого беруть участь багато наук і мистецтв, особливо ж математика й музика (а відповідно й музикознавство), і який може передати й пов'язати зміст і наслідки майже всіх наук. Таким чином, Гра в бісер — це гра всім змістом і всіма вартостями нашої культури, майстер грає ними десь так, як у добу розквіту живопису художник грав барвами своєї палітри. Всім, що людство в епохи свого піднесення витворило в сфері пізнання, високих думок і мистецтв, що в наступні сторіччя наукового осмислення було закріплене в поняттях і стало спільним інтелектуальним надбанням, — усім цим величезним зібранням духовних вартостей гравець у бісер володіє так, як органіст своїм органом, і орган той доведений до майже неймовірної досконалості, його клавіші й педалі відтворюють весь духовний світ, його реєстри майже незчисленні, теоретично на цьому інструменті можна програти духовний зміст цілого всесвіту. Ці клавіші, педалі й реєстри твердо зумовлені, змінювати їхню кількість і порядок чи пробувати ще далі вдосконалити їх можна хіба що теоретично: збагачення мови Гри способом введення в неї нового змісту підлягає

якнайсуворішому контролю верховного керівництва Гри. І, навпаки, в межах цієї усталеної структури чи, дотримуючись нашого порівняння, в межах складної механіки цього велетенського органа перед гравцем відкривається цілий світ можливостей і комбінацій: майже виключено, щоб серед тисячі суворо, за правилами зіграних партій знайшлося хоч би дві, істотно схожих одна на одну. Навіть якби сталося так, що два гравці випадково взяли б для своїх партій ту саму вузьку тематику, то й тоді ті партії могли б цілком відрізнятись одна від одної і за своїм забарвленням, і за манерою виконання, залежно від складу мислення, вдачі, настрою і віртуозності гравців.

Врешті, історик на свій розсуд може залічувати до якої завгодно доби початок і передісторію Гри в бісер. Бо, як кожна велика ідея, вона, властиво, не мала початку, саме як ідея вона існувала споконвіку. Як ідею, як передчуття й ідеал ми знаходимо її ще в стародавні часи, скажімо, в Піфагора,[3] потім у пізню добу античної культури, в колах еллінських гностиків, так само в стародавніх китайців, тоді в періоди найбільшого розквіту духовного життя арабськомавританського світу, а далі слід її передісторії веде через схоластику й гуманізм середньовіччя до математичних академій сімнадцятого й вісімнадцятого сторіч і аж до романтичної філософії та рун з містичними мареннями Новаліса. В основі кожного прямування духа до високої мети — *universitas litterarum*, в основі кожної платонівської академії,[4] будьякого спілкування духовної еліти, кожної спроби наблизити одні до одних точні й гуманітарні науки, кожної спроби примирити науку й мистецтво чи науку й релігію лежить та сама вічна ідея, яка для нас набула форми Гри в бісер. Такі великі голови, як Абельяр, Лейбніц, Гегель, безперечно мріяли вкласти духовний універсум у концентричні системи й поєднати живу красу духовності й мистецтва з магічною силою формул точних дисциплін. В епоху, коли музика й математика майже одночасно переживали свій класичний період, часто можна було спостерігати зближення і взаємозбагачення цих дисциплін. А за два сторіччя до цього в Миколи Кузанського[5] ми знаходимо думки, навіяні тим самим прагненням, якот хоча б така: "Дух набирає форми можливості, щоб усе вимірювати його можливістю, і форми абсолютної необхідності, щоб усе вимірювати його єдністю і простотою, як вимірює бог, і форми необхідного взаємозв'язку, щоб усе вимірювати з погляду його своєрідності, і, нарешті, форми детермінованої можливості, щоб усе вимірювати з погляду його існування. Але дух вимірює ще й символічно, за допомогою порівняння, коли, наприклад, він користується числом і геометричними фігурами й посилається на них як на подібності". А втім, у Миколи Кузанського, мабуть, не тільки ця думка вже майже передбачає нашу Гру в бісер або лежить близько до того напрямку уяви, що й ця гра інтелекту; в Кузанця можна знайти багато таких подібностей. І його любов до математики, його вміння, його звичка для пояснення теологічнофілософських понять порівнювати їх з фігурами й аксіомами Евклідової геометрії також здаються нам дуже близькими до ладу нашої Гри, і навіть його своєрідна латина (у якій чимало слів — його власні новотвори, хоч кожен латиніст може їх легко зрозуміти) інколи нагадує вільну пластичність мови Гри в бісер.

Не менше підстав є зараховувати до предтеч Гри в бісер і Альбрехта Другого, про

що свідчить уже наш епіграф. Ми також гадаємо, хоч і не можемо підтвердити цього цитатами, що ідею Гри виношували й ті вченікомпозитори шістнадцятого, сімнадцятого й вісімнадцятого сторіч, які клали в основу своїх музичних композицій математичні теорії. В давніх літературах можна подекуди натрапити на легенди про мудрі, магичні ігри, які вигадували і в які грали вчені, ченці або при дворах освічених володарів, наприклад, про особливі шахи, де фігури й поля, крім звичайного, мали ще й інше, таємниче значення. Повсюдно відомі також оповідання, казки й легенди з ранніх часів усіх культур, де музиці приписують не тільки мистецький вплив, а й могутню владу над окремими людьми й цілими народами, роблять її таємничою володаркою чи законодавицею народів і їхніх держав. Думка про ідеальне, небесне життя людей під гегемонією музики відіграла свою роль і в стародавньому Китаї, і в грецьких міфах. З цим культом музики ("І в вічних перетвореннях природи нам чути потаємну владу співу" — Новаліс) якнайтісніше пов'язана і Гра в бісер.

Та хоч ми й визнаємо ідею Гри вічною, а отже, такою, що існувала й подавала свій голос задовго до того, як набрала реальних обрисів, проте її втілення у відомі нам форми має свою історію, про найважливіші етапи якої ми й спробуємо коротко розповісти.

Початок духовного руху, що мав такі багаті наслідки і, між іншим, призвів до заснування Ордену й виникнення Гри в бісер, припадає на той історичний період, який від часів основоположних праць історика літератури Плінія Цігенгальса дістав введеною ним назву "фейлетонної доби".[6] Такі назви зручні, але й небезпечні, вони завжди зваблюють нас на несправедливу оцінку якогонебудь минулого стану в житті людства; отак і фейлетонна доба аж ніяк не була бездуховною чи навіть духовно бідною. Але вона — таке в нас складається враження з Цігенгальсових праць — не знала, що робити з своєю духовністю чи, вірніше, не вміла знайти їй відповідного місця і функції в економічній структурі життя й держави. Щиро сказати, ми дуже погано знаємо ту епоху, хоч саме на її ґрунті виросло майже все те, що нині стало притаманним нашому духовному життю. За Цігенгальсом, то була наскрізь буржуазна епоха, що проголошувала крайній індивідуалізм, і якщо ми, бажаючи відтворити її дух, наводимо деякі її прикмети в Цігенгальсовій версії, то принаймні маємо певність, що вони не вигадані, не надто перебільшені й не спотворені, бо великий дослідник підтверджує свої висновки безліччю літературних та інших документів. Ми згодні з оцінками цього вченого, єдиного, хто взявся за ґрунтовне дослідження фейлетонної доби, і водночас намагаємось не забувати, що дуже легко, та не дуже мудро ганити давні часи за тодішні помилки й вади.

У духовному житті Європи від самого початку середньовіччя виявлялися, здається, дві головні тенденції: звільнення думки й віри від впливу будьяких авторитетів, тобто боротьба розуму, що відчув себе змужнілим і суверенним, проти панування римської церкви, — і, з другого боку, його потаємне, але палке прагнення узаконити свою волю, витворити новий авторитет, що виходив би з самого розуму і був би адекватний йому. Узагальнюючи все це, можна сказати: в цілому дух переміг у тій — інколи дивовижно

суперечливий — боротьбі в ім'я двох принципово протилежних цілей. А чи перемога варта була стількох жертв, чи наш теперішній устрій духовного життя досить близький до ідеалу й досить довго протримається, щоб виправдати всі ті муки, безглуздя й аномалії, від процесів над еретиками і спалення відьом до цькування геніїв, що кінчали божевіллям або самогубством, — нам не дозволено питати. Минуле минуло, а чи воно було добре, чи краще б його взагалі не було, чи ми можемо визнати, що воно мало свій сенс, чи не можемо, не має ніякого значення. Так само відійшла в минуле й боротьба за "свободу" духу: якраз наприкінці фейлетонної доби дух, цілком позбувшись опіки церкви й частково опіки держави, дійсно здобув нечувану і для нього самого нестерпну волю, але так і не знайшов справжнього закону, який сам би сформулював і оточив шаную, не витворив нового авторитету й високої справедливості. Серед наведених у Цігенгальса прикладів приниження, запроданства й самозречення духу в ті далекі часи багато просто дивовижних.

Мусимо щиро сказати, що ми неспроможні дати чітке визначення тому творові, за яким звемо всю епоху, тобто фейлетонів. Складається таке враження, що ті фейлетони, як найпопулярніший різновид публікацій, у щоденній пресі друкували мільйонами — вони були основною духовною поживою жадібною до освіти публіки й розповідали, чи, вірніше, теревенили про найрізноманітніші галузі знань; нам здається, що розумніші з фейлетоністів часто самі брали себе на сміх. Принаймні Цігенгальс признається, що йому траплялось багато таких праць, які він схильний вважати глузуванням авторів із самих себе, — інакше їх годі витлумачити. Дуже можливо, що в тих статтях, які масово з'являлися друком, була велика частка іронії і самоіронії, тільки треба ще знайти ключ, щоб її зрозуміти. Частина творців тих пустопорожніх опусів працювала в редакціях газет, частина була "вільними" літераторами, іноді їх називали навіть поетами, але дуже багато з них, здається, належали й до вченої братії, — часом то були відомі професори вищих навчальних закладів. Улюбленими темами таких публікацій були анекдоти з життя славетних людей обох статей або з їхнього листування і називалися вони десь так: "Фрідріх Ніцше й жіночі моди в сімдесяті роки дев'ятнадцятого сторіччя", "Улюблені страви композитора Россіні", "Роль хатніх собачок у житті відомих куртизанок" тощо. Популярні були також псевдоісторичні дослідження на теми, актуальні для салонних розмов, наприклад: "Мрія про штучне виготовлення золота і модифікація її на протязі сторіч", "Спроби хімікофізичного впливу на погоду" і так далі. Коли ми читаємо в Цігенгальса такі заголовки і бачимо, про що мовилось у фейлетонах, то дивуємося не стільки тому, що були люди, які щодня поглинали ту полову, скільки тому, що автори з ім'ям і доброю освітою допомагали задовольняти величезний попит на розважальну писанину, чи, як тоді це називалося, "обслуговувати масового читача". В деякі періоди фейлетоністи захоплювалися всілякими інтерв'ю з відомими людьми на злободенні теми; Цігенгальс присвячує тим інтерв'ю окремих розділ. Наприклад, у відомого хіміка чи піаніста питали, як він ставиться до тієї чи іншої політичної події, а в популярних акторів, танцюристів, спортсменів, пілотів або й поетів — що вони думають про переваги й вади життя

неодружених людей, про можливі причини фінансових криз тощо. Фейлетоністи прагнули тільки одного — пов'язати відоме ім'я з актуальною темою; у Цігенгальса ми знаходимо дивовижні приклади такого поєднання, він наводить їх сотні. Як ми вже казали, до всього того, мабуть, домішувалась велика частка іронії; може, то була навіть демонічна іронія, іронія відчаю — нам дуже важко все це зрозуміти. Та що стосується широкої публіки, яка в ті часи, здається, поспіль складалася з завзятих читачів, то вона безперечно брала на віру всі ті кумедні речі. Коли якась славетна картина переходила в інші руки, коли з аукціону продавали коштовний рукопис, коли гинув від пожежі старовинний замок чи якийсь нащадок давнього аристократичного роду виявлявся причетним до скандальної історії, читачі не тільки дізнавалися з багатьох тисяч фейлетонів про ці факти, але й того самого чи другого дня діставали ще й силу анекдотичного, історичного, психологічного, еротичного та іншого матеріалу на цю тему, кожна подія викликала цілу зливу ревної писанини, і вся та інформація була вибрана, опрацьована і сформульована так, що на ній лежало тавро квапливо і безвідповідально виготовленого масового товару. Далі нам здається, що до царини фейлетону треба зарахувати й певні ігри, до яких преса наполегливо запрошувала читачів і які ще дужче перенасичували їх інформацією, про що розповідає нам довга примітка Цігенгальса про дивний феномен — "кросворд". У ті часи тисячі людей, що тяжко працювали й жили в тяжких умовах, у годину дозвілля горбилися над квадратиками кросвордів, заповнюючи їх, згідно з правилами гри, відповідними літерами. Але не будемо вважати це захоплення тільки смішним чи безглуздим, не будемо кепкувати з нього. Ті люди, які гралися в дитячі загадки й читали статті про все і ні про що, аж ніяк не були наївними дітьми чи жадібними до розваг феаками — вічно охоплені страхом, вони жили серед політичних, економічних і моральних струсів та заворушень, перебули кілька страхітливих воєн, у тому числі й громадянських, і їхні нехитрі освітні ігри були не просто милою беззмисловою дитинністю, а відповідали глибокій потребі заплющити очі і втекти від нерозв'язних проблем та моторошних передчуттів загибелі в якомога безневинніший уявний світ. Вони терпляче вчилися керувати автомобілями, грали в складні картярські ігри й самовіддано розв'язували кросворди, бо були майже беззахисні перед смертю, страхом, болем і голодом, духовно безпорадні, не здатні вже знайти втіху в релігії. Ті люди читали стільки статей, слухали стільки доповідей, а не мали ні часу, ні сили озброїтись проти страху, побороти в собі ляк перед смертю; вони жили наче в гарячці й не вірили в майбутнє.

Ми повинні коротко зупинитися й на лекціях, на цьому трохи шляхетнішому різновиді фейлетону. Фахівці, а також усілякі інтелектуальні пройдисвіти пропонували в ті часи громадянам, які й далі дуже високо цінували позбавлене свого колишнього значення поняття "освіта", крім статей, ще й силусиленну лекцій, не тільки у вигляді святкових промов з якоїсь особливої нагоди, а в неймовірних кількостях, запекло конкуруючи один з одним. Житель чи жителька середнього міста могли тоді раз на тиждень, а у великих містах мало не щовечора прослухати лекцію на якусь тему — про мистецькі твори, про поетів, учених, дослідників, про мандрівки навколо світу тощо.

Слухачі на тих лекціях залишались пасивними, хоч вважалося, що вони якось причетні до змісту, якось підготовлені до теми, можуть сприйняти її; здебільшого, звичайно, цього не було. Траплялись цікаві, темпераментні, дотепні лекції, скажімо, про Гете, як він у синьому фракі вискакував з диліжанса і зваблював страсбурзьких чи вецларських дівчат, або про арабську культуру — тоді в них було повно модних інтелектуальних слів, перемішаних, як гральні кості.

І слухачі раділи, коли хоч приблизно розуміли котресь із них. Люди слухали лекції про поетів, творів яких вони ніколи не читали й не думали читати, дивилися діапозитиви і, так само, як тоді, коли поглинали фейлетони в газетах, намагалися пробитись крізь купи не пов'язаних між собою, позбавлених будьякого сенсу уламків знань та наукових вартостей. Одне слово, людство перебувало тоді на порозі того жахливого знецінення слова, що, спершу в найвужчому колі і в глибокій таємниці, викликало ту героїчноаскетичну протилежну течію, яка незабаром вирвалася назовні могутнім потоком, започаткувавши нову духовну самодисципліну й духовну гідність.

Непевність і фальш духовного життя тієї доби, якій, проте, з іншого погляду не бракувало енергії і величі, ми, люди нових часів, вважаємо симптомом жаху, що охопив дух, коли він наприкінці епохи уявних перемог і уявного добробуту раптом опинився перед порожнечою: перед тяжкими злиднями, перед смугою політичних та воєнних завірюх і перед зненацька вирослим недовір'ям до самого себе, до своєї сили й гідності, навіть до свого власного існування. І все ж таки в ту добу апокаліптичних настроїв дух іноді сягав неабияких вершин: наприклад, саме тоді зародилась наука про музику, вдячними спадкоємцями якої ми стали. Та хоч як легко розкласти по полицках історії будьякі відтинки минулого, сучасне ніколи не може знайти в ній своє місце, тому, коли рівень духовних потреб і здобутків почав швидко й дуже помітно знижуватись, саме інтелектуалів охопили непевність і розпач. Вони якраз відкрили (хоч про це дехто здогадувався ще від часів Ніцше), що молодість і творча пора нашої культури скінчились і почалася старість, вечірні сутінки; всі раптом відчували це, й дехто досить гостро сформулював, цим же пояснювали й тривожні прикмети часу — мертвотну механізацію життя, глибокий занепад моралі, безвір'я народів, неоригінальність мистецтва. Як в одній химерній китайській казці, всюди лунала "музика загибелі", неначе лункий звук басового регістра в органі, вона гриміла й завмирала протягом багатьох десятиріч, мов пошесть, заражала нездоровим духом школи, часописи й академії, викликала меланхолію і душевні недуги в тих митців, критиків своєї доби, які ще брали близько до серця проблеми часу, виливалася нестримною повіддю дилетантської надпродукції у всіх мистецтвах. До цього ворога, який проник усюди і якого вже не можна було позбутися, ставились порізно. Деякі наймудріші голови мовчки визнавали гірку правду і стоїчно несли її тягар. Дехто пробував заперечувати її, тим більше, що літературні провісники вчення про занепад культури мали багато вразливих місць, на які легко було нападати. А крім того, кожен, хто ставав на герць із тими грізними пророками, здобував слухачів і вплив серед громадян, бо твердження, що культура, якою ще вчора вони володіли і якою так пишалися, перестала існувати,

що освіта й мистецтво, які вони так любили, зробилися вже не справжньою освітою і не справжнім мистецтвом, здавалося їм таким самим зухвалим і нестерпним, як раптова інфляція чи загроза їхньому капіталові від революцій. Серед загального апокаліптичного настрою декотрі займали ще й цинічну позицію: ішли танцювати й називали будьяку турботу про майбутнє старосвітською дурницею, проголошували в бадьорих фейлетонах близький кінець мистецтва, науки й мови, з якоюсь хтивістю самовбивць виявляли в паперовому світі фейлетону, який вони самі ж і збудували, цілковиту деморалізацію духу, інфляцію понять і вдавали, ніби вони з цинічною байдужістю або у вакхічному екстазі спостерігають, як не тільки мистецтво, дух, етика, чесність, але навіть уся Європа, весь світ ідуть до загибелі.[7] Серед кращих людей запанував мовчазнопохмурий, а серед гірших — зловтішний песимізм, і аж через довгі роки, коли внаслідок політичної боротьби і воєн щезло все віджиле, була вироблена нова мораль і переінакшений світ — аж тоді й культура змогла реально оцінити себе і знайти своє справжнє місце.

Але й у ті перехідні десятиріччя культура не спала мертвим сном, а саме в період свого занепаду і уявного самозаперечення, яке від її імені проголошували митці, професори й фейлетоністи, вона пробудила сумління в окремих своїх носіїв, і ті виплекали в собі особливу пильність і якнайсуворіший самоконтроль. Навіть в епоху розквіту фейлетону то тут, то там траплялися невеличкі групи людей, які мали твердий намір зберегти вірність духові і будьщо пронести крізь те лихоліття зерно доброї традиції, дисципліни, методу й інтелектуальної честі. Наскільки ми тепер можемо судити про ті далекі події, процес самовипробування, самоосмислення й свідомого опору занепадові відбувався, здається, головним чином у двох групах. Учені, що не забули про свою відповідальність перед культурою, заглибилися в працю над історією музики і над методами її навчання, бо ця наука саме тоді досягла свого розквіту, і якраз у добу фейлетону два славетні семінари опрацювали зразковий, а усіх поглядів бездоганний робочий метод. І неначе сама доля захотіла винагородити зусилля маленької, але мужньої когорти: в найтяжчі часи сталося радісне диво, були знайдені одинадцять рукописів Йоганна Себастіана Баха, що колись належали його синові Фрідеману! То була випадковість, проте вона подіяла як божий знак. Другим центром опору духовному виродженню було Братство мандрівників на Схід, члени якого плекали не так інтелект, як дух, виховували в собі шанобливість і побожність, — звідси наша сучасна форма духовності і Гра в бісер дістали важливі імпульси, особливо це стосується методів споглядання. Мандрівники на Схід зробили також свій внесок у розвиток нових поглядів на сутність нашої культури і на можливість її подальшого існування — не стільки завдяки своїм досягненням у науковому аналізі, скільки завдяки набутій давніми таємними способами здатності магічно входити в будьяку минулу епоху і в будьякий духовний стан. Наприклад, серед них були музиканти й співаки, що, як запевняють джерела, вміли виконувати композиції ранніх епох з такою бездоганною чистотою, як їх виконували тільки в давнину, — скажімо, грали й співали музичні твори 16чи 16років так, наче зовсім не знали ще всіх тих витончених,

віртуозних способів, що ввійшли в моду пізніше. А це було щось нечуване для тих часів, коли всіх музикантів опанувала манія динаміки й експресії і коли за диригентською технікою і "тлумаченням" мало не забували про самий твір; розповідають, що коли оркестр мандрівників на Схід уперше публічно виконав сюїту з догенделівських часів без жодних крещендо й декрещендо, з наївністю й цнотливістю, властивою іншій добі й іншому світові, деякі слухачі взагалі нічого не зрозуміли, але деякі уважно вислухали її і вирішили, що вперше в житті. почули музику. А один з мандрівників спорудив у залі зустрічей Братства між Бремгартеном і Морбіо[8] бахівський орган, точнісінько такий, який спорудив би собі сам Йоганн Себастьян Бах, якби мав кошти й можливість. Відповідно з засадами, які вже тоді панували в Братстві, творець органа приховав своє ім'я і назвався Зільберманом за своїм попередником із вісімнадцятого сторіччя.

Так ми підійшли до джерел, з яких виникло наше теперішнє розуміння культури. Одним із тих найважливіших джерел були наймолодші науки — історія музики й музична естетика, потім — піднесення математики, яке невдовзі почалося, до цього додалася крапля мудрого досвіду мандрівників на Схід і тісно пов'язане з новим розумінням і тлумаченням музики, бадьоре й покірне водночас, мужнє ставлення до проблеми старіння культури. Але немає потреби широко розповідати про всі ці речі — вони відомі кожному. Головним наслідком цієї позиції, чи, краще сказати, цього нового влиття в культурний процес, була далекосяжна відмова від створення нових мистецьких вартостей, поступовий відхід людей духу від світової метушні і — що мало не менше значення і стало вершиною всього — виникнення Гри в бісер.

Виникненню Гри найбільше прислужилися великі успіхи науки про музику, досягнуті невдовзі після, тобто ще в часи розквіту фейлетону. Ми, спадкоємці цієї науки, вважаємо, що краще знаємо музику великих творчих епох, особливо сімнадцятого й вісімнадцятого сторіч, посвоєму навіть краще її розуміємо, ніж люди всіх давніших часів, у тому числі й самої доби класичної музики. Певна річ, у нас, нащадків, виробилося зовсім інше ставлення до класичної музики, ніж було в людей, що жили в творчі епохи; наше натхненне й не завжди до кінця вільне від покірної меланхолії шанування справжньої музики — далеко не те, що їхнє миле, наївнорадісне втішання музикою, на яке ми не раз, буває, заздriamo, тількино забудемо, за яких умов і в яке лихоліття воно постало. Ми вже впродовж багатьох поколінь вважаємо, що період від кінця середньовіччя До наших часів найбільші, невмирущі здобутки мав не в філософії чи в поезії, як вважало ще майже все двадцяте сторіччя, а в математиці й музиці. Відколи ми — принаймні переважна більшість нас — відмовились від творчого змагання з майстрами тих епох, а також від культу гармонії і чуттєвої динаміки у виконанні музичних творів, що панував серед музикантів протягом сторіч, з часів Бетховена й початку романтизму, відтоді ми вважаємо, що краще й правильніше — звичайно, посвоєму, нетворчо, поепігонському, але як шанобливо! — тлумачимо культуру, яка дісталася нам у спадок. У нас уже немає тієї щедрої творчої енергії, що була притаманна давнім епохам, і нам важко зрозуміти, як у п'ятнадцятому й шістнадцятому сторіччях так довго могли зберегтися в незайманій чистоті музичні

стилі, чому серед велетенської кількості написаної тоді музики, здається, взагалі не можна знайти поганої і чому ще навіть вісімнадцяте сторіччя, в якому почалось виродження, спромоглося на цілий фейерверк стилів, мод і шкіл, осяйноскороминущих і самовпевнених, — але ми віримо, що в музиці, яка тепер зветься класичною, ми осягнули таємницю, дух, добродішність і побожність тих поколінь і взяли їх собі за приклад. Скажімо, ми невисокої чи навіть дуже невисокої думки про теологію і церковну культуру вісімнадцятого сторіччя або про філософію Просвітництва, проте вбачаємо в Бахових кантатах, "Страстях" і прелюдіях найбільшу сублимацію християнської культури.

До речі, в нас є один стародавній, вартий глибокої пошани приклад такого самого ставлення культури до музики, як наше, — Гра в бісер надає цьому прикладові особливе значення. Ми пам'ятаємо, що в Китаї, легендарній країні "давніх імператорів", музиці в державному житті й при дворі належала провідна роль: процвітання музики вважали рівнозначним процвітання всієї культури й моралі, навіть держави, і капельмейстерам наказували суворо оберігати чистоту давніх тональностей. Занепад музики вважали певною прикметою занепаду уряду й держави. І поети розповідали страшні казки про заборонені, диявольські, чужі небу тональності, наприклад, про тональність Цінг Шаня і Цінг Цзи, про "музику загибелі" — як тільки, бувало, її блюзнірські звуки залунають в імператорському палаці, над ним починають збиратися хмари, стіни двигтять і падають, імператор і вся держава гинуть. Не будемо перераховувати всіх висловлювань давніх авторів, наведемо лише кілька уривків з розділу про музику книжки Лі Бувея "Весна й осінь": "Джерела музики лежать у сивій давнині. Вона повстає з міри, а коріння її — у великому Єдиному. Велике Єдине породжує два полюси, а вони породжують силу темряви й силу світла.

Коли на землі мир, коли всі речі перебувають у стані спокою і все в своїх перетвореннях наслідує Найвище начало, тоді музика може бути викінченою. Коли прагнення і пристрасті не звертають на хибний шлях, тоді музика стає досконалою. Досконала музика має свій ґрунт. Вона повстає з рівноваги. Рівновага виникає з справедливості, а справедливість із сенсу всесвіту. Тому про музику можна говорити тільки з людиною, яка збагнула сенс всесвіту.

Музика тримається на гармонії неба й землі, на відповідності темного й світлого.

Держави, що почали занепадати, і люди, приречені на загибель, також мають свою музику, але музика їхня не буває ясна, радісна. Тому чим галасливіша музика, тим сумовитіші стають люди, тим більша загроза нависає над державою, тим дужче занепадає морально володар. Таким чином втрачається сама сутність музики.

Всі священні володарі цінували в музиці ясність. Тирани Гіе і Чжоу Сін любили галасливу музику. Вони вважали гучні звуки гарними, а їхній вплив на маси цікавим. Вони прагнули нових, дивних тональностей, звуків, яких ще ніхто ніколи не чув, намагались у тому прагненні перевершити один одного і втратили міру й мету.

Причиною занепаду держави Чжоу було створення чарівної музики. Така музика хоч і п'янка, але насправді далека від сутності музики. А тому що вона далека від

сутності музики, то вона й не радісна. Коли ж музика не радісна, народ ремствує і життя виходить із своєї колії. Все це буває тому, що неправильно тлумачать сутність музики і прагнуть тільки галасливих тональностей.

Через те музика в епоху, коли панував лад, була спокійна й радісна, а правління врівноважене. Музика неспокійної доби тривожна й похмура, а правління немудре. Музика держави, що починає занепадати, сентиментальна й сумна, а правлінню загрожує небезпека".

Як бачимо, слова цього китайця вказують нам досить чітко на джерела й на справжній, майже забутий сенс усякої музики. Так само як танець і будьяке інше мистецтво, музика в доісторичні часи була чарівним засобом, одним із давніх, дозволених засобів магії. Починаючи з ритму (плескання в долоні, притупування, удари паличками, первісна гра на барабані), вона була могутнім і випробуваним способом "настроювати" багатьох, масу на один лад, надавати подихові, серцям і душевному станові людей одного ритму, надихати їх на виклик і заклинання вічних сил, на танець, на змагання, на військовий похід, на священнодію. І цей первісний, чистий, могутній сенс, сенс чарів, музика зберегла багато довше, ніж інші мистецтва, — досить тільки згадати численні вислови істориків і поетів про музику, починаючи від стародавніх греків і кінчаючи Гете з його "Новелою". Практично марш і танець ніколи не втрачали свого значення. Але вернімося до нашої основної теми.

Про початок Гри в бісер ми розповімо коротко і тільки найважливіше. Виникла вона, здається, одночасно в Німеччині і в Англії, і в обох країнах як вид музичних вправ для вузького кола музикознавців і музикантів, що викладали й навчалися на нових семінарах з теорії музики, Порівнювати початковий стан Гри з пізнішим і теперішнім — те саме, що порівнювати нотний рукопис 15року та його примітивні нотні знаки, між якими ще навіть немає тактових рисок, з партитурою вісімнадцятого або й дев'ятнадцятого сторіччя та з її безліччю складних позначок динаміки, темпу, фразування тощо, які не раз роблять друкування тих партитур тяжкою технічною проблемою.

Спершу Гра була тільки дотепною вправою пам'яті і здатності до музичних комбінацій, поширеною серед студентів і музикантів; грали в неї, як уже сказано, і в Англії, і в Німеччині ще до того, як тут, у Кельнській вищій музичній школі, вона була винайдена й дістала свою назву, що нею послуговується стільки поколінь, хоч насправді Гра вже віддавна не має нічого спільного з бісером, тобто скляними намистинками. Тими скляними намистинками винахідник Гри Бастіан Перро з Кальва,[9] трохи дивакуватий, але розумний, товариський, людяний теоретик музики, користувався замість літер, цифр, нот та інших графічних знаків. Перро — до речі, він залишив нам також трактат "Розквіт і занепад контрапункту" — застав уже на кельнському семінарі досить докладно опрацьований метод Гри: один з учасників її називав скороченими формулами своєї дисципліни якийсь мотив чи початок класичної композиції, а другий мав або продовжити названу річ, або, ще краще, відповісти у вищій чи нижчій тональності, висунути контрастну антитему і так далі. Десять такі

вправи пам'яті й імпровізаційного хисту (хоч виконувані не теоретично, у формулах, а практично, на клавесині, лютні, флейті або голосом) були, мабуть, поширені серед тих, хто пильно вивчав музику й контрапункт, ще за часів Шютца, Пахельбеля і Баха. Бастіан Перро, аматор всіляких ремесел, який власноручно змайстрував кілька роялів і клавикордів за взірцями давніх майстрів, який, певне, належав до Братства мандрівників на Схід і про якого кажуть, начебто він умів грати на скрипці так, як від 18року не вміє вже ніхто: вигнутим смичком, з ручним регулюванням натягу волосіні, — той Перро, взявши за зразок наївну дитячу рахівницю, зробив рамку, натягнув на неї кілька десятків дротин, а на них понанизував скляні намистини різного розміру, форми й кольору. Дротини відповідали лініям, намистини — значенню нот і так далі; таким способом Перро відтворював намистинами фрази з відомих музичних творів або свої власні теми, міняв, транспонував, розвивав їх, перетворював і протиставляв одну одній. З технічного погляду це була забавка, але вона сподобалась учням, її почали наслідувати, мода на неї перекинулася і в Англію. Якийсь час ця музична вправа існувала в такому примітивно милому вигляді. І, як не раз буває, важливий винахід, що йому судилося довге життя, дістав назву від скороминущої дрібнички. Те, в що обернулася згодом гра відвідувачів семінару й нанизані на дротини намистинки Перро, і досі всюди зветься Грою в бісер.

За якихось два чи три десятиріччя Гра, здається, втратила свою популярність серед студентів, що вивчали музику, зате здобула її серед математиків, і довгий час характерною рисою Гри було те, що її завжди переймали, використовували й розвивали далі науки, які саме переживали свій особливий розквіт чи відродження. У математиків Гра набула великої гнучкості, здатності переходити в творчість і навіть певного усвідомлення себе самої та своїх можливостей — і все це відбувалося рівнобіжно з загальним розвитком культурного самоусвідомлення, що на той час пережило велику кризу і, як пише Пліній Цігенгальс, "зі скромною гордістю змирилося зі своїм призначенням — належати до пізньої культури, яка приблизно відповідає пізній античності, добі александрійського еллінізму".

Так каже Цігенгальс. Ми ж спробуємо тепер закінчити свій короткий нарис Гри в бісер. Отже, коли Гра перейшла з музичних семінарів на математичні (цей перехід у Франції та Англії відбувся, мабуть, ще швидше, ніж у Німеччині), то була вже така розвинута, що особливими знаками й скороченнями могла відтворювати математичні процеси; майстри, розвиваючи далі ті знаки й скорочення, послуговувалися в своїй грі абстрактними формулами, виконували один перед одним ряди розв'язань і варіантів рівнянь із своїх дисциплін. Ця математичноастрономічна гра формулами вимагала великої уважності, пильності й зосередженості, серед математиків уже тоді репутація доброго гравця в бісер важила дуже багато — не менше, ніж репутація доброго математика.

Майже всі науки в різний час переймали Гру й наслідували її, тобто застосовували її в своїй сфері, що особливо засвідчено в класичній філології і в логіці. Аналітичний розгляд музичних значень призвів до того, що музичні фрази вдалося вкласти у

фізичноматематичні формули. Трохи згодом за цим методом почала працювати й філологія, позначаючи мовні структури так само, як фізика позначає процеси, що відбуваються в природі, потім на цей шлях стали й образотворчі мистецтва, де архітектура давно вже була тісно пов'язана з математикою. Серед отриманих таким чином абстрактних формул виявлялися все нові взаємозв'язки, аналогії і відповідності. Кожна наука пристосовувала до своїх потреб Гру в бісер, створювала для цієї мети свою мову Гри, що складалася з формул, скорочень і різних варіантів їхніх комбінацій, серед еліти інтелектуальної молоді була популярна Гра рядами й діалогами формул. Гра була не тільки вправою і не тільки відпочинком, а й згустком почуття дисципліни духу. Особливо відзначилися в Грі математики своєю аскетичною і водночас спортивною віртуозністю та суворістю форми; вони мали від Гри велике задоволення, що неабияк допомагало їм уже тоді твердо відмовитись від світових насолод і прагнень. Гра в бісер мала велике значення для остаточного подолання фейлетону і для відродження чистої втіхи від гранично точних вправ інтелекту, якій ми завдячуємо виникнення нової дисципліни духу, суворої, як у ченців. Світ перемінився. Духовне життя доби фейлетону можна порівняти з виродженою рослиною, що змарнувала всі свої соки на гіпертрофований ріст, а наступні спроби виправити становище — зі спробою зрізати ту рослину при самому корені. Юнаки, що хотіли тепер присвятити себе інтелектуальним студіям, розуміли вже ці студії не як збирання вершечків по вищих учбових закладах, де відомі й велемовні, але позбавлені давнього авторитету професори годували їх рештками того, що колись називалось вищою освітою; тепер їм доводилося вчитись так само завзято, як колись інженерам у політехнічних школах, а може, й ще завзятіше, ще методичніше, їм треба було підійматися стрімкою дорогою знань, треба було вичистити й вигострити свою думку на математичних дисциплінах і на схоластичних вправах за Арістотелем, а крім того, навчитися цілком відмовлятися від усіх тих благ, що раніше були такі бажані для багатьох поколінь учених: від швидкого й легкого заробітку, від слави й громадської шани, від хвали в газетах, від шлюбів з дочками банкірів і фабрикантів, від розніженості й розкошів. Письменники з високими тиражами, Нобелівськими преміями й чудовими віллами за містом, славетні лікарі, обвішані орденами, зі служниками в лівреях, академіки з багатими дружинами й розкішними салонами, хіміки з посадами в радах нагляду промислових підприємств, філософи, що володіли фабриками фейлетону й читали запальні лекції в переповнених залах, збираючи оплески й букети, — всі ці постаті зникли і більше не з'являлися в нашому житті. Щоправда, й нині ще є чимало здібних юнаків, які заздять цим людям і хотіли б їх наслідувати, проте шлях до громадського визнання, багатства, слави й розкошів веде тепер не через аудиторії, семінари й докторські дисертації: інтелектуальні професії пережили глибокий занепад, збанкрутували в очах світу, зате знов здобули покутнофанатичну відданість духові. Тим талантам, що більше прагнули блиску й добробуту, довелось відвернутися від набридлої їм духовності й шукати фаху, який міг їм забезпечити сите життя й високі заробітки.

Ми б дуже далеко зайшли, коли б почали докладно змальовувати, яким чином дух

після свого очищення домігся визнання і в державному житті. Досвід швидко показав, що досить було кільком поколінням виявити своє зледащіння й несумлінність у духовній сфері, як це зразу ж завдало дуже відчутної шкоди й практичному життю, дедалі рідше почала траплятися справжня майстерність і почуття відповідальності у всіх інтелектуальних професіях, і в технічних також, тому плекання духу в державі й серед народу, особливо всю систему освіти, поступово монополізувала духовна еліта — ще й тепер майже в усіх країнах Європи освіта, якщо тільки вона не лишилася під контролем римської церкви, перебуває в руках тих анонімних орденів, що набирають своїх членів з духовної еліти. І хоч би як часом дратувала громадську думку суворість і так звана пиха цієї касты, хоч би як окремі особи бунтували проти неї, її становище й досі непохитне, не тільки завдяки її чистоті й відмові від будьяких благ і переваг, крім духовних, а й тому, що всі давно знають чи принаймні здогадуються: така сувора школа необхідна для того, щоб цивілізація існувала далі. Всі знають чи принаймні здогадуються: якщо думка не буде чистою і гострою, якщо дух перестануть шанувати, то незабаром і кораблі та автомобілі зіб'ються з свого шляху, логарифмічна лінійка інженера та бухгалтерія банку й біржі втратять своє значення, свій авторитет і почнеться хаос. А проте минуло чимало часу, поки здобула визнання думка, що й техніка, промисловість, торгівля тощо, які становлять зовнішній бік цивілізації, повинні мати спільні засади духовної моралі й чесності.

На той час Грі в бісер бракувало одного: універсальності, здатності ширяти над факультетами. Астрономи, елліністи, латиністи, схоласти, музикознавці грали в інтелектуально досконалі ігри, але кожен факультет мав свою гру, кожна дисципліна і її відгалуження мали свою мову і свою систему правил. Минуло півсторіччя, поки була зроблена перша спроба подолати ці межі. Затримка ця відбулася швидше з моральних, аніж з формальних і технічних причин: засоби для подолання тих меж уже знайшлися б, але сувора мораль відродженої духовності викликала пуританський страх перед витребеньками, перед змішуванням дисциплін і категорій, глибокий і виправданий страх перед поверненням до гріха пустопорожніх забавок і фейлетонізму.

І ось праця однієї людини мало не з першого кроку привела Гру в бісер до усвідомлення своїх можливостей, а водночас і на поріг універсальності, і знов Гра завдячувала цей поступ своїм зв'язкам з музикою. Один швейцарський музикознавець і zarazом фанатичний прихильник математики надав Грі нового напрямку, а тим самим і показав їй шлях до найвищого розквіту. Тепер уже неможливо дізнатися, яке було його громадянське ім'я: на той час культ особи в духовній сфері відмер, і він увійшов в історію як *Lusor* (або: *Joculator*) *Basiliensis*.^[10] Хоч його винахід, як і кожний винахід, був лише його особистим досягненням і осяянням, але появу його зумовили не тільки приватні потреби і спонуки — він мав куди сильніші імпульси. На той час серед людей духу всюди жило палке прагнення знайти засоби вислову для нових здобутків людської думки, вони тяглися до філософії, до синтезу, цілковите зосередження на своїй дисципліні, яке раніше вважали за щастя, вже не задовольняло їх, то тут, то там якийсь учений проламував мури спеціальної науки і пробував вийти до загального, багато хто

мріяв про новий алфавіт, про нову мову знаків, якою можна було б закріплювати й передавати один одному новий інтелектуальний досвід. Особливо переконливим свідченням цього прямування була праця одного паризького вченого тих часів під назвою "Китайська пересторога". Автор цього твору, якого чимало його сучасників вважало своєрідним ДонКіхотом, — зрештою, в своїй галузі, китайській філології, він був визначним ученим, — перераховував небезпеки, що чигають на культуру й науку, навіть найдисциплінованішу, коли вона не захоче створити міжнародну мову знаків, яка, немов давні китайські ієрогліфи, дозволяла б, не сплутуючи крил особистій уяві й винахідливості, графічно віддавати найскладніший зміст і рівночасно була б зрозуміла всім ученим світу. Найважливіший крок до здійснення цієї вимоги зробив Josulator Basiliensis. Він заклав для Грі в бісер підвалини нової мови, а саме: мови знаків і формул, у якій математика й музика грали однакову роль і яка давала змогу поєднувати астрономічні й музичні символи, зводити математику й музику, так би мовити, до спільного знаменника. І хоч розвиток любої нашому серцю Грі на цьому аж ніяк не закінчився, проте основу для всього того, що сталося пізніше в її історії, заклав уже той базельський анонім.

Відтоді Гра в бісер, що колись була професійною розвагою то математиків, то філологів, то музикантів, почала дедалі більше приваблювати до себе всіх справжніх інтелектуалів. До неї звернулися багато стародавніх академій, масонських лож і особливо прадавнє Братство мандрівників на Схід. Кілька католицьких орденів теж відчували в ній нове духовне віяння і захопилися нею; зокрема в деяких бенедиктинських абатствах Грі віддавали стільки часу й уваги, що вже тоді постало питання, яке не раз поставало й пізніше: чи Церква й Курія мають терпіти й підтримувати Грі, чи заборонити її.

Після подвигу базельця Гра почала дуже швидко розвиватися й нарешті стала тим, чим є й досі: втіленням духовного й естетичного ідеалу, високим культом, містичною єдністю розпорощених членів *universitas litterarum*. У нашому житті вона взяла на себе частково роль мистецтва, а частково роль абстрактної філософії, і, наприклад, за часів Плінія Цігенгальса їй ще часто давали й іншу назву, що походила з поетичної лексики фейлетонної доби й означала заповітну мету не одного чутливого до майбутнього інтелекту, а саме: її називали "магічним театром".

Хоч Гра в бісер від часу свого виникнення з погляду техніки й кількості охопленого матеріалу безмежно розрослася, а з погляду інтелектуальних вимог до гравців обернулася у високе мистецтво й складну науку, за життя базельця їй усетаки бракувало дечого істотного. Тоді кожна партія була нанизуванням, упорядкуванням, групуванням і протиставленням сконцентрованих понять із багатьох галузей науки й мистецтва, швидким вихоплюванням з пам'яті понадчасових вартостей і форм, віртуозним, миттєвим летом через царство духу. Аж багато пізніше з духовного арсеналу науки виховання, а особливо із звичаїв і традицій мандрівників на Схід, до Грі було залучене поняття споглядання. Бо почало впадати в око прикре становище: спритні мнемотехніки, що не мали ніяких інших позитивних якостей, віртуозно

розігрували блискучі партії, вражаючи і збиваючи з пантелику інших учасників Гри блискавичним нанизуванням нескінченних понять. Тепер на таку віртуозність почали накладати дедалі суворішу заборону, і споглядання стало дуже важливою складовою частиною Гри, а для глядачів і слухачів її — навіть основною. Це був поворот до релігійності. Тепер уже потрібно було не тільки за допомогою меткої спостережливості й натренованої пам'яті інтелектуально стежити за послідовністю ідей і всією духовною мозаїкою Гри, а й глибоко віддаватись їй душею. Коли тепер керівник Гри оголошував якийсь знак, гравці повинні були методом суворого, мовчазного споглядання осягнути його зміст, походження і його сенс, що сприяло інтенсивному й органічному засвоєнню знака. Техніку і практику споглядання члени Ордену і Братств Гри виносили зі шкіл еліти, де мистецтву споглядання й медитації приділяли величезну увагу. Це і врятувало ієрогліфи Гри від виродження в прості літери.

Між іншим, до того часу Гра в бісер, хоч яка вона була популярна, для вчених і далі лишалася їхньою приватною справою. В неї можна було грати самому, вдвох, гуртом, хоч особливо глибокі, добре скомпоновані, вдалі партії часом записували, про них дізнавалися в інших містах і в інших країнах, їх або хвалили, або критикували. Та аж тепер Гра поволі почала набувати нової функції — вона стала громадським святом. А проте ще й досі кожному дозволено грати в неї приватно, і особливо любить таку гру молодь. Але тепер кожен, почувши слова "Гра в бісер", найперше подумає про урочисті публічні Ігри, що відбуваються під керівництвом небагатьох досвідчених майстрів, яких у кожній країні очолює Магістр Гри. Такими Іграми не тільки побожно втішаються запрошені — за ними з напруженою увагою стежать слухачі в усіх частинах світу. Деякі з цих Ігор тривають кілька днів або й тижнів, і протягом усього свята і гравці, і слухачі живуть за суворими приписами, обов'язковими навіть на години сну, аскетичним, відчуженим від світу життям цілковитого самозаглиблення, схожим на суворо впорядковане, схимницьке життя, яке провадять виконавці духовних вправ святого Ігнатія.

До цього вже майже нема чого додати. Під гегемонією то тієї, то іншої науки або мистецтва Гра над усіма іграми розвинулася в своєрідну універсальну мову, з допомогою якої гравці можуть змістовними знаками віддавати духовні вартості й сполучати їх одну з одною. За всіх часів Гра була тісно пов'язана з музикою, і виконували її здебільшого або за музичними, або за математичними правилами. Оголошували одну, дві, три теми, потім розвивали й варіювали їх так само, як розвивають і варіюють тему фуги чи музичної фрази в концерті. Гра, наприклад, могла починатися повною астрономічною конфігурацією, або темою бахівської фуги, або фразою з Лейбніца, чи з "Упанішад", а далі, залежно від наміру й від хисту гравця, покликана до життя провідна ідея або розвивалась і поширювалась, або збагачувала свою виразність співзвуччями споріднених понять. Якщо початківець ще міг хіба провести знаками паралелі між класичною музикою і формулою якогось закону природи, то в знавця і майстра Гра від початкової теми вільно розвивалась в безмежних комбінаціях. В одній школі Гри довгий час дуже любили зіставляти, протиставляти і,

нарешті, гармонійно поєднувати дві ворожі одна одній теми чи ідеї, наприклад, закону й волі, індивідуума й громади, до того ж особливу увагу звертали на те, щоб у такій партії обидві теми чи тези були цілком рівноправні й виконані безсторонньо, а з тези й антитези в якомога чистішому вигляді був виведений синтез. Взагалі, крім кількох геніальних винятків, Ігор з негативним чи скептичним, дисгармонійним акордом не любили, а часом навіть просто забороняли їх — головним чином через той зміст, який у період свого найвищого розквіту Гра здобула в очах гравців. Вона означала витончену, символічну форму пошуків досконалості, високу алхімію, наближення до єдиного в собі, над усією безліччю образів суцього духу, отже, до бога. Десь так, як побожні мислителі давніших епох уявляли життя всіх істот на землі спрямованим до бога і бачили багатоманітність явищ довершеною і до кінця продуманою тільки в божистій єдності, так і фігури й формули Гри в бісер розросталися, музичили й філософували світовою мовою, виплеканою всіма науками та мистецтвами, простували, граючи й бавлячись, до високої досконалості, до чистого буття, до цілковитої дійсності. Гравці завжди любили слово "реалізувати" і свої дії сприймали як шлях від становлення до буття, від можливого до дійсного. Хай нам буде дозволено тут ще раз згадати наведений вище вислів Миколи Кузанського.

До речі, поняття християнської теології, оскільки вони були класично сформульовані і таким чином стали ніби спільним культурним набутком, природно ввійшли в мову Гри; вона могла так само легко й точно віддати і включити в Гру одне з основних понять віри, цитату з біблії, вислів котрогось із отців церкви чи латинський текст меси, як і геометричну аксіому або ж мелодію Моцарта. Ми навряд чи перебільшимо, коли зважимося сказати: для вузького кола справжніх майстрів Гра означала майже те саме, що служба божа, хоч від створення своєї власної теології вона утримувалась.

У боротьбі за своє існування серед недуховних світових сил Гра в бісер і римська церква надто потребували допомоги одна одної, щоб можна було допустити до їхньої сутички, хоч привід до неї траплявся дуже часто, бо й тут, і там інтелектуальна чесність і щире прагнення до чітких, однозначних формулювань спонукали до розмежування. Але до нього так ніколи й не дійшло. Рим ставився до Гри то прихильно, то холодно і цим задовольнявся: адже навіть у конгрегаціях і серед високого духівництва багато найрозумніших голів захоплювались Грою. До того ж Гра, відколи почали влаштовувати громадські Ігри і був призначений *Magister Ludi*, перебувала під охороною Ордену й Виховної Колегії, а вони в своєму ставленні до Риму завжди були втіленням рицарської ввічливості. Папа Пій XV, ще будучи кардиналом, належав до ретельних, досвідчених гравців у бісер. Коли ж він став папою, то не тільки назавжди кинув Гру, як і його попередники, а й спробував боротися з нею; за його влади мало не дійшло до заборони католикам брати в ній участь. Але він помер, не встигнувши здійснити свій намір, і одна популярна біографія цього небуденного церковного діяча трактує його ставлення до Гри як глибоку пристрасть; вже ставши папою, він тільки тому почав виявляти до неї ворожість, що сподівався таким чином побороти своє

справжнє почуття.

Гра, в яку раніше вільно грали окремі особи й товариства і яку вже віддавна ласкаво підтримувала Виховна Колегія, набула характеру офіційної організації спершу у Франції і в Англії, а потім досить швидко і в інших країнах. У кожній країні були створені комісії Гри і призначені верховні керівники, що мали титул Магістра Гри, а публічні Ігри, які відбувалися під особистим керівництвом Магістра, стали інтелектуальним святом. Звичайно Магістр, як усі вищі й найвищі діячі інтелектуальної сфери, лишався анонімним: крім кількох найближчих осіб, ніхто не знав його імені. Офіційні, міжнародні засоби зв'язку — радіо тощо — використовували тільки під час громадських, великих Ігор, за які відповідав Магістр Гри. Крім керівництва громадськими Іграми, Магістр мав ще один обов'язок: опікувався гравцями й школами Гри, а головне, якнайсуворіше наглядав за розвитком самої Гри. Лише всесвітня Комісія Гри вирішувала (нині такого вже майже не трапляється), вводити чи не вводити до складу Гри нові знаки й формули, поширювати чи не поширювати правила, бажано чи небажано залучати до неї нові галузі знань. Коли Гру розглядати як своєрідну всесвітню мову інтелектуалів, то Комісії Гри окремих країн під керівництвом своїх Магістрів утворюють ніби академію, що наглядає за складом, розвитком і чистотою цієї мови. Комісія кожної країни має Архів Гри, тобто списки всіх досі перевірених і допущених до Гри знаків і кодів, кількість яких давно вже набагато перевищила кількість давніх китайських ієрогліфів. Загалом достатньо підготовленим гравцем вважають того, хто здав випускний іспит за вищу школу, а особливо за школу еліти, проте — так було раніше, і так лишилося й тепер — мовчки мають на увазі, що він досяг непересічних успіхів в одній із провідних галузей науки або в музиці. Майже кожен п'ятнадцятирічний учень школи еліти мріє стати членом Комісії Гри або навіть Магістром Гри. Та вже серед докторантів тільки невеличка частина плакає шанобливу надію активно служити Грі та її подальшому розвитку. Зате всі ці шанувальники Гри старанно опановували теорію і медитацію, а під час "великих" Ігор утворювали те найвужче коло шанобливих, відданих учасників, що надає громадським Іграм урочистого характеру і вберігає їх від перетворення в чисто декоративну виставу. Для цих справжніх знавців і шанувальників Гри *Magister Ludi* — ніби володар чи первосвященик, майже божество.

Але для кожного самостійного гравця, а тим паче для Магістра, Гра в бісер — це насамперед заглиблення в музику, десть у такому значенні, яке мав на думці Йозеф Кнехт, коли одного разу сказав про класичну музику: "Ми вважаємо класичну музику екстрактом і втіленням нашої культури, бо саме в ній наша культура виявила себе найяскравіше і найхарактерніше. Ми вбачаємо в цій музиці спадщину античності і християнства, дух світлої і мужньої побожності, неперевершену рицарську мораль. Бо ж мораль, врешті, і є класичним виявом культури, взірцем людської поведінки, втіленням у певний образ. Між 15і 18роками з'являлися всілякі музичні твори й стилі, і засоби їхні були найрізноманітніші, але дух, чи, краще сказати, мораль усюди була та сама. Людська позиція, виявом якої стала класична музика, завжди однакова, вона

завжди ґрунтується на однаковому ставленні до життя і прагне до однакової переваги над випадковістю. Ось вони, риси класичної музики: усвідомлення трагізму людського буття, погодження з людською долею, мужність і веселість. Чи це буде грація менуета Генделя або Куперена, чи доведена до найвищої ніжності чуттєвість, як у багатьох італійців або в Моцарта, чи тиха, зосереджена готовність до смерті, як у Баха, — завжди це якесь змагання, якась мужність, якесь рицарство, і в усьому цьому чутно відлуння надлюдського сміху, безсмертної веселості. Хай це відлуння буде чутно і в наших Іграх, у цілому нашому житті, у наших діях і в наших стражданнях".

Ці слова записав один із учнів Кнехта. Ними ми й закінчуємо свою розвідку про Гру в бісер.

ЖИТТЄПИС МАГІСТРА ГРИ ЙОЗЕФА КНЕХТА

ПОКЛИКАННЯ

Про походження Йозефа Кнехта ми нічого не дізналися. Як і багато інших учнів елітарних шкіл, він або рано лишився сиротою, або жив у несприятливому середовищі, і його забрала звідти й усиновила Виховна Колегія. В кожному разі, йому не довелося переживати конфлікту між школою і родиною, що обтяжує молоді роки стільком обдарованим юнакам, утруднює їхній вступ до Ордену, а деяким ще й ламає вдачу, робить її важкою і суперечливою. Кнехтові пощастило: він ніби народився для Касталії, для Ордену, для служби у Виховній Колегії, йому ніби змалку судився такий шлях; і хоч він добре пізнав труднощі духовного життя, а все ж трагедію кожного, хто прирікає себе служінню духові, пережив безболісно. Але присвятити особі Йозефа Кнехта таку велику розвідку нас звабила не тільки сама ця трагедія, скільки тиха, ясна, промениста наполегливість, з якою він творив свою долю, розвивав свій хист, здійснював своє призначення. Як усі видатні люди, він Мав свого генія, *daimonion*, [11] і свою *amor fati*, [12] але його *amor fati* здається нам вільною від похмурого фанатизму. Щоправда, ми не знаємо того, що сховано в глибині людської душі, і пам'ятаємо, що історія, хоч би як тверезо, з якою діловитою об'єктивністю вона була писана, завжди лишається поезією, а третій вимір поезії — вигадка. Адже нам зовсім не відомо, — коли звернутися до великих прикладів, — як жилося, радісно чи тяжко, Йоганнові Себастьянові Баху або Вольфгангові Амадееві Моцарту. У Моцарта ми вбачаємо надзвичайно зворушливу, милу грацію рано дозрілого генія, а в Баха — повчально-новітнє погодження зі стражданням і смертю як з батьківською волею бога, але це знання про них ми винесли не з їхніх біографій чи з фактів їхнього приватного життя, що дійшли до нас, а тільки з їхніх творів, з їхньої музики. Далі, до того Баха, біографію якого ми знаємо і образ якого склали собі з його музичних творів, ми несамохіть доточуємо і його посмертну долю: у своїй уяві немов бачимо, як він ще за свого життя знав і мовчав, усміхаючись, що зразу ж після смерті всі його твори забудуть, а рукописи їхні підуть на макулатуру, що замість нього один із його синів стане "великим Бахом" і досягне успіху, що після свого воскресіння його музика зіткнеться з непорозуміннями і варварством фейлетонної доби тощо. Так само ми схильні приписувати чи накидати ще квітучому, порипутому у вир творчої праці Моцарту свідомість того, що йому буде затишно в обіймах смерті, ранню

певність у своїй приреченості. Там, де лишився твір, історик не може діяти інакше — він розглядає той твір разом з життям його творця, як дві нероздільні половини живого цілого. Так ми робимо з Моцартом чи з Бахом, так ми робимо і з Кнехтом, хоч він належить до нашої, принципово "нетворчої" епохи й не лишив після себе "творів" у такому значенні, як ті майстри.

Коли ми пробуємо описати життя Кнехта, то тим самим пробуємо й витлумачити його, і коли нам як історикам дуже шкода, що про останні його роки майже немає цілком певних відомостей, то саме легендарність цих останніх років Кнехтового життя й додала нам мужності взятися за цю справу; Ми беремо на віру цю легенду й погоджуємося з нею, байдуже, чи це правда, чи тільки повчальна вигадка. Так само, як ми не знаємо, де і в якій сім'ї народився Кнехт, ми нічого не знаємо і про його кінець. Але ми не маємо ніяких підстав вважати, що цей кінець міг бути випадковим. Життя Йозефа Кнехта, наскільки воно нам відоме, постає перед нами як чіткий ряд дедалі вищих щаблів, і коли в своїх здогадах про його кінець ми залюбки приєднуємось до легенди й беремо її на віру, то причина цьому ось яка: те, що каже легенда, на нашу думку, могло б бути останнім, завершальним щаблем його життєвого шляху й цілком впливало б з усіх попередніх. Признаємося навіть, що перехід цього життя в легенду здається нам органічним і виправданим, так само як ми нітрохи не сумніваємось, що світило, яке зникло з наших очей, "зайшло", існує далі. У тому світі, в якому ми, автор і читач цих рядків, живемо, Йозеф Кнехт досяг і доконав найвищого, що тільки можна собі уявити: як *Magister Ludi* він був вождем і взірцем для тих, хто служив духовній культурі чи прагнув їй служити, він зразково беріг і примножував духовну спадщину як первосвященик храму, святого для кожного з нас. Але він не тільки досяг рівня Магістра, не тільки посів місце на вершині нашої ієрархії, а й пішов далі, переріс його такою мірою, про яку ми лише можемо шанобливо здогадуватись, і саме тому нам здається цілком природним і логічним, що й його біографія переступила межі звичайних вимірів і стала врешті легендою. Ми приймаємо це диво, раді цьому диву і не хочемо заглиблюватись у його тлумачення. Та оскільки Кнехтове життя — історія, а воно таки історія до одного цілком певного дня, то ми й трактуватимем його як історію і намагатимемось відтворити цей легендарний шлях саме таким, яким він відкрився нам під час досліджень.

З дитинства Йозефа Кнехта, тобто з того часу, коли він ще не був учнем елітарної школи, нам відома тільки одна подія, але вона має важливе, символічне значення, бо свідчить про перший вагомий поклик духу до хлопця, про перший акт покликання, і знаменно, що перша покликала його не наука, а музика. Цей уривок з біографії, як і майже всі відомості про особисте життя Кнехта, ми завдячуємо одному його учневі з класу Гри в бісер і відданому шанувальникові, що записав багато висловів і розповідей свого великого вчителя.

Кнехт мав тоді десь дванадцять чи тринадцять років і був учнем класичної гімназії в містечку Берольфінгені під Цабервальдом, де він, мабуть, і народився. Хоч хлопець уже давно був стипендіатом гімназії і колегія вчителів, особливо вчитель музики, двічі чи

тричі рекомендували його найвищому керівництву для переведення в школу еліти, сам він нічого не знав про це і ще жодного разу не бачив нікого з еліти чи з Магістрів Виховної Колегії. І раптом учитель музики (Йозеф тоді вчився грати на скрипці й на лютні) сказав йому, що невдовзі, можливо, до Берольфінгена завітає Магістр музики — перевірити, як у гімназії налагоджене музичне навчання, тож хай Йозеф налягає на справи, щоб не осоромитись самому й не осоромити свого вчителя. Ця звістка глибоко схвилювала хлопця, бо він, звичайно, добре знав, хто такий Магістр музики, знав, що той не просто з'явиться з якогось високого відділу Виховної Колегії, як з'являлися двічі на рік шкільні інспектори, а що він — один із дванадцяти напівбогів, один із дванадцяти керівників тієї найшановнішої Колегії і найвища інстанція для цілої країни в усьому, що стосується музики. Отже, Магістр музики, *Magister musicae*, особисто відвідає Берольфінген! У цілому світі для малого Йозефа була, може, тільки одна людина ще легендарніша й загадковіша — Магістр Гри в бісер. Він наперед відчував величезну, боязку пошану до Магістра музики і уявляв собі його то якимось королем, то якимось чарівником, то ніби одним із дванадцяти апостолів чи котримось із великих митців класичної доби, таких як Міхаель Преторіус, Клаудіо Монтеверді, й. Й. Фробсргер або Йоганн Себастьян Бах, — і так само палко очікував, як і боявся тієї хвилини, коли з'явиться це світило. І один із цих напівбогів і архангелів, один із таємничих і всемогутніх правителів духовного світу власною особою з'явиться тут, у містечку, в їхній гімназії, і він, Йозеф, побачить його, і, може, Магістр озветься до нього, перевірить, як він грає, полає його або похвалить — то була така величезна подія, ніби якесь диво, рідкісне небесне явище, та й учителі казали, що це вперше за багато десятиріч *Magister musicae* відвідає їхнє містечко і їхню маленьку гімназію. Хлопцеві порізному ввижалася зустріч високого гостя, а насамперед — як пишна офіційна урочистість, схожа на ту, що він бачив, коли новий бургомістр вступав на свою посаду: з духовим оркестром і прапорами, а може, навіть із фейерверком; Кнехтові товариші уявляли собі приїзд Магістра так само. Щоправда, радість Кнехта трохи затьмарював острах: він боявся, як би самому не опинитися надто близько до тієї великої людини, не зганьбити себе перед таким знавцем своєю грою і своїми відповідями. Але той острах був не тільки гнітючий, а й солодкий, бо в глибині душі, не признаючись у цьому навіть самому собі, він вважав очікуване свято з його прапорами і фейерверками зовсім не таким бентежним, гарним, важливим і, попри все, дивовижно радісним, як те, що він, малий Йозеф Кнехт, побачить Магістра зблизька, що той завітає до Берольфінгена трохи й задля нього, Йозефа, — адже Магістр приїде перевіряти, як у гімназії вчать музику, а вчитель музики, видно, гадає, що іспит можуть влаштувати і йому, Кнехтові.

Але, мабуть... ох, ні, навряд чи до цього дійде, де там! У Магістра є важливіші справи, ніж вислухувати, як малий хлопчисько цигикає на скрипці, він, певна річ, перевірятиме старших учнів, вони більше всього знають. З такими думками чекав Йозеф великого дня, і той день настав, але почався з розчарування: на вулицях не грав оркестр, на будинках ніхто не вивісив прапорів та гірлянд, треба було, як і щодня, брати книжки й зошити і йти на звичайний урок, і навіть у класі він не побачив ані

найменших ознак святковості, все було звичайне. Почався урок, на вчителеві був той самий костюм, що й завжди, і він жодним словом не згадав про почесного гостя.

Але на другому чи третьому уроці все ж таки сталося диво: постукавши в двері, зайшов служник і сказав, що учень Йозеф Кнехт повинен за чверть години з'явитися до вчителя музики, перед тим гарненько причепурившись, помивши руки й почистивши нігті. Кнехт зблід з переляку, вийшов, ледве переставляючи ноги, зі школи, тоді кинувся до інтернату, поклав книжки, вмився, причесався, тремтячими руками взяв футляр зі скрипкою та нотний зошит і подався до флігеля, де були музичні си. У горлі в нього стояв клубок. На сходах його зустрів один з гімназистів і схвильовано мовив, показуючи на клас: — Почекай тут, поки тебе викличуть.

Минуло не так багато часу, поки настав край його чекання, проте для Кнехта то була ціла вічність. Ніхто його не викликав, але до класу зайшов якийсь чоловік, зовсім старий, як йому спершу здалося, не дуже високий, сивий, з гарним ясним обличчям і пильними блакитними очима. Погляд тих очей міг би злякати, проте він був не тільки пильний, а й веселий: не те, щоб чоловік сміявся чи хоча б усміхався, просто в очах його світилася тиха, спокійна веселість. Чоловік сів на стільчик перед старим шкільним фортепіано й сказав: — Ти Йозеф Кнехт? Твій учитель задоволений тобою, він, здається, любить тебе. Ходи, трохи пограємо разом.

Кнехт ще перед тим дістав скрипку з футляра. Старий узяв ноту "ля", хлопець настроїв скрипку і боязко, запитливо глянув на нього, — Що б ти хотів зіграти? — спитав Магістр.

Учень не зміг нічого відповісти, серце його переповнювала святоблива пошана до старого. Він ще ніколи не бачив такої людини, Він нерішуче взяв ноти й простяг їх Магістрові.

— Ні, — сказав Магістр, — я б хотів, щоб ти зіграв щось напам'ять, не вправу, а щось просте, що ти знаєш напам'ять, може, пісню, яка тобі подобається.

Кнехт збентежився; це обличчя, ці очі зачарували його. Він соромився свого збентеження, але не міг відповісти, не міг сказати жодного слова. Магістр не квапив його. Він одним пальцем програв початок якоїсь мелодії і запитально глянув на хлопця. Той кивнув головою, зразу ж радісно підхопив мелодію — то була старовинна пісня, яку вони часто співали в школі.

— Ще раз! — сказав Магістр.

Кнехт повторив мелодію, а старий зіграв до неї другий голос. Тепер старовинна пісня звучала в маленькому класі на два голоси.

— Ще раз! Кнехт знов заграв перший голос, а Магістр зразу другий і третій. Чудесна старовинна пісня лунала в класі на три голоси.

— Ще раз! — І Магістр зіграв три голоси до мелодії. — Гарна пісня! — тихо сказав він. — А тепер зіграй її ще в альті.

Кнехт слухняно зіграв, Магістр задав йому тон і долучив до його гри свої три голоси.

— Ще раз! — знов і знов казав старий дедалі веселіше.

Кнехт зіграв мелодію в тенорі, раз у супроводі двох, а раз — трьох голосів. Так вони, виконали пісню кілька разів, і слова їм були вже не потрібні; з кожним повторенням мелодія сама собою ставала багатшою, набувала нових оздоб. Маленька порожня кімната, освітлена веселим ранішнім сонцем, святково звучала у відповідь.

За якийсь час старий перестав грати й спитав: — Може, досить? Кнехт похитав головою і заграв знов. Магістр приєднався до нього з своїми трьома голосами, і чотири голоси весело проклали тонкі, ясні лінії, перегукуючись один з одним, підтримуючи один одного, перетинаючись і описуючи один навколо одного дуги й фігури, а хлопець і старий, забувши про все на світі, віддавалися тим чудовим спорідненим лініям і фігурам, що утворювались там, де лінії схрещувалися, і, обсотані їхнім чарівним плетивом, грали, тихо похитуючись, наче скорялися невидимому капельмейстрові. Нарешті Магістр, закінчивши мелодію, повернув голову й спитав: — Сподобалось тобі, Йозефе? Кнехт мовчки глянув на нього. Очі його світилися вдячністю, він весь світився, але не міг вимовити жодного слова.

— Може, ти вже знаєш, що таке fuga? — спитав Магістр.

На обличчі в Кнехта проступив сумнів. Він уже слухав fugи, але на уроках вони їх ще не проходили.

— Добре, — сказав Магістр, — тоді я покажу тобі fugу. Найкраще ти зрозумієш, що це таке, коли ми самі скомпонуємо її. Отже, для fugи насамперед потрібна тема, але тему ми не будемо довго шукати, а візьмемо її з нашої пісні.

Він зіграв кілька нот, уривок з мелодії, що прозвучав дуже дивно, якийсь обрубок без голови і без хвоста. Потім зіграв тему ще раз, трохи далі, і в ній уже з'явився перший вступ, другий вступ зробив перехід із квінти в кварту, третій повторив перший на октаву вище, так само четвертий повторив другий; експозиція закінчилася клаузулою в тональності домінанти. Друга розробка вільніше модулювала в інші тональності, третя, схиляючись до субдомінанти, завершилась клаузулою в основному тоні. Хлопець дивився на розумні білі пальці Магістра, бачив, як на його зосередженому обличчі тихо віддзеркалювався план музики, а очі спочивали під напівопущеними повіками. Серце в хлопця калатало від захвату, від любові до Магістра, а слух його вбирав fugу, і йому здавалося, що він уперше слухає музику. Він угадував за витвором духу, що поставав перед ним у звуках, гармонію закону й волі, служіння і влади, гармонію, яка дарує людям щастя; він доручав себе і запрягався в вірності цьому духові і цьому майстрові, він бачив тієї хвилини, що йому, його життю, цілому світові вказує дорогу, дає лад і мету дух музики, і коли гра скінчилася, він прикипів поглядом до чарівника, що сидів перед ним, до володаря, якому він віддався душею і серцем і який усе ще схилявся над клавіатурою, приплющивши очі, з просвітлим зосередженим обличчям. Хлопець дивився на нього й не знав, чи йому втішатися блаженством цих хвилин, чи плакати, що вони вже минули. Нарешті старий повільно підвівся зі стільчика, проникливо й водночас невимовно ласкаво глянув на нього веселими блакитними очима й сказав: — Ніде люди так легко не стають друзями, як граючи разом. Це дуже гарно. Сподіваюся, що віднині ми з тобою будемо друзями.

Може, ти також навчишся компонувати фуги, Йозефе. — З цими словами старий подав йому руку й рушив до дверей, але на порозі ще раз обернувся, глянув на Йозефа й легенько, ввічливо вклонився на прощання.

Через багато років Кнехт розповідав одному своєму учневі: коли він вийшов із флігеля, з місті і в усьому світі він побачив більшу зміну і більше чару, ніж коли б вони були оздоблені прапорами, стрічками, гірляндами та фейєрверками. Він щойно пережив акт покликання, який можна, мабуть, з цілковитим правом назвати таїнством: йому став видимий, гостинно відкрився його очам ідеальний світ, досі відомий його молодій душі або з чужих слів, або з палких мрій. Цей світ не тільки існував десь далеко, в минулому чи в майбутньому, — ні, він був поряд, живий і діяльний, він світився, посилав своїх вістунів, апостолів, таких людей, як цей старий Магістр, що, до речі, був не таким уже й старим, як здалося Йозефові. І той світ послав одного з своїх незвичайних вістунів і до нього, маленького гімназиста, щоб дати йому знак, покликати його! Таке значення мала для Йозефа та зустріч, і минув не один тиждень, поки він справді довідався й переконався, що чарівній події, яка відбулася тієї священної години, відповідала цілком певна подія і в реальному світі, що те покликання було не тільки благодаттю і покликом у його власній душі і в його сумлінні, а й дарунком і покликом до нього земних сил. Бо довго не могло лишатися таємницею, що відвідини Магістра музики були не простою випадковістю і не справжньою інспекцією. Уже давно ім'я Кнехта, на підставі рапортів його вчителів, стояло в списку учнів, які здавалися гідними того, щоб їх зарахували в школу еліти чи принаймні щоб вони були рекомендовані Верховній Колегії. Оскільки ж Кнехта хвалили не тільки за відмінне знання латинської мови і гарну вдачу, але його ще й особливо рекомендував і хвалив учитель музики, Магістр музики вирішив скористатися службовим відрядженням і на кілька годин заїхати до Берольфінгена, щоб самому глянути на цього учня, його цікавили не стільки Кнехтові успіхи з латинської мови і вправність пальців (тут Магістр цілком покладався на оцінки вчителів, хоч усе ж таки побував на їхніх уроках), скільки те, чи в хлопця справді є хист музиканта у високому значенні цього слова, здатність до захвату, до підпорядкування, до покірної шаноби, до служіння культові. Загалом учителі звичайних шкіл не без поважних на те підстав були досить скупі на рекомендації учнів до еліти, а все ж траплялося, що вони надавали комунебудь перевагу з міркувань не зовсім чесних або котрийсь не дуже уважний учитель уперто рекомендував свого улюбленця, хоч той був тільки старанний, шанобливий і вмів підлабузнюватись, та й годі. Таких Магістр музики особливо не любив, він миттю вгадував, чи іспитований свідомий того, що йдеться про його долю, його майбутнє, і горе було тому учневі, який демонстрував йому свою спритність, поведився надто впевнено, надто мудро або ще, бува, й пробував підлизатися, — Магістр не раз бракував таких, ще й не почавши іспиту.

Учень Кнехт сподобався старому Магістрові, навіть дуже сподобався, ще й дорогою, ідучи далі в своїх справах, він задоволено згадував про Йозефа; ніяких нотаток він не робив у своєму зошиті, але запам'ятав щиро, скромного хлопця і, вернувшись з

відрядження, власноручно включив його прізвище в список учнів, яких проєкзаменував котрийсь із членів Виховної Колегії і визнав, що вони гідні вчитися в елітарній школі.

Про той список — гімназисти звали його "Золотою книгою", але інколи й глузливо величали "Каталогом шанолубів" — Йозефові часом доводилось чути в гімназії, і говорили про нього різним тоном. Коли список згадував учитель, хоча б навіть тільки для того, щоб дорікнути учневі: мовляв, такому, як він, годі й сподіватися, що його запишуть до "Золотої книги", — то його тон був урочистий, в голосі бриніла повага і навіть якась бундючність. Та коли, бувало, про "Каталог шанолубів" заводили мову самі учні, тон їхній найчастіше був зневажливий і перебільшено байдужий. Одного разу Йозеф почув, як хтось із учнів сказав: — Ет, чхати я хотів на той ідіотський список! Путящий хлопець туди нізащо не попаде. Вчителі вводять до нього тільки тих, хто кує день і ніч, та ще підлабузників.

Дивні часи настали для Йозефа після тієї чудесної події. Спершу хлопець нічого не знав про те, що тепер він належить до "electi", [13] до "flos juventutis", [14] як величали в Ордені учнів елітарних шкіл; поки що він зовсім не думав про якісь практичні, відчутні наслідки тієї події, про те, що вона може вплинути на його долю, на його щоденне життя, і коли для вчителів він був уже обранцем, тим, хто йде від них, сам Йозеф сприйняв своє покликання лише як процес у глибині своєї душі. Але й так це була різка межа в його житті. Хоч година, проведена з чарівником, тільки здійснила чи наблизила те, про що Йозеф уже здогадувався у своєму серці, а проте саме ця година відділила вчорашнє від сьогоднішнього, минуле від теперішнього і майбутнього, як той, хто прокинувся зі сну, хай навіть серед такого самого оточення, як він бачив у сні, все ж не має сумніву, що він прокинувся. Людині порізному, безліччю шляхів відкривається її покликання, але суть і сенс цієї події завжди ті самі: душа тоді прокидається, перероджується, в неї прибуває сили, замість снів і передчуттів, що йшли зсередини, раптом виникає і вривається поклик ззовні, уламок дійсності. Тут цей уламок дійсності прибрав постать Магістра: досі відомий йому тільки як далекий, оточений глибокою пошаною напівбог, архангел з небесної високості, він з'явився власною особою, дивився на нього блакитними очима, що все бачили, сидів на стільчику перед шкільним фортепіано, грав з ним, дивовижно грав, майже без слів показав, що таке музика, благословив його і зник. Спершу Кнехт був просто нездатний думати про те, що з усього цього може вийти, його вщерть сповнило безпосереднє, внутрішнє відлуння цієї події, оволоділо всіма його думками й почуттями. Як молода рослина, що досі розвивалася тихо й несміливо, а тепер зненацька почала глибше дихати й швидше рости, наче якимось дивом за одну годину усвідомила закон свого ества і з усієї сили намагається виконати його, так і Йозеф, тількино чарівникова рука торкнулася його, почав швидко й палко збирати свою силу й напружувати її, відчув, що він міняється й росте, що між ним і світом з'явилися нові дисонанси й нова гармонія; часом він міг на уроках музики, латинської мови й математики виконувати завдання, до яких іншим учням його віку було ще далеко, відчував себе здатним вчинити який завгодно подвиг, а часом забував про все на світі, з якоюсь новою для нього ніжністю й радістю поринав

у мрії, дослухався до вітру чи дощу, задивлявся на квітку чи на швидку течію річки, нікого не розуміючи, про все здогадуючись, охоплений почуттям симпатії, цікавості, бажанням усе пізнати, тягнучись від свого "я" до ближнього, до світу, до таємниці й таїнства, до боліснопрекрасної гри явищ.

Так, зароджуючись і розростаючись у душі, аж поки внутрішні й зовнішні імпульси зустрілися й підтвердили себе одні в одних, відбулося покликання Йозефа Кнехта в ідеально чистому вигляді. Він пройшов усі його щаблі, спізнав усе його щастя і всі його болісні тривоги. Ніякі передчасні відкриття і нескромні вторгнення не порушили цього благородного процесу, типової передісторії, молодечої пори кожного шляхетного розуму; внутрішні й зовнішні чинники його працювали й росли назустріч одні одним у гармонійній рівновазі. Коли ж наприкінці цього процесу Кнехт усвідомив своє становище і свою долю, коли він побачив, що вчителі почали ставитись до нього як до свого колеги, навіть як до почесного гостя, що осьось має піти від них, а учні — почасти захоплено, почасти заздрісно, побачив, що дехто почав уже уникати його, ще дехто дивитися на нього з підозрою, а деякі неприятели глузливо й зневажливо, що дотеперішні друзі почали все більше віддалятися й покидати його, — тоді в його душі такий самий процес віддалення й усамітнення давно вже відбувся. Тепер він серцем і почуттями своїми сприймав світ зовсім інакше, вчителі з начальників поволі перетворилися в товаришів, колишні друзі — в супутників, що відстали дорогою, він уже ні в школі, ні в містечку не знаходив таких, як сам, і почував себе не на своєму місці, бо все було тепер просякнуте якимось прихованим умиранням, флюїдом минулості й нереальності, все стало якимось тимчасовим, наче зношений одяг, з якого ти давно виріс. І це виростання з батьківщини, досі такої любої і гармонійної, цей відхід від форми життя, що стала чужою і невідповідною йому, цей стан прощання, в який вривалися години найбільшого щастя і осяйного почуття власної гідності, стан уже відкликаного звідси врешті обернувся для нього в тяжку муку, в майже нестерпний гніт і страждання, бо все покинуло його. А може, це він сам усе покинув? Може, це через його шанобство й зарозумілість, через його пиху, зрадливість і нечутливість милий, звичний світ почав відмирати й ставати чужим йому? Серед страждань, які приносить із собою справжнє покликання, це найтяжче. Той, хто приймає покликання, приймає не тільки дарунок і наказ, а й бере на себе якусь провину, наче солдат, якого викликали з шеренги, де він стояв поряд з товаришами, й призначили офіцером, і це призначення тим справедливіше, чим більше в нього почуття провини, навіть мук сумління, якими він спокутує свою провину перед товаришами. А втім, Кнехтові пощастило пережити цей процес розвитку без особливих струсів і в цілковитому невіданні: коли нарешті педагогічна рада повідомила хлопця, що його відзначили й незабаром мають перевести до школи еліти, першої миті ця новина його вразила, та вже наступної здалася давно відомою і очікуваною. Аж тепер він згадав, що вже кілька тижнів йому глузливо кидали вслід слівце "electus", або ж "обранець". Він чув це слово, але тільки краєчком вуха, вважав, що його просто дражнять. Хочуть сказати ним: "Гей, ти, що в своїй зарозумілості вважаєш себе за обранця!" Часом він тяжко страждав від

цих спалахів почуття відчуження між ним і його товаришами, але сам себе справді ніколи не вважав "обранцем"; своє покликання він сприймав не як підвищення за рангом, а тільки як внутрішній поклик і заохочення. Але все ж таки хіба він не знав цього завжди, не передчував, не вгадував сотні разів? І ось тепер ті передчуття здійснилися, його радість підтверджено й узаконено, страждання його не були даремні, нестерпно старий і тісний одяг можна було скинути, для нього лежав уже наготові новий.

Коли Кнехта прийняли в еліту, життя його виявилось ніби пересадженим в інший ґрунт, то був перший і вирішальний крок у процесі його розвитку. Далеко не в усіх учнів елітарних шкіл офіційне прийняття в еліту збігається з внутрішнім усвідомленням свого покликання. Такий збіг — благо, чи, кажучи банально, щасливий випадок. Той, кому він випав, має в житті певну перевагу, так само як той, кого щасливий випадок наділив особливими тілесними й духовними якостями. Щоправда, переважна більшість учнів елітарних шкіл, навіть майже всі, сприймають свій вибір як велике щастя, як вимріяну відзнаку й дуже пишаються нею. А все ж перехід із звичайної, рідної школи до шкіл Касталії багато обраних переживають потім важче, ніж їм самим гадалося, він приносить із собою несподівані розчарування. Насамперед це стосується тих, хто в батьківському домі жив щасливо, оточений любов'ю, — для них цей перехід стає тяжким прощанням і зреченням. Тож і виходить, що чимало учнів вертається в звичайну школу, особливо протягом двох перших років навчання, і не тому, що їм бракує хисту чи старанності, а тому, що вони не можуть при звичайності до життя в інтернаті, і особливо до думки, що в майбутньому їм доведеться дедалі рішучіше поривати зв'язки з сім'єю і з батьківщиною, аж поки залишиться тільки одна визнана й шанована приналежність — до Ордену. Бувають також учні, для яких, навпаки, перехід до еліти насамперед означає порятунок від батьківського дому й від остогидлої звичайної школи; звільнившись від суворого батька й від ненависного вчителя, вони, щоправда, якийсь час відчують полегшення, але сподіваються від цього переходу таких великих і неймовірних змін у всьому своєму житті, що скоро настає розчарування. Так само не завжди втримуються в Касталії справжні шанобливі і зразкові учніпеданти; не те, щоб вони відставали в навчанні, але в елітарних школах надають значення не лише навчанню й оцінкам на уроках, а й ставлять перед собою високу виховну й естетичну мету, а тут уже багато хто капітулює. А втім, у чотирьох великих елітарних школах з численними відділеннями й відгалуженнями вистачає простору для різних талантів, і старанному математикові чи філологові, якщо з нього справді може вийти вчений, нічого вболівати, що в нього немає здібностей музиканта або філософа. Інколи в Касталії навіть набирали сили тенденції до культивування чистих, тверезих наук, і поборники цих тенденцій не тільки ставилися критично й глузливо до "фантастів", тобто до аматорів музики і муз, а й часом у своєму колі просто заперечували й відкидали все приналежне до мистецтва, а особливо Гру в бісер.

Через те, що життя Кнехта, наскільки воно нам відоме, все минуло в Касталії, в цьому найтихішому і найпривітнішому куточку нашої гористої країни, який раніше

називали ще Педагогічною Провінцією,[15] запозичивши цей вислів у поета Гете, то ми, хоч і ризикуємо набриднути читачеві давно відомими йому речами, все ж таки ще раз коротко опишемо цю славетну Касталію і структуру її шкіл. Школи ці, звані елітарними, утворюють собою мудру й гнучку систему, за допомогою якої керівництво (так звана Вчена рада з двадцяти радників, десяти від Виховної Колегії і десяти від Ордену) відбирає у всіх районах і школах країни найздібнішу молодь для поповнення Ордену і для всіх важливих посад виховної і навчальної системи. Численні звичайні школи, гімназії тощо, що існують по цілій країні, чи то гуманітарного, чи природничотехнічного напрямку, понад дев'ять десятих нашої учнівської молоді відвідує для того, щоб підготуватися в них до так званих вільних професій. Навчання в цих школах закінчується іспитом на атестат зрілості, що дає право поступити до вищої школи, де студенти проходять курс відповідної спеціальності. Такий звичайний, кожному відомий процес навчання. Всі ці школи ставлять досить суворі вимоги до тих, хто їх відвідує, і по змозі відсівають нездібних. Але поряд із цими школами, чи, вірніше, над ними, існує система елітарних шкіл, до яких приймають з іспитовим терміном тільки учнів з видатними здібностями і з небуденною вдачею. Вступ до них регламентують не іспити: учнів для еліти добирають на власний розсуд самі вчителі й рекомендують їх Колегіям Касталії. Одного чудового дня вчитель оголошує одинадцятирічному чи дванадцятирічному хлопцеві, що на друге півріччя той може перейти до котроїсь касталійської школи, тож хай добре подумає, чи він почуває себе покликаним і готовим до цього. Якщо після закінчення даного йому терміну учень відповість ствердно — причому потрібна беззастережна згода кожного з батьків, — то його беруть до котроїсь елітарної школи на пробу. Керівники й старші вчителі цих шкіл (тільки не університетські професори) утворюють Виховну Колегію, що керує всіма навчальними й інтелектуальними організаціями в країні. Тому, хто вже попав до елітарної школи, якщо тільки він на котромусь навчальному курсі не виявиться нездарним і не буде переведений назад до звичайної школи, більше не доведеться думати про фах і про заробіток — з учнів еліти поповнюють Орден та ієрархію учбових Колегій, від шкільних учителів до найвищих посад: дванадцяти директорів, або ж Магістрів, і керівника Гри в бісер, Магістра Гри. Здебільшого курс навчання в елітарній школі закінчується тим, що в двадцять два — двадцять п'ять років учнів приймають до Ордену. Відтоді перед ними відкриваються двері всіх учбових закладів і дослідних інститутів Ордену: до їхніх послуг вищі елітарні школи, бібліотеки, архіви, лабораторії тощо з цілим штатом учителів, а також устаткування Гри в бісер. Того, хто в шкільні роки виявить особливу здібність у якійсь спеціальній галузі — в лінгвістиці, філософії, математиці абощо, — вже на вищих щаблях елітарної школи переводять на той учбовий курс, де його хист може розвинути найбільше; більшість таких учнів згодом стають викладачами спеціальних дисциплін у загальнодоступних та вищих школах і, навіть попрощавшись з Касталією, довіку залишаються членами Ордену, тобто дотримуються суворої дистанції між собою і "звичайними" (тими, хто не вчився в елітарній школі) й ніколи не можуть — хіба що вийдуть з Ордену — обрати "вільний фах": стати лікарями,

адвокатами, інженерами тощо. Вони ціле своє життя скоряються правилам Ордену, які, між іншим, забороняють мати власність і одружуватись; народ напівзневажливо, напівшанобливо зве їх "мандаринами". Таким чином більшість колишніх учнів еліти знаходять своє остаточне призначення. Але решта їх, невеличка частина, вибрані серед вибраних із касталійських шкіл, дістає змогу доки завгодно віддаватися вільним студіям, зосередженоспоглядальному духовному життю. Деякі високообдаровані випускники елітарних шкіл, що, проте, через свою неврівноважену вдачу або з якихось інших причин, скажімо, через фізичні вади, не можуть працювати вчителями чи займати відповідальні посади на вищих чи нижчих шаблях Виховної Колегії, лишаються на її утриманні й ціле життя збирають, досліджують і вивчають матеріали, здебільшого відплачуючи за всі ці привілеї чисто науковими працями. Одні з них перебувають консультантами при словникових комісіях, архівах, бібліотеках тощо, другі користуються своєю ерудицією за принципом *l'art pour l'art*, [16] а дехто присвячує своє життя дуже далекій від дійсності, часом навіть химерній праці, якот хоча б *Lodovicus Crudelis*, [17] що за тридцять років переклав усі, які дійшли до нас, давньоєгипетські тексти грецькою мовою, а також санскритом, чи трохи дивакуватий *Chattus Calvensis II*, [18] що лишив після себе рукописну працю в чотирьох величезних томах: "Вимова латині у вищих школах південної Італії наприкінці дванадцятого сторіччя". Ця праця була задумана як перша частина "Історії вимови латині від XII до XVII сторіччя", проте, хоч рукопис сягає тисячі сторінок, лишилася тільки фрагментом, і ніхто її не продовжив. Зрозуміло, що такі наукові праці часто брали на сміх, бо визначити їхню справжню вартість для майбутнього науки і для всього народу немає змоги. А проте науці, так само як колись мистецтву, потрібне, так би мовити, розлоге пасовисько, і часом дослідник певної теми, якою, крім нього, ніхто не цікавиться, накопичує знання, що стають його колегамсучасникам у великій пригоді, як словник чи архів. Наскільки було можливо, такі наукові праці навіть друкували. Справжнім ученим давали майже цілковиту волю в дослідженнях і в іграх, і нікого не, бентежило те, що деякі їхні праці очевидно не давали безпосередньої користі народові й суспільству, — люди, далекі від науки, навіть вважали їх дорогими витребеньками. З зацікавлень багатьох цих учених сміялися, але ніхто ніколи не ганив їх і не відбирав у них привілеїв. Народ не просто терпів їх, а й шанував, хоч і не раз брав на сміх: пошану викликали жертви, які всі члени вченого братства приносили в ім'я своєї духовної свободи. Вони мали чимало вигод, скромний харч, одяг і житло, до їхніх послуг були чудові бібліотеки, колекції і лабораторії, зате вони не тільки назавжди відмовлялися від життєвих розкошів, від шлюбу й родини, але й, мов чернеча братія, вилучалися з загальної конкуренції, якою жив світ, не знали власності, титулів і нагород, а в матеріальній сфері мусили вдовольнитися дуже простим життям. Якби хтось захотів присвятити своє життя розшифруванню одногооднісінького стародавнього напису, йому дали б цілковиту волю в його праці і ще й допомогли б, та коли б він почав претендувати на добробут, елегантне вбрання, гроші й титули, то нашттовхнувся б на суворі заборони; ті, в кого переважали ці апетити, здебільшого ще замолоду поверталися в "світ", давали приватні

уроки або ставали вчителями в державних школах, журналістами, одружувалися чи ще якось влаштували життя на свій смак.

Коли для Йозефа Кнехта настав час прощатися з Берольфінгеном, на вокзал його провів учитель музики. Хлопцеві було шкода розлучатися з ним; коли поїзд рушив і пофарбований у ясний колір фронтон старої вежі на замку почав ніби вгрузати в землю, аж поки зовсім зник удалині, груди йому здавило почуття самоти й непевності. Багато учнів вирушають у цю свою першу подорож ще з тяжчим серцем, пригнічені і в сльозах. Йозеф душею був уже швидше там, ніж тут, тому витримав прощання з рідним містом досить легко. Та й подорож тривала недовго.

Його направили в школу Ешгольц. Знімки цієї школи він уже бачив раніше в кабінеті свого ректора. Ешгольц був найбільшим і наймолодшим шкільним закладом Касталії: будівлі самі сучасні, міста поблизу немає, тільки невеличке селище, що потонуло в гаю, а за ним розлого, рівно й привітно розкинулися навчальні та житлові корпуси навколо великого, відкритого прямокутника, посеред якого, у формі п'ятірки на гральній кості, здіймали до неба свої темні конуси п'ять статечних мамонтових дерев. Частина широкого майдану заросла моріжком, а частина була посилана піском; його перетинали тільки два великі плавальні басейни з біжучою водою, до них вели широкі, пласкі східці. Біля входу на цей залитий сонцем майдан стояла єдина висока будівля закладу — учбовий корпус з двома флігелями, кожен з яких мав портик на п'ять колон. Решта будинків, що з трьох боків щільно оточували майдан, були однакові — низенькі, пласкі, без жодних прикрас, кожен з ганком і короткими сходами на майдан; майже на всіх тих ганках стояли вазони.

Йозефа, за касталійським звичаєм, зустрів не шкільний служник, і ніхто не повів його до ректора чи до вчительської; його зустрів один із школярів, гарний високий хлопець у синьому полотняному костюмі, на кілька років старший за нього. Він подав Йозефові руку й сказав: — Я Оскар, старший у корпусі "Еллада", де ти будеш жити. Мені доручено привітати тебе й познайомити з нашими порядками. В школі на тебе чекають аж завтра, ми маємо вдосталь часу оглянути все. Ти швидко при звичайшся. Прошу тебе також перші тижні, поки ти не ввійдеш у наше життя, вважати мене своїм приятелем і порадиником, навіть захисником, часом би хтось із товаришів скривдив тебе. Бо дехто гадає, що новенького треба трохи помучити. Страшного нічого не буде, можу тебе запевнити. Тепер я найперше поведу тебе до "Еллади", нашого корпусу, щоб ти побачив, де житимеш.

Таким узвичаєним способом привітав Йозефа Оскар, якого рада корпусу призначила порадиником новачка і який намагався добре виконати свою роль. Ця роль майже завжди подобається учням старших класів, а якщо п'ятнадцятирічний хлопець намагатиметься завоювати прихильність тринадцятирічного привітним, товариським тоном і ненав'язливою пропозицією заступництва, він напевне досягне успіху. Перші дні порадиник ставився до Йозефа так, як ставляться до гостя, коли хочуть, щоб у нього, часом би він завтра поїхав додому, лишилося якнайкраще враження про господаря та його дім. Він показав Йозефові спальню, де той мав жити ще з двома хлопцями,

пригостив його сухарями й склянкою фруктового соку, провів по всій "Елладі" — одному з житлових корпусів великого чотирикутного комплексу, показав, де Йозеф може вішати свого рушника в повітряній ванні і в якому кутку ставити горщики з квітками, якщо він захоче їх розводити; перед вечором вони ще зайшли До каштеляна в пральню, де Йозефові вибрали й приміряли синій полотняний костюм. Йозеф з першої миті відчув себе добре в Ешгольці й радо прийняв Оскарів тон; у його поведінці майже не було помітно збентеження, хоч він, звичайно, дивився на свого порадника, що давно вже жив у Касталії, як на півбога. Йому подобалась навіть та крихта хизування й пози, що прозирала в Оскарові, коли він, наприклад, вплітав у свою мову якусь складну грецьку цитату і потім зразу ж ввічливо вибачався: адже ж, мовляв, новачок цього ще не може зрозуміти, ну звичайно, хто б від нього вимагав цього! Взагалі для Кнехта інтернатське життя не було новиною; він легко ввійшов у нього. Крім того, багато важливих подій з його ешгольцьських років до нас не дійшли; страшна пожежа в шкільному корпусі сталася вже після нього. Оцінки, наскільки їх ще можна було розшукати, свідчать про відмінні успіхи в музиці й латині і трохи вищі за посередні в математиці й грецькій мові; в домовій книзі "Еллади" подекуди трапляються нотатки про Кнехта, якот: *"ingenium valde capex, studia non angusta, mores probantur"*[19] або *"ingenium felix et profectuum avidissimum, moribus placet officiosis"*. [20] Як в Ешгольці його карано, виявити вже неможливо, бо книга покарань разом з багатьма іншими паперами згоріла під час пожежі. Котрийсь із його однокласників згодом запевняв, буцімто Кнехт за чотири роки перебування в Ешгольці лише раз був покараний (його позбавили права піти в неділю на прогулянку) — за те, що вперто відмовлявся назвати ім'я товариша, який вчинив щось недозволене. Це твердження здається нам імовірним, Кнехт безперечно завжди був добрим товаришем і ніколи не запобігав ласки в начальства, але все ж таки навряд чи його справді було покарано цей єдиний раз за чотири роки.

Оскільки в нас дуже мало документів про перші роки Кнехтового життя в елітарній школі, ми наведемо одне місце з його лекції про Гру в бісер, прочитаної далеко пізніше. Щоправда, власних Кнехтових рукописів цих лекцій, які він читав для початківців, немає, їх застенографував один з учнів за його вільним викладом. У тому місці Кнехт говорить про аналогії й асоціації у Грі в бісер і розмежовує їх на законні, тобто загальнозрозумілі, і особисті, або ж суб'єктивні, асоціації. Він каже: "Щоб дати вам приклад цих особистих асоціацій, які зовсім не втрачають свого значення для приватного вжитку через те, що вони суворо заборонені у Грі в бісер, я розповім про одну таку асоціацію, яка виникла в мене самого, коли я ще навчався в школі. Мені тоді було чотирнадцять, і сталося це напровесні, в лютому чи березні. Якось після полудня один товариш запросив мене піти з ним нарізати бузинових паличок, хотів зробити з них лотки для маленького водяного млина. Отже, ми вирушили в дорогу. І чи в мене на серці було так гарно, як ніколи, чи день випав такий чудовий, але він закарбувався в моїй пам'яті назавжди, став невеличкою подією. Поле було мокре, але сніг уже зійшов, біля канав пробивалася трава, бруньки й перші котики вже надавали голим куцям ледь

помітної барви, повітря було напоєне запахом, вапахом самого життя, сповненим протиріч, — пахло вологою землею, прілим листям і молодим пагінням, здавалося, що осьось почується й запах фіалок, хоч їхній час ще не настав. Ми підійшли до куща бузини. Він був весь у маленьких бруньках, але ще без листя, а коли я зрізав гіллячку, в ніс мені вдарив гіркуватосолодкий різкий запах, що, здавалося, ввібрав у себе, з'єднав в один і в багато разів підсилив усі інші весняні запахи. Я вражено понюхав ножа, руку, гіллячку — то бузиновий сік пахнув так різко й чарівно. Ми з товаришем не перемовилися жодним словом, але й він довго, задумливо нюхав свою гіллячку, до нього також промовляв той запах. Кожне переживання має свої чари, а моє полягало в тому, що коли ми ще йшли мокрою, грузькою лукою, коли я вбирив запах землі й пагіння, груди мої заповонило могутнє, радісне передчуття близької весни, а тепер воно зосередилось, набуло сили чарів і чуттєвого символу у фортіссімо запаку бузини. Може, я ніколи не забув би запаху бузини, навіть якби моє маленьке переживання на цьому й скінчилось; навпаки, почувши цей запах, я, певне, до самої старості згадував би той перший раз, коли глибоко усвідомив і пережив його. Але тут додалося ще одне. Я саме в той час побачив у свого вчителя музики старого зошита з нотами, який мене страшенно зацікавив, — то були пісні Франца Шуберта. Якось, чекаючи, поки почнеться урок, я почав гортати зошита, і вчитель на моє прохання позичив мені його на кілька днів. На дозвіллі я весь поринув у радість відкриття, бо досі ще нічого не знав про Шуберта й тепер був просто зачарований ним. І ось того дня, коли ми ходили по бузину, чи, може, наступного я натрапив у зошиті на пісню Шуберта "Весняний легіт пробудивсь", і перші ж акорди акомпанементу приголомшили мене, як приголомшує раптове пізнавання: ті акорди мали свій запах, такий самий гіркуватосолодкий, міцний і всепереможний, так само напоєний відчуттям провесни, як запах молодого пагона бузини! Відтоді асоціація провесна — запах бузини — шубертівський акорд стала для мене постійною і цілком умотивованою, коли я беру цей акорд, то зразу ж неодмінно відчуваю терпкий запах бузини, а обидва разом вони означають для мене провесну. Ця особиста асоціація — моє багатство, щось надзвичайне, гарне, чого я нізащо не віддав би. Але водночас ця асоціація, це щоразове поєднання двох чуттєвих переживань від думки "провесна" — моя приватна справа. Звичайно, я можу розповісти про неї іншим, як оце розповів вам. Але передати її вам я не здатен. Я можу пояснити вам, як виникає моя асоціація, проте не можу зробити так, щоб моя особиста асоціація хоча б для одного з вас стала чинним символом, механізмом, який на ваш виклик безпомилково реагував би й завжди так само спрацьовував".

Один із Кнехтових шкільних товаришів, який, згодом досяг становища першого Архіваріуса Гри в бісер, розповідав, що Кнехт загалом був веселим хлопцем, але бурхливо не виявляв своїх почуттів; коли він віддавався музиці, на обличчі в нього з'являвся на диво зосереджений або Щасливий вираз; розпаленим і поривчастим його бачили рідко, хіба що під час ритмічної гри в м'яча, яку він дуже любив. Проте кілька разів Цей здоровий, привітний хлопець звертав на себе увагу, викликаючи в учителів посміх або й стурбованість: так бувало завжди, коли якогось учня виключали із школи,

чого в елітарних навчальних закладах нижчого ступеня часто неможливо уникнути. Коли вперше сталося так, що один з товаришів Кнехта не з'явився на уроки два дні підряд і в класі пішла чутка, що той зовсім не хворий, а виключений і вже поїхав додому й ніколи не вернеться, хлопець не тільки зажурився, а й цілий день ходив як неприкаяний. Згодом, через багато років, сам він казав про це: "Коли з Ешгольца виключали котрогось учня і він залишав нас, для мене це була ніби його смерть. Якби мене хто спитав, чого я так сумую, я відповів би, що мені дуже шкода бідолахи, який з легковажності й лінощів занастив своє майбутнє, а крім того, до мого почуття домішувався й страх, страх, щоб мене часом теж не спіткало таке лихо. Аж після того, як я пережив це кілька разів і, властиво, перестав вірити, що й мене може спіткати така сама доля, я почав дивитися на справу трохи глибше. Тепер я сприймав виключення учня з елітарної школи не тільки як лихо й кару, бо знав уже, що виключені інколи й самі залюбки верталися додому. Я відчував тепер, що є не тільки суд і кара, жертвою яких може стати легковажний учень, але й що "світ" за межами Касталії, з якого всі ми, electi, колись прийшли сюди, не перестав існувати до такої міри, як мені здавалося; що, навпаки, для декого він був великою, повною притягальною сили реальністю, яка вабить його і врешті забирає назад до себе. І, може, той "світ" був таким принадним не тільки для поодиноких людей, а для всіх, може, зовсім неправда, що всі ті, кого так вабить до себе далекий світ, — слабкі й неповноцінні, може, те уявне падіння, яке їх спіткало, було зовсім не падінням і не легкодухістю, а стрибком і сміливим вчинком, і, може, ми, ті, хто слухняно лишився в Ешгольці, якраз і є слабкі і боягузливі". Ми ще побачимо, що трохи згодом ці думки стали дуже близькі його серцю.

Великою радістю для Кнехта була кожна зустріч з Магістром музики. Той навідувався в Ешгольц раз на два або на три місяці, бував на уроках музики й часом залишався погостювати кілька днів у тутешнього вчителя, свого приятеля. А якось навіть особисто керував останніми репетиціями вечірні Монтеверді. Та насамперед він стежив за успіхами найздібніших до музики учнів, і Кнехт належав до тих, кого він ушанував своєю батьківською приязню. Магістр щоразу просиджував з хлопцем годину в класі за фортепіано, розучував з ним твори своїх улюблених композиторів або вправи з давніх підручників композиції. "Рідко я бував у такому врочистому або й веселому настрої, як тоді, коли компонував з Магістром музики канон чи слухав, як він доводить погано скомпонований канон ad absurdum,[21] — часом я насилу стримував сльози, а часом душив у собі сміх. Після такого приватного уроку музики в нього я виходив спочилий душею, наче після купелі чи масажу".

Коли термін навчання в Ешгольці скінчився і Кнехта разом з десятком інших учнів його набору мали прийняти до школи вищого ступеня, ректор виголосив перед кандидатами традиційну промову, в якій ще раз нагадав їм про сенс і закони касталійських шкіл, і від імені Ордену, так би мовити, показав їм шлях, наприкінці якого вони дістануть право самі вступити до Ордену. Ця врочиста промова входила в програму свята, яке школа влаштовувала на честь своїх випускників і на якому вчителі

й товариші вітали їх як дорогих гостей. До такого дня завжди старанно готують якийсь концерт: цього разу виконували велику кантату з сімнадцятого сторіччя, і сам Магістр музики прийшов її послухати. Після ректорової промови, коли всі рушили до святково оздобленої їдальні, Кнехт підійшов до Магістра і сказав:

— Ректор розповідав нам, як навчаються у звичайних і вищих школах за межами Касталії. Він казав, що там студенти вибирають собі в університеті вільну професію. Якщо я правильно зрозумів його, це здебільшого такі професії, яких ми тут, у Касталії, зовсім не знаємо. Як це зрозуміти? Чому ті професії звать вільними? І чому саме ми, касталійці, позбавлені права вибирати їх? *Magister musicae* відвів юнака вбік і спинився з ним під одним із мамонтових дерев. В очах у нього заграла майже лукава усмішка. Він відповів: — Тебе, голубе, звати "Кнехт", що означає "служник", і, може, тому слово "вільний" таке для тебе привабливе. Але хай воно тебе так не чарує! Коли некасталійці говорять про вільні професії, то, можливо, слово це звучить поважно, навіть патетично. Проте ми його вимовляємо іронічно. Воля тих професій полягає лише в тому, що шкільна й університетська молодь сама їх вибирає. Це й створює ілюзію волі, хоч здебільшого вибір той робить не стільки учень, скільки його батьки, і не один батько швидше руку собі відрубає, ніж дасть синові справжню свободу вибору. Але, може, я лихословлю, тому відкинемо цей доказ! Хай навіть вони мають свободу, але ж вона обмежена одномоднісіньким актом вибору професії. На цьому вона й кінчається. Уже в вищій школі майбутнім лікарям, юристам, інженерам накидають дуже вузький, закостенілий навчальний курс, що завершується кількома іспитами. Склавши їх, студент отримує диплом і тепер начебто має свободу працювати за своєю професією. Але насправді він стає рабом нищих сил: залежить від успіху, від грошей, від свого шанобства, жадоби до слави, від того, подобається він людям чи ні. Він мусить проходити церемонію виборів на посаду, мусить заробляти гроші, бере участь у нещадній боротьбі різних каст, родин, партій, газет. Зате йому вільно доскочити успіху й достатку, а одночасно й накликати на себе ненависть тих, хто такого успіху не домігся, або ж навпаки — лишитися без нічого. В зовсім іншому становищі перебуває учень еліти, що потім стає членом Ордену. Він не "вибирає" собі фаху. Він не вважає, що може краще оцінити свої таланти, ніж учителі. В ієрархії він завжди посідає те місце й виконує ті функції, які для нього вибирають вищі органи, — якщо, звичайно, цей вибір не відбувається насправді навпаки, тобто риси вдачі, здібності й помилки учня самі не змушують учителів ставити його на те чи інше місце. Зате в межах цієї уявної неволі кожен *electus*, скінчивши перший курс, тішиться найбільшою волею, яку тільки можна собі уявити. Тим часом як людина вільної професії, опановуючи її, мусить проходити вузький, закостенілий курс наук із закостенілою системою іспитів, *electi*, як тільки вони починають навчатися самостійно, мають таку волю, що багато їх самохіть присвячують ціле своє життя найвіддаленішим від практичних потреб, часто майже безглуздим студіям, і ніхто їм не стає на перешкоді, якщо тільки вони не порушують законів моралі. Той, хто має хист учителя, стає вчителем, того, хто виявив себе талановитим вихователем, використовують як вихователя, а того, хто любить

перекладати, — як перекладача, кожен ніби ненароком знаходить собі місце, на якому він може служити і в своєму служінні бути вільним, А крім того, він на ціле своє життя визволений від тієї "волі", яка насправді означає тяжке, жахливе рабство. Він нічого не знає про гонитву за грошима, за славою, за чинами, нічого не знає про партії, про суперечність між особистістю і посадою, між приватним і громадським, не знає залежності від успіху. Отже, ти бачиш, сину: коли говорять про вільні професії, слово "вільний" уживають швидше іронічно.

Прощання з Ешгольцом стало важливим щаблем у Кнехтовому житті. Досі було щасливе дитинство, майже позбавлене проблем, радісне, гармонійне підпорядкування, а тепер почався період боротьби, розвитку й сумнівів. Кнехтові минав сімнадцятий рік, коли він дізнався, що незабаром його й ще кількох однокласників переведуть до школи вищого ступеня. Якийсь час серед обраних тільки й мови було про те, куди саме кожного з них призначено, — це питання стало для них найважливішим. За традицією, їх повідомляли про переведення, коли вже лишалося кілька днів до від'їзду; коротка пора між випускним святом і самим від'їздом була їхніми канікулами. І ось під час тих канікул Кнехт пережив чудесну, важливу для нього подію: Магістр музики запросив його на кілька днів до себе в гості, запропонувавши відбутися цю подорож пішки. Це була велика честь, вона випадала далеко не всім. Разом з іншим випускником — бо Кнехт іще був у списках Ешгольца, а учням цього ступеня не дозволяли мандрувати самим — він одного дня рановранці вирушив назустріч лісам і горам. Три години вони бралися вгору лісовою стежкою, а коли нарешті вийшли на голу вершину, то побачили внизу свій Ешгольц — маленький, весь на видноті. Його легко було впізнати: темна група величезних дерев, чотирикутний, порізаний моріжками майдан з блискучими, як дзеркало, ставками, високий шкільний корпус, господарча будівля, селище, славетний ясеневий гай.[22] Хлопці довго дивилися вниз: багато хто з нас іще пам'ятає той чарівний краєвид, він тоді не дуже відрізнявся від теперішнього, бо після пожежі будівлі були відновлені майже в такому самому вигляді, а з п'яти дерев трьох не зачепив вогонь. Хлопці дивилися на свою школу, яка чимало років була їм рідною домівкою і з якою вони скоро мали попрощатися, і в обох серце стискалося в грудях.

— Я, мабуть, аж тепер оце побачив, яка вона гарна, — мовив супутник Йозефа. — А може, я вперше глянув на неї іншими очима тому, що маю покинути її, попрощатися з нею.

— Ти правду кажеш, — озвався Кнехт, — те саме діється й зі мною. Але якщо ми й підемо звідси, то це ще не означає, що ми покинемо Ешгольц. Посправжньому його покинули тільки ті, хто пішов від нас назавжди, скажімо, той Отто, що так гарно вмів складати смішні латинські вірші, або наш Шарлемань,[23] який міг так довго плавати під водою, тощо. Вони справді попрощалися з Ешгольцом, відірвалися від нього назавжди.

Я вже давно не згадував про них, а тепер згадав. Смійся, як хочеш, але в цих пропащих для мене всетаки є щось привабливе, як у збунтованому ангелі Люциферові є щось величне. Може, вони схибили, таки напевне схибили, а проте щось зробили,

здійснили, зважились на стрибок, а на це потрібна мужність. Ми ж, решта, були терплячі, старанні й розважні, проте нічого не зробили, не стрибнули! — Не знаю, — мовив супутник, — дехто з них нічого не робив і ні на що не зважувався, а просто бив байдики, аж поки його виключили. Та, може, я не так тебе зрозумів. Який стрибок? Що ти мав на увазі? — Я мав на увазі здатність відірватися, зробити щось посправжньому, одне слово — стрибнути! Я зовсім не хочу стрибнути назад, у свою колишню батьківщину і в своє колишнє життя, воно мене не вабить, я його майже забув. Але я хотів би колись, як настане той час, що мені теж буде потрібно відірватися й стрибнути, мати відвагу на такий стрибок, тільки не назад, до чогось нижчого, а вперед, до вищого.

— Ну, ми до цього й ідемо. Ешгольц був тільки сходиною, наступна буде вища, а наприкінці нас чекає Орден.

— Так, але я не про це. Ходімо далі, amice,[24] мандрувати так приємно, що мені скоро знов стане веселіше на серці. А то ми з тобою щось дуже похнюпились.

Таким настроєм і такими словами, які нам переказав його тодішній супутник, започаткувалась бурхлива пора Кнехтової молодості.

Два дні йшли мандрівники, поки дісталися до Монтпорта, розташованого високо в горах містечка, де тоді проживав Магістр музики; там, у колишньому монастирі, він саме читав курс лекцій для диригентів. Кнехтового супутника поселили в готелі для гостей, а самому йому дали маленьку кімнатку в помешканні Магістра. Тількино він устиг розпакувати рюкзак і вмитися, як зайшов господар. Старий подав хлопцеві руку, легенько зітхнув, сів на стілець, на мить заплющив очі, як завжди, коли був дуже стомлений, тоді ласкаво глянув на Йозефа й сказав: — Вибач мені, що я не вельми добрий господар. Ти йшов пішки і стомився, та й я, признаюся, так само, у мене трохи перевантажений день, але якщо ти ще не хочеш спати, я б заразтаки забрав тебе на годинку до себе. Тобі дозволено пробути тут два дні. Завтра приходь до мене на обід із своїм супутником, проте багато часу я тобі, на жаль не можу приділити, тому треба якось викроїти хоч тих кілька годин, які тобі просто необхідні. Отже, зразу й почнемо, га? Він завів хлопця до просторої склепистої келії, в якій не було нічого, крім старого рояля й двох стільців. На них вони й посідали.

— Незабаром тебе переведуть до школи вищого ступеня, — сказав Магістр. — Там ти дізнаєшся багато нового, дуже цікавого, і скоро, мабуть, почнеш потроху прилучатися й до Гри в бісер. Усе це гарне й важливе, та найважливіше ось що: ти навчишся медитації. Здається, що медитувати вміють усі, але не завжди можна перевірити їхнє вміння. Я б хотів, щоб ти осягнув це мистецтво ґрунтовно, посправжньому, так само як музику; тоді решта все прийде саме собою. Тому я вирішив перші два чи три уроки дати тобі сам, через те й запросив тебе сюди. Отже, сьогодні, завтра й післязавтра ми спробуємо по годині віддаватися медитації. Нашою темою буде музика. Зараз тобі дадуть склянку молока, щоб ти не відчував голоду й спраги, а повечеряємо ми з тобою пізніше. У двері постукали, і служник заніс склянку молока.

— Пий якомога повільніше, — порадив Магістр, — не поспішай і нічого не кажи.

Кнехт повільно почав пити холодне молоко. Магістр сидів навпроти нього. Він заплющив очі, обличчя в нього було старе, але привітне, тихомірне і аж світилося внутрішньою усмішкою; він, мабуть, поринув у свої думки, як стомлений мандрівник поринає в теплу воду. Він ніби випромінював спокій. Кнехт відчув це й сам заспокоївся.

Аж ось Магістр обернувся на стільці й поклав руки на рояль. Він зіграв тему і, варіюючи, почав розвивати її далі — здається, то був твір якогось італійського композитора. Магістр звелів своєму гостеві уявити собі цю музику як танок, як безперервний ряд вправ на рівновагу, як послідовність більших чи менших кроків від центру осі якоїсь симетрії і всю свою увагу зосередити на фігурах, утворюваних тими кроками. Він ще раз зіграв тему, потім замовк, ніби замислився над нею, зіграв її знов і завмер, приплющивши очі й опустивши руки на коліна, — видно, повторював подумки мелодію і вслухався в неї. Учень також дослухався до мелодії в своїй душі, бачив перед собою уривки нотних лінійок, бачив, як щось рухається, ступає, танцює й ширяє і намагався розпізнати ті рухи й прочитати їх, як кола й лінії, що виписує в повітрі птах. Та фігури переплутувались і губилися, йому доводилось починати все наново, на мить він не витримав зосередженості й опинився в порожнечі, збентежено озирнувся навколо, побачив тихе, бліде, заглиблене в світ музики обличчя Магістра, що ніби розпливалося в сутінках, і зразу ж вернувся в ту духовну сферу, з якої був випав, знов почув музику, побачив її ходу, лінії її рухів і думками своїми полинув за ногами невидимих танцюристів...

Йому здавалося, що минуло багато часу, поки він знов вихопився з тієї сфери, відчув, що сидить на стільці, побачив застелену матами кам'яну долівку й сутінок за вікном. А ще відчув, що на нього хтось дивиться, підвів погляд і зустрівся очима з Магістром, який пильно стежив за ним. Магістр ледь помітно кивнув головою, зіграв одним пальцем піаніссімо останню варіацію того італійського твору й підвівся.

— Сиди тут, — сказав він, — я скоро повернуся. Знайди цю тему ще раз у собі й уважно стеж за фігурами! Але не силуй себе, це тільки гра. Якщо ти, бува, заснеш, теж не біда.

Він пішов, бо на нього чекало ще одне діло, що лишилося від переповненої програми дня, не дуже легке й не дуже приємне діло, не таке, як він би хотів. Серед слухачів диригентського курсу був один обдарований, проте марнославний, пихатий юнак, і з ним Магістрові треба ще було поговорити, покласти край його вибрикам, довести йому, що він не має слушності, показати йому свою увагу, але й зверхність, свою любов, але й свій авторитет. Старий зітхнув. Як тяжко, що не можна навести в цьому світі остаточний лад, назавжди позбутися давно відомих помилок! Що знов і знов доводиться боротися з тими самими хибами, виполювати той самий бур'ян! Талант без моральної основи, віртуозність без почуття свого місця в ієрархії, те, що колись, у фейлетонну добу, панувало в музичному житті, а в добу музичного відродження було викорчуване й переборене, — все те знов зеленіло й пускало пагони.

Коли Магістр повернувся, щоб разом з Йозефом спожити вечерю, той сидів тихий, але задоволений, втому з нього мов рукою зняло.

— Як було гарно! — замріяно мовив хлопець. — Але сама музика пішла від мене, перетворилася в щось інше.

— Хай вона відбринить у тобі, — сказав Магістр і повів його до маленької кімнатки, де на столі вже були наготовані хліб і овочі.

Вони попоїли, і Магістр запросив хлопця другого дня відвідати його лекцію для диригентів. Він провів гостя до його келії і на прощання сказав йому: — Під час медитації ти щось побачив, музика з'явилась тобі у вигляді фігури. Якщо маєш бажання, спробуй намалювати її.

У своїй келії Кнехт побачив на столі аркуш паперу й олівця і, перед тим як лягти спати, спробував намалювати фігуру, в якій йому з'явилась музика. Він провів лінію, а від неї навскіс через ритмічні проміжки короткі бічні лінії — десь так, як розташовуються листки на гілці. Те, що в нього вийшло, не задовольнило Йозефа, проте йому захотілося спробувати ще раз, тоді ще, і нарешті, захопившись, він замкнув лінію в коло, від якого променями розходилися бічні лінії, наче квітки у вінку. Потім він ліг у постіль і швидко заснув. Уві сні він побачив себе на вершині пагорба над лісом, де вони вчора з товаришем відпочивали, а внизу знов розкинувся любий його серцю Ешгольц, і, поки він дивився на селище, прямокутник, утворений шкільними будівлями, витягся в еліпс, а далі заокруглився в коло, у вінок, і той вінок почав крутитися спершу повільно, тоді дедалі швидше і нарешті з такою шаленою швидкістю, що порвався й розлетівся іскристими зірками.

Прокинувшись, Йозеф нічого не пам'ятав, та коли згодом, під час ранкової прогулянки, Магістр спитав, чи йому нічого не снилося, в нього з'явилося таке почуття, наче він бачив поганий чи тривожний сон. Йозеф напружив пам'ять, пригадав сон, розповів його Магістрові й сам здивувався, що в ньому не було нічого страшного чи тривожного. Магістр уважно вислухав його.

— Чи треба звертати увагу на сни? — спитав Йозеф. — Чи їх можна тлумачити? Магістр глянув йому у вічі й коротко сказав: — На все треба звертати увагу, бо все можна тлумачити. — А через кілька кроків спитав батьківським тоном: — До якої школи тобі найбільше хотілося б? Йозеф почервонів і швидко, тихо відповів: — Мабуть, до Вальдцеля. Магістр кивнув головою.

— Так я й думав. Ти ж знаєш старовинний вислів: "Gignit autem artificiosam..." Все ще почервонілий, Йозеф докінчив відомий кожному учневі вислів: — Gignit autem artificiosam lusorum gentem Cella Silvestris". У перекладі це означає; "А Вальдцель готує вправне плем'я гравців у бісер".

Старий лагідно глянув на нього.

— Може, це й є твій шлях, Йозефе, Тобі відомо, що не всі визнають Гру в бісер. Кажуть, що вона — сурогат мистецтва, а гравці — просто белетристи, їх, мовляв, уже не можна вважати справжніми жерцями духу, вони тільки дилетанти, художникифантасти. Ти побачиш, скільки в цих словах правди. Може, ти й сам уже маєш якесь уявлення про Гру ft сподіваєшся від неї більшого, ніж вона тобі дасть, а може, й навпаки. Але що Гра ховає в собі небезпеку, не сумнівається ніхто. Саме тому

ми й любимо її, в безпечну дорогу посилають лише слабких. Але ніколи не забувай того, що я тобі часто казав; наше покликання — правильно розпізнавати протиріччя, поперше, саме як протиріччя, а подруге, як полюси певної єдності. Те саме і з Грою в бісер. Мистецькі натури закохані в неї, бо вона дає широке поле уяві; суворі науковці, а також декотрі музиканти зневажають її, бо їй бракує тієї точності, якої можна досягти в окремих галузях науки. Але ти й сам пізнаєш ці протиріччя і згодом збагнеш, що вони закладені не в об'єкті, а в суб'єкті, що, наприклад, митець, схильний до фантазії, не тому уникає чистої математики або логіки, що він якоюсь мірою ознайомився з нею і може розповісти про свої спостереження, а тому, що інстинктивно схиляється в інший бік. У людині з інстинктивними, палкими симпатіями й антипатіями ти напевне побачиш досить дрібну душу. В дійсності, тобто у великих душах і ясних головах, таких пристрастей немає. Кожен із нас — тільки людина, тільки спроба, тільки рух у певному напрямку. А прямувати треба туди, де є довершеність, треба прагнути до центру, а не до периферії. Запам'ятай: можна бути суворим логіком чи граматиком і водночас мати душу, повну фантазії і музики. Можна бути музикантом і гравцем у бісер і водночас ревним прихильником закону й ладу. Людина, якою ми собі уявляємо її і якою прагнемо стати, повинна щодня бути готовою поміняти свою науку й мистецтво на якісь інші, повинна у Грі в бісер виявляти найчистішу логіку, а в граматиці найбуйнішу фантазію. Такими повинні ми стати, щоб нас кожної години можна було перевести на іншу посаду і ми не опиралися й не розгублювались.

— Я, здається, зрозумів вас, — мовив Кнехт. — Але хіба ті, що так гаряче люблять одне й ненавидять друге, — не просто запальніші люди порівняно з іншими, спокійнішими й м'якшими? — Воно нібито й так, але насправді не так, — засміявся Магістр. — Тому, хто хоче все вміти й відповідати найвищим вимогам, потрібен, звичайно, не брак душевної сили, захвату й тепла, а надмір їх. Те, що ти звеш запалом, — не душевна сила, а тертя між душею і зовнішнім світом. Там, де панує запал, не може бути надміру прагнень і поривань, він весь спрямований на досягнення приватної, фальшивої мети, через що й виникає напружена, задушлива атмосфера. Той, хто скеровує всю силу своїх поривань до центру, назустріч справжньому буттю, назустріч довершеності, той здається спокійнішим за палку людину, бо полум'я, яким охоплена його душа, не завжди видно, він, наприклад, на диспуті не кричить і не вимахує руками. Але я кажу тобі: він горить і палає! — Ох, якби можна було хоч щось знати! — вигукнув Кнехт. — Якби існувало якесь учення, щось таке, щоб у нього можна було вірити! Все суперечить одне одному, все розбігається врізнобіч, ніде немає нічого певного. Все можна тлумачити так, а можна й навпаки. Можна витлумачити світову історію як розвиток і поступ, а можна й побачити в ній лише занепад і безглуздя. Невже немає істини? Невже немає справді мудрого, неспростовного вчення? Ніколи ще Магістр не чув, щоб Йозеф говорив так палко. Він мовчки пройшов ще кілька кроків, тоді сказав: — Істина є, любий мій! Але вчення, якого ти прагнеш, абсолютного, досконалого, єдино мудрого, немає. Та й не повинен ти прагнути досконалого вчення, друже мій, прагни вдосконалити самого себе. Божественне в тобі, а не в уявленнях і

книжках. Істину треба пережити, а не викласти. Готуйся до змагань, Йозефе Кнехте, я бачу, вони вже почалися.

У ці дні Йозеф уперше побачив улюбленого Магістра в буденному житті й за роботою і був захоплений ним, хоч міг спостерігати лише невелику частину його щоденної праці. Та найбільше Магістр полонив Йозефа тим, що так щиро заопікувався ним, запросив його до себе в гості, і хоч був завантажений працею й часто здавався дуже стомленим, а знаходив ще й для нього якусь годину, і не тільки годину! І якщо Магістрів вступ у медитацію справив на Йозефа таке глибоке, тривале враження, то сталося це, як він потім усвідомив, не завдяки вишуканій, своєрідній техніці, а тільки завдяки самій особі Магістра, його прикладові. Вчителі, що протягом наступних років навчали його медитації, давали більше вказівок, докладніше пояснювали все, суворіше контролювали, більше питали й частіше поправляли. А Магістр музики, певний своєї влади над хлопцем, майже зовсім не говорив і не повчав, він, властиво, тільки вибирав теми й сам давав приклад. Кнехт бачив, яким старим і змученим часом здавався Магістр і як потім, коли він, приплющивши очі, заглиблювався в себе, погляд його знов ставав спокійним, сповненим сили, радісним і привітним, — ніщо не могло дужче переконати, що цей шлях до джерел, шлях від суєти до спокою правильний. А те, що Магістр хотів передати Йозефові словами, він передавав мимохідь, під час коротких прогулянок або за їдою.

Ми знаємо, що Кнехт тоді отримав від Магістра й кілька перших вказівок та настанов до Гри в бісер, але докладніших відомостей про це до нас не дійшло. Справило враження на Кнехта й те, що старий намагався приділяти увагу і його супутникові, щоб той не почував себе лише якимось додатком. Ця людина, здавалося, пам'ятала про все.

Коротке перебування в Монтпорті, три уроки медитації, відвідання лекцій для диригентів, кілька розмов з Магістром мали для Кнехта велике значення; безперечно, старий вибрав найкращий момент для свого короткого втручання в долю хлопця. Головною метою його запросин було заохотити Йозефа до медитації, але вони були важливі й самі собою, як відзнака, вказівка на те, що до хлопця ставляться з увагою і чогось чекають від нього: то був другий ступінь покликання, Йозефові дозволили заглянути у внутрішні сфери; коли хтось із дванадцяти Магістрів так близько підпускав до себе учня цього ступеня, то це означало не тільки особисту прихильність. Те, що робить Магістр, завжди виходить за межі особистого.

Прощаючись, учні дістали невеличкі подарунки. Йозеф — нотного зошита з двома коротенькими прелюдіями Баха, а його супутник — гарне кишенькове видання Горація. Наостанці Магістр сказав Кнехтові: — Через кілька днів ти дізнаєшся, до якої школи тебе переведуть. Туди я не зможу навідуватись так часто, як в Ешгольц, але й там ми, мабуть, бачитимемось, якщо я буду здоровий. Коли хочеш, можеш мені раз на рік писати листи, особливо про свої успіхи в музиці. Критикувати своїх учителів тобі не заборонено, але мене це менше цікавить. На тебе чекає багато обов'язків, сподіваюся, що ти виправдаєш надії Ордену. Наша Касталія не повинна бути тільки відбором, насамперед це ієрархія, будівля, в якій кожна цеглина дістає свій сенс лише від цілого.

З цієї будівлі немає виходу, і той, хто підіймається вище й отримує більші завдання, не стає вільніший, на нього тільки лягає більша відповідальність. До побачення, мій молодий друже, я радий, що ти навідав мене.

І хлопці вирушили назад. Обидва вони були веселіші й говіркіші, ніж дорогою нагору; провівши кілька днів серед іншого оточення, серед інших образів, зіткнувшись з іншим світом, вони набралися духу й ніби звільнилися від Ешгольца і від свого прощального настрою, їх тепер удвічі дужче вабили зміни, вабило майбутнє. Зупиняючись на відпочинок у лісі або десь над стрімким проваллям біля Монтпорта, вони діставали з торбин свої сопілки й грали пісні на два голоси. А коли вони знов досягли тієї вершини, з якої видно було Ешголец з його будівлями й деревами, то обом їм розмова, що її вони провадили тут, простуючи нагору, здалася далекою минувиною, все набуло якогось нового відтінку. Вони не перемовилися жодним словом, обом їм було трохи соромно за тодішні свої почуття й слова, що так швидко втратили свою вагу і свій сенс.

В Ешгольці вони другого ж таки дня довідалися, куди їх переведуть. Кнехта посилали до Вальдцеля.

ВАЛЬДЦЕЛЬ

"А Вальдцель готує вправне плем'я гравців у бісер", — каже стародавній вислів про цю славетну школу. Серед касталійських шкіл другого та третього ступеня ніде більше не віддавали такої шани музам, як тут, тобто коли в інших школах явно переважала якась наука, скажімо, в Койпергаймі — класична філологія, в Порті — логіка Арістотеля і схоластів, у Планвасте — математика, то у Вальдцелі, навпаки, за традицією панувала тенденція до універсальності, до співдружби науки й мистецтва, і найвищим символом цієї тенденції була Гра в бісер. Щоправда, й тут, як і в усіх школах, її не вивчали офіційно, як обов'язковий предмет, зате майже всі учні Вальдцеля опановували її приватно, у свій вільний час, до того ж містечко Вальдцель було, так би мовити, офіційною столицею Гри та її інституцій: тут містилася славетна зала для врочистих Ігор, тут розташувався велетенський Архів Гри з усіма своїми штатами й бібліотеками, тут була й резиденція Магістра Гри. І хоч усі ці установи були цілком самостійні і школа до них не належала, а проте їхній дух панував і в ній, в усій її атмосфері відчувався якийсь священний відгомін великих публічних Ігор. Навіть містечко дуже пишалось тим, що в ньому розташована не лише касталійська школа, а й осередок Гри. Учнів школи жителі містечка звали студентами, а тих, хто навчався в школі Гри, та їхніх гостей — лузерами (скалічене від "lusores"[25]). До речі, вальдцельська школа була найменша з усіх касталійських шкіл, у ній рідко навчалось разом більше як шістдесят учнів, і, звичайно, ця обставина також надавала їй якогось особливого, аристократичного відтінку. Здавалося, що вона стоїть вище за всі інші школи, що це ніби еліта серед еліти; та й справді, за останні десятиріччя з її стін вийшло багато Магістрів і всі Магістри Гри в бісер. А втім, не всі погоджувалися з гучною славою Вальдцеля: дехто вважав його вихованців чванькуватими естетамі, розпещеними принцями, ні до чого, крім Гри в бісер, не здатними; бували часи, коли в

інших школах любили казати про вихованців Вальдцеля гіркі, лихі слова, але саме та гостра критика, ті уїдливі дотепи найкраще доводять, що вальдцельським учням було чого заздрити. Хай там як, а переведення до Вальдцеля було певною відзнакою; Йозеф Кнехт знав це і, хоч не був шанобливим у вульгарному значенні цього слова, тішився й пишався такою відзнакою.

Разом з кількома товаришами він прибув до Вальдцеля пішки. Палко очікуючи нових, високих переживань, готовий до них, він зайшов у південну браму, і його зразу ж полонило й зачарувало старовинне, потемніле від часу містечко й широко розбудований колишній цистерціанський монастир, у якому тепер містилася школа. Навіть не переодягтись, тільки трохи попоївши в кімнатці воротаря, Йозеф сам, без нікого, пішов знайомитися з своєю новою батьківщиною. Він знайшов стежку, що вела руїнами колишнього міського муру вздовж річки, постояв на склепистому мості, послушав, як шуміла вода в лотоках млина, зійшов повз цвинтар униз липовою алеєю і за високим живоплотом побачив і зразу пізнав Vicus Lusorum, маленьке відокремлене селище гравців у бісер: залу для святкових Ігор, Архів, учбові приміщення, будинки для гостей і для вчителів. З одного такого будинку вийшов чоловік в одязі гравця в бісер, і Йозеф подумав, що це і є хтось із легендарних lusores, може, сам Магістр Гри. Хлопець відчув могутні чари цього оточення, все тут здавалося старовинним, сповненим гідності, просякнутим і освяченим традицією, тут він був на крок ближче до центру, ніж в Ешгольці. А коли Йозеф повертався з селища гравців у бісер, то відчув ще й інші чари; вони, може, були не такі високі, але хвилювали не менше. Це були чари містечка, маленької частки буденного світу з його метушнею, з собаками й дітьми, з запахами крамниць і майстерень, з бородатими ремісниками й з огрядними жінками за прилавками, з малечею, що бавилась і галасувала на вулицях, з дівчатами, що глузливо позирали на чужинця. Багато що тут нагадувало йому прадавні часи, Берольфінген, — а він думав, що давно вже все те забув. Тепер якісь глибинні шари в його душі озивалися на все це — на ці образи, звуки, запахи. Тут на нього чекав не такий тихий, проте різноманітніший і багатший світ, ніж у Ешгольці.

Щоправда, саме навчання було прямим продовженням ешгольцьського, хіба що додалося кілька нових предметів. Справді новими були тут тільки вправи з медитації, але й про них Магістр музики вже дав йому перше уявлення, Йозеф залюбки вчився медитації, хоч спершу вважав її тільки грою, що приємно заспокоювала. І аж трохи згодом — ми ще згадаємо про це — він пізнав на собі її справжнє, високе значення. Директором школи у Вальдцелі був оригінальний чоловік, на ім'я Отто Цбінден, якого учні трохи побоювалися; на той час він уже мав років шістдесят. Між іншим, чимало тих записів про учня Йозефа Кнехта, що дійшли до нас, зроблено його характерним, гарним письмом. Проте хлопця спершу цікавили не стільки вчителі, скільки учні, разом з якими він мав навчатися. Особливо жвакими й близькими були його стосунки з двома учнями, про що ми маємо багато свідчень. Один, з яким він зійшовся в перші ж такі місяці, Карло Ферромонте[26] (згодом він як наступник Магістра музики посів друге за значенням місце в Колегії), був однолітком Кнехта; ми йому завдячуємо, між іншим,

історію стилів гри на лютні в шістнадцятому сторіччі. В школі його прозивали Рисоїдом і цінували як приємного товариша в іграх. Дружба Карло Ферромонте з Кнехтом почалася з розмов про музику й тривала довгі роки. Вони разом вивчали нові музичні твори й виконували вправи, про що ми частково довідалися з нечисленних, але дуже змістовних листів Кнехта до Магістра музики. У першому з цих листів Кнехт називає Ферромонте "знавцем музики, багатой на орнамент, прикраси, трелі і т. д."; він грав з ним Куперена, Перселла та інших композиторів кінця сімнадцятого й початку вісімнадцятого сторіч. В іншому листі Кнехт докладно пише про ці вправи й про цю музику, "де в багатьох п'єсах майже над кожною нотою стоїть знак прикраси". "Коли посидиш отак, — пише він далі, — кілька годин поспіль над групетто, трелями й мордентами, то пальці стають ніби заряджені електрикою".

У музиці Йозеф Кнехт справді робив великі успіхи, на другому чи третьому році перебування у Вальдцелі він уже досить швидко читав і грав ноти, ключі, скорочення, басові позначення всіх віків та стилів і цілком вільно почував себе в царстві західноєвропейської музики, наскільки вона збереглася до наших днів. Щоб опанувати її дух, він починав з основ, приділяв велику увагу і її чуттєвому, і технічному аспектам. Саме це прагнення — оволодіти чуттєвим аспектом, намагання через чуттєве, через звучання, через незвичне для слуху в різних музичних стилях проникнути в самий дух музики, довго утримувало його від попереднього ознайомлення з Грою в бісер. Згодом у своїх лекціях він якось сказав про це так: "Той, хто знає музику тільки з екстрактів, які з неї добуває Гра в бісер, може бути добрим гравцем у бісер, але ще аж ніяк не музикантом і, мабуть, не істориком. Музика складається не лише з тих чисто духовних коливань і фігурацій, які ми з неї добули, — вона завжди, протягом багатьох сторіч, була в першу чергу радістю чуттєвого сприймання, радістю віддиху, відбивання такту, радістю забарвлення, тертя й подразнення, що виникає тоді, коли зливаються голоси і звучать разом інструменти. Безперечно, дух — це головне, і так само безперечно, що винайдення нових інструментів і зміна давніх, введення нових тональностей і нових композиційних та гармонійних правил чи заборон — це завжди тільки зовнішнє явище, як, скажімо, одяг і моди народів; а проте ці зовнішні й чуттєві ознаки треба емоційно сприйняти й схопити, щоб, виходячи з них, зрозуміти епохи й стилі. Музику творять не самим тільки мозком, а ще й руками та пальцями, ротом та легенями, і той, хто вміє читати ноти, але не володіє досконало жодним інструментом, хай краще не висловлює своїх думок про музику. Так само й історію музики не можна збагнути, виходячи лише з абстрактної історії стилів, і, наприклад, епохи занепаду музики будуть зовсім незрозумілими, якщо ми щоразу не добачатимемо в них переваги чуттєвого й кількісного над духовним".

Якийсь час здавалося, що Кнехт вирішив стати музикантом: він так занедбував задля музики всі факультативні предмети, а серед них і вступ до Гри в бісер, що наприкінці першого семестру директорові довелося викликати його до себе на розмову. Проте Кнехт не дав себе залякати, він уперто посилався на свої учнівські права. Він начебто сказав директорові: — Якби я відставав з якогось обов'язкового предмета, ви

могли б висловити мені догану, але я вам не давав для цього підстави. Навпаки, я маю право приділяти три чверті свого вільного часу чи й усі чотири музиці. Таке право дає мені шкільний статут.

У Цбіндена вистачило глузду не наполягати на своєму, але від, звичайно, запам'ятав норовистого учня і довго ставився до нього холодно й суворо.

Більше як рік, може, навіть півтора року тривав цей дивний період Кнехтового учнівства: звичайні, не блискучі оцінки, тиха і, як нам здається, після розмови з директором трохи вперта самота, брак якихось помітних товариських стосунків, зате дивовижна, палка відданість музиці, нехтування задля неї майже всіма необов'язковими дисциплінами, і Грою в бісер також. Деякі риси цього юнацького портрета — безперечно ознаки перехідного віку. З іншою статтю він у цю пору, мабуть, зустрічався тільки випадково і ставився до неї недовірливо. Певне, він, як і багато інших вихованців Ешгольца, що не мали вдома сестер, був досить несміливий. Читав він багато, особливо німецьких філософів: Лейбніца, Канта й романтиків, з яких на нього найдужче вплинув Гегель.

Тепер нам треба трохи докладніше зупинитися ще на одному шкільному товаришеві Кнехта, що зіграв вирішальну роль у його вальдцельському житті, — на вільному слухачеві Плінію Десиньйорі. Як уже сказано, він був вільним слухачем, тобто проходив курс елітарних шкіл як гість, не маючи наміру залишатися назавжди в Педагогічній Провінції і вступати в Орден. Такі вільні слухачі час від часу траплялися в школах еліти, хоч і не дуже часто, бо Виховна Колегія, звичайно, ніколи не прагнула готувати учнів, які після закінчення шкільного курсу мали намір вернутися додому, в світ. Проте в країні було кілька давніх патриціанських родів, які дуже прислужилися Касталії в часи її заснування і в яких ще й досі не перевівся до кінця звичай посилати котрогось із своїх синів, якщо в нього вистачало здібностей, на виховання до елітарних шкіл; це право надавалося їм за традицією. Хоч на таких вільних слухачів поширювались усі ті правила, що й на решту учнів, вони все ж таки були серед шкільної громади винятком, уже хоча б тому, що не віддалялися з кожним роком дедалі більше від своєї батьківщини й родини, а проводили там усі канікули й завжди були серед шкільних товаришів гостями й чужинцями, бо дотримувалися поглядів і звичаїв свого кола. На них чекала батьківська домівка, світська кар'єра, професія, шлюб, { лише зрідка траплялося, що такий гість, захоплений духом Провінції, з дозволу батьків залишався в Касталії і вступав до Ордену. Зате в історії нашої країни відомо чимало державних діячів, що замолоду були такими вільними слухачами, а потім, у часи, коли громадська думка з тих чи інших причин була настроєна критично до елітарних шкіл і до Ордену, твердо боронили їх.

Таким вільним слухачем був і Плінію Десиньйорі, з яким Йозефа Кнехта, трохи молодшого за нього, звела доля у Вальдцелі. То був дуже обдарований юнак, що особливо відзначався своїм красномовством і вмінням провадити суперечку. Запальний і трохи неспокійний, він завдавав чимало клопоту директорові Цбіндену, бо хоч добре вчився і з цього погляду не давав ніяких підстав для нарікань, проте зовсім не

намагався забути про своє виняткове становище і якомога непомітніше влитися в ряди учнів, а навпаки, відверто й задержувато проголошував свої некасталійські, світські погляди. Між цими двома учнями неминуче мали скластися особливі стосунки: обидва були талановиті, обидва покликані до чогось вищого; це робило їх братами, і водночас у всьому іншому вони були цілковитою протилежністю один одному. Тільки вчитель незвичайно великого розуму й педагогічного хисту міг збагнути суть завдання, яке виникало з цього зіткнення протилежностей, і за всіма законами діалектики досягти їхнього синтезу. Директорові не бракувало для цього ні таланту, ні доброї волі, бо він не належав до тих учителів, що недолюблюють вихованців, позначених генієм, але в цьому випадку в нього не було найважливішої передумови для успішного втручання: довір'я обох учнів. Плінію, якому подобалася роль сторонньої людини і бунтівника, завжди ставився до директора дуже насторожено, а з Йозефом Кнехтом у Цбіндена стосунки, на жаль, погіршилися через факультативні предмети, і в нього Йозеф не попросив би поради. Та, на щастя, був ще Магістр музики. До нього Кнехт і звернувся по підтримку й пораду, а мудрий старий музикант не злегковажив його звертання і майстерно зіграв цю партію, як ми побачимо далі. В його руках найбільша небезпека і найбільша спокуса в житті юного Кнехта обернулася в цікаву задачу, а сам він виявився гідним цієї задачі. Внутрішня історія дружбиворожнечі Йозефа й Плінію, чи композиції на дві теми, чи діалектичної гри двох інтелектів, була приблизно така.

Йозеф, звичайно, перший звернув увагу на свого майбутнього партнера в цій грі, Десиньйорі, й зацікавився ним. І не тільки тому, що Плінію був старшим за нього, вродливим, запальним юнаком, та ще й обдарованим оратором, а насамперед тому, що він був "звідти", з зовнішнього світу, некасталійцем, людиною, яка мала батька, матір, дядьків, тіток, братів та сестер і для якої Касталія з усіма її законами, традиціями та ідеалами була тільки етапом, відтинком шляху, тимчасовим пристановищем. Для цієї білої ворони Касталія не стала цілим світом, Вальдцель був для Плінію такою самою школою, як і всі інші, а повернення в "світ" не загрожувало йому ганьбою і карою, на нього чекав не вступ до Ордену, а кар'єра, шлюб, політична боротьба, одне слово, те "реальне життя", про яке кожному касталійцеві в душі хотілося б дізнатися якнайбільше, бо "світ" був для касталійця тим самим, що колись для схимника й ченця: чимось неповноцінним і забороненим, але й таємничим, цікавим, спокусливим. І Плінію справді не приховував своєї приналежності до того світу, нітрохи не соромився її, а навпаки, пишався нею. З великим запалом — наполовину це була ще хлоп'яча гра, але наполовину вже свідомо програма дій — він наголошував на своїй окремішності й користався кожною нагодою, щоб протиставити свої світські погляди касталійським як кращі, правильніші, природніші, людяніші. При цьому він часто посилався на "природу" і "здоровий глузд", протиставляючи їх спотвореному, далекому від життя духові школи, не скупився на гучні слова, а проте в нього вистачало розуму й смаку не вдаватися до грубих провокацій і в загальному дотримуватись узвичаєних у Вальдцелі форм проведення диспутів. Боронячи "світ" і просте життя від "бундючної схоластичної духовності" Касталії, він намагався довести, що здатен зробити це зброєю самого

супротивника; йому зовсім не хотілось опинитися в ролі дикуна, який витоптує квітники інтелектуальної освіти.

Не раз уже бувало, що Йозеф Кнехт приєднувався до гурту учнів, які обступали Десиньйорі, і, стоячи ззаду, мовчки, уважно слухав його палку мову. Він відчував цікавість, подив і страх, коли чув, як Плінію нещадно критикував усе те, що в Касталії свято шанували, брав під сумнів і висміював те, в що сам Кнехт вірив. Щоправда, він помічав, що далеко не всі слухачі надавали значення його словам, деякі явно слухали його тільки задля розваги, як слухають ярмаркового блазня, а деякі часто й заперечували Плінію, то глузуючи з його нападів, то відкидаючи їх. Але завжди біля того Плінію хтось та збирався, завжди він був у центрі уваги, і чи знаходився тієї хвилини опонент чи ні, завжди до нього щось вабило товаришів, він був для них ніби якоюсь спокусою. З Йозефом було те саме, що й з рештою учнів, які збиралися гуртом навколо жвавого промовця і з подивом чи сміхом вислухували його тиради; і хоч він відчував збентеження, навіть страх, коли чув таку мову, все ж таки щось у ній зловісно вабило його, і не тільки тому, що вона була цікава, ні — вона зачіпала його куди глибше. Звичайно, в душі він не погоджувався з сміливим промовцем, проте існували сумніви, про які досить було знати, що вони існують чи бодай можуть існувати, як уже ставало прикро. Спершу та прикрість була невелика: щось муляло його, тривожило, породжувало якесь дивне почуття — щось середнє між палким потягом до чогось несвідомого й муками нечистого сумління.

Певна річ, повинна була настати година, і вона справді настала, коли Десиньйорі помітив, що серед його слухачів є один такий, для якого його слова означають щось більше, ніж цікаву чи навіть негожу розвагу, заспокоєння потягу до суперечок, — мовчазний білявий хлопець, з гарними, тонкими рисами обличчя, але трохи несміливий: він червонів, бентежився й скупіше відповідав на його, Плінію, привітні звертання. "Мабуть, цей хлопець давно вже приглядається до мене", — подумав Плінію й вирішив винагородити його якимось зичливим жестом, а потім і цілком завоювати. Він запросив його після обіду в гості до своєї кімнати. Та виявилось, що до цього несміливого, скромного хлопця не так легко було підступитися. На свій подив, Плінію побачив, що хлопець уникає його й не хоче заходити в розмову; запрошення він також не прийняв. Це в свою чергу зачепило за живе старшого, і він зразу ж почав домагатися прихильності мовчазного Йозефа, спершу тільки з самолюбства, а потім уже цілком щиро, бо відчув у ньому гідного супротивника, може, майбутнього приятеля або, навпаки, ворога. Він раз у раз помічав Йозефа неподалік від себе, бачив, що той напружено слухав його, проте завжди відступав, тількино Плінію хотів підійти до нього.

Така поведінка Йозефа мала свої причини. Він давно вже відчув, що в особі цього вільного слухача на нього чекає щось важливе, може, щось дуже гарне, якесь розширення його обрію, відкриття чогось нового, пізнання, а може, й небезпечна спокуса, в кожному разі, якесь незвичайне переживання. Першими ж своїми сумнівами й критичними думками, які в нього з'явилися після зустрічей з Плінію, Йозеф поділився зі своїм приятелем Ферромонте, але той не звернув на них уваги, вважаючи Плінію

самовпевненим, марнославним хлопцем, якого не варто слухати, і зразу ж знов заглибився в свої музичні справи. Щось підказувало Йозефові, що йому треба було б піти до директора й розповісти йому про свої сумніви і свою тривогу, але після тієї дрібної суперечки він уже не міг щиро, відверто поговорити з ним, боявся, що той його не зрозуміє або й ще гірше: сприйме його слова про бунтівника Плінію як своерідний донос. І ось у цій скруті, яка ставала все тяжчою від спроб Плінію зав'язати з ним дружні стосунки, Йозеф звернувся з дуже довгим листом, що зберігся до наших днів, до свого покровителя й доброго генія, Магістра музики. В тому листі він між іншим писав: "Мені ще не ясно, чи Плінію сподівається знайти в мені однодумця, чи йому тільки потрібен співрозмовник. Сподіваюся, що слушне це друге припущення, бо навертати мене в свою віру означало б штовхати мене на зраду й руйнувати моє життя, тепер назавжди пов'язане з Касталією; за її межами я не маю ні братів, ні друзів, до яких міг би повернутися, коли б у мене часом виникло таке бажання. Але якщо навіть Плінію не наміряється накинути мені свої думки чи якимось вплинути на мене, все ж таки його зухвала мова бентежить мене. Буду з Вами, шановний Магістре, цілком щирій: у думках Плінію є щось таке, на що я не можу відповісти простим "ні"; він промовляє до якогось голосу в мені, що часом дуже схильний з ним погодитись. Мабуть, це голос природи, і він гостро суперечить моєму вихованню й нашим тутешнім поглядам. Коли Плінію називає наших учителів і Магістрів кастою жерців, а нас, учнів, слухняною, кастрованою чередою, то це, звичайно, перебільшення, брутальні слова, але якась правда, певне, всетаки в них є, а то б вони так не тривожили мене. Він може казати дивовижні, страхітливі речі. Наприклад: Гра в бісер — це рецидив фейлетонної доби, порожня, безвідповідальна гра літерами, в якій ми розчинили мову різних мистецтв і наук; вона складається з самих асоціацій і грає самими аналогіями. Або: доказом хибності всієї нашої духовної освіти й нашого ставлення до життя може бути наша свідомо неплідність. Наприклад, ми аналізуємо, каже він, закони й техніку всіх музичних стилів і епох, а самі не створили ніякої нової музики. Ми читаємо й тлумачимо, каже він, Піндара чи Гете, а самі соромимось писати вірші. Це докори, з яких я не можу просто посміятись. І вони ще не найгірші, не ті, що найдужче мене вражають. Гірше, коли він, наприклад, каже, що ми, касталійці, живемо, як штучно виведені співочі пташки, не заробляючи собі на хліб, не знаючи горя і боротьби за існування, не знаючи й не бажаючи знати про ту частину людства, на праці й на злиднях якої тримається наше розкішне життя". Лист кінчається словами: "Може, я зловживаю Вашою добротою і ласкою, шановний Магістре, і заслужив на Вашу догану. Полайте мене, накладіть на мене покуту, я буду тільки вдячний Вам за це. Але мені вкрай потрібна Ваша порада. Я ще зможу якийсь час витримати цей стан, але знайти з нього правильний вихід, скерувати події в належному напрямку не зумію, для цього в мене замало сили й досвіду, і, мабуть, найгірше те, що я не можу довіритися нашому директорові, хіба що Ви мені суворо накажете зробити це. Тому я й турбую Вас справою, що стає для мене дедалі більшим тягарем".

Нам було б надзвичайно важливо мати так само написану чорним по білому

відповідь Магістра. Але Кнехт отримав її усно. Невдовзі після того, як він послав листа, Магістр сам завітав до Вальдцеля, щоб прийняти іспит з музики, і першого ж таки дня мудро подбав про свого молодого друга. Ми знаємо про це з пізніших розповідей самого Кнехта. Магістр йому не полегшив завдання. Він почав з того, що ретельно перевіряв оцінки Кнехта, а особливо його знання з тих предметів, які хлопець вивчав самостійно, і дійшов до висновку, що вони надто односторонні, — тут він погодився з директором і наполіг, щоб Кнехт сам сказав про це Цбінденові. Потім він дав докладні вказівки, як Кнехтові треба поводитися з Десиньйорі, й поїхав аж тоді, як обміркував усе це з директором. Наслідком Майстрових відвідин був не тільки знаменний, незабутній для всіх, хто його чув, поєдинок між Десиньйорі й Кнехтом, але й зовсім нові стосунки між Кнехтом і директором. Щоправда, вони й тепер не були такі щирі й таємничі, як між Кнехтом і Магістром музики, але напруження зникло, і їх ніщо вже не скаламучувало.

Нова роль, яка тепер випала на долю Кнехта, надовго стала визначальною в його житті, йому дозволено прийняти дружбу Плінію й дати відсіч його нападам і його впливові, причому вчителі не повинні були втручатися чи контролювати Кнехта. Проте Магістр дав йому завдання боронити Касталію від її критиків і провадити диспути на найвищому рівні, а це, між іншим, означало, що Йозеф мусив активно засвоїти всі закони, які панували в Касталії та в Ордені, й завжди мати про них чітке уявлення. Скоро словесні поєдинки між двома друзямисупротивниками стали широко відомі, учні боялися пропустити їх. Агресивний, глузливий тон Десиньйорі став не таким зухвалим, його формулювання — обережнішими й відповідальнішими, а критика — об'єктивнішою. Досі Плінію мав переваги в цій боротьбі: він прибув зі "світу", володів його методами і його наступальними засобами, мав його досвід і щось від його певності, знав із розмов, які в нього вдома провадили дорослі, все, що той світ закидав Касталії. Але тепер, завдяки Кнехтовим реплікам, він збагнув, що хоч і добре знав світ, краще ніж будьякий касталієць, зате Касталію, її дух знав куди гірше, ніж ті, для кого вона була домівкою, батьківщиною, долею. Він навчився розуміти й поволі навіть визнавати, що він тут гість, чужинець, і що не тільки там, у його світі, а й тут, у Педагогічній Провінції, є віковичний досвід і усталені уявлення, і тут є традиція, навіть своя природа, яку він знав лише Частково і яка тепер, через свого провісника Йозефа Кнехта, вимагала пошани до себе. А Кнехт, щоб упоратися з своєю роллю апологета, мусив за допомогою пильної праці, медитації і самодисципліни все глибше й чіткіше пізнавати й засвоювати те, що він мав боронити. В риториці Десиньйорі й далі переважав його, тут, крім запалу й шанолюбства, якими він був наділений від природи, йому допомагали ще й певні світські навички та досвід некасталійського життя; навіть зазнаючи поразки, він не забував про слухачів і забезпечував собі гідний чи принаймні дотепний відступ, тим часом як Кнехт, коли супротивник заганяв його на слизьке, міг, наприклад, сказати: — Над цим мені ще треба поміркувати, Плінію. Почекай кілька днів, я тобі потім нагадаю про це.

Та хоч тепер стосунки між Кнехтом і Десиньйорі набули гідної форми, а їхні

диспути стали необхідним елементом тодішнього вальдцельського життя, все ж таки для самого Кнехта цей тягар, цей конфлікт майже не стали легшими. Натхнений високим довір'ям і відповідальністю, покладеною на нього, він упорався з своїм завданням, і найкращим доказом сили й життєздатності його натури було те, що він домогся цієї перемоги без видимої шкоди для себе. Проте в душі він дуже страждав. Бо ті теплі, дружні почуття, що тепер з'явилися в його серці до Плінію, симпатичного й дотепного, досвідченого й красномовного товариша, поширювались і на той чужий світ, який репрезентував його приятель і супротивник, на світ, який Кнехт пізнавав і вгадував в образі Плінію, в його словах і жестах, так званий реальний світ, де були ніжні матері й діти, люди, що страждали від голоду, й притулки для убогих, газети й виборча боротьба, той примітивний і водночас витончений світ, у який Плінію повертався на кожні канікули, щоб побачитися з батьками й родичами, позалицятися до дівчат, побувати на робітничих зборах чи розважитись у фешенебельних клубах, тим часом як він, Кнехт, залишався в Касталії, гуляв по околицях містечка і плавав з товаришами, вивчав річкерари Фробергера[27] або читав Гегеля.

Кнехт твердо знав, що сам він належить до Касталії і повинен жити касталійським життям, життям без родини, без різних легендарних розваг, без газет, але й без злиднів та голоду, — до речі, Плінію, що так завзято закидав учням еліти дармоїдство, сам ще ніколи не голодував і не заробляв собі на хліб. Ні, світ Плінію не був кращим і справедливішим світом. Але він існував, був поряд і, як Йозефові було відомо з історії, існував завжди й завжди був десь такий, як тепер. Багато народів і не знали іншого світу, навіть гадки не мали про елітарні школи й Педагогічну Провінцію, про Ордени, Магістрів і Гру в бісер. Більшість людей на землі жило інакше, ніж у Касталії, простіше, примітивніше, небезпечніше, не так затишно і впорядковано. І той примітивний світ був їм рідний, Кнехт і сам відчував його слід у своєму власному серці, ніби якусь тугу за ним, цікавість і навіть жаль до нього. Завданням Кнехта було віддати тому світові належне, зберегти для нього якесь місце в своїй душі, а проте не скоритися йому. Бо поряд з ним і над ним існував інший світ, касталійський, штучно створений світ інтелекту, впорядкований і свято бережений світ ієрархії, який треба було завжди охороняти й відтворювати. Служити йому, не допускаючись, проте, ніякої несправедливості й до того іншого світу, а тим більше не зневажаючи його, а також не поглядаючи на нього тайкома, з якимись невиразними бажаннями чи тугою, — ось що він мав робити. Адже маленька Касталія служила тому великому світові, вона постачала йому вчителів, книжки, наукову методичку, дбала про чистоту духовних функцій та моралі й завжди була відкрита як школа і як пристановище для тієї невеликої кількості людей, яким судилося присвятити своє життя духові й істині. Тільки чому ці два світи не живуть у гармонії і братстві, в доброму сусідстві, проникаючи один в одного, чому не можна об'єднати їх у своєму серці й плекати обидва? Сталося так, що один із приїздів Магістра музики, які траплялися дуже рідко, припав на той час, коли Йозеф, стомлений і виснажений своїм завданням, на превелику силу втримував душевну рівновагу. Магістр зрозумів це з деяких натяків

хлопця, але ще більше свідчила про це його неухважність, змарнілий вигляд, неспокійні очі. Магістр поставив йому кілька запитань, проте Йозеф відповідав неохоче, був якийсь скований. Тоді Магістр, стурбований станом хлопця, більше ні про що не розпитуючи, повів його до музичного класу, під тим приводом, що хоче йому розповісти про якесь невеличке музичне відкриття. Він попросив Кнехта принести клавикорди, настроїти їх і помалу залучив його до розмови про походження сонати. Нарешті хлопець трохи забув про свій клопіт, захопився й заспокоївся, вдячно дослухаючись до слів і до гри Магістра. Той не квапив учня, терпляче очікуючи, поки він вийде з своєї внутрішньої глухоти і буде готовий сприймати його науку. І коли настала та хвилина, Магістр скінчив свій екскурс в історію музики, зіграв на закінчення одну з сонат Габріелі, потім підвівся і, повільно походжаючи по маленькому класі, почав розповідати: — Багато років тому ця соната дуже зацікавила мене. Це було ще в мої студентські часи, задовго до того, як мене призначили вчителем, а потім Магістром музики. Я тоді плекав шанобливу мрію написати історію сонати з нових позицій, але настала пора, коли я не тільки не міг посунутися далі, а й почав усе більше сумніватися, що всі ці музикознавчі й історичні дослідження взагалі мають якусь вартість, що це не просто пустопорожня гра людей, яким нічого робити, нікчемний інтелектуально-мистецький заміник справжнього, живого життя. Словом, мені треба було подолати одну з тих криз, коли всяка наука, всяка духовна потуга, все духовне взагалі здається нам сумнівним і нічого не вартим, коли ми схильні заздрити кожному селянинові, що йде за плугом, і кожній закоханій парі, що гуляє вечорами, кожній пташці, що співає в гіллі, і кожному коникові, що сюрчить на луці влітку, бо їхнє життя здається нам таким природним, змістовним і щасливим, бо ми нічого не знаємо про їхні тривоги й злигодні, небезпеки й страждання. Одне слово, я остаточно втратив душевну рівновагу, а це прикрий стан, мені було важко його витримати. Я складав найхимерніші плани втечі і звільнення, думав стати мандрівним музикантом і грати на весіллях,[28] і якби в той час з'явився, як у старовинних романах, чужоземний вербувальник і запропонував мені одягти мундир і в складі будьякого війська взяти участь у будьякій війні, я погодився б. Дійшло до того, до чого здебільшого і Доходить у таких випадках: я геть розгубився і вже не міг сам упоратися з своїми сумнівами, мені потрібна була чиясь допомога.

Магістр на мить зупинився й усміхнувся сам до себе. Тоді повів далі: — Звичайно, як і належить за правилами, я мав керівника своїх наукових студій, і, звичайно, найрозумніше й найправильніше було б зробити, як наказував мені обов'язок: попросити поради в нього. Але так воно вже виходить, Йозефе: саме тоді, коли людина потрапляє в скруту, збивається на манівці і їй конче треба поради, їй найдужче не хочеться вертатися на правильний шлях і просити поради там, де її найшвидше можна отримати. Керівник був незадоволений моїм останнім кварталним звітом і зробив мені кілька слухних зауважень, але я вважав, що був уже на певній дорозі до нових наукових відкриттів, до нових ідей, і трохи образився на нього за ті зауваження. Словом, я не хотів іти до нього, не хотів каятись і визнавати, що він мав рацію. Своім

товаришам я теж не міг звіритися, але в нас там був у сусідстві один дивак, відомий мені тільки з вигляду, знавець санскриту, якого прозивали йогом. І ось коли мені вже зовсім несила було терпіти такий стан, я пішов до того дивного самітника, з якого й сам часто посміювався, але якому в душі заздрив. Я зайшов до нього в келію і застав його в ритуальній індійській позі; він був цілком заглиблений у себе, нічого не чув і не бачив навколо. Тихо усміхаючись, він перебував десь в іншому світі. Мені не залишалось нічого іншого, як чекати біля дверей, поки він прийде до пам'яті. Чекати довелося дуже довго, годину чи й дві, і нарешті я так стомився, що сів на підлогу й прихилився до стіни. Та ось Йог почав поступово прокидатися, ледь похитав головою, вирівняв плечі, повільно випростав схрещені ноги і хотів уже встати, коли помітив мене. "Чого ти хочеш?" — запитав він. Я підвівся і, не роздумуючи, навіть не усвідомлюючи до пуття, що я кажу, мовив: "Це все сонати Андреа Габріелі". Він устав, посадив мене на свій єдиний стілець, сам сів на край столу й спитав: "Габріелі? Що ж він тобі зробив своїми сонатами?" І тоді я почав розповідати йому, що зі мною сталося, сповідатися перед ним. Він узявся докладно, як мені здалося, навіть педантично випитувати всі подробиці моїх студій над Габріелі та його сонатами, поцікавився, о котрій годині я встаю, скільки читаю, скільки граю, коли їм і коли лягаю спати. Оскільки я сам довірився, сказати б, набився йому, то тепер мусив терпляче відповідати на всі його запитання, але мені було соромно, бо він дедалі нещадніше добирався до моєї душі, аналізуючи все моє духовне й моральне життя протягом останнього часу. Потім Йог раптом замовк, а що я й далі нічого не розумів, він здвигнув плечима й сказав: "Хіба ти не бачиш сам, де твоя помилка?" Ні, я її не бачив. Тоді він навдивовижу точно відтворив усе, що випитав у мене, аж до перших ознак втоми, невдоволення й розумового застою, і довів, що все це могло статися тільки від нестримного, безоглядного заглиблення в наукові студії і що мені давно вже час з чужою допомогою відновити втрачений контроль над собою і над своїми силами. "Якщо вже ти дав собі таку волю, — сказав він, — що відмовився від регулярних вправ з медитації, то принаймні треба було після перших же прикрих ознак перевтоми згадати про це й надолужити прогаяне". І він мав цілковиту слухність. Я й справді давно вже занехаяв медитацію, все не мав на неї часу, завжди був або надто знеохочений і неуважний, або надто захоплений і схвильований своїми студіями, а з часом навіть перестав усвідомлювати цей гріх, і ось аж тепер, коли я геть занепав, опинився в критичному становищі, мені мусив нагадувати про це хтось інший. І справді, я тоді на превелику силу відновив лад у своїй душі, мусив вернутися до початкових вправ з медитації, щоб поволі вернути свою здатність до концентрації і самоспоглядання.

Магістр перестав ходити по класу, легенько зітхнув і закінчив розмову такими словами: — Отак тоді вийшло зі мною, і мені й досі ще трохи соромно говорити про це. Але так завжди буває, Йозефе: чим більше ми вимагаємо від себе й чим більше вимагають від нас поставлені перед нами завдання, тим більше ми залежимо від джерела нашої сили — медитації, тим потрібніше нам примирення розуму з серцем. І чим дужче ми захоплені тим завданням, яке то хвилює й підбадьорює, то стомлює і

пригнічує нас, тим легше нам забути про це джерело, так само як заглиблюючись у розумову працю, ми забуваємо про своє тіло й про те, що його треба доглядати, — я міг би навести чимало прикладів на доказ цих своїх слів. Справді великі люди, яких ми знаємо з історії, всі або знали медитацію, або несвідомо знаходили той шлях, куди вона веде. Решта ж, навіть найталановитіші й найсильніші, всі кінець кінцем зазнавали поразки, бо їхнє завдання чи їхня марнослава мрія так опановувала їх, перетворюючи в одержимих, що вони вже не могли відійти від злоби дня й дотримуватись певної відстані. Та ти й сам це знаєш, цього навчаються після перших же вправ. Це гірка правда. Але наскільки вона гірка, усвідомлюєш аж тоді, як сам зіб'єшся з дороги.

Ця розповідь Магістра так подіяла на Йозефа, що він відчув небезпеку, яка загрожувала йому самому, і з новим запалом віддався медитації. Велике враження справило на нього й те, що Магістр уперше трохи відкрив перед ним своє особисте життя, розповів епізод з своєї молодості й студентських років; уперше Йозеф усвідомив, що й напівбог, Магістр, колись був молодим і міг помилятися. З вдячністю думав він про велике довір'я, яке виявив до нього Превелебний. Отже, можна збиватися з дороги, опускати руки з утоми, помилятися, порушувати приписи, а проте все це подолати, вернутися на правильну стежку і кінець кінцем ще й стати Магістром. І він переборов кризу.

Протягом двохтрьох вальдцельських років, поки тривала дружбаворожнеча між Плінію і Йозефом, ціла школа спостерігала цю драму, і кожен якоюсь мірою брав у ній участь — від директора до наймолодшого учня. Два світи, два принципи знайшли своє втілення в Кнехтові й Десиньйорі, що, сперечаючись, додавали один одному запалу, кожен диспут ставав урочистим, авторитетним змаганням, що хвилювало всіх. І якщо Плінію після кожних канікул, наче торкнувшись до матеріземлі, повертався, сповнений нової потуги, то Йозеф набирался свіжої сили з кожних роздумів, з кожної прочитаної книжки, з кожної медитації, з кожної зустрічі з Магістром музики і ставав дедалі кращим речником і оборонцем Касталії. Колись, іще дитиною, він пережив своє перше покликання. Тепер він пізнав друге, і ці роки викували з нього довершеного касталійця. Давно вже він познайомився і з основами Гри в бісер і тепер, під час канікул, під наглядом досвідченого керівника почав komponувати свої перші власні партії. Тут він відкрив для себе одне з найпотужніших джерел радості і внутрішнього відпруження; від часів його невситимих вправ на клавесині й клавикордах з Карло Ферромонте ніщо так не відсвіжувало його, не давало йому такої втіхи, сили і щастя, так не утверджувало його в житті, як ці перші вторгнення в зоряний світ Гри в бісер.

Якраз у ці роки написані були ті вірші молодого Йозефа Кнехта, що збереглися в копіях Ферромонте; дуже можливо, що їх було більше, ніж дійшло до нас, і можливо також, що ці вірші, найраніші з яких виникли ще до того часу, як Кнехт прилучився до Гри, допомогли йому впоратися з своєю роллю й витримати той критичний період. Кожний читач помітить у цих подекуди майстерно написаних, а подекуди явно наспіх накиданих строфах сліди кризи й глибокого зворушення, які Йозеф переживав тоді під впливом Плінію. В деяких рядках вчувається тривога, принципові сумніви в собі самому

і в сенсі буття, аж поки, нарешті, у вірші "Гра в бісер" забриніла, здається нам, щира, святоблива відданість ідеям Касталії. Між іншим, уже саме те, що він написав ці вірші й навіть при нагоді показував їх декому зі своїх товаришів, було певним визнанням світу Плінію, невеличким бунтом проти касталійських законів. Бо якщо Касталія взагалі відмовилася від художньої творчості (навіть музичні твори тут допускають лише у формі стилістично простих, суворо скомпонованих вправ), то складання віршів вважалося взагалі чимось неймовірним, сміховинним, навіть ганебним. Отже, ці вірші — не порожня забавка, потрібен був високий тиск, щоб полилися ці рядки, а також уперта мужність, щоб записати їх, показувати іншим і признаватися, що вони твої.

Не можна не згадати, що й Плінію Десиньйорі під впливом свого супротивника багато в чому змінився, пройшов певну фазу розвитку — і не тільки в розумінні виховання в собі гідних методів боротьби. З року в рік вони товаришували й змагалися, і Плінію бачив, як його супротивник невпинно виростав у зразкового касталійця, в постаті товариша все видиміше і яскравіше проступав перед ним самий дух Педагогічної Провінції, і так само як він, Плінію, приносив з собою щось зі свого світу й будив у душі Йозефа неспокій, сам він, у свою чергу, дихав касталійським повітрям і підпадав під його вплив та під його чари. Якось, останнього року свого перебування у Вальдцелі, після двогодинного диспуту про ідеали чернецтва та про його небезпеки, який вони провели в присутності старшого класу відділення Гри в бісер, Плінію запросив Йозефа на прогулянку і там сказав йому слова, які ми наводимо за листом Ферромонте: — Я, звичайно, давно вже знаю, Йозефе, що ти не той правовірний гравець у бісер і святий касталієць, роль якого ти так чудово граєш. Кожен із нас змагається на своїх позиціях і кожен добре знає, що те, проти чого він бореться, має право на існування і свою незаперечну вартість. Ти стоїш на боці високої культури духу, а я на боці природного життя. Під час нашої боротьби ти навчився вистежувати небезпеки природного життя і брати їх на приціл; твій обов'язок показувати, як природне, просте життя, позбавлене духовного нагляду, стає болотом, спихає нас до тваринного існування, навіть ще нижче. А я, в свою чергу, мушу безперестанку нагадувати, яке ризиковане, небезпечне і, врешті, безплідне життя, що спирається тільки на самий дух. Гаразд, хай кожен боронить те, в чію першість він вірить: ти — дух, а я — природу. Але не ображайся на мене — часом мені здається, що ти справді наївно вважаєш мене ворогом вашого касталійського буття, чужинцем, для якого ваші студії, вправи й ігри — тільки порожні витребеньки, хоч сам він з тих чи інших причин якийсь час теж брав у них участь. Ох, любий мій, як ти помиляєшся, коли справді так думаєш! Признаюся тобі, що я безтямно люблю вашу ієрархію, захоплений нею, що вона часом спокушає мене, як саме щастя. Признаюся також, що кілька місяців тому, будиши вдома, я мав з батьком розмову, й домігся від нього дозволу лишитися в Касталії і вступити до Ордену в тому випадку, якщо до кінця свого навчання я й далі хотітиму цього, і я був щасливий, отримавши нарешті цей дозвіл. Ну от, а віднедавна я впевнився, що не скористаюся ним. І не тому, що перехотів! Але я дедалі більше переконуюсь, що коли б я лишився тут, то це була б утеча, пристойна, може, навіть

шляхетна, проте всетаки втеча. Я повернуся і стану світською людиною. Але я завжди буду вдячний Касталії, робитиму їй далі деякі ваші справи й щороку братиму участь у великій Грі в бісер.

Глибоко схвильований, Кнехт розповів про це зізнання Плінію своєму товаришеві Ферромонте. А цей у листі, який ми цитували вище, додає: "Для мене, музиканта, це зізнання Плінію, до якого я не завжди був справедливий, стало ніби музичним переживанням. З протилежності "світ — дух" чи "Плінію — Йозеф", із сутички двох непримиренних принципів перед очима в мене витворилася сублімація, концерт".

Коли Плінію після закінчення чотирирічного курсу у Вальдцелі мав вертатися додому, він передав директорові листа від свого батька, в якому той запрошував Йозефа Кнехта провести в них канікули. Це був безпрецедентний випадок. Хоч відпустки на подорожі й перебування за межами Педагогічної Провінції і давали, головним чином з пізнавальною метою, і навіть не так уже й рідко, а проте це були винятки, і отримували їх тільки старші й надійніші студенти, а вже ніяк не учні. Та все ж таки директорові Цбіндену запрошення, що виходило від голови такого поважного роду, здалося надто важливим, щоб відхилити його самому, і він послав його на розгляд комісії Виховної Колегії, яка швидко відповіла лаконічною відмовою. Друзям треба було розлучатися.

— Згодом спробуємо знов прислати їм запрошення, — мовив Плінію, — колись та пощастить. Ти повинен познайомитися з моєю домівкою, з моїми батьками та родичами й побачити, що ми також люди, а не просто ватага світських гультяїв і ділків. Мені тебе дуже бракуватиме. А ти тепер, Йозефе, швидше підіймайся на вершину цієї Касталії, ти просто народжений для ієрархії, але, здається мені, з тебе буде ще кращий бонза, ніж фамулус,[29] всупереч твоєму імені. Я пророкую тобі велике майбутнє, одного чудового дня ти станеш Магістром і тебе зарахують до Превелебних.

Йозеф сумно глянув на нього.

— Добре тобі глузувати! — мовив він, намагаючись побороти хвилювання. — Я не такий шанолубний, як ти, і якщо колись і досягну посади, то ти на той час давно вже будеш президентом чи бургомістром, професором чи федеральним радником. Згадуй же, Плінію, добрим словом нас і Касталію, не ставай зовсім чужий нам! Адже у вас теж, мабуть, є люди, що знають про Касталію не самі тільки анекдоти, які там про нас люблять вигадувати.

Вони потисли один одному руки, і Плінію поїхав. Останній вальдцельський рік минув для Йозефа дуже тихо, тяжкий, виснажливий обов'язок, що покладався на нього, майже як на офіційну особу, раптом скінчився, Касталію вже не потрібно було боронити. Своє дозвілля він того року віддавав переважно Грі в бісер, що дедалі більше його захоплювала. Невеличкий зшиток з тих часів, у який Кнехт занотував свої думки про значення і про теорію Гри, починається такими словами: "Все наше життя, і фізичне, й духовне, — це динамічний феномен, і Гра в бісер охоплює, властиво, тільки його естетичний бік, та й то переважно у вигляді ритмічних процесів".

СТУДЕНТСЬКІ РОКИ

Йозефу Кнехтові минав двадцять четвертий рік. Він закінчив Вальдцельську школу,

і тим самим закінчилось його учнівство, почалися вільні студентські часи; якщо не рахувати дитячих років, проведених в Ешгольці, це, мабуть, була найвеселіша, найщасливіша пора в його житті. Завжди є щось від дива, щось зворушливо гарне в нестримній жадобі відкриттів і перемог юнака, який уперше звільнився від шкільного примусу і рветься до безмежних духовних обріїв, у якого ще не розвіялася ілюзія, не з'явився жоден сумнів ні в своїй власній спроможності цілим серцем віддаватися справі, ні в безмежності духовного світу. Саме для людей з таким обдарованням, як у Йозефа Кнехта, — не вузьким, з найперших кроків спрямованим до зосередженості на якійсь окремій галузі знань, а широким, за натурою своєю націленим на сукупність, на синтез, на універсальність, — весна студентської волі часто буває порою великого, майже п'яного щастя, і без дисципліни, здобутої в школах еліти, без душевної гігієни вправ з медитації та без обережного контролю Виховної Колегії ця воля була б для них дуже небезпечною, а для деяких навіть фатальною, як воно й траплялося з величезною кількістю яскравих талантів у докасталійські віки, ще коли не був запроваджений наш теперішній лад. За тих прадавніх часів у вищих школах подеколи аж кишіло молодими талантами фаустівської натури, які щодуху мчали у широке море науки та академічної свободи й неминуче зазнавали всіх катастроф неприборканого дилетантизму; адже й сам Фауст — прообраз геніального дилетанта з усім властивим йому трагізмом. У Касталії ж духовна воля студентів набагато більша, ніж у будь-яких університетах давніших епох, бо вони мають далеко ширші можливості для наукових досліджень, а крім того, в Касталії не мають значення матеріальні умови, тут нічого не важать шанобство, несміливість, убогість батьків, турбота про хліб і кар'єру тощо. В академіях, семінарах, бібліотеках, архівах, лабораторіях Педагогічної Провінції всі студенти, хоч би якого вони були походження і хоч би які плекали в душі плани, користалися однаковісінькими правами; призначаючи когось на певний щабель ієрархії, тут брали до уваги тільки його інтелектуальні здібності й риси вдачі. І навпаки, багатьох матеріальних і духовних свобод, спокус та небезпек, які ламають життя не одному обдарованому студентові у світських університетах, у Касталії не існує; звичайно, й тут є на чому спіткнутися, й тут можна збитися на манівці, — де людство вільне від цього? — та все ж касталійський студент позбавлений багатьох можливостей схибити, розчаруватися й загинути. Він не може ні розпитися, ні змарнувати свою молодість на хвалькувату псевдодіяльність у різних таємних гуртках, як не одне покоління студентів минулих часів, ні раптом виявити, що його університетський диплом — просто помилка, що в його освіті є прогалини, які вже не можна заповнити; від усього цього оберігає його касталійська система. Небезпека змарнувати свою силу на жінок чи на захоплення спортом також невелика. Що стосується жінок, то касталійський студент не знає ні шлюбу з його принадами й небезпеками, ні святенництва минулих епох, що штовхало студента або до аскетизму, або в обійми більш чи менш продажних жінок чи й просте повій. Оскільки для касталійців не існує шлюбу, то для них не існує й моралі кохання, пов'язаної з інституцією шлюбу. А оскільки в касталійця немає грошей і, можна сказати, ніякої власності, то для нього не

існує й продажного кохання. За звичаями Педагогічної Провінції дочки тутешніх городян не виходять рано заміж і до одруження найкращим коханцем вважають ученого або студента: він ніколи не питає про походження й достатки батьків, звик розумові здібності принаймні ставити нарівні з хистом до практичного життя, здебільшого має фантазію та почуття гумору і, оскільки йому розплачуватися нічим, мусить догоджати більше, ніж інші. Коханка касталійського студента не знає питання: а чи одружиться він зі мною? Ні, він не одружиться. Щоправда, зрідка бувало й таке: хтось із студентів еліти дійсно одружувався й повертався в міщанський світ, зрікшись Касталії і Ордену. Проте цих кілька випадків відступництва в історії шкіл і Ордену були просто курйозом, інакше їх ніхто й не сприймав.

Справді, після закінчення підготовчих шкіл учням еліти надається дуже велика свобода для самовизначення в усіх галузях знань. Обмежує цю волю — якщо нахили й зацікавлення не звужують її з самого початку — тільки обов'язок кожного студента подавати раз на семестр план своєї праці, за виконанням якого Колегія тактовно стежить. Для різнобічно обдарованих студентів з широким колом зацікавлень — а до них належав і Кнехт — перші студентські роки завдяки цій дуже широкій свободі здаються чимось чудовим і звабливим. Саме таким студентам з різнобічними зацікавленнями, якщо тільки вони не починають ледарювати, Колегія надає майже райську свободу: студент може на свій розсуд знайомитися з будь-якими науками, змішувати різні її галузі, захоплюватись одночасно сімома чи вісьмома дисциплінами або від самого початку триматися в якихось вузких рамках, і, крім виконання загальних, чинних для всієї Провінції і Ордену правил поведінки, від нього ніхто нічого не вимагає, він лише повинен раз на рік подати звіт про те, які прослухав лекції, що читав і в яких інститутах працював. Докладніший контроль і перевірка його успіхів провадиться вже аж тоді, коли він починає відвідувати спеціальні курси й семінари, до яких належить і Гра в бісер та консерваторський курс музики; тут, певна річ, кожен студент повинен складати офіційні екзамени й виконувати всі завдання, які від нього вимагає керівник семінару. Проте ніхто йому не накидає цих курсів, він може семестрами чи й роками тільки сидіти в бібліотеках або слухати лекції. Тим студентам, що довго не можуть спинитися на якійсь одній галузі науки, відтягаючи таким чином свій вступ до Ордену, Колегія терпляче дозволяє довгі мандри по різноманітних галузях знання, навіть заохочує їх до цього. Від них лише вимагають, щоб вони не переступали правил моралі й раз на рік подавали так звані "життеписи". Завдяки цій давній традиції, яку так часто висміюють, до нас і дійшли три життеписи, що їх Кнехт скомпонував у студентські роки. Отже, в цьому випадку ми маємо справу не з чисто добровільними, неофіційними, майже таємними літературними спробами, як його вірші, написані у Вальдцелі, а зі звичайними, офіційними творами. Ще на початку існування Педагогічної Провінції з'явився звичай спонукати молодших студентів, тобто ще не прийнятих до Ордену, час від часу komponувати особливі праці чи стилістичні вправи — так звані "життеписи", фіктивні автобіографії, перенесені в будь-яку з минулих епох. Студент мав завдання перенестися в оточення і культуру, в духовну

атмосферу якоїнебудь давнішої доби й вигадати собі відповідне до тієї доби життя; залежно від часу й моди студенти вибирали імператорський Рим, Францію сімнадцятого чи Італію п'ятнадцятого сторіч, Афіни епохи Перікла або Австрію часів Моцарта, а філологи ще й мали звичку писати романи про своє життя мовою і стилем тієї країни й тієї доби, в яку переносилась дія: інколи зпід їхнього пера з'являлися надзвичайно віртуозно зроблені автобіографії в куріальному стилі папського Риму десь 12року, інколи — скомпоновані середньовічною латинню, італійською мовою "Становел", французькою Монтеня, барокковою німецькою мовою боберфельдського лебедя. В цьому вільному, грайливому жанрі зберігся відгомін давньоазіатської віри у відродження й переселення душ; серед викладачів і студентів було поширене уявлення про те, що їхньому теперішньому існуванню, можливо, передувало інше, в іншій постаті, в інші часи, серед інших умов. Звичайно, це була не віра в буквальному значенні цього слова, і тим більше не вчення, а тільки гра, вправа на силу фантазії, спроба уявити своє "я" в інших умовах і в іншому оточенні. На цих вправах, так само як на деяких стилістичнокритичних семінарах, а часто і в Грі, студенти вчилися обережно проникати в минулі культури й епохи, в інші країни, вчилися розглядати свою власну особу як маску, як тимчасову оболонку ентелехії. Звичай компонувати такі життєписи мав свої чари й давав добрі наслідки, інакше він би так довго не зберігся. Між іншим, чимало студентів більше чи менше вірили не тільки в ідею переселення душ, а й у правдивість життєписів, які вони самі ж створювали. Бо, звичайно, більшість тих уявних існувань, перенесених у минулі часи, були не тільки стилістичними вправами й історичними студіями, а й вимріяними образами, ідеалізованими автопортретами: студенти змальовували себе переважно в тих костюмах і надавали собі тієї вдачі, які їм здавались ідеальними і які вони б хотіли мати насправді. Крім того, ці життєписи були непоганою педагогічною ідеєю, законним шляхом до заспокоєння потреби в поетичній творчості, властивій людям молодого віку. Справжню, поважну творчість заборонили багато поколінь тому; частково її замінили науки, а частково Гра в бісер. А все ж потяг молоді до художньої творчості, до компонування остаточно цим не задовольнявся; в написанні уявних біографій, що часом переростали в цілі повісті, для неї відкривалося дозволене, широке поле діяльності. Можливо також, що чимало авторів таким чином робили перші кроки на шляху до самопізнання. Між іншим, часто бувало, що студенти використовували свої життєписи як нагоду висловити критичні, бунтарські думки про сучасний світ і про Кастилію. Вчителі здебільшого ставилися до цього прихильно, бо, крім усього іншого, ці твори дуже багато говорили їм, давали надзвичайно ясну картину духовного життя, моралі й поведінки їхніх авторів саме в той час, коли студенти мали найбільшу волю й не перебували під пильним наглядом.

Збереглося три таких життєписи Йозефа Кнехта, ми їх усі наведемо від слова до слова, бо вважаємо, що це, може, буде найцінніша частина нашої книжки. Чи він їх написав лише три, чи їх було більше і один або й кілька згубилися, — можна гадати повсякому. Напевне ми знаємо тільки одне: після того, як Кнехт здав свій третій, "індійський" життєпис, канцелярія Виховної Колегії рекомендувала йому для

наступного вибрати якусь ближчу історичну епоху, багатше документовану, а також більше звертати увагу на історичні деталі. Нам відомо з розповідей і листів, що Кнехт після цих зауважень справді почав вивчати матеріали для життєпису, перенесеного у вісімнадцяте сторіччя. Він хотів виступити в ньому в ролі швабського теолога,[30] який потім залишає церковну посаду, щоб цілком віддатися музиці; той теолог мав бути учнем Йоганна Альбрехта Бенгеля, приятелем Етінгера й деякий час гостювати в громаді Цінцендорфа. Ми знаємо, що Кнехт у той час прочитав і законспектував багато давніх, часом рідкісних праць про церковний статут, про пієтизм і про Цінцендорфа, про літургію і про церковну музику тієї доби. Ми також знаємо, що він був просто закоханий в образ прелата, чарівника Етінгера, та й до магістра Бенгеля теж відчував справжню любов і глибоку пошану — навіть сфотографував його портрет і якийсь час тримав у себе на столі, — й щиро намагався об'єктивно оцінити Цінцендорфа, що так само вабив його, як і відштовхував. Нарешті він кинув цю працю, задоволений тим, що встиг пізнати. Але заявив, що життєпису на опрацьованому матеріалі створити не може, бо надто багато зібрав деталей і надто ними захопився. Ці слова дають нам цілковите право розглядати ті три закінчені життєписи швидше як твір поетичної, благородної натури, ніж як працю вченого, що, на нашу думку, аж ніяк не применшує їхнього значення.

Але для Кнехта свобода, яку він тепер отримав, була не лише свободою самому вибирати собі наукові студії, як для решти студентів, а ще й великим відпруженням. Адже він був не тільки вихованцем елітарної школи, як усі, не тільки жив за суворими шкільними правилами, з чітко розподіленим днем, під пильним контролем і наглядом учителів, не тільки витримував усі труднощі, яких не бракує учневі такої школи. Крім усього цього, він ще й ніс особливий тягар: стосунки з Плініо зобов'язували його до такої ролі й такої відповідальності, які вимагали від нього найбільшого розумового й душевного напруження; адже це була роль надзвичайно активна й важлива, вона, власне, була не на його снагу й не для його віку, і впорався з нею Йозеф лише завдяки своїй величезній силі волі й талантові, та ще завдяки могутній підтримці здалеку, підтримці Магістра музики, — без неї він взагалі не зміг би довести справу до кінця. Ми бачимо двадцятичотирирічного Кнехта після закінчення вальдцельської школи передчасно дозрілим і трохи перенапруженим, проте, на диво, якоїсь видимої шкоди двобій з Плініо йому не завдав. Але, хоч ми й не маємо цьому безпосередніх доказів, та роль і той тягар дуже гнітили все його ество, — це видно з того, як учорашній школяр скористався своєю вимріяною волею. Кнехт, що в останні роки перебування в школі стояв на очах у всіх, був уже мало не офіційною особою, негайно й рішуче від усього усунувся; якщо простежити його тодішнє життя, то складається навіть враження, що йому найдужче хотілося б стати взагалі невидимим, ніяке оточення і ніяке товариство не здавалося йому достатньо тихим, ніяке життя — достатньо самотнім. Тому й на довгі, бурхливі листи Десиньйорі він спершу відповідав коротко й неохоче, а потім і зовсім перестав відповідати. Славний учень Кнехт зник, наче в землю заповся; тільки у Вальдцелі слава його не згасла і згодом стала майже легендарною.

Саме тому в перші свої студентські роки Кнехт унікав Вальдцеля, тому ж таки він поки що відмовлявся від вищих та найвищих курсів Гри в бісер. А проте, хоч поверховому спостерігачеві могло тоді здатися, що Кнехт дивовижно нехтує Гру в бісер, ми знаємо: весь хід його вільних студій, такий начебто примхливий і безладний, принаймні досить незвичайний, визначала Гра в бісер, це був шлях до неї, до служіння їй. Ми спиняємося на цій обставині трохи докладніше, бо вона дуже характерна: Йозеф Кнехт, виявивши незвичайну впертість, дивовижно, помолодечому геніально використав свободу самому вибирати собі наукові студії. У Вальдцелі він, як і всі, пройшов офіційний вступ до Гри в бісер та повторний курс, потім, уже маючи серед товаришів репутацію доброго гравця, захоплений величезною притягальною силою цієї найкращої з ігор, скінчив наступний курс і ще учнем еліти був прийнятий до другого ступеня гравців, що вважали рідкісною відзнакою.

Через кілька років Кнехт розповідав у листі одному своєму товаришеві по офіційному повторному курсу, а згодом приятелеві й помічникові, Фріцові Тегуляріусу, про випадок, що не тільки став вирішальним для його наміру стати гравцем у бісер, а й дуже вплинув на хід його наукових досліджень. Лист цей зберігся. Кнехт пише: "Я хочу тобі нагадати один день і одну Гру з тих часів, коли ми з тобою, призначені в ту саму групу, так завзято komponували свої перші партії. Наш керівник дав нам кілька ідей і запропонував на вибір чимало різних тем; ми саме досягли нелегкого переходу від астрономії, математики й фізики до філології та історії, а керівник був великий майстер ставити нам, нетерплячим початківцям, усілякі пастки й зваблювати нас на слизьку стежку неприпустимих абстракцій та аналогій. Він підкидав нам звабліві ігризабавки з галузі етимології та порівняльного мовознавства й дуже тішився, коли хтось із нас попадався в його тенета. Ми до знемоги підраховували довжину грецьких складів, аж раптом керівник збивав нас с пантелику, заявляючи, що можна і навіть необхідно замість метричного скандування досліджувати акцентне, або ставив ще якесь подібне завдання. Формально він робив свою справу блискуче й цілком коректно, але мені такий спосіб викладання не подобався: він показував нам помилкові ходи й підбивав на хибні висновки, хоч і з добрим наміром застерегти від цих небезпек, але трохи й для того, щоб поглузувати з недосвідчених хлопців і якраз найзахопленіших якнайбільше остудити своїм скепсисом. Але саме на його уроці, під час одного такого заплутаного експериментумістифікації, коли ми навпомацки, несміливо намагалися накреслити більшменш прийнятну партію, я раптом, зворушений до глибини душі, збагнув суть і велич нашої Гри. Ми препарували якусь мовознавчу проблему і, так би мовити, зблизька розглядали період розквіту мови, її злет до вершин, проходячи з нею за кілька хвилин той шлях, на який їй потрібно було кілька сторіч, і мене дуже вразила та картина минушості всього суцього: перед нашими очима такий складний, давній, гідний якнайбільшої пошани, багатьма поколіннями повільно створений організм спершу розквітав, уже маючи в собі зародок смерті, а потім ця мудро вибудована споруда почала занепадати, вироджуватись, хилитися до загибелі, — і враз мені сяйнула радісна думка, що все ж таки занепад і смерть тієї мови не завели її в небуття, що її

молодість, розквіт і навіть загибель збереглися в нашій пам'яті, в нашому знанні про неї, в її історії, що вона живе далі в знаках і формулах науки, а так само в тайнописі Гри в бісер, і її будьколи можна відновити. Я раптом зрозумів, що в мові чи принаймні в принципі Гри в бісер кожен знак справді всеосяжний, кожен символ і кожна комбінація символів веде не кудинебудь, не до окремих прикладів, експериментів і доказів, а до центру, до таємниці й до серця світу, до першооснови знань. У сьйві тієї хвилини я побачив, що кожен перехід з мажору в мінор у сонаті, кожне перетворення міфа чи культу, кожне класичне, мистецьке формулювання, коли розглядати його справді медитативно, — це не що інше, як безпосередній шлях до найбільшої таємниці світу, де між коливанням туди й назад, між тією миттю, коли набирається в груди повітря, і тією, коли воно виходить з грудей, між небом і землею, між Інъ і Ян,[31] вічно відбувається священнодійство. Хоч я вже тоді як слухач був присутній на кількох добре задуманих і добре проведених іграх, переживши при цьому велике піднесення й зробивши для себе не одне радісне відкриття, проте досі був схильний сумніватися, що наша Гра справді має таке велике значення. Врешті, кожна вдало розв'язана математична задача може дати духовну втіху, кожен добрий музичний твір, коли його слухаєш, особливо коли його виконуєш, може піднести душу, зробити її чутливою до великого, а кожна зосереджена медитація може заспокоїти серце й настроїти його в унісон із всесвітом; але саме тому, нашіптували мені мої сумніви, може, й справді Гра в бісер — тільки формальне мистецтво, розумова вправність, дотепне комбінування, а коли так, то краще кинути її і віддатися чистій математиці або добрій музиці. Але тепер я вперше почув внутрішній голос самої Гри, її потаємна глибока суть озвалася до моєї душі, і відтоді в мені не гасне віра, що наша висока Гра — справді *lingua sacra*, священна, божественна мова. Ти згадаєш ту хвилину, бо сам помітив тоді, що в мені відбулася якась внутрішня зміна, я відчув поклик. Я можу порівняти його лише з тим незабутнім покликом, що змінив і підніс моє серце і моє життя, коли мене, ще малого хлопця, проіспитував *Magister musicae* й покликав до Касталії. Я бачив, що ти помітив це, хоч і не сказав жодного слова; ми й тепер не будемо більше про це говорити. Але я маю до тебе прохання, і щоб пояснити його, мушу сказати тобі те, чого ніхто більше не знає і ніхто й не повинен знати, а саме: що я тепер кидаюся від однієї дисципліни до зовсім іншої, далекої від неї, не з примхи, а за твердо визначеним планом. Ти, мабуть, пригадуєш хоча б у загальних рисах ту учбову партію, яку ми на третьому курсі скомпонували з допомогою вчителя і під час якої я почув той голос і пережив своє покликання. Оце ту партію — вона починалася з ритмічного аналізу теми для фуги, а всередині її було речення, яке приписують Конфуцієві, — я й вивчаю тепер від початку до кінця, тобто працюю над кожною її фразою, переводжу її з мови Гри на первісну мову: математичну, орнаментальну, китайську, грецьку і т. д. Я хочу бодай раз у своєму житті фахово простудіювати й відтворити весь зміст однієї партії; з першою частиною я вже впорався, мені потрібно було на це два роки. Звичайно, доведеться згаяти ще кілька років. Та коли вже ми в Касталії маємо свободу вибирати собі наукові студії, я скористаюся цією свободою саме так. Я знаю, що мені можуть заперечити. Більшість

наших учителів сказало б, нам потрібно було кілька сторіч, щоб винайти і вдосконалити Гру в бісер як універсальну мову й універсальний метод, щоб висловити з її допомогою всі духовні й мистецькі цінності та поняття і звести їх до спільного знаменника. І ось з'являєшся ти й хочеш перевірити, чи наш задум правильний! Для цього тобі потрібне буде ціле життя, і ти пожалкуєш, що взявся за цю справу. Ні, для цього мені не потрібно буде цілого життя, і, думаю, я й не пожалкую, що взявся за це. А тепер вертаюся до свого прохання: оскільки ти працюєш в Архіві Гри, а я з певних причин ще довго не хотів би з'являтися у Вальдцелі, прошу тебе відповісти на кілька моїх запитань, тобто подати мені в нескороченому вигляді офіційні коди й знаки різних тем, що зберігаються в Архіві. Я розраховую на тебе, а якщо тобі колись знадобиться моя допомога, я так само буду до твоїх послуг".

Може, тут доречно буде навести ще одне місце з Кнехтового листування, яке стосується Гри в бісер, цього разу з листа до Магістра музики, хоч він написаний щонайменше на рік або на два пізніше. "Я думаю, — пише Кнехт своєму патрону, — що можна бути досить добрим гравцем у бісер, навіть віртуозом або й непоганим Магістром Гри, а все ж не здогадуватися про справжню таємницю Гри, про її найглибший сенс. І ще більше: саме людина, що здогадується про той сенс і знає його, ставши гравцем чи керівником Гри, може завдати їй більшої шкоди, ніж ті, хто про нього не знає. Бо внутрішній бік, езотерика Гри, як і всяка езотерика, спрямована до всеєдиного, до глибин, де ще тільки вічний подих у вічному вдиханні й видиханні панує над самим собою. Той, хто всім серцем відчує сенс Гри, власне, перестане бути гравцем, він уже не сприйматиме різноманітності, не здатний буде до радості відкриття, творення й комбінування, бо він знатиме зовсім інші бажання й радощі. Оскільки ж мені здається, що я близький до сенсу Гри в бісер, то й для мене, і для інших буде краще, коли я не зроблю Гру своїм фахом, а віддамся музиці".

Видно, Магістра музики, взагалі не дуже щедрого на листи, стурбувало це визнання, бо він поквапився подружньому застерегти свого вихованця: "Добре, що сам ти не вимагаєш від свого керівника Гри, щоб він був езотериком у твоєму розумінні, бо я сподіваюся, що в твоїх словах не було іронії. Керівник Гри або вчитель, який у першу чергу дбав би про те, щоб стати якомога ближчим до найглибшого сенсу, був би дуже поганим учителем. Щиро признаюся, що я, наприклад, ніколи не казав своїм учням жодного слова про сенс музики; якщо такий сенс є, то він моїх пояснень не потребує. Зате я завжди домагався, щоб мої учні добре вмели відраховувати одну восьму й одну шістнадцяту. Хоч би ким ти став — учителем, вченим чи музикантом, хоч би як шанував той сенс, не вважай, що таких речей можна когось навчити. Колись філософи історії, прагнучи навчити сенсу, зіпсували половину світової історії, започаткували фейлетонну добу і великою мірою спричинились до тих потоків крові, що потім лилися в світі. Так само якби мені, скажімо, треба було ознайомити учнів з Гомером чи грецькими трагіками, я б не пробував переконувати їх, що поезія — форма вияву божественного в людині, а намагався б дати їм точні знання про мовні й метричні засоби, щоб та поезія стала приступна кожному з них. Справа вчителя і вченого —

досліджувати ці засоби, берегти традицію і тримати в чистоті метод, а не викликати й прискорювати переживання, яких уже не можна висловити і які приступні лише обраним або знедоленим і жертвам, бо часто це те саме".

У листуванні Кнехта тих років, взагалі, здається, досить скупому, — хоч, можливо, частина листів загинула, — ніде більше не згадується Гра в бісер і її "езотеричне" тлумачення; найбагатша і найкраще збережена частина цієї кореспонденції, а саме листування з Ферромонте, майже все, без винятку, присвячене музичним проблемам і аналізу музичних стилів.

Таким чином, та кривуляста дорога, яку долав у своїх наукових студіях Кнехт, була просто точним відтворенням і багаторічним опрацюванням схеми однієї партії, свідомим задумом, бажанням домогтися свого. Щоб засвоїти зміст цієї партії, яку вони колись учнями задля вправи скомпонували за кілька днів і яку мовою Гри можна було відчитати за чверть години, він гаяв рік за роком, сидів у бібліотеках і в аудиторіях, вивчав Фробергера й Алессандро Скарлатті, побудову фуґи та сонати й китайську мову, повторював математику, опановував систему звукових фігур і Фойстелеву теорію відповідності шкали кольорів певним музичним тональностям. Виникає питання, чому він вибрав цей тяжкий, незвичайний, а головне, такий самітний шлях — адже його кінцевою метою (поза Касталією сказали б: обраним фахом) була, безперечно, Гра в бісер. Якби він, тепер уже як вільний слухач, ні до чого себе не зобов'язуючи, вступив до котрогось з інститутів *Vicus Lusorum*, вальдцельського Селища Гри в бісер, то йому було б багато легше вивчати всі спеціальні предмети, пов'язані з Грою, він будьколи міг би отримати пораду й відповідь на кожне запитання, а крім того, міг би віддаватися своїм студіям серед товаришів і однодумців, а не мучитись самотою, часто наче в добровільному вигнанні. Але він ішов своїм шляхом. Він уникав Вальдцеля, здається нам, не тільки тому, що хотів стерти з пам'яті, і своєї, і чужої, згадку про ту роль, яку йому колись довелося там грати, а ще й тому, що боявся у громаді гравців знову опинитися в ролі, подібній до тієї. Бо, мабуть, уже тоді він відчував, що йому судилося бути керівником, репрезентувати щось, і робив усе можливе, щоб перехитрувати свою долю. Він відчував тягар відповідальності, відчував його вже тепер, перед учнями Вальдцеля, які так ним захоплювались і яких він так уникав, і особливо гостро відчував його перед Тегуляріусом, інстинктивно здогадуючись, що той ладен за нього піти у вогонь і воду. Доля штовхала його вперед, на люди, а він шукав самоти й затишку. Десь таким ми уявляємо собі його тодішній стан. Але була ще одна важлива причина чи імпульс, що відстрашував його від звичайного курсу у вищій школі Гри й спонукав до самоти, а саме: нестримний дослідницький потяг, який і живив тодішні його сумніви щодо самої Гри. Звичайно, він пізнав і відчув, що Грі можна справді надавати високого, священного сенсу, але й бачив також, що більшість гравців і учнів, навіть частина керівників і вчителів, зовсім не були гравцями в тому високому, священному розумінні й сприймали її мову не як *lingua sacra*, а як дотепний різновид стенографії, на саму ж Гру дивилися як на цікаву, незвичайну дисципліну, інтелектуальний спорт чи арену для змагання шанолюбних інтелектів. Він уже навіть здогадувався, як свідчить його

лист до Магістра музики, що, мабуть, не завжди пошуки найглибшого сенсу бувають свідченням кваліфікації гравця, що Грі необхідна також езотерика, що вона — ще й техніка, наука, громадська інституція. Одне слово, його не кидали сумніви, не кидало душевне збентеження. Гра поки що була кардинальним питанням, основною проблемою його життя, і він зовсім не хотів, щоб його боротьбу полегшували зичливі пастирі чи зводили до дрібниці привітнобайдужі усмішки вчителів.

Певна річ, він міг вибрати для своїх досліджень будьяку з десятків тисяч уже зіграних і мільйонів можливих партій. Він знав це й зупинився на тій випадковій схемі, яку сам із своїми товаришами скомпонував колись у школі. То була гра, під час якої Кнехт уперше збагнув сенс усіх ігор і зрозумів, що він покликаний стати гравцем. Усі ці роки він завжди мав при собі звичайний скорочений запис тієї схеми. В ній мовою Грі, її знаками, кодами, сигнатурами й абрєвіатурами були занотовані формула астрономічної математики, принцип побудови старовинної сонати, вислів Конфуція і так далі. Читач, що, мабуть, не знає Грі в бісер, хай собі уявить таку схему подібною до схеми шахової партії, тільки подумки збільшить у багато разів значення фігур, варіанти їхніх взаємостосунків, їхні можливості впливати одна на одну і вкладе в кожную фігуру, в кожную позицію, в кожний хід їхній справжній зміст, символічно позначений саме цим ходом, цією позицією і так далі. І ось Кнехт вирішив протягом своїх студентських років не тільки якнайглибше Ознайомитися зі змістом, принципами, творами й системами, вкладеними в цю схему, здолати в процесі навчання тяжкий шлях через усі ті культури, мови, мистецтва, віки, а й виконати ще одне завдання, не відоме жодному вчителєві, а саме: на цих об'єктах якнайдосконаліше перевірити систему й спроможність Грі.

Забігаючи наперед, скажемо про наслідки його праці: подекуди він виявив прогалини, деякі вади, але в цілому наша Гра в бісер, мабуть, витримала його суворий іспит, а то б він не повернувся врешті до неї.

Якби ми писали культурноісторичне дослідження, то напевне багато місць, у яких побував тоді Кнехт, і багато сцен з його тодішнього життя варто було б змалювати докладніше. Він вибирав, якщо тільки була змога, місця, де міг працювати сам або з небагатьма товаришами, і деякі з таких місць особливо любив. Він часто бував у Монтпорті, інколи як гість Магістра музики, а інколи як учасник семінару з історії музики. Двічі ми бачимо його в Гірсланді, резиденції керівника Ордену, як учасника "великого говіння" — дванадцятиденного посту й медитації. З особливою радістю і навіть ніжністю він потім розповідав своїм найближчим друзям про Бамбуковий гай, чудовий, відлюдний куточок, де він вивчав "І цзін".[32] Тут він не тільки пізнав і пережив те, що стало вирішальним для нього, але й, керований дивовижним передчуттям чи інтуїцією, знайшов для себе незрівнянне оточення й незвичайного чоловіка, так званого Старшого Брата, творця і мешканця китайського куточка — Бамбукового гаю. Нам здається, що цей особливий епізод у студентському житті Кнехта не зайве буде змалювати трохи докладніше.

Китайську мову й китайських класиків Кнехт почав вивчати в славетному Східноазіатському інституті, що вже не одне сторіччя містився в селищі класичної

філології СанУрбані. Там він швидко досяг великих успіхів у читанні й письмі, заприятелював з кількома китайцями, що працювали в інституті, і вже вивчив напам'ять кілька пісень із "Ші цзін", [33] коли другого року свого перебування в СанУрбані зацікавився "І цзін", "Книгою змін". Хоч китайці на його домагання й давали йому різні довідки, проте ніхто не брався прочитати вступний курс, бо вчителя для цього в інституті не було, а коли Кнехт почав наполягати, щоб йому таки призначили керівника для ґрунтового вивчення "І цзін", йому розповіли про Старшого Брата і його схиму. Кнехт давно вже помітив, що, зацікавившись "Книгою змін", він мимоволі наштовхнувся на ту тему, про яку в Східноазіатському інституті воліли не знати. Він став обережніший, але всетаки не кинув свого наміру якомога більше дізнатися про легендарного Старшого Брата, і врешті з'ясував, що хоч того пустельника шанують, хоч він має славу, а проте це швидше слава дивакуватого самітника, ніж ученого. Він відчув, що в цій справі йому ніхто не допоможе, якщо він не дасть собі ради сам, а тому якомога швидше закінчив розпочату семінарську роботу й попрощався. Він пішки вирушив до тієї місцевості, де колись заклав свій Бамбуковий гай таємничий Старший Брат — чи то мудрець і майстер, чи то блазень. Кнехт довідався про нього приблизно таке: років двадцять п'ять тому Це був один із тих студентів китайського відділення, що подавали найбільші надії, ніби народжений для цієї дисципліни, покликаний бути китаїстом. У техніці письма пензликом і в розшифруванні старовинних творів він скоро перевершив своїх найкращих учителів, навіть природних китайців чи вихідців з інших країн Сходу, тільки трохи дивував Усіх тим, що страшенно хотів бути й зовні схожим на китайця. Наприклад, до всіх учителів, починаючи від керівника семінару й кінчаючи Магістром, він уперто звертався не так, як решта студентів, — називаючи титул і обов'язково на "ви", а казав кожному "мій старший брате"; це звертання потім назавжди прилипло до нього як прізвисько. Особливо ретельно вивчав він оракульну гру "І цзін", в яку майстерно вмів грати з допомогою традиційних стеблин деревію. А найдужче любив читати, поряд із старовинними коментарями до книжки оракулів, твір Чжуан Цзи. Видно, раціоналістичний, швидше навіть антимістичний, суворо конфуціанський дух, що панував на китайському відділенні Східноазіатського інституту, коли там опинився Кнехт, був відчутний там уже за часів Старшого Брата, бо він раптом покинув інститут, який радо лишив би його в себе викладачем спеціальної дисципліни, й подався в мандри, взявши з собою пензлик, туш і дві чи три книжки. Він обійшов південь країни, гостюючи то в того, то в іншого брата по Ордену, все щось шукав і нарешті знайшов добре місце для схимницького притулку, який надумав закласти. Він почав і письмово й усно вперто домагатися від світської влади та Ордену дозволу оселитися там і засадити урочище на свій смак, а коли нарешті дістав його, то зажив там в ідилічній садибі, суворо витриманій у давньокитайському стилі, в мирі зі світом і з самим собою, віддаючи той час, що лишався в нього від праці в Бамбуковому гаю, який захищав дбайливо доглянутий китайський садочок від північного вітру, на медитацію та переписування старовинних манускриптів. Одні глузували з нього як з дивака, а інші шанували його як своєрідного святого.

Ось туди й помандрував Йозеф Кнехт, часто зупиняючись на відпочинок і милуючись краєвидом, що після переходу через гірські хребти відкрився перед ним з південного боку, повитий блакитною імлюю, — терасами з пахучими виноградниками, бурими скелями, по яких сновигали ящірки, величними каштановими гаями, терпкою сумішшю ясного півдня й високогір'я. Сонце вже хилилося до заходу, коли Кнехт досяг Бамбукового гаю; він зайшов у нього і, вражений, побачив серед чудового саду китайський будиночок. Тихо жебоніла вода, стікаючи від джерела дерев'яним жолобком, а далі викладеною каменем канавкою до мурованого басейну, з розколин якого вибивалася буйна зелень. У тихій прозорій воді плавали золоті рибинки. Над струнками міцними бамбуковими стеблами лагідно, мирно погойдувались брунатні вінички, моріжок денде перетинали кам'яні плити, на яких можна було прочитати написи в класичному стилі. Худорлявий чоловік у жовтосірому полотняному вбранні та в окулярах, крізь які очікувально дивилися сині очі, підвівся від грядок з квітками, де він щось робив, сидячи навпочіпки, й повільно рушив назустріч гостеві, не те щоб непривітно, але трохи незграбно, наче з острахом, як майже всі люди, що живуть самотою, ні з ким не спілкуючись. Запитально дивлячись на Кнехта, він чекав, що той йому скаже. Кнехт зніяковіло промовив покитайському вітання, приготоване задалегідь:

— Молодий учень насмільюється висловити свою пошану Старшому Братові.

— Перед гречним гостем мої двері завжди відчинені, — відповів Старший Брат, — Радий буду пригостити молодого колегу чашкою чаю і провести з ним годину в приємній розмові, а якщо гість захоче, то знайдеться де й переночувати.

Кнехт зробив "котао" й подякував. Господар завів його в будиночок, пригостив чаєм, тоді показав садок, кам'яні плити з написами, басейн і золотих рибинок, називаючи вік кожної з них. Вони посідали під бамбуком, що шелестів на вітрі, й просиділи так до вечері, обмінюючись ввічливими зауваженнями, віршами й висловами з класиків, дивлячись на квітки та милуючись рожевим сьйвом вечора, що відквітало на гірських хребтах. Потім повернулися в будиночок, Старший Брат приніс хліб та овочі, спік на маленькій плиті чудових млинців, а коли вони попоїли, спитав Кнехта понімецькому, що його привело в Бамбуковий гай, і той так само понімецькому розповів, як він сюди дістався і з яким наміром: сказав, що хотів би лишитися тут доти, доки Старший Брат дозволить бути його учнем.

— Поговоримо про це завтра, — мовив схимник і показав гостеві, де для нього приготовано нічліг.

Вранці Кнехт вийшов у садок, сів над ставком і задивився на золотих рибок, на той маленький, холодний світ з темряви й чарівного мерехтіння барв, де в синьозеленій і чорнильній пітьмі ворушилися золотаві тіла й подеколи, саме тоді, коли весь світ здавався зачарованим, заснулим навіки, запалим у мрійливу летаргію, легеньким, пружним і все ж таки страшноуватим порухом розсипали в сонній темряві кришталеві й золоті блискавки. Кнехт дивився на все це, дедалі більше заглиблюючись у себе, швидше мріючи, ніж споглядаючи, і не помітив, як Старший Брат тихо вийшов з

будиночка, зупинився біля заглибленого в себе гостя й довго стояв, спостерігаючи його. Коли Кнехт нарешті опам'ятався і підвівся, Старшого Брата вже не було біля нього, але скоро з будиночка почувся його голос, що кликав гостя до чаю. Вони коротко привіталися і сіли пити чай, дослухаючись до дзюрчання струмка, мелодії вічності, що єдина порушувала вранішню тишу. Потім схимник підвівся й почав поратися в своїй несиметрично збудованій кімнаті, часом позираючи на Кнехта примруженими очима. Раптом він спитав: — Ти готовий узяти свої черевики й повернутися туди, звідки прийшов? Трохи повагавшись, Кнехт відповів: — Якщо так має бути, я готовий.

— А коли виявиться, що ти зможеш трохи побути тут, чи готовий ти слухатись кожного слова й поводитись тихо, як золота рибинка? І студент знов сказав, що готовий.

— Ну то гаразд, — мовив Старший Брат. — А тепер я візьму палички й спитаю, що скаже оракул.

Поки Кнехт сидів "тихо, як золота рибинка" і з великою шанобою і не меншою цікавістю дивився на Старшого Брата, той дістав з дерев'яної посудини, схожої на сагайдак, жмут паличок — висушених стеблин деревію, уважно перерахував їх, частину паличок знов поставив у сагайдак, одну відклав набік, а решту розділив на два однакові жмутики, узяв один у ліву руку, від другого жмутика тонкими, чутливими пальцями правої руки відділив малесенький пучечок і почав рахувати палички в ньому, відкладаючи їх набік, поки не лишилося кілька паличок, які він затис між двома пальцями лівої руки. Після цього ритуального рахунку, коли від пучечка лишилося кілька паличок, він повторив таку саму процедуру з другою половиною. Відраховані палички він відклав, знов перебрав обидві половинки, одну за одною перерахував і затис решту паличок між двома пальцями, все це роблячи з якоюсь ошадливою, тихою вправністю, — то була наче таємнича, підпорядкована суворим правилам, тисячу разів виконувана, доведена до віртуозності гра. Так він зіграв кілька разів, відібравши нарешті три пучечки паличок, тоді за їхньою кількістю відшукав знак і тоненьким пензликом написав його на аркушикові паперу. Потім уся ця складна процедура почалася наново: він поділив палички на два жмутики, перерахував їх, відкладаючи набік, а кілька залишаючи між пальцями, поки нарешті не лишилися три маленькі жмутики, за якими він відшукав другий знак. У якомусь танцювальному ритмі, тихо, сухо постукуючи одна об одну, з моторошною впевненістю, палички мінялися місцями, склалися в пучечки, тоді їх ділили й знов рахували. Наприкінці кожної партії пальці записували знак, і врешті набралось шість рядків позитивних і негативних знаків. Тоді чарівник обережно зібрав палички й поставив їх назад у сагайдак. Він сидів долі на очеретяній маті й довго мовчки розглядав наслідки звертання до оракула на своєму аркушику.

— Це знак "Мон", — сказав нарешті Старший Брат. — Він означав "шаленство молодості". Зверху гора, знизу вода, зверху Інь, знизу Кань. Коло підніжжя гори б'є джерело, символ молодості. Тлумачення каже: Шаленству молодості щастить. Не я

шукаю молодого шаленця, Молодий шаленець шукає мене. На перше запитання я відповідаю. Той, хто питає забагато, набридає мені. Набридливому я не відповідаю. Наполегливість винагороджується.

Від напруження Кнехт затамував дух. Після слів чарівника запала тиша, і він мимоволі глибоко відітхнув. Він не зважувався нічого питати. Але йому здавалося, що він зрозумів: молодий шаленець прийшов, і йому дозволено залишитись. Ще коли Кнехт захоплено, зачаровано дивився на гру пальців і паличок, що рухалися, наче маріонетки, він побачив у ній якийсь зміст, і хоч не міг відгадати його, проте був вражений наслідками. Оракул дав відповідь, вирішив справу на його користь.

Ми не змальовували б цього епізоду так докладно, якби сам Кнехт з видимим задоволенням не розповідав про нього так часто своїм друзям і учням. А тепер повернімося до своєї основної розповіді. Кнехт прожив багато місяців у Бамбуковому гаю і навчився орудувати стеблинами деревію так само досконало, як і його вчитель. Той щодня годину навчав свого гостя рахувати палички, ознайомив його з граматиною і символікою мови оракулів, звелів йому записати й вивчити напам'ять шістдесят чотири знаки, читав йому давніх коментаторів, а як випадав особливо вдалий день, то й котрись історію Чжуан Цзи.[34] На дозвіллі учень доглядав садок, мив пензлики, розтирав туш, а також навчився варити юшку й чай, збирати хмиз, стежити за погодою і користуватися китайським календарем. Та коли він зрідка під час їхніх небагатьох бесід заводив мову про Гру в бісер і про музику, то ніби натикався на глуху стіну: вчитель або вдавав, що не чує його, або відбувався поблажливою усмішкою, або відповідав якимось китайським висловом, наприклад: "Густі хмари, та немає дощу" чи "Шляхетному нема чого закинути". Коли ж Кнехт усетаки виписав з Монтпорта клавікорди й почав щодня по годині грати на них, то не почув ніяких заперечень. Якось він признався своєму вчителю, що хотів би досягти такої майстерності, щоб ввести систему "І цзін" у Гру в бісер. Старший Брат засміявся.

— Спробуй! — мовив він. — Сам побачиш, до чого це доведе. Насадити в цьому світі гарний бамбуковий гайок ще можна. Але чи вдасться садівникові помістити світ у той свій гайок, я щось не дуже вірю.

Та годі про це. Ми ще хіба згадаємо, що коли через кілька років Кнехт, ставши вже шанованою особою у Вальдцелі, запросив Старшого Брата прочитати там курс лекцій, той так і не відповів йому.

Йозеф Кнехт потім часто казав, що місяці, проведені в Бамбуковому гаю, були особливо щасливою порою в його житті, а інколи навіть називав їх "початком пробудження". Взагалі слово "пробудження" відтоді не раз трапляється в його висловленнях, десь у подібному, хоч і не зовсім такому значенні, яке він досі надавав слову "покликання". Мабуть, "пробуджуватися" для нього означало пізнавати самого себе і своє місце в касталійському світі і в світі взагалі, проте нам здається, що наголос дедалі більше переноситься на самопізнання, в тому розумінні, що в Кнехта від "початку пробудження" все глибшало відчуття свого особливого, виняткового становища й призначення, а поняття й категорії освяченої традицією загальної і

спеціально касталійської ієрархії ставали для нього все відноснішими.

Кінець перебування у Бамбуковому гаю ще зовсім не був кінцем китайських студій, вони тривали далі, і особливу увагу Кнехт приділяв старовинній китайській музиці. Всюди в давніх китайських письменників він натрапляв на хвалу музиці як одному з найперших джерел всякого ладу, моралі, краси й здоров'я. Таке широке, етичне розуміння музики Кнехт давно вже засвоїв завдяки Магістрові музики, який, можна сказати, сам був живим його втіленням. Ніколи не відступаючи від основного напрямку своїх студій, відомого нам з листа до Тегуляріуса, Кнехт сміливо й енергійно просувався вперед усюди, де відчував щось важливе для себе, тобто там, де пройдений шлях ставав для нього дальшим етапом пробудження. Одним із позитивних наслідків його перебування в Старшого Брата було те, що він переборює свій страх перед Вальдцелем, — тепер він щороку брав там участь у якомусь вищому курсі Гри і навіть, сам не розуміючи гаразд, як так вийшло, став у *Vicus Lusorum* особою, на яку дивилися з цікавістю й визнанням, ввійшов до найістотнішого й найчутливішого органу всієї Гри, до тієї анонімної групи випробуваних гравців, від яких, власне, залежала тоді її доля чи принаймні доля тодішнього її напрямку і стилю. Гравців із тієї групи, в яку входили й службовці окремих інституцій Гри, хоч зовсім не переважали в ній, найчастіше можна було зустріти в порожніх, тихих приміщеннях Архіву Гри, де вони критично аналізували окремі партії, домагалися введення в Гру чи, навпаки, вилучення з неї якихось нових тематичних груп, сперечалися про певні, щораз інші смакові напрямки в Грі, що стосувалися її форми, її зовнішніх ознак, спортивного елемента в ній. Кожен, хто належав до цієї групи, був віртуозом Гри, кожен досконало знав здібності і вдачу інших її членів, ніби у вузькому колі якогось міністерства чи в аристократичному клубі, де зустрічаються й знайомляться завтрашні й післязавтрашні правителі й керівники. Тут панував приглушений, вишуканий тон, усі були шанобливі, не показуючи цього, перебільшено уважні й критичні. Цю еліту молодого покоління з *Vicus Lusorum* багато касталійців і дехто поза межами Провінції вважали останнім цвітом касталійської традиції, вершками аристократичної духовності, і не один юнак роками плекав честолюбну мрію потрапити колись у це коло. Для інших же, навпаки, це вибране гроно претендентів на високі посади в ієрархії Гри в бісер було чимось ненависним і нездоровим, зграєю зарозумілих нероб, глухих до життя і до дійсності, геніїв, заглиблених у свої дотепні забавки, бундючною і, власне, паразитичною громадою дженджиків і кар'єристів, для яких фахом і змістом їхнього життя стала розвага, нікчемна самонасолода духу.

Кнехта не зачіпала думка ні тих, ні тих; йому було байдуже, чи студенти вихваляли його як небувалу дивовижу, чи висміювали як шанобливого й кар'єриста. Для нього були важливі лише його студії, що всі тепер так чи інакше торкалися Гри. А ще, може, важливе було одне питання, а саме: чи справді Гра — найвище досягнення Касталії і чи вона варта того, щоб їй присвятити своє життя? Бо, вдосконалюючись у Грі, проникаючи в найглибші таємниці її законів і можливостей, освоюючи заплутані лабіринти Архіву і складного внутрішнього світу її символіки, він не позбувся своїх

сумнівів, а, навпаки, переконався, що віра й сумніви тісно сплетені між собою, взаємно зумовлені, як дві фази подиху — коли ти набираєш повітря й коли видихаєш його, і чим більший поступ робив він у всіх галузях мікросмосу Гри, тим глибше, звичайно, сягав і його погляд, тим чутливішим ставав він до всього сумнівного в Грі. Ідилія в Бамбуковому гаю, може, на короткий час заспокоїла його чи, швидше, збила з пантелику; на прикладі Старшого Брата він побачив, що з цього плетива проблем усетаки існував якийсь вихід, можна було, скажімо, зробитися китайцем, як той відлюдник, сховатись у Бамбуковому гаю і жити гарним, посвоєму досконалим життям. Можна, мабуть, стати піфагорійцем або ченцем і схоластом, але це був вихід, приступний і дозволений лише небагатом, відмова від універсальності, відмова від сьогоднішнього й завтрашнього дня задля чогось довершеного, але минулого, якийсь витончений різновид втечі, і Кнехт вчасно відчув, що це не його шлях. Але який же шлях був його? Він знав, що, крім великого хисту до музики й до Гри в бісер, у ньому є ще й інша сила, якась внутрішня незалежність, висока впертість, що зовсім не заважала й не забороняла йому служити, але вимагала, щоб він служив тільки найвищому володареві. І ця сила, ця незалежність, ця впертість не були тільки рисою його вдачі, не тільки визначали його поведінку, а й діяли на тих, хто його оточував. Ще в шкільні роки, за часів свого суперництва з Плініо Десиньйорі, Йозеф Кнехт часто помічав, що багато його однолітків, а ще більше молодших учнів, не тільки любили його й домагалися його приязні, але й готові були коритися йому, шукати в нього поради, підпадати під його вплив, і відтоді з ним таке траплялося не раз. У цьому було щось надзвичайно приємне, радісне, що тішило шанобство й додавало самовпевненості, але було й інше — похмуре й страшне, бо вже сама ця схильність дивитися з висока на товаришів, яким бракувало сили, впевненості й почуття власної гідності і які прагнули поради, керівництва й прикладу, а тим паче потаємне бажання зробити з них (принаймні подумки) слухняних рабів, що часом зринало в його душі, мало в собі щось заборонене й гидке. Крім того, під час диспутів з Плініо він побачив, якою відповідальністю, напруженням і душевним пригніченням треба розраховуватися за всяке показне, блискуче становище; знав він також, як тяжко інколи було Магістрові музики витримувати своє становище. Гарно й спокусливо мати владу над людьми, величатися перед іншими, проте був у цьому і якийсь деспотизм, якась небезпека, світова історія складається з суцільної низки володарів, вождів, верховод і полководців, що всі, за дуже небагатьма винятками, чудово починали і препогано кінчали, що всі, принаймні на словах, прагнули до влади з добрими намірами, а потім упивалися нею і, сп'янілі, любили владу задля неї самої. Треба було освятити і обернути на користь дану йому від природи владу, поставити її на службу ієрархії, — про це не могло бути двох думок. Але де, в якому місці мав він прикласти свої сили, щоб та влада служила найкраще й давала плоди? Здатність прихилити до себе інших, особливо молодших людей, більше чи менше впливати на них мала б значення для офіцера чи політика, але тут, у Касталії, вона була ні до чого, тут така здатність пригодилася б хіба вчителеві й вихователеві, а саме ця діяльність Кнехта не вабила. Якби все залежало тільки від

нього, він волів би стати просто вченим або ж гравцем у бісер. І тут перед ним знов поставало давнє, болісне питання: чи справді ця Гра — найвище з усього, чи справді вона — цариця в царстві духу? А може, вона, всупереч усьому, кінець кінцем тільки розвага? Чи справді вона варта того, щоб їй віддатися всією душею, служити ціле життя? Колись, багато поколінь тому, цю славетну Гру було задумано як своєрідну заміну мистецтва, а вона поволі стала, принаймні для багатьох, своєрідною релігією, можливістю для високорозвинених інтелектів зосередитись, піднятися душею в побожному захваті. Як бачимо, в Кнехтовій душі точилася давня суперечка між естетичним і етичним. Це було те саме ніколи до кінця не висловлене, але й ніколи не зняте остаточно питання, що подекуди так глухо й загрозово зринало в його школярських віршах у Вальдцелі, — воно стосувалося не тільки Гри в бісер, а й усієї Касталії.

Саме в той час, коли ці проблеми тяжко пригнічували Кнехта і йому часто снилися диспути з Десиньйорі, він, ідучи якимось одним із просторих подвір'їв вальдцельського Селища Гри, почув, як хтось гукнув його на ім'я. Хоч голос і здався дуже знайомим, Кнехт не зразу пригадав, чий він. Обернувшись, він побачив високого юнака з борідкою, що радісно кинувся до нього. Це був Плінію. На Кнехта наринала хвиля спогадів і ніжності, й він щиро відповів на вітання. Вони домовились зустрітись ввечері. Плінію давно закінчив навчання у світських університетах і вже був на службі; тепер він скористався своєю відпусткою, щоб вільним слухачем пройти ще один такий курс Гри в бісер, як уже скінчив кілька років тому. Проте зустріч увечері вийшла не такою, як вони сподівалися: скоро друзі збентежено побачили, що їм немає про що розмовляти. Плінію був вільним слухачем, його терпіли як дилетанта, і хоч він з великим запалом проходив свій курс, але то був курс для сторонніх і аматорів, дистанція виявилася надто великою. Напроти нього сидів фахівець і втаємничений, який уже навіть своїм уважним і ввічливим ставленням до його зацікавлення Грою давав відчуття, що має справу не з колегою, а з дитиною, яка бавиться на периферії науки, знайомої іншим до найпотаємніших глибин. Кнехт спробував перевести розмову з Гри на щось інше й попросив Плінію розповісти про свою працю і своє життя там, за межами Касталії. Тут уже Йозеф виявився відсталим, дитиною, яка ставила наївні питання і яку треба було обережно навчати. Плінію був юристом, намагався здобути політичний вплив, мав незабаром заручитися з дочкою одного партійного лідера, він говорив мовою, тільки наполовину зрозумілою Йозефові, багато висловів, які він часто вживав, здавалися касталійцеві порожніми, позбавленими будьякого змісту. Але все ж таки Йозеф зрозумів, що там, у своєму світі, Плінію щось важить, щось знає і плекає якісь шанобливі мрії. А проте ці два світи, що колись, десять років тому, в особі двох юнаків з цікавістю й не без симпатії зіткнулися були один з одним, тепер стали чужі й несумісні, між ними зяяла прірва. Хоч треба було визнати, що цей світський чоловік і політик зберіг якусь прихильність до Касталії, він уже двічі жертвував задля Гри в бісер своєю відпусткою; та врешті, подумав Йозеф, це ж майже те саме, що він, Кнехт, одного чудового дня з'явився б у світі Плінію і як допитливий гість захотів би побувати на

судовому засіданні, на якихось фабриках чи в добродійних установах. Обидва були розчаровані. У Кнехта склалося враження, що колишній його приятель став грубіший і поверховіший, а Десиньйорі, навпаки, здавалося, що в винятковій духовності й езотеричності його шкільного товариша проступає пиха, зачарований собою і своїм спортом "чистий дух". Проте обидва намагалися підтримати розмову, до того ж Десиньйорі мав що розповісти про своє навчання й про екзамени, про подорож до Англії і на південь, про політичні збори, про парламент. А раз у нього вихопилося речення, що прозвучало як погроза чи застереження. Він сказав: — Ось побачиш, Йозефе, скоро почнуться тривожні часи, може, вибухне війна, і хтозна, чи саме існування Касталії не буде знов поставлене під сумнів.

Йозеф не взяв близько до серця його слів, він тільки спитав; — А ти як, Плінію? Ти будеш за чи проти Касталії? — Що там я, — силувано усміхнувся Плінію, — навряд чи хто питатиме мою думку. Звичайно, я за те, щоб Касталія непорушно існувала далі, інакше мене б тут не було. Але все ж таки, хоч які скромні ваші вимоги з матеріального погляду, Касталія коштує країні чималеньку суму.

— Так, — засміявся Йозеф, — ця сума, як мені казали, становить приблизно десяту частину тієї, яку наша країна в сторіччя воєн витратила на зброю і спорядження армії.

Приятелі зустрілися ще кілька разів, і чим ближче було до кінця курсу, який мав прослухати Плінію, тим більше упали вони один біля одного. А проте обидва відчували полегшення, коли минули два чи три тижні й Плінію поїхав.

Магістром Гри був тоді Томас фон дер Траве,^[35] широковідомий чоловік, що багато подорожував і знав світ, уважний і ввічливий до кожного, хто з ним стикався, але в усьому, що стосувалося Гри, надзвичайно пильний і аскетично суворий, великий трудівник, про що й гадки не мали ті, кому він був відомий лише з зовнішнього, офіційного боку, наприклад, у мантиї керівника врочистої Гри чи на прийомі закордонних делегацій. Казали, що він тверезий, холодний раціоналіст, у якого стосунки з музами не йдуть далі за просту ввічливість, а серед молодих, захоплених аматорів Гри можна було часом почути й негативні думки про нього — хибні думки, бо хоч Томас фон дер Траве і не був ентузіастом і під час великих урочистих ігор не дуже любив зачіпати великі, дражливі теми, його власні, блискуче скомпоновані, формально неперевершені партії були для знавців переконливим свідченням його близького знайомства з глибинними проблемами Гри.

Одного дня Magister Ludi запросив Йозефа Кнехта до себе. Він прийняв його в своєму помешканні, в хатньому вбранні, і спитав, чи не зможе Кнехт зробити йому таку ласку — щодня в цю пору приходити на півгодини до нього. Кнехт, що ніколи ще не бував наодинці з Магістром, здивовано скорився наказові. Того дня Магістр запропонував йому ознайомитися з великим рукописом, пропозицією, що надійшла від вальдцельського органіста, — таких пропозицій надходило багато, і їх мала розглядати верховна інстанція Гри. Здебільшого то були прохання ввести в Архів Гри новий матеріал. Хтось, наприклад, особливо пильно вивчав історію мадригала і в розвитку його стилю виявив крутий поворот, який він записав музичними й математичними

знаками, щоб його можна було ввести в словниковий склад Гри, ще хтось дослідив ритміку латинської мови Юлія Цезаря і знайшов у ній дивовижну подібність із наслідками добре відомих досліджень інтервалів у візантійському церковному співі або якийсь мрійник хтосьнакотре винайшов нову кабалу для нотного письма п'ятнадцятого сторіччя, — вже не кажучи про палкі листи схибнутих експериментаторів, які, наприклад, з порівняння гороскопів Гете й Спінози робили найдивовижніші висновки й часто додавали до своїх прохань дуже гарно виконані в кольорах і начебто переконливі геометричні креслення. Кнехт палко взявся виконувати доручення Магістра. У нього самого в голові зринала не одна така пропозиція, хоч він ніколи нікому не посилав їх; кожен ревний гравець мріє про постійне розширення сфери Гри, аж поки вона не охопить цілий світ, навіть більше — він завжди сам розширює її в своїй уяві та в своїх приватних партіях і плекає бажання, щоб ті партії, які, здається йому, варто зберегти, попали з його приватного в офіційний Архів. Бо саме в цьому й полягав справжня, найвища вишуканість Гри досвідчених майстрів: вони настільки опанували виражальні, атрибутивні й формотворчі можливості її законів, що здатні будьякій гри з об'єктивними, історичними вартостями надати ще й цілком індивідуальних, неповторних рис. Один відомий ботанік якось жартома сказав про це так: "У Грі в бісер, мабуть, немає нічого неможливого, у ній якась окрема рослина здатна розмовляти з паном Ліннеєм латинською мовою".

Отже, Кнехт допомагав Магістрові аналізувати органістову схему; півгодини минуло швидко, другого дня він з'явився рівно в призначений час і так приходив щодня два тижні, щоб півгодини попрацювати наодинці з Магістром Гри. Вже під час перших зустрічей він помітив, що *Magister Ludi* примушує його старанно опрацьовувати до кінця навіть зовсім нікчемні пропозиції, непридатність яких видно було зразу. Він дивувався, що в Магістра є на це час, але поволі зрозумів: ішлося зовсім не про те, щоб допомогти Магістрові, взяти на себе частину його праці, а про зовсім інше — ця праця, хоча сама собою і потрібна, була тільки нагодою для надзвичайно ввічливої, проте дуже пильної перевірки його самого, молодого адепта. З ним відбувалося приблизно те саме, що колись, як він був ще хлопцем, після відвідин Магістра музики: він раптом побачив, що товариші почали ставитись до нього інакше, якось несміливіше, зберігаючи певну відстань, часом з іронічною шанобою. Він зрозумів, що готується якась зміна, але вже не тішився цим так, як тоді. Коли останні пропозиції були переглянуті, Магістр гри сказав своїм трохи зависоким, ввічливим голосом, з властивою йому дуже чіткою інтонацією, зовсім не врочисто:

— Гаразд, завтра тобі вже не треба приходити, поки що ми з тобою скінчили свою працю, але скоро мені знов доведеться звернутись до тебе. Красно дякую за допомогу, вона для мене була дуже важлива. Між іншим, мені здається, що тобі вже час подавати заяву до Ордену, тебе приймуть, я вже казав там про тебе. Думаю, ти ж не проти? — І додав підводячись: — До речі, ще одне: ти, мабуть, теж, як більшість добрих гравців замолоду, схильний інколи вдаватися до Гри як до своєрідного інструменту для філософування. Самі мої слова тебе від цього не відучать, а проте скажу тобі:

філософуючи, треба вдаватися до тих засобів, які для цього придатні, — до засобів філософії. Наша Гра — не філософія і не релігія, вона самостійна дисципліна і за своїм характером найближча до мистецтва, це мистецтво *sui generis*¹. Можна досягти більших успіхів, коли зразу дотримуватися цієї засади, а не вернувшись до неї тільки після сотні невдач. Філософ Кант — тепер його вже мало знають, але то була дуже розумна людина, — казав про теологічне філософування, що то "чарівний ліхтар фантазії". Ми не маємо права робити й нашу Гру в бісер таким ліхтарем.

Йозеф був такий вражений і схвилюваний, що мало не пропустив повз вуха цього останнього застереження. В голові промайнула думка: кінець його волі, його студентським студіям, його приймуть до Ордену, і незабаром він займе місце в ієрархії. Низько вклонившись, він подякував Магістрові і зразу ж пішов до вальдцельської канцелярії Ордену, де й справді побачив себе в списку тих, кого мали невдовзі приймати. Як і всі студенти його ступеня, він уже досить добре знав статут і пригадав статтю, за якою кожен член Ордену, що посідає високе становище в ньому, має право виконувати церемонію прийому. Він попросив, щоб його прийняв Магістр музики, отримав посвідчення й коротку відпустку і другого ж дня поїхав до свого патрона і друга в Монтпорт. Старий Магістр був трохи хворий, але привітав Кнехта радісно.

— Ти прийшов саме вчасно, — мовив він. — Скоро я вже не мав би права прийняти тебе як молодого брата до Ордену. Я думаю відмовитись від посади, і моє звільнення вже схвалено.

Сама церемонія була дуже проста. Другого дня Магістр музики, як того вимагав статут, запросив двох членів Ордену у свідки й дав Кнехтові статтю з орденського статуту як вправу для медитації. В статті було сказано: "Якщо Колегія призначає тебе на якусь посаду, то знай: кожен подальший ступінь — це не крок до волі, а новий обов'язок. Чим вища посада, тим більший обов'язок. Чим більша влада, тим суворіша служба. Чим сильніша особистість, тим неприпустиміша сваволя". І ось вони зібралися в музичній келії Магістра, тій самій, де колись відбулося перше ознайомлення Кнехта з мистецтвом медитації; на честь урочистої події Магістр попросив її винуватця зіграти прелюдію до хоралу Баха, потім один зі свідків зачитав скорочений варіант статуту, а сам Магістр поставив своєму молодому приятелеві усі ті питання, які належало ставити за ритуалом, і прийняв від нього обітницю. Він ще годину побув з Кнехтом, посидів з ним у садку й дав йому кілька дружніх порад, у якому напрямку треба засвоювати статут Ордену і як жити за ним.

— Добре, що ти заступаєш мене саме тієї хвилини, коли я йду з своєї посади. Наче я маю сина, що робитиме після мене мою роботу. — Побачивши, як посмутнів Йозеф, старий Магістр додав: — Не журися, адже я не журюся. Я таки стомився і радий, що матиму тепер дозвілля, яке, думаю, на мою втіху, не раз ділитимеш зі мною і ти. І коли ми побачимося наступного разу, звертайся до мене на "ти". Я тобі не міг запропонувати цього, поки був зв'язаний посадою. — І він відпустив Кнехта з тією чарівною усмішкою, яку той знав ось уже двадцять років.

Кнехт швидко вернувся до Вальдцеля, бо мав відпустку лише на три дні. Тількино

він прибув, його покликав Magister Ludi й зустрів весело, як колегу, привітавши зі вступом до Ордену.

— Щоб ми стали справжніми колегами й товаришами в праці, — сказав він, — нам бракує ще тільки одного: ти повинен зайняти певне місце в нашій ієрархії.

Йозеф здригнувся. Отже, воля його скінчилася.

— Я сподіваюся, — несміливо мовив він, — що мене призначать на якесь скромне місце. Всетаки, признаюся вам, я мав надію, що зможу ще якийсь час віддаватися вільним студіям.

Магістр пильно глянув йому у вічі, й на устах у нього з'явилася мудра, ледь іронічна усмішка.

— Ти сказав "якийсь час", а скільки це? Кнехт збентежене усміхнувся: — Я й сам добре не знаю.

— Я так і думав, — сказав Магістр. — Ти говориш, як студент, і думаєш, як студент, Йозефе Кнехте, і так воно й має бути, проте скоро вже так не буде, бо ти нам потрібен. Ти знаєш, що й згодом, навіть на найвищих посадах у нашій ієрархії, тобі можуть дати відпустку для студій, якщо ти зумієш переконати колегію, що ті студії важливі; мій попередник і вчитель, наприклад, уже бувши Магістром Гри і старою людиною, дістав на своє прохання цілорічну відпустку для праці в лондонських архівах. Але він дістав відпустку не на "якийсь час", а на певне число місяців, тижнів і днів. З цим тобі надалі доведеться рахуватись. А тепер я повинен запропонувати тобі ось що. Для особливої місії нам потрібна людина, яка вміє відповідально ставитися до своїх слів та вчинків і якої ще не знають поза нашим колом.

Завдання було таке: бенедиктинський монастир Маріафельс, один із найдавніших освітніх осередків у країні, що підтримував дружні стосунки з Касталією і вже не одне сторіччя прихильно ставився до Гри в бісер, попросив прислати молодого вчителя, щоб той прочитав вступ у Гру, а також попрацював з кількома монастирськими гравцями, які вже досягли чималих успіхів. Тому його так пильно перевіряли й тому прискорили його вступ до Ордену.

ДВА ОРДЕНИ

Кнехт тепер знов опинився в становищі, трохи схожому на те, в якому перебував колись у гімназії після відвідин Магістра музики. Навряд чи він думав про те, що призначення в Маріафельс — це особлива відзнака і перший важливий щабель на драбині ієрархії; але, маючи все ж таки досвідченіше око, ніж тоді, він добре бачив це з поведінки своїх однокурсників. Хоч від деякого часу він і так належав до найвужчого кола всередині еліти, а проте незвичайне доручення вирізнило його зпоміж усіх як людину, що звернула на себе пильну увагу керівництва й має бути використана поособливому. Не можна сказати, що вчорашні товариші й колеги відсахнулися від нього або почали виявляти якусь неприязнь — надто вони всі були чемні в цьому вишукано аристократичному колі, — але утворилася певна дистанція; вчорашній товариш міг післязавтра стати начальником, а на такі відтінки й градації у взаємних стосунках це коло реагувало надзвичайно чутливо й знаходило для них належний

вираз.

Винятком був Фріц Тегуляріус; його ми, поряд з Ферромонте, можемо, мабуть, назвати найвірнішим приятелем Йозефа Кнехта з усіх, яких він мав у своєму житті. Цей чоловік, за своїм хистом призначений осягти верховини, але позбавлений потрібного для цього здоров'я, рівноваги й віри в себе, що його дуже мучило, був того самого віку, що й Кнехт, тобто коли того приймали до Ордену, мав тридцять чотири роки. Вперше вони зустрілися років десять тому на одному з курсів Гри, і Кнехт уже тоді відчув, якою великою симпатією до нього пройнятий цей тихий, трохи меланхолійний юнак. З властивим йому чуттям на людей, яке він мав уже й тоді, хоч і не усвідомлював цього, Кнехт збагнув природу цієї симпатії: то було готове до беззастережної відданості й підлеглості почуття приязні й шаноби, просякнуте майже релігійним екстазом, але затьмарене й стримуване внутрішнім благородством і передчуттям душевної трагедії. Кнехт, який тяжко пережив недавню зустріч з Десиньйорі й став від того вразливим і навіть недовірливим, твердо тримав Тегуляріуса на відстані, хоч його також вабив до себе цей цікавий, незвичайний студент. Щоб дати уявлення про нього, наведемо сторінку з Кнехтових таємних нотаток, які він через багато років робив для інформації Виховної Колегії. Ось що там було написано: "Тегуляріус. Близький приятель автора цих рядків. У Койпергаймі його не раз відзначали як відмінного учня. Добрий знавець класичних мов, дуже цікавиться філософією, працював над Лейбніцом, Больцано, пізніше над Платоком. Найталановитіший, найкращий гравець у бісер з усіх, яких я знаю. Це був би самою долею посланий *Magister Ludi*, якби не його вдача і не його здоров'я. Т. нізащо не можна висувати на якусь керівну, репрезентативну чи організаторську посаду, це було б лихо і для нього і для справи. Його вади виявляються фізично в нападах депресії, періодах безсоння та нервових болях і духовно — у приступах меланхолії, в гострій потребі самотності, в страху перед обов'язком і відповідальністю, а може, і в думках про самогубство. Проте завдяки медитації і чудовій самодисципліні цей тяжко хворий чоловік тримається так добре, що більшість людей з його оточення навіть не здогадуються про те, яке важке в нього життя, і тільки помічають його велику несміливість і замкнутість. Та хоч Т. і нездатен, на жаль, посідати керівне становище, всетаки для *Vicus Lusogum* він — неоціненний скарб, справжня його окраса. Він так опанував техніку нашої Гри, як великий музикант свій інструмент, миттю вловлює її найтонші відтінки і як учитель також заслуговує доброго слова. Я навряд чи зміг би обійтися без його допомоги на вищих і найвищих повторних курсах Гри — на нижчі мені шкода марнувати його знання; велика втіха спостерігати, як він аналізує пробні партії початківців, не бентежачи їх, як він виявляє їхні хитрощі, безпомилково пізнає і викриває всі наслідування чи просто декоративні оздоби, як у добре обгрунтованій, але ще непевній і невдало скомпонованій партії знаходить джерело помилок і демонструє його, наче бездоганний анатомічний препарат. Цією невідкупною прозірливістю під час аналізу й виправлення чужих партій він головним чином і здобув собі серед учнів та колег повагу, яку інакше навряд чи мав би з своєю нерівною, соромливою, боязкою вдачею. Те, що я сказав про цілком унікальну

геніальність Т. як гравця в бісер, я хотів би проілюструвати одним прикладом. Ще коли ми тільки починали приятелювати і обом нам курси вже мало що могли дати з погляду техніки Гри, він якось у хвилину особливого довір'я дав мені заглянути в декотрі партії, які він тоді скомпонував. З першого ж погляду я збагнув, які вони блискучі за своїм задумом, які нові й оригінальні за стилем. Я попросив, щоб він дав мені простудіювати кілька тих чудових партій, і побачив, що їхня композиція — справжня поема, щось таке дивовижне й своєрідне, що я тут, здається мені, просто не можу не згадати про них. Ті партії були маленькими драмами, побудованими у формі майже суцільного монологу, вони відображали індивідуальне, хворобливе і водночас геніальне життя їхнього автора, немов майстерно виписаний автопортрет. У них не тільки діалектично узгоджувались і сперечалися одні з одними різні теми й групи тем, на яких ґрунтувалася гра і послідовність та протиставлення яких було дуже дотепне, але й синтез та гармонізація протилежних голосів були здійснені не звичайним класичним способом; навпаки, ця гармонізація часто порушувалась і щоразу, наче охоплена знемогою та відчаєм, зупинялася перед самим кінцем і нарешті завмирала в запитанні й сумніві. Через це партії Т. не тільки набували бентежного хроматизму, на який, наскільки мені відомо, досі ніхто ще не зважувався, а й ставали висловом трагічних сумнівів і зречень, образним ствердженням того, що всяке духовне зусилля сумнівне. При цьому вони були такі незвичайно гарні своєю інтелектуальністю, досконалістю технічної каліграфії, що хотілося заплакати над ними. Кожна з тих партій так щиро й ревно прагнула до свого розв'язання і, врешті, з таким благородним самозреченням відмовлялася від нього, що була наче довершеною елегією на минущість, властиву всьому прекрасному, і на сумнівність, кінець кінцем також властиву всім високим пориванням духу.

Отже, якщо Тегуляріус переживе мене чи моє перебування на посаді, рекомендую його своєму наступникові як надзвичайно делікатну й цінну людину, яка, проте, завжди перебуває під загрозою. Йому треба давати якнайбільшу волю, до його поради треба дослухатися в усіх важливих питаннях Гри. Але йому ніколи не можна доручати самостійно керувати учнями".

З роками цей незвичайний чоловік справді став другом Кнехта. Він був зворушливо відданий Кнехтові, захоплювався не тільки його інтелектом, а й чимось подібним до владності в його натурі, і багато чого з того, що ми знаємо про Кнехта, нам переказав саме він. У вузькому колі молодих гравців він, може, єдиний не заздрив своєму приятелеві, коли той отримав таке відповідальне доручення, і єдиний сприймав його від'їзд на невизначений термін як велику втрату, як глибоке, майже нестерпне горе.

Сам Йозеф, коли минув перший переляк після раптової втрати улюбленої волі, зрадів своєму новому становищу, в нього з'явилося бажання помандрувати, жадоба діяльності й цікавість до чужого світу, в який його посилали. А втім, молодого члена Ордену так зразу не відпустили в Маріафельс; спершу його на три тижні відправили в "поліцію". Так студенти величали маленький відділ в апараті Виховної Колегії, який можна було б назвати політичним департаментом або міністерством закордонних

справ, якби ці назви не були надто гучні для установи з таким скромним полем діяльності. Тут Кнехтові дали урок поведінки члена Ордену поза межами Касталії; керівник цього відділу пан Дюбуа сам майже щодня приділяв йому годину часу. Справа в тому, що цього сумлінного чоловіка взяв сумнів, чи варто було доручати таку важливу місію людині, яка ще не має досвіду й зовсім не знає світу; він не приховував, що не схвалює вибору Магістра Гри, і докладав подвійних зусиль, щоб приязно й ґрунтовно витлумачити молодому членові Ордену, які небезпеки чигають на нього в світі і як краще від них уберегтися. Батьківська турбота, чистота намірів пана Дюбуа так щасливо збіглися з бажанням молодого члена Ордену якнайбільше в нього навчитися, що під час тих лекцій учитель щиро полюбив Йозефа Кнехта, сповнився довірою до нього і, вже цілком спокійний, відпустив його нарешті виконувати свою місію. Він навіть спробував, швидше з прихильності до Йозефа, ніж з політичних міркувань, дати йому ще й від себе одне завдання. Пан Дюбуа вже хоча б тому, що був одним із небагатьох "політиків" Касталії, належав до тієї дуже малої групи службовців, думки і студії яких в основному були присвячені державноправовим і економічним засадам подальшого існування Касталії, її стосункам із зовнішнім світом і її залежності від нього. Більшість касталійців, і службовці не менше, ніж учені й студенти, сприймали свою Педагогічну Провінцію і свій Орден як стабільний, вічний, самозрозумілий світ, про який вони, правда, знали, що він не завжди існував, що він колись виник, і виник за найтяжчого лихоліття, поволі, серед запеклих сутичок, виник наприкінці войовничої доби, з одного боку, як наслідок аскетичногероїчного самопізнання й зусиль людей духу, а з другого — як задоволення глибоких потреб змучених, знекровлених, здичавілих народів, що зголодніли за ладом, за нормою і розважністю, за законом і мірою. Вони знали це, і знали, навіщо існують усі ордени й "провінції" на світі: щоб відмовлятися від влади й від конкуренції, а зате берегти сталість і тривалість духовних основ усіх мір і законів. Та вони не знали, що такий лад не виникає сам собою, що для цього потрібна певна гармонія між світом і духом, яку завжди дуже легко порушити, що світова історія в цілому зовсім не прагне до бажаного, розумного й гарного і не сприяє йому, а хіба що як виняток інколи терпить його. Властиво, майже ніхто з касталійців не усвідомлював глибинної проблематичності свого касталійського існування, про це мали думати ті нечисленні політики, одним із керівників яких і був пан Дюбуа. Від нього, завоювавши його довіру, і отримав Кнехт перші, загальні відомості про політичні основи Касталії, які спочатку здалися йому швидше огидними й нецікавими, як і більшості членів Ордену, але потім нагадали зауваження Десиньйорі про небезпеку, що нібито нависла над Касталією, а водночас і весь той начебто давно переборений і забутий гіркий присмак юнацьких суперечок з Плінію і через це раптом набули великого значення й стали щаблем на його шляху до пробудження.

Наприкінці їхньої останньої зустрічі Дюбуа сказав йому:

— Думаю, що тепер можу відпустити тебе. Сумлінно виконуй завдання, яке тобі дав Magister Ludi, і суворо дотримуйся тих правил поведінки, яких ми тебе тут навчили. Мені приємно, що я зміг тобі стати в пригоді, ти сам побачиш: ми не дарма тримали

тебе тут три тижні, цей час ти не згайнував. Якщо тобі колись захочеться довести, що ти задоволений тією інформацією, яку одержав від нас, і своїм знайомством з нами, то я підкажу, як краще зробити це. Ти їдеш до бенедиктинського монастиря, і коли тобі за якийсь час пощастить завоювати довір'я святих отців, то, можливо, ти почувеш у колі тих шановних добродіїв та їхніх гостей якісь політичні розмови, дізнаєшся щось про їхні політичні настрої. Якщо ти при нагоді захочеш повідомити мені про них, я буду тобі вдячний. Зрозумій мене правильно: ти ні в якому разі не повинен вважати себе якимось шпигом чи зловживати довір'ям, яке до тебе виявлятимуть святі отці. Нічого не повідомляй мені такого, чого б тобі не дозволяло повідомляти сумління. А я тобі присягаюся, що всю інформацію, яку ти, можливо, нам даси, ми братимемо до уваги й використовуватимем тільки в інтересах Ордену й Касталії. Ми не справжні політики й не маємо влади, але нам треба рахуватися з тим світом, який нас потребує або лише терпить. За певних обставин нам корисно було б знати, скажімо, про те, що якийсь державний діяч відвідав монастир, чи що пішла чутка про хворобу папи, чи що в списку кандидатів у кардинали з'явилися нові імена. Ми не залежимо від твоїх повідомлень, у нас є різні джерела, проте ще одне маленьке джерело нам не завадить. А тепер іди собі, сьогодні я не вимагаю від тебе остаточної відповіді на свою пропозицію. Нічим не суши собі голови, думай насамперед про те, щоб добре виконати своє службове завдання й не осоромити нас перед святими отцями. Щасливої дороги.

У "Книзі змін", до якої Кнехт звернувся перед від'їздом, виконавши церемонію із стеблинами деревію, він натрапив на знак "лю", який означав "мандрівник" і фігурував у вислові: "Через мале до великого. Мандрівникові наполегливість корисна". Кнехт знайшов шістку на другому місці, розгорнув "Книгу тлумачень" і прочитав: Мандрівник приходить до притулку.

Все його добро з собою.

Молодий служник виявляє йому свою відданість.

Прощання відбулося спокійно, лише остання розмова з Тегуляріусом була для обох тяжким випробуванням. Фріц зробив над собою зусилля, ніби закам'янів, натягши маску крижаної байдужості; з від'їздом друга він втрачав найкраще з того, що в нього було. Кнехтова вдача не допускала такого палкого і такого виняткового почуття до якогось одного друга, в найгіршому разі він міг би обійтися й зовсім без друга, легко спрямувавши свою симпатію на інші об'єкти й на інших людей. Для нього це прощання не було страшною втратою, але він уже тоді добре знав свого друга, розумів, який це був для нього струс, яке випробування, і тривожився за нього. Він уже не раз міркував про цю приязнь, якось навіть говорив про неї з Магістром музики й до певної міри навчився об'єктивно, критично розглядати свої власні переживання й почуття. При цьому він усвідомлював, що, власне, не великий талант чи, вірніше, не самий талант Тегуляріуса так приваблює його і породжує в його серці щось схоже на любов, а якраз поєднання таланту з такими великими вадами, з такою слабкістю, і що однобока й виняткова любов, яку відчував до нього Тегуляріус, мала не тільки свій чар, але й свою небезпеку: породжувала спокусу дати при нагоді відчутти слабшому силою, а не

любов'ю свою владу. В цій дружбі Йозеф вважав себе зобов'язаним до кінця виявляти велику стриманість і самодисципліну. Хоч як Кнехт любив Тегуляріуса, той ніколи не зайняв би важливого місця в його житті, якби дружба з цим тендітним юнаком, зачарованим своїм набагато сильнішим і впевненішим товаришем, не відкрила йому очі на те, що він, Кнехт, мав владу над людьми, чимось умів полонити їх. Він усвідомлював, що в цій здатності приваблювати людей і впливати на них є щось від хисту вчителя й вихователя і що це небезпечний хист: він накладає на того, хто ним володіє, велику відповідальність. Адже Тегуляріус не був винятком, Кнехт бачив, що його приятні домагається багато людей. Одночасно він дедалі виразніше відчував, яка напружена атмосфера оточувала його протягом останнього року в Селищі Гри. Він належав там до офіційно не означеного, але чітко обмеженого кола чи прошарку, невеличкої групи кандидатів і репетиторів Гри в бісер, з якої часом залучали когось виконувати певні доручення Магістра чи Архіваріуса або проводити курси Гри, але ніколи не набирали службовців і вчителів нижчого й середнього шабля; то був резерв для заміщення керівних посад. Тут усі добре, навіть дуже добре знали один одного й майже ніколи не помилялися щодо здібностей, вдачі й досягнень один одного. І саме тому, що тут, серед репетиторів навчальних курсів і кандидатів на високі посади, кожен мав непересічні, яскраво виявлені здібності, кожен за своїми досягненнями, знаннями й оцінками стояв на найвищому рівні, саме тому всі ті риси й відтінки вдачі, які визначали майбутнього керівника, людину, що їй судився успіх, відігравали особливо велику роль і за ними пильно стежили. Надмір чи брак шанобливості, невеликі плюси чи мінуси в поведінці, зрості, вроді, більша чи менша міра особистого чару, ввічливості, впливу на молодь і на Колегію, — все це мало велике значення і могло стати вирішальним у їхньому суперництві. І якщо Фріц Тегуляріус належав до цього кола тільки як гість, як заброда, що його просто терпіли, не підпускаючи ближче до себе, оскільки він явно не мав хисту володаря, то Кнехт перебував у самому його центрі. Молодих чарувала в ньому якась свіжість, ще зовсім хлоп'яча привабливість, здавалося, непідвладна пристрастям, непідкупна й водночас подитячому безвідповідальна, — одне слово, якась невинність. А тим, що стояли над ним, подобався інший бік цієї невинності: майже цілковита відсутність шанобливості й кар'єризму.

Останнім часом свій вплив на людей — спершу по низхідній лінії, а потім, повільно, але певно, й по висхідній, — усвідомив і сам Кнехт, і коли він озирався тепер назад з позиції людини, яка прокинулася зі сну, то бачив, що обидві ці лінії проходили через усе його життя, формували його: з одного боку, то була ревнива дружба ровесників і молодших учнів, якою вони його обдаровували, а з другого — прихильна увага начальників. Були, щоправда, й винятки, як із директором Цбінденом, але зате й такі відзнаки, як заступництво Магістра музики, а недавно — доброзичливість пана Дюбуа й Магістра Гри. Все це саме впадало в око, а проте Кнехт не хотів його бачити й визнавати. Мабуть, таке було його призначення: наче несамохіть, без будь-яких зусиль усюди потрапляти в еліту, знаходити захоплених, відданих друзів і високих заступників. Але на цьому шляху не можна було зупинитися в затінку біля підніжжя

ієрархії, а доводилось постійно підійматися до вершини, до світла, що її осявало. Йому судилося бути не підлеглим, не вільним вченим, а володарем. І саме те, що він помітив це пізніше за інших касталійців з його оточення, й додавало йому того невимовного чару, того враження невинності. І чому ж він помітив це так пізно, навіть з таким прикритим почуттям? А тому, що зовсім не прагнув, не хотів володарювати, це не було його потребою, йому зовсім не подобалося давати комусь накази, він мріяв про споглядальне життя, а не про активне, і був би задоволений, якби йому пощастило ще кілька років, коли не довіку, лишитися непомітним студентом, цікавим і шанобливим прочанином, що відвідує святі місця минулого, собори музики, садки й гаї міфології, мов та ідей. Тепер, побачивши, що його невблаганно штовхають до *vita activa* 1, він набагато гостріше, ніж досі, відчув, яка напружена боротьба точиться в його колі між шанобливими конкурентами, відчув, що його невинності загрожує небезпека, що він не зуміє її вберегти. І зрозумів, що мусить тепер хотіти й визнавати все те, що йому судилося, що буде його призна1 Активного життя (лат.). ченням, хоч яке воно йому немиле, бо тільки так можна перебороти почуття зв'язаності й тугу за втраченою волею, якою він утішався протягом останніх десяти років, а оскільки внутрішньо він ще не був зовсім готовий до цього, то сприйняв тимчасову розлуку з Вальдцелем та з Провінцією і мандрівку в світ як порятунок.

Монастир Маріафельс за багато сторіч свого існування став невід'ємною частиною історії Західної Європи, разом з нею виборов і вистраждав ту історію, знав часи розквіту й поразок, відродження й нового занепаду, в деякі епохи гримів і здобував славу в різних галузях. Колишній осередок схоластичної вченості й мистецтва диспуту, що й досі ще мав величезну бібліотеку з середньовічної теології, він після періоду млявості й відсталості пережив нове піднесення, цього разу завдяки своїй увазі до музики, своєму славетному хоріві й месам та ораторіям, що їх компонували й виконували святі отці; від тих часів у монастирі ще й досі збереглися чудові музичні традиції, а також із півдесятка скринь горіхового дерева, повних рукописних музичних творів, і найкращий у країні орган. Потім настала політична доба в житті монастиря, від неї також лишилися певні традиції і навички. В епоху воєн і породженого ними страшного здичавіння Маріафельс не раз ставав острівцем мудрості й розважності, де найясніші голови з ворожих партій обережно приглядалися одні до одних, намацували шлях до порозуміння, а одного разу — то була остання вершина в його історії — саме в ньому був укладений мир, що на якийсь час заспокоїв тугу виснажених народів. Коли потім прийшли нові часи і була заснована Касталія, монастир поставився до неї стримано і навіть негативно, мабуть, не без вказівки Риму. На прохання Виховної Колегії дозволити одному касталійському вченому попрацювати над схоластичною літературою в бібліотеці монастиря, він відповів ввічливою відмовою, а так само й на запрошення прислати свого представника на з'їзд істориків музики. Тільки за абата Пія, що в старечому віці дуже зацікавився Грою, почалося спілкування й обмін між монастирем і Касталією, і відтоді між ними налагодилися якщо й не дуже жваві, то принаймні дружні стосунки. Вони позичали одне одному книжки, гостинно приймали в

себе представників одне від одного; Кнехтів патрон, Магістр музики, також замолоду пробував кілька тижнів у Маріафельсі — переписував з їхніх збірок давні музичні твори і грав на славетному органі. Кнехт знав про це й радів, що побуває в місці, про яке Магістр часом розповідав йому з задоволенням.

Зустріли його так ввічливо й шанобливо, як він навіть не сподівався, і тому трохи збентежився. Адже це вперше Касталія прислала в монастир на необмежений термін учителя Гри з еліти. Пан Дюбуа радив йому, щоб він, особливо спочатку, тримався не як певна особа, а тільки як представник Касталії і на всяку чемність чи, можливо, й на холодок реагував лише як посланець; це допомогло йому подолати перше збентеження. Подолав він і почуття незвичності, остраху й легенької схвильованості, що не давали йому спати перші ночі, а оскільки абат Гервасій ставився до нього з добродушною, спокійною зичливістю, він швидко при звичаївся до нового оточення. Його радували яскраві, суворі гірські краєвиди — могутні стрімкі скелі, соковиті луки, на яких паслась сита худоба, тишили добротні, просторі монастирські будівлі, на які наклала свою печать багатотисячолітня історія, подобалось йому й гарне, скромне, затишне помешкання з двох кімнат на верхньому поверсі довгого флігеля для гостей, у якому його поселили, припала йому до серця й велика, впорядкована монастирська садиба з двома церквами, галереями, архівом, бібліотекою, будинком абата, кількома подвір'ями, великими стайнями, повними погосподарському доглянутої худоби, з криницями біля потужних джерел, з величезними склепистими льохами для вина й городини, з двома трапезними, із славнозвісною залою для засідань капітула, з чудовими садками, з майстернями світських членів ордену — бондаря, шевця, кравця, коваля тощо, які утворювали ніби невеличке селище навколо монастиря. Невдовзі його допустили в бібліотеку, органіст показав йому дивовижний орган і дозволив грати на ньому; не менше вабили Кнехта і скрині, де, як він знав, зберігалось багато неопублікованих, а частково і взагалі не відомих ще музичних рукописів давніших епох.

Здавалося, в монастирі не дуже чекали початку офіційної діяльності Кнехта, минули не тільки дні, а навіть тижні, поки там начебто згадали про справжню мету його приїзду. Щоправда, з перших же днів деякі святі отці, а особливо сам абат, охоче розмовляли з ним про Гру в бісер, але про лекції чи взагалі про якесь систематичне навчання мова ще не заходила. Та скоро Кнехт помітив, що тут не поспішали не тільки з навчанням Гри — в поведінці, в стилі життя, в стосунках святих отців панував незвичний йому досі темп, усім їм, навіть тим, що мали аж ніяк не флегматичну вдачу, була притаманна якась гідна повільність, невичерпне, добродушне терпіння. Такий був самий дух їхнього ордену, тисячолітній подих прадавнього, привілейованого, сотні разів випробуваного у щасті і в горі ладу, громади, членами якої вони були і долю якої поділяли, як кожна бджола поділяє долю свого вулика, спить його сном, страждає його стражданням, тремтить його тремтінням. Порівнюючи з касталійським, бенедиктинським стилем життя на перший погляд здавався не таким духовним, не таким жвавим і цілеспрямованим, не таким активним, та зате спокійнішим, стійкішим проти чужого впливу, давнішим, випробуванішим, наче тут панували дух і глузд, що давно

вже стали самою формою тутешнього буття. З великою цікавістю, але й з великим подивом Кнехт пірнув у монастирське життя, що майже в такому самому вигляді, як тепер, існувало ще в ті часи, коли Касталії взагалі не було на світі, що нараховувало вже півтори тисячі років і виявилось таке близьке споглядальному ухилові в його, Кнехтовій, вдачі. Він був гостем, його шанували, і шанували набагато більше, ніж він сподівався й ніж належало, але він добре відчував: усе це тільки форма і звичай, все це не стосується ані його особи, ані касталійського духу, ані Гри в бісер, це просто велична ввічливість давньої могутньої держави до молодшої. Він був лише частково підготовлений до цього і через якийсь час, хоч як приємно йому жилося в Маріафельсі, почав себе почувати так непевнено, що попросив у Виховної Колегії докладніших вказівок, як йому поводитись. Magister Ludi особисто написав йому коротенького листа. "Не шкодуй часу на вивчення тамтешнього життя, — писав він. — Використовуй кожен день, учися, намагайся сподобатись і стати в пригоді, наскільки це там можливе, але не набивайся, ніколи не показуй, що в тебе менше терпіння й вільного часу, ніж у твоїх господарів. Навіть якщо вони цілий рік трактуватимуть тебе так, ніби ти гостюєш у них перший день, сприймай це спокійно, поведься так, наче тобі байдуже, скільки ти ще чекатимеш, два роки чи цілих десять. Стався до цього як до змагання на витримку. Не забувай про медитацію! Якщо тобі дозвілля дуже набридатиме, працюй по кілька годин на день, проте не більше, як по чотири години. Скажімо, вивчай або переписуй давні музичні твори. Але гляди, щоб не склалося таке враження, що тебе відривають від праці, ти повинен мати час для кожного, хто захоче з тобою побалакати. Кнехт послухався цієї поради й невдовзі знов відчув себе вільніше. Досі він надто багато думав про курс Гри для аматорів, що начебто був метою його поїздки в монастир, а святі отці трактували його швидше як посланця дружньої країни, якому треба догоджати. А коли нарешті абат Гервасій всетаки згадав про його місію і для початку звів його з кількома членами ордену, які вже були знайомі з основами Гри в бісер і яким тепер Кнехт мав читати курс, то, на свій подив і спершу й на своє велике розчарування, він побачив, що культура шляхетної Гри в гостинному монастирі мала надзвичайно поверховий, дилетантський характер і що тут, видно, вдовольнилися дуже скромними знаннями про неї. А переконавшись у цьому, він поволі прийшов і до іншого висновку: мабуть, його прислали сюди не задля Гри, не задля того, щоб він культивував її в монастирі. Навчити кількох святих отців, що прихильно ставились до Гри, елементарних правил, щоб вони могли вдовольнитися скромними спортивними успіхами, було легко, надто легко, з цим завданням міг би впоратися будьякий кандидат у гравці, якому ще було далеко до еліти. Отже, не ці уроки були справжньою метою його поїздки до Маріафельса. Він починав розуміти, що його послали сюди не так учити, як учитися.

А втім, саме тоді, коли Кнехтові здалося, що він збагнув задум Колегії, його авторитет у монастирі несподівано зріс, а через це зросла і його впевненість у собі, бо хоч як йому приємно й цікаво було гостювати тут, інколи перебування в монастирі починало вже здаватися йому своєрідним засланням. І ось одного дня в розмові з

абатом він цілком випадково зробив якесь зауваження про "І цзін"; абат насторожився, поставив кілька запитань і не зміг приховати своєї радості, побачивши, що гість так добре знає китайську мову й "Книгу змін". Абат захоплювався "Книгою змін", і хоч він не знав китайської мови, а його обізнаність із книгою оракулів та іншими китайськими таємницями була простодушно поверхова, того рівня, який, видно, теперішніх бенедиктинців влаштовував майже в усіх науках, все ж таки помітно було, що ця розумна і, порівняно із своїм гостем така досвідчена людина справді має якесь відношення до духу давньокитайської державної і життєвої мудрості. Почалася незвичайно жвава розмова, яка вперше порушила ввічливоофіційні стосунки між ними і скінчилися тим, що шановний господар попросив Кнехта двічі на тиждень читати йому лекції про "І цзін".

Тим часом як стосунки Кнехта з абатом ставали ближчі й жвавіші, як міцнішала його дружба з органістом і він дедалі краще пізнавав маленьку духовну державу, в якій тепер жив, почало поволі справджуватися й віщування оракула, до якого Кнехт звертався перед своїм від'їздом з Касталії. Йому, мандрівникові, у якого все добро було з собою, обіцяно не лише притулок, але й "відданість молодого служника". Те, що віщування справджувалося, мандрівник міг вважати доброю ознакою, доказом того, що він таки "носить своє добро з собою", що й далеко від школи, вчителів, товаришів, патронів і помічників, далеко від рідної касталійської атмосфери, яка живила й підтримувала його, він усетаки мав у собі досить сили і духу, щоб у всеозброєнні йти назустріч діяльному й корисному життю. Пророкований "служник" з'явився йому в постаті послушника на ім'я Антон, і хоч цей юнак сам не відіграв ніякої ролі в його житті, але тоді, в перші тижні перебування Кнехта в монастирі, коли в нього був такий дивний, двоїстий настрій, Антон став ніби якимсь натяком, посланцем чогось нового й великого, провісником майбутніх подій. Антон, мовчазний, але, видно, запальний і обдарований юнак, якого вже отот мали постригти в ченці, досить часто потрапляв на очі гравцеві в бісер, поява і мистецтво якого здавалися йому такими таємничими. Решту послушників — їх було небагато, і жили вони в окремому флігелі в протилежному кінці садиби — Кнехт майже не знав; мабуть, їх навмисне не підпускали до нього й не дозволяли слухати курс Гри. Антон же кілька разів на тиждень допомагав у бібліотеці розносити книжки; там його й зустрів Кнехт, якимось озвався до нього й почав дедалі більше помічати, що цей юнак із жагучими очима під широкими чорними бровами запалав до нього тією мрійливою, самовідданою, шанобливою учнівською любов'ю, яку йому часто вже доводилося спостерігати і в якій він давно впізнав живий і важливий елемент буття кожного ордену, хоч і щоразу відчував бажання ухилитись від неї. Тут, у монастирі, Кнехт вирішив бути вдвічі стриманішим: йому здавалося, що коли б він захотів якось вплинути на цього юнака, який ще тільки проходив курс релігійного виховання, то це було б зловживання виявленою йому гостинністю. Крім того, він добре знав, як суворо тут дотримуються чернечої обітниці, і боявся, що через це хлоп'яча закоханість Антона могла стати ще небезпечнішою. В кожному разі, йому треба було стерегтися, щоб не підкинути жару у вогонь, і так він і поведився. У бібліотеці, єдиному

місці, де він часто зустрічав того Антона, Кнехт познайомився також із чоловіком, якого він спершу через його скромний вигляд був недобачив і якого згодом близько пізнав і полюбив; відтоді він ціле життя так глибоко шанував його, як, хіба, ще старого Магістра музики. То був отець Якоб,[36] мабуть, найвидатніший історик ордену бенедиктинців, на той час уже немолодий, років шістдесяти, сухорлявий чоловік з яструбиною головою на довгій жилавій шиї. Якщо дивитися на нього спереду, то обличчя його здавалося якимось неживим і погаслим, особливо тому, що він дуже рідко вшановував когось своїм поглядом, зате його профіль із сміливою лінією високого чола, з глибокою западиною над рівно окресленим горбатим носом і трохи закоротким, але приємним, шляхетної форми підборіддям свідчив про яскраву, вольову особистість. Тихий, літній чоловік, який, між іншим, коли з ним хтось знайомився ближче, міг бути й на диво темпераментним, мав у невеличкій кімнатці в глибині бібліотеки свій стіл, завжди закладений книжками, рукописами й географічними картами. Видно, в цьому монастирі з його неоціненною книгозбірнею отець Якоб єдиний посправжньому віддавався науковій праці. Між іншим, якраз послушник Антон, сам того не усвідомлюючи, звернув Кнехтову увагу на отця Якоба. Кнехт давно вже помітив, що ту кімнатку вглибині, де стояв робочий стіл ученого, вважають майже приватним кабінетом, до якого іншим нечисленним відвідувачам бібліотеки дозволяють заходити тільки у винятковій потребі, та й то обережно, навшпиньки, хоч святому отцеві начебто не так легко було перебити працю. Звичайно, Кнехт зразу ж і собі взяв за правило не ходити без потреби до тієї кімнатки, і тому працюючий вчений довго не потрапляв йому на очі. Та ось одного дня старий попросив Антона принести якісь книжки, і Кнехт помітив, що коли послушник виконав його прохання і вже виходив з кабінету, то на мить спинився на порозі і з якимось мрійливим захватом і шанобою глянув на заглибленого в працю вченого; а ще в його погляді світилася майже ніжна увага й готовність стати в пригоді, яку, буває, виявляють ґречні юнаки, дивлячись на немічність і беспорядність старих людей. Спершу Кнехта втішила ця картина, до речі, гарна й сама собою, а крім того, вона доводила, що Антон взагалі схильний обожнювати старших без будьякої закоханості. Та потім у Кнехта з'явилася іронічна думка, від якої йому самому стало майже соромно: як же, мабуть, у цьому закладі скрутно з наукою, коли на єдиного тут ученого, посправжньому відданого своїй праці, молодь дивиться вражено, як на чудо, на казкову істоту! І все ж таки той шанобливий, захоплений, майже ніжний погляд, яким Антон дивився на старого, спонукав Кнехта приглянутись уважніше до вченого отця, і помалу він відкрив і його римський профіль, і ще деякі риси, що зраджували незвичайний розум і незвичайну вдачу отця Якоба. Що він був історик і один з найбільших знавців минулого ордену бенедиктинців, Кнехт знав уже й до цього.

Одного дня отець Якоб сам озвався до нього; в його манерах не було й сліду тієї щирої, перебільшеної добродушності гостинного дядечка, того виставленого напоказ доброго гумору, який, здавалося, вимагав стиль тутешньої поведінки. Він запросив Йозефа відвідати його після вечері. — Хоч я й не знавець історії Касталії, — мовив він

тихо, майже несміливо, але навдивовижу чітко вимовляючи слова, — а тим паче не гравець у бісер, та оскільки, здається мені, наші ордени, такі неподібні один до одного, сходяться дедалі ближче, я б не хотів лишитися збоку і радий був би й собі отримати якусь користь із вашої присутності.

Він говорив цілком поважно, проте його тихий голос і старече, мудре обличчя надавали аж надміру чемним словам дивовижної багатозначності: в них поєднувались поважність і іронія, покора й тихий посміх, пафос і гра, які можна було б відчутти, скажімо, під час зустрічі двох святих чи князів церкви в їхніх нескінченних поклонах і церемонії ввічливого довготерпіння. Ця суміш зверхності й глузливості, мудрості й химерної церемонності, яку Йозеф Кнехт спостерігав у китайців, подіяла на нього цілюще; він усвідомив, що давно вже не чув цього тону — ним ще майстерно володів Магістр Гри Томас, — і радісно, вдячно прийняв запрошення. Коли він увечері в далекому кінці тихого бічного флігеля знайшов помешкання отця Якоба й нерішуче зупинився, не знаючи, в які двері постукати, то раптом, на свій великий подив, почув звуки клавіра. Він прислухався і впізнав сонату Перселла. Грали її без претензій на віртуозність, але чисто й суворо; прозора, чиста, ясна музика з ніжними тризвуками долинала до нього й нагадувала про вальдцельські часи, коли він такі твори грав на різних інструментах із своїм приятелем Ферромонте. Він з великою втіхою дослухав до кінця сонату, що звучала в цьому тихому темному коридорі так самотньо й нереально, так сміливо й невинно, так подитячому і водночас зверхньо, як кожна гарна музика серед безнадійної німоти світу, і постукав у двері.

— Прощу! — озвався отець Якоб і зустрів його з властивою йому скромною гідністю.

На невеличкому роялі ще горіли дві свічки. Так, відповів отець Якоб на Кнехтове запитання, він щовечора грає півгодини або й годину, працю закінчує, тількино починає смеркати, і перед сном ніколи не пише й не читає. Вони завели мову про музику, про Перселла, про Генделя, про старовинні музичні традиції бенедиктинців, ордену, якому завжди близькі були музи і з історією якого Кнехт захотів познайомитися ближче. Розмова пожвавішала, вони зачіпали сотні різних питань, знання старого з історії справді були феноменальні, проте він не заперечував, що історія Касталії, касталійської думки і касталійського Ордену мало його цікавить, не приховував він також свого критичного ставлення до Касталії, Орден якої він вважав наслідуванням християнських конгрегацій, власне, блюзнірським наслідуванням, бо касталійський Орден не спирається ні на релігію, ні на бога, ні на церкву. Кнехт шанобливо вислухав цю критику, але всетаки дозволив собі зауважити, що, крім бенедиктинського й римськокатолицького, можливі ще й інші тлумачення релігії, бога й церкви, та вони й існують, і не можна заперечити, що думки й поривання в них чисті й що вони глибоко впливають на сучасне їм духовне життя.

— Безперечно, — погодився отець Якоб. — Ви серед інших маєте на увазі й протестантів. Вони не зуміли зберегти ні релігії, ні церкви, але часом виявляли велику мужність і висували з свого середовища чудових людей. У моєму житті був такий період, коли я дуже пильно вивчав різні спроби примирення ворожих християнських

сповідань і церков, особливо на переломі сімнадцятого й вісімнадцятого сторіч, коли поєднати охоплених ворожнечею братів намагалися такі люди, як філософ і математик Лейбніц, а потім дивовижний граф Цінцендорф. Взагалі вісімнадцяте сторіччя, хоч нам його дух часто здається поверховим і дилетантським, з погляду історії духовної культури надзвичайно цікаве й неоднозначне, і якраз протестантам тієї доби я приділяв найбільше уваги. І ось тоді я відкрив серед них філолога, педагога й вихователя великого розуму, між іншим, швабського пієтиста, людину, моральний вплив якої можна виразно простежити на протязі аж двох наступних сторіч... але ми відбігли від теми нашої розмови, вернімося до питання про історичну виправданість та історичну місію справжніх орденів... — Ні, дозвольте! — вигукнув Кнехт. — Оскільки ви вже згадали про цього педагога, то розкажіть про нього ще щось. Мені здається, що я навіть міг би вгадати, про кого мова.

— Ну, то вгадайте.

— Спершу я подумав, що про Франке з Галле, але ж ви кажете, що він шваб, отже, це може бути тільки ЙоганнАльбрехт Бенгель, Вчений засміявся, обличчя його засвітилося радістю.

— Ви мене вражаєте, любий! — жваво вигукнув він. — Я справді мав на увазі Бенгеля. Але звідки ви знаєте про нього? Чи, може, у вашій дивовижній Провінції належить знати такі давні, забуті явища та імена? Будьте певні: якби ви перепитали всіх святих отців і послушників нашого монастиря, та ще й кілька поколінь перед ними, ніхто б вам не назвав цього прізвища.

— У Касталії його також мало хто знає, може, й ніхто, крім мене і двох моїх друзів. Колись я для своєї приватної мети заглибився був у вивчення вісімнадцятого сторіччя, і зокрема пієтизму, ось тоді мою увагу й привернули кілька швабських теологів, викликали в моїй душі подив і пошану, і серед них особливо цей Бенгель, він здався мені ідеалом педагога й провідника молоді. Я був такий захоплений ним, що навіть попросив перефотографувати з однієї книжки його портрет і пришилив його над своїм письмовим столом.

Отець Якоб і далі всміхався.

— Коли так, то наша зустріч відбулася під незвичайним сузір'ям, — мовив він. — Дивне вже те, що ми з вами обидва під час студій наштовхнулися на цю забуту людину, але, мабуть, ще дивовижніше інше: що цьому швабському протестантові вдалося майже одночасно вплинути на бенедиктинського ченця й на касталійського гравця в бісер. До речі, я уявляю собі вашу Гру в бісер як своєрідне мистецтво, що потребує великої уяви, і дивуюся, що така надзвичайно твереза людина, як Бенгель, могла вас так привабити.

Тепер уже засміявся Кнехт.

— Ну, якщо ви пригадаєте багаторічні студії Бенгеля над "Одкровенням" Іоанна Богослова і його систему тлумачення пророцтв цієї книжки, то змушені будете погодитися, що нашому приятелеві не зовсім чуже було й щось цілком протилежне тверезості.

— Це правда, — весело погодився отець Якоб. — І як ви пояснюєте таке

протиріччя? — Якщо ви дозволите мені відповісти жартом, то я б сказав: Бенгель, сам того не усвідомлюючи, тужно шукав і жадав одного: Гри в бісер, Я зараховую його до потаємних попередників, прабатьків нашої Гри.

Отець Якоб споважнів і обережно сказав: — Мені здається, що вносити саме Бенгеля в родовід вашої Гри трохи засміливо. І чим ви доведете свою думку? — Це був жарт, але такий, що його можна й оборонити. Ще замолоду, до того, як він почав працювати над біблією, Бенгель якось розповів друзям про один свій план: він сподівався в якомусь енциклопедичному творі охопити і в синоптичному ряду в суворій симетрії розташувати навколо центру всі сучасні йому науки. А це якраз і є те, що робить наша Гра в бісер.

— Але ж це була ідея енциклопедії, яку виношувало все вісімнадцяте сторіччя! — вигукнув отець Якоб.

— Так, вона, — погодився Йозеф. — Проте Бенгель прагнув не тільки поставити поряд усі галузі знань і всі напрямки наукових досліджень, але й вивести їх одні з одних, знайти їм органічний лад. Він був на шляху до пошуків спільного знаменника, а це одна з основних ідей Гри в бісер. Скажу ще більше: якби Бенгель мав таку систему, як наша Гра, то, може, уникнув би великої помилки, не заходився б перераховувати пророчі числа і провіщати пришествя Антихриста й тисячолітнє царство. Бенгель так і не зумів знайти спільну мету для своїх різноманітних талантів, тому його математичний хист разом з філологічною інтуїцією і породив той химерний часовий порядок, суміш педантичної точності й фантастики, якій він віддав стільки років свого життя.

— Добре, що ви не історик, — зауважив отець Якоб, — ви справді любите фантазувати. Але я розумію, що ви маєте на увазі. Педант я тільки в своєму фаху.

Розмова вийшла плідна, стала якимось пізнаванням один одного, своєрідним початком дружби. Вченому здалося не випадковістю чи принаймні якоюсь особливою випадковістю те, що вони обидва, один у своєму бенедиктинському, а другий у касталійському світі, зробили ту саму знахідку, відкрили убогого монастирського вчителя із Вюртемберга, одночасно м'якосерду й тверду, мов криця, мрійливу й тверезу людину, щось, мабуть, та пов'язувало їх, коли на них обох так подіяв той самий непоказний магніт. І справді, від того вечора, що почався сонатою Перселла, це "щось", цей зв'язок став дійсністю. Отця Якоба тішило спілкування з таким освіченим і водночас таким відкритим для всього нового молодим інтелектом — така втіха траплялася йому далеко не часто; а для Кнехта розмови з істориком і навчання в нього, що тепер почалося, було новим щаблем до пробудження, яким він вважав своє життя. Одне слово, завдяки отцеві Якобу він пізнав історію, пізнав закономірності й протиріччя історичних студій, а протягом наступних років навчився, крім того, ще й дивитися на сучасність і на своє власне життя як на історичну реальність.

Їхні розмови часом переростали в справжні диспути, напади й виправдання; щоправда, спершу в основному нападав отець Якоб. Що більше він пізнавав склад думок свого молодого приятеля, то дужче шкодував, що такий багатонадійний юнак не

пройшов школи релігійного виховання, а тільки отримав псевдовиховання в атмосфері інтелектуальноестетичної духовності. Все, що йому не подобалося в напрямку думок Кнехта, він ставив на карб цьому новітньому касталійському духові, його відірваності від дійсності, схильності до порожньої абстракції. А коли Кнехт вражав його свіжими, близькими до його власного світогляду висновками й думками, він святкував перемогу, вважаючи, що здорова натура його молодого приятеля мужньо опирається касталійському вихованню. Кнехт спокійно сприймав його критику касталійської системи, а там, де йому здавалося, що старий чернець у своєму запалі зайшов надто далеко, незворушно відбивав його напад. А втім, серед зневажливих відгуків святого отця про Касталію були й такі, з якими Йозефові доводилося почасти згоджуватись, а в одному питанні він за той час. Що жив у Маріафельсі, зовсім змінив свою думку. Йдеться про ставлення касталійської духовності до світової історії, про те, що отець Якоб називав "цілковитим браком історичного чуття".

— Ви, математики і гравці в бісер, — казав він, — витворили собі якусь дистильовану історію, що складається з самої лише історії думки й історії мистецтва, вона у вас безкровна й позбавлена реальності. Ви 4 219знаєте геть усе про занепад латинського синтаксису в третьому або четвертому сторіччі нашої ери і не маєте ніякого уявлення про Александра, Цезаря чи Ісуса Христа. Ви трактуєте світову історію як математики свою науку, в якій є тільки закони й формули, але немає реальної дійсності, немає добра і зла, немає часу, немає ні минулого, ні майбутнього, є тільки вічна, пласка математична сучасність.

— Але як же можна вивчати історію, не вносячи в неї ніякого ладу? — питав Кнехт.

— Звичайно, в історію треба вносити лад, — гримів у відповідь отець Якоб. — Між іншим, кожна наука — це впорядкування, спрощення, перетравлювання для потреб інтелекту того, чого не можна перетравити. Ми гадаємо, що відкрили в історії якісь закони, й пробуємо спиратися на них, дошукуючись історичної правди, як той анатом, що, розтинаючи тіло, не знаходить у ньому нічого несподіваного для себе, а бачить під епідермою плетиво органів, м'язів, зв'язок і кісток, які підтверджують наперед відому йому схему. Та якщо анатом бачить лише свою схему й нехтує через неї неповторну, індивідуальну реальність свого об'єкту, то він касталієць, гравець у бісер, він прикладає математику до таких речей, до яких її найменше можна прикладати. Хай собі той, хто вивчає історію, має зворушливу, дитячу віру в спроможність нашого інтелекту й нашого методу все впорядкувати, але, крім цього і всупереч цьому, він ще й повинен шанувати незбагненну правду, реальність, неповторність того, що відбувалося. Історична наука, любий мій, — не забавка й не безвідповідальна гра. Щоб вивчати історію, треба спершу знати, що ми тим своїм вивченням прагнемо до чогось неможливого, а проте необхідного, надзвичайно важливого. Вивчати історію означає поринути в хаос і все ж таки зберегти віру в лад і в сенс. Це дуже важливе завдання, а може, навіть трагічне.

Наведемо ще одне характерне висловлювання отця Якоба з тих, про які Йозеф писав тоді своїм друзям.

— Для молоді великі люди — це родзинки в пирозі світової історії, і вони безперечно входять у її субстанцію, тільки не так просто, як здається, розрізнити, де справді великі люди, а де уявно великі. Уявно великим їхньої уявної величі надає історичний момент, уміння вгадати й використати його, і є немало істориків та біографів, не кажу вже про журналістів, яким це вгадування й використання історичного моменту, або ж, інакше сказати, миттєвий успіх, здається вже ознакою величі. Улюблені постаті таких істориків — капрал, що за добу став диктатором, або куртизанка, якій пощастило на певний час зробитися володаркою настроїв імператора. А юнаки-ідеалісти, навпаки, найдужче люблять трагічних невдах, мучеників, що завжди приходять невчасно — або трохи зарані, або трохи запізно. Мене ж — щоправда, я насамперед історик ордену бенедиктинців — найбільше ваблять і дивують, найбільше переконують своєю вагомістю для науки не окремі особи й не військові походи, успішні чи невдалі. Я з любов'ю і невиситимою цікавістю вивчаю такі явища, як наша конгрегація, дуже довговічні організації, в яких пробують збирати людей з інтелектом і з душею, виховувати й змінювати їх не за допомогою евгеніки, а за допомогою виховання, творити з них аристократів не по крові, а по духу, здатних і служити, і панувати. В історії Греції мене найбільше полонили не сузір'я героїв і не настирливий крик на Агорі, а спроби піфагорійців чи Платонової академії, у китайців мене найдужче цікавить довговічність конфуціанської системи, а в історії Європи історичними об'єктами першої величини мені здаються християнська церква і ордени, що служать їй і входять у неї. Те, що якомусь там авантюрникові пощастило колись завоювати чи заснувати імперію і вона проіснувала двадцять, чи п'ятдесят, чи навіть сто років, чи що якийсь доброзичливий ідеаліст із короною на голові намагався провадити чесну політику або пробував здійснити культурницьку мрію, чи за виняткових обставин народ або якась інша громада людей спромоглася на нечуване досягнення й нечуване терпіння, — все це мені давно вже не таке цікаве, як кожна нова спроба утворення таких структур, як наш орден, декотрі з яких змогли протриматися тисячу і навіть дві тисячі років. Про саму святую церкву я не кажу, для нас, віруючих, вона стоїть поза всякою дискусією. Але те, що конгрегації бенедиктинців, домініканців, потім езуїтів і так далі існують уже багато сторіч і після такої довгої історії, незважаючи на вдосконалення, виправлення, пристосування й поступки насильству зберегли своє обличчя і свій голос, свій образ, свою неповторну душу, — це для мене найдивовижніший, гідний найбільшій пошани історичний феномен.

Навіть коли отець Якоб, розгнівавшись, бував несправедливий, Кнехт однаково захоплювався ним. А він же тоді ще й гадки не мав, хто такий насправді отець Якоб, він бачив у ньому лише видатного, навіть геніального вченого й не знав, що цей чоловік, крім того, ще й свідомо стоїть у руслі світової історії, допомагає творити її, що він провідний політик своєї конгрегації, знавець політичної історії і політичних питань сучасності, до якого з усіх боків звертаються по довідки, поради, посередництво. Два роки, до першої своєї відпустки, Кнехт спілкувався з отцем Якобом тільки як з ученим і знав про його життя, діяльність, славу і вплив лише з цього, відкритого для нього боку.

Вчений добродій умів мовчати, навіть з друзями, а його братиченці теж уміли, краще, ніж Кнехт гадав собі.

За два роки Кнехт так освоївся з життям у монастирі, як тільки міг освоїтися гість з іншого світу, ніж цей. Він подеколи допомагав органістові скромно снувати далі тоненьку нитку прадавньої великої традиції — керувати маленьким мотетним хором. Він знайшов кілька цікавих речей у монастирському нотному архіві, послав кілька копій давніх музичних творів до Вальдцеля, а з особливою приємністю — до Монтпорта. Він зібрав невеличкий гурток тих, хто хотів познайомитися з Грою в бісер, і прочитав їм курс для початківців; найпильнішим учнем у такому гуртку був молодий послушник Антон. Кнехт, щоправда, так і не навчив абата Гервасія китайської мови, але передав йому своє вміння орудувати стеблинами деревію і найкращий метод медитації над висловами оракула. Абат дуже звик до нього й давно вже відмовився від свого наміру приохотити його до вина. Повідомлення, які він раз на півроку посилав до Касталії у відповідь на офіційні запити Магістра Гри, чи задоволені у Маріафельсі Йозефом Кнехтом, були суцільною хвалою. А в Касталії уважніше, ніж ті повідомлення, вивчали теми лекцій і списки оцінок, які Йозеф виставляв слухачам свого курсу, і доходили висновку, що рі вень їхніх знань досить скромний, але були задоволені тим, що молодий учитель так добре пристосувався до того рівня і взагалі до звичаїв і духу монастиря. Та найбільшою, найприємнішою несподіванкою для касталійської Колегії — хоч вона жодним словом не натякнула про це своєму представникові — були жваві, близькі, а потім навіть дружні стосунки Кнехта із славетним отцем Якобом.

Ці стосунки дали багато всіляких плодів, і ми дозволимо собі, трохи забігаючи наперед у своїй розповіді, згадати про них уже тепер, принаймні про той плід, який був Кнехтові наймиліший. Він визрівав повільно, дуже повільно, проростав так обережно й недовірливо, як насіння дерев з високих гір, посіяне в родючій долині: те насіння, хоч попало в родючий ґрунт і в сприятливий клімат, успадкувало стриманість і недовір'я своїх предків, і повільний ріст — одна з його спадкових рис. Так і мудрий старий чернець, звиклий недовірливо перевіряти, чи хтось не пробує вплинути на нього, дуже нерішуче, повільно давав укоренитися в собі всьому тому насінню касталійського духу, яке в ньому сіяв його молодий приятель і колега з протилежного полюса. А все ж таки те насіння помалу проросло, і з усього доброго, що Кнехт пізнав і пережив у монастирі, найкращим і найціннішим був цей кволий паросток довір'я, який нерішуче пробився з безнадійного, здавалося б, ґрунту, це саморозкриття досвідченого вченого, визнання не тільки особистості свого молодшого шанувальника, а й того, що в ньому було чисто касталійським, — розуміння, яке дуже повільно визрівало в ньому і яке він ще повільніше усвідомлював. Крок за кроком молодший, начебто тільки учень і слухач, спраглий мудрого слова, підводив старшого, що спершу вимовляв слова "касталійський" чи "гравець у бісер" лише іронічно, навіть як лайку, спочатку до толерантного, а потім, нарешті, й до шанобливого визнання і цього напрямку думок, і цього Ордену, і цієї спроби створити аристократію духу. Отець Якоб перестав дорікати молодістю Ордену, що з своїми двома століттями справді на цілих півтори тисячі

років не доріс до бенедиктинського, перестав бачити у Грі в бісер тільки якийсь естетичний дендизм, перестав вважати, що ці ордени, такі неоднакові за віком, не можуть налагодити в майбутньому дружні стосунки чи укласти якийсь союз. Сам Йозеф ще довго не здогадувався, що Колегія вбачає в цьому частковому наверненні отця Якоба, яке Йозеф вважав своєю особистою, приватною удачею, найбільше досягнення його маріафельської місії. Інколи Йозеф сушив собі голову над тим, як же він, власне, впорався зі своїм дорученням, чи домігся чогось, дав якусь користь, чи, може, його відрядження сюди, хоч спершу й здавалося якоюсь відзнакою, підвищенням і викликало заздрість у претендентів на високі посади, насправді було ганебною відставкою, засланням? Але ж усюди можна чогось навчитися, то чому ж би не навчитися й тут? Проте з касталійського погляду цей монастир, за винятком лише отця Якоба, аж ніяк не був садом мудрості і взірцем ученості, і Кнехт уже почав замислюватись, чи не заріс він мохом у такій ізоляції, серед суцільних самовдоволеених дилетантів, чи не відстав він у Грі в бісер? Він би, може, й не подолав цієї непевності, якби не був цілком позбавлений кар'єризму і якби в ньому на той час не вкоренилася вже досить глибоко *amor fati*. Взагалі ж його перебування як гостя і скромного викладача спеціальної дисципліни в цьому старовинному, затишному монастирі було, мабуть, приємніше, ніж останні місяці у Вальдцелі, в колі тамтешніх шанобливців, і якби доля назавжди залишила його на цьому маленькому колоніальному посту, він, хоч дещо й спробував би поміняти в своєму тутешньому житті, наприклад, постарався б перетягти сюди когось із своїх друзів чи принаймні випросити собі довгу щорічну відпустку до Касталії, взагалі був би задоволений.

Читач цих біографічних нарисів, мабуть, чекає розповіді ще про один бік монастирського життя Кнехта — про релігійний. Ми не можемо сказати про це чогось певного, хіба що висловимо кілька обережних здогадів. У Маріафельсі Кнехт не тільки міг ближче зіткнутися з релігією, з щоденною практикою християнства, а й таки зіткнувся з нею — ми добре бачимо це з багатьох пізніших його висловів і з усієї його поведінки; проте на питання, чи він став там християнином, а якщо став, то до якої міри, ми не беремося відповісти, ця сфера лишається неприступною для нашого дослідження. Крім звичайної для касталійця поваги до кожної релігії, він мав у собі якусь шанобливість — ми б її назвали побожною; ще в школах, а особливо вивчаючи церковну музику, він дістав добрі знання про християнське вчення та його класичні форми, насамперед про таїнство меси і про обряд літургії. Тепер же, в бенедиктинців, він з подивом і пошаною познайомився з живою релігією, досі відомою йому лише теоретично й історично, побував на багатьох службах божих, а коли ще й прочитав деякі праці отця Якоба й відчув на собі вплив його розмов, перед ним остаточно вимальовувався феномен цього Християнства, яке протягом сторіч стільки разів проголошували несучасним і пережитим, застарілим і закостенілим і яке щоразу, припавши до своїх джерел, все ж таки обновлялося, знов лишало позад себе те, що вчора начебто було сучасним і всепереможним. Він не дуже й заперечував, коли йому доводилося знов і знов вислухувати думку отця Якоба, що, можливо, й сама

касталійська культура — тільки пізній, недовговічний, секуляризований варіант християнськоєвропейської культури і свого часу вона знов розчиниться в тій культурі й перестане існувати. Хай буде так, сказав якось Кнехт святому отцеві, але все ж таки його місце в Касталії, він має служити касталійській, а не бенедиктинській ієрархії, працювати в ній, вкладати в працю весь свій хист і своє вміння, не думаючи про те, чи ієрархія, до якої він належить, претендує на вічне чи лише на тимчасове існування, перехід в іншу віру для нього був би тільки ганебною втечею. Так колись і шановний Йоганн Альбрехт Бенгель служив малій, минущій церкві, не забуваючи водночас прислужитися й вічному. Побожність, тобто пронизане вірою служіння і вірність аж до самопожертви, можлива в кожній релігії і на кожному ступені, і єдиною дійсною мірою щирості й вартості кожної особистої побожності може бути лише це служіння й ця вірність.

Одного разу, коли Кнехт прожив уже серед святих отців майже два роки, в монастирі з'явився гість, якого обачно тримали на відстані від нього, пильнуючи, щоб у них не трапилось нагоди навіть для побіжного знайомства. Це зацікавило Кнехта, і, хоч незнайомиць пробув у монастирі всього кілька днів, він почав приглядатися до нього й робити різні припущення. Духовне вбрання незнайомця здалося Кнехтові маскарадом.

Невідомий кілька разів довго розмовляв за зачиненими дверима з абатом, а особливо з отцем Якобом, часто приймав кур'єрів і відсилав їх назад. Кнехт знав, принаймні з чуток, про політичні зв'язки й традиції монастиря, і вирішив, що то був або високий державний діяч, який з'явився до Маріафельса з таємною місією, або ж володар, що подорожував інкогніто. Розмірковуючи над своїми спостереженнями, він пригадав, що й раніше в монастирі часом з'являлися відвідувачі, які тепер, коли він задумався над цим, теж почали здаватися йому таємничими й незвичайними. Це, в свою чергу, нагадало Йозефові начальника "поліції", привітного пана Дюбуа, та його прохання завжди звертати увагу саме на такі події в монастирі, і хоч він і досі не відчував ні бажання, ні покликання до таких звітів, усе ж сумління нагадало йому, що він давно вже не писав цьому зичливому чоловікові і, мабуть, дуже розчарував його. Він написав довгого листа, спробував пояснити свою мовчанку, а щоб лист не був простою відпискою, розповів дещо про своє спілкування з отцем Якобом. Він навіть не здогадувався, скільки людей і як уважно читали в Касталії його листа.

МІСІЯ

Першого разу Кнехт прожив у монастирі два роки; на той час, про який тут мовиться, йому йшов тридцять сьомий рік. Наприкінці тих двох років, десь через два місяці після того, як він послав довгого листа панові Дюбуа, якось уранці його покликали до абатової приймальні. Він подумав, що привітний чернець захотів побалакати про китайські премудрощі, і негайно пішов засвідчити йому свою пошану. Отець Гервасій рушив йому назустріч з якимось листом у руках.

— Мені випала честь, вельмишановний, передати вам приймну звістку, — весело, з добродушною зичливістю мовив він і зразу ж перейшов на іронічний, дражливий тон, що запанував між ними як вияв ще не зовсім усталених дружніх стосунків між

духовним та касталійським орденами і, власне, був витвором отця Якоба. — Але ж молодець ваш Magister Ludi! Вміє писати листи! Мені він, бозначому, написав латиною, — у вас, касталійців, ніколи до пуття не втямиш, чи ви дуже ввічливі, чи глузуєте, чи хочете виявити свою пошану, чи повчаєте. Отже, шановний dominus[37] написав мені латиною, та ще й такою латиною, якою тепер уже ніхто не володіє в усьому нашому ордені, хіба що за винятком отця Якоба. Вона ніби вийшла із школи самого Ціцерона, але її присмачено добре відміряною пучкою церковної латини, знову ж таки невідомо, з якою метою: чи ця присмака наївно задумана як принада для нашої попівської братії, чи це ознака іронії, чи вона просто з'явилася з нестримної потреби грати, стилізувати й декорувати. Так от, високоповажний Магістр Гри пише мені: вони там вважають, що з вами бажано було б побачитись, обняти вас і перевірити, чи, бува, не підточило таке довге перебування серед нас, напівварварів, вашої моралі і вашого стилю. Словом, якщо я правильно зрозумів і витлумачив цей довгий літературний шедевр, вам дають відпустку, а мене просять відіслати свого гостя на невизначений термін до рідного йому Вальдцеля, проте не назовсім, ваше скоре повернення, оскільки воно, здається, нам бажане, цілком відповідає і намірам вашого начальства. Вибачте мені, але я неспроможний передати належним чином усі тонкощі цього листа, та Магістр Томас навряд чи й сподівається цього від мене. А цю цидулку мені доручено передати вам. Більше я вас не затримую, вирішуйте, чи ви їдете і коли їдете. Нам бракуватиме вас, любий, і якщо ви надто довго затримаєтесь, ми заявимо про свої претензії вашому начальству.

У листі, який абат передав Кнехтові, Колегія коротко повідомляла його, що для відпочинку й для наради з керівництвом йому надають відпустку і найближчим часом чекають на нього у Вальдцелі. Курс Гри для початківців він може не доводити до кінця, хіба що абат наполягатиме на його закінченні. Колишній Магістр музики передає йому вітання. Ці останні слова здивували й насторожили Йозефа: чого це раптом авторові листа, Магістрові Гри, доручили передати це вітання, не зовсім доречно в такому офіційному посланні? Мабуть, відбулася конференція всіх Колегій з участю й тих Магістрів, що вже пішли з своїх посад. Ну що ж, його не обходили ті конференції та їхні ухвали; але вітання Магістра музики викликало в ньому якесь дивне почуття, воно прозвучало незвичайно тепло, справді подружньому. Байдуже, що там обговорювали на тій конференції, проте вітання, передане в листі, свідчило, що керівництво Провінції при цій нагоді щось казало й про нього, Йозефа Кнехта. Може, на нього чекає нове доручення? Може, його відкличуть з Маріафельса? Чи це буде підвищення, чи, навпаки, пониження? Але ж у листі мовилося тільки про відпустку. Так, відпусткою він щиро тішився і найкраще поїхав би завтра ж таки вранці. Та треба ж хоч попрощатися з учнями й дати їм завдання на той час, що його не буде. Мабуть, Антона дуже зажурить його від'їзд. І з декотрими святими отцями він повинен попрощатися особисто. Раптом він згадав отця Якоба і сам трохи здивувався, відчувши, як посмутніла його душа, — це була певна ознака того, що він прихилився серцем до Маріафельса дужче, ніж йому здавалося. Тут йому бракувало багато чого з того, до

чого він звик і що цінував, і через це, а також через те, що здалека, з чужини, Касталія здавалася йому ще кращою, цієї миті він виразно усвідомив: в особі отця Якоба він здобув щось незамінне, чого йому вже бракуватиме в Касталії. І тепер він збагнув краще, ніж досі, що пізнав, чого навчився в монастирі, і його заповонило почуття радості й надії від думки про поїздку до Вальдцеля, про зустріч з друзями, про Гру в бісер, про канікули, і це почуття було б набагато менше, якби не певність, що він знов повернеться в Маріафельс.

Він зненацька зважився, знайшов отця Якоба, розповів йому про лист, про відпустку й про те, який він був сам вражений, коли усвідомив, що, втішаючись майбутньою поїздкою до Касталії і побаченням з друзями, він уже наперед втішався й своїм поверненням сюди, в монастир, а особливо новими розмовами з ним, шановним отцем Якобом, до якого він. Кнехт, прихилився всім серцем, а тому й набрався сміливості звернутися до нього з проханням: він хотів би, щоб після його повернення святий отець узяв його до себе в науку, хоча б годину чи дві на тиждень учив його історії. Отець Якоб засміявся, замахав руками й почав виголошувати найчудовіші іронічні компліменти неперевершеній, різнобічній касталійській освіті, яку він, скромний чернець, може тільки споглядати в німому захваті і з подиву хитати головою; проте Йозеф уже помітив, що відмова була жартівливою, і коли він, прощаючись, подав отцеві Якобу руку, той ласкаво втішив його, пообіцяв зробити все можливе, щоб задовольнити його прохання, й тепло попрощався з ним.

З радісним почуттям виїздив Кнехт на канікули, уже певний у душі, що він не дарма пробує тут два роки. Він так тішився, що сам собі здався хлопчаком, але зразу ж усвідомив, що він не хлопчак і вже навіть не юнак: доказом цього було почуття сорому і внутрішнього опору, який з'являвся в нього кожного разу, коли він жестом, вигуком чи якимось хлоп'ячим вибриком хотів дати вияв почуттю волі й школярського канікулярного щастя. Ні, те, що колись було б звичайною річчю, способом вилити свою душу — радісний поклик до пташок у гіллі, голосно проспівана мелодія маршу, ритмічна хода, ніби в танці, — стало вже неможливим, усе це вийшло б вимушеним, неприродним, дитинним, дурним. Він відчув себе дорослою людиною з молодечими почуттями й молодечою силою, але вже відвиклою віддаватися хвилинному настроєві, вже не вільною, змушеною завжди бути насторожі, взятою в шори обов'язку — але якого? Службового? Обов'язку репрезентувати серед святих отців свою країну і свій Орден? Ні, то була відповідальність за сам Орден, за ієрархію, з якою він під час цього раптового самоспоглядання відчув себе незбагнено зрослим, як частка з цілим, то було злиття з чимось загальним і вищим, злиття, від якого багато молодих людей можуть здатися старими і старих — молодими, злиття, яке тримає тебе, підтримує, але й відбирає в тебе волю, немов тичка, прив'язана до молодого деревця, додає тобі досвіду й zarazом вимагає від тебе дедалі більшої ясності й чистоти.

У Монтпорті Кнехт відвідав колишнього Магістра музики, який сам замолоду гостював у Маріафельсі, вивчав там музику бенедиктинців і який тепер почав докладно розпитувати його про багато що з тамтешнього життя. Кнехтові старий Магістр здався

хоч і якимось притихлим, відчуженим, але й здоровішим на вигляд, веселішим, ніж останнього разу, втома зникла з його обличчя, він не помолодшав, відколи відмовився від посади, проте став ніби ще симпатичніший, витонченіший. Кнехтові впало в око, що він жваво розпитував його про орган, про скрині з нотами, про маріафельський хор, навіть про дерево в галереї, чи воно й досі ще росте, але до його теперішньої діяльності, до курсу Гри, до мети його відпустки, здавалося, був зовсім байдужий. А проте на прощання старий дав йому цінну пораду.

— Я чув, — сказав він наче жартома, — що ти став немовби дипломатом. Що ж, не дуже приємне поле діяльності, але тобою, кажуть, задоволені. Звичайно, це твоя справа. Та якщо тебе не тішить перспектива назавжди лишитися дипломатом, то будь насторожі, Йозефе, здається, на тебе наставили пастку. Боронися, це твоє право. Ні, не розпитуй мене, я більше не скажу жодного слова. Сам побачиш, що й до чого.

Незважаючи на це попередження, що, мов колючка, застрягло у нього в грудях, Кнехт, повернувшись до Вальдцеля, додому, так радів, як ніколи досі. Йому здавалося, що Вальдцель — не тільки його батьківщина і найкращий куточок у світі, а й що цей куточок, поки не було його тут, став ще кращий і цікавіший, — чи, може, він глянув на нього новими очима, став зіркіший, ніж був? І так було не тільки з брамами, вежами, деревами й річкою, подвір'ями й залами — під час своєї відпустки він поособливому сприймав дух Вальдцеля, Орден і Гру в бісер, краще, ніж будьколи досі, розумів їх, відчував до них глибоку вдячність, як мандрівник, що повернувся додому, дозрівши й помудрішавши за час своєї відсутності.

— Мені здається, — сказав він своєму приятелю Тегуляріусу на закінчення палкого гімну Вальдцелю й Касталії, — мені здається, що я всі ті роки, які пробув тут, жив уві сні, щасливо, але не усвідомлюючи свого щастя, а тепер прокинувся й чітко, ясно бачу, що воно справді було. Аж дивно, що за два роки, проведені на чужині, може так вигостритись зір! Відпустка стала для нього святом, особливо Ігри й дискусії з товаришами, в колі еліти *Vicus Lusorum*, зустрічі з друзями, з вальдцельським *genius loci*. [38] Та лише після першого прийому в Магістра Гри його всього заповонило почуття щастя й захвату, бо досі до його радості домішувався і якийсь страх.

У Магістра Гри було менше запитань, ніж Кнехт сподівався, він наче між іншим згадав про курс Гри для початківців та про Йозефову працю в музичному архіві й тільки про отця Якоба ніяк не міг наслухатися, знов і знов заводив про нього мову, і хоч скільки Йозеф розповідав про старого вченого, Магістрові все було мало. Що ним і його місією в бенедиктинців задоволені, навіть дуже задоволені, Кнехт бачив не лише з незвичайної привітності Магістра, але, мабуть, ще більше з поведінки пана Дюбуа, до якого Магістр зразу ж відіслав його після закінчення прийому.

— Ти чудово впорався зі своїм завданням, — мовив той і, всміхнувшись, додав: — Я справді не виявив тоді належного чуття, коли відраджував посилати тебе до монастиря. Те, що ти, крім абата, прихилив до себе ще й славетного отця Якоба і спонукав його змінити на краще свою думку про Касталію, — велике досягнення, ніхто навіть не сподівався такого.

Через два дні Магістр Гри запросив Кнехта разом з Дюбуа і тодішнім директором вальдцельської школи, наступником Цбіндена, на обід, а коли вони пообідали й почалася розмова, непомітно з'явився й новий Магістр музики, а за ним Архіваріус Ордену, тобто ще двоє членів Виховної Колегії, і один з них потім забрав ще Кнехта з собою до готелю і мав з ним довгу бесіду. Це запрошення вперше помітно для всіх висунуло Кнехта в найвужче коло кандидатів на високі посади, і між ним та звичайними членами еліти зразу ж постав чіткий бар'єр; Йозеф, у якого на багато що відкрилися тепер очі, виразно відчував його. Та хоч би як там було, а поки що він отримав чотиритижневу відпустку і офіційний Дозвіл зупинятися в усіх готелях Провінції, який звичайно отримують службові особи. Хоч йому не дали ніяких доручень і навіть не зобов'язали відмічатися, все ж таки він помітив, що згори за ним стежать, бо коли він справді відвідував деякі місця й установи, наприклад, Койпергайм, Гірсланд і Східноазіатський інститут, його всюди запрошували до себе тамтешні високі службові особи; за ті тижні він перезнайомився з усім керівництвом Ордену і з більшістю Магістрів та викладачів наукових закладів Касталії. Якби не ці дуже офіційні запрошення й знайомства, поїздка по Касталії була б для Кнехта радісним поверненням до студентського вільного життя. Та він обмежував себе, насамперед задля Тегуляріуса, що тяжко переживав кожну його відсутність, але й задля Гри також, бо для нього дуже важливо було взяти участь у найновіших вправах і познайомитися з її найновішими проблемами, і тут Тегуляріус робив йому неоціненну послугу. Другий його близький приятель, Ферромонте, належав тепер до оточення нового Магістра музики, і за всі канікули Кнехтові пощастило зустрітися з ним тільки двічі; він бачив, що Ферромонте багато працює і задоволений своєю працею, а саме тепер захопився музикознавчим дослідженням про античну музику та її відгомін у танці й піснях балканських народів. Ферромонте залюбки розповідав приятелеві про свої останні праці й відкриття з епохи поступового занепаду бароккової музики десь наприкінці вісімнадцятого сторіччя й проникнення в неї нового музичного матеріалу з слов'янських народних мотивів.

Та найбільше свого святкового, канікулярного часу Кнехт віддав Вальдцелю і Грі в бісер. Він уважно проглянув з Фріцом Тегуляріусом його записи лекцій, які Магістр Гри прочитав протягом останніх двох семестрів для найздібніших студентів, і знов, після дворічної перерви, всією душею поринув у шляхетний світ Гри, — її чари здавалися йому тепер такими ж невіддільними від його життя, такими ж необхідними його серцю, як і чари музики.

Тільки в останні дні відпустки *Magister Ludi* знов завів мову про місію Йозефа в Маріафельсі, про його найближче майбутнє і про його завдання. Спершу в тоні невимушеної розмови, а потім уже поважніше й наполегливіше Магістр почав йому розповідати про плани Колегії, яким більшість Магістрів і пан Дюбуа надають дуже великого значення: про заснування в майбутньому постійного представництва при Апостольському Престолі в Римі. Настала чи принаймні наблизилась історична мить, казав Магістр Томас, нанизуючи одну на одну переконливі, як завжди, досконало

складені фрази, коли через прірву, що віддавна ділила Рим і Орден, треба перекинути міст, бо ворог у них, безперечно, спільний, їх чекають однакові небезпеки, однакова доля, вони союзники за своєю природою, а такий стан, як існував досі, далі існувати не може, він просто не гідний їх: дві світові держави, що мають історичне завдання берегти й плекати духовність і мир, живуть окремо, майже відчужено одна від одної. Римська церква, незважаючи на тяжкі втрати, витримала струси й кризи останньої великої епохи воєн, вони її не знищили, а тільки обновили й очистили, тим часом як багато світських інституцій, що мали дбати про науку й освіту, зазнали краху разом з крахом культури, і на їхніх руїнах виник Орден і касталійське вчення. Вже саме це та ще такий поважний вік римської церкви дають їй право на першість: вона старша, вища, випробувана в більших бурях сила. Отже, найперше треба було б і в Римі пробудити й виплекати свідомість того, що ці дві сили споріднені й що вони залежатимуть одна від одної в усіх майбутніх кризах.

"Ось у чім справа, — подумав Кнехт, — вони хочуть послати мене до Риму, і, можливо, назавжди!" І, згадавши застереження старого Магістра музики, внутрішньо зразу ж приготувався до опору.

Важливим кроком у цьому розвитку подій, давно вже бажаному для Касталії, вів далі Магістр Томас, була місія Кнехта в Маріафельсі, Ця місія, сама по собі тільки спроба, жест ввічливості, була здійснена без будьяких задніх думок у відповідь на запрошення партнера, а то б, звичайно, для неї вибрали не гравця в бісер, що не розуміється на політиці, а, може, котрогось із молодших службовців відділу пана Дюбуа, Але ця спроба, ця невеличка, невинна місія дала несподівано добрі наслідки, завдяки їй один із провідних інтелектів сучасного католицизму, отець Якоб, познайомився трохи ближче з духом Касталії і дістав про нього краще уявлення, ніж досі. Орден вдячний Йозефові Кнехту за ту роль, яку він відіграв у цій справі. В цьому, власне, й полягає сенс і успіх його місії, саме під цим кутом зору треба розглядати не тільки всю спробу зближення, а й особливо подальшу діяльність Кнехта, його наступну поїздку, йому надано відпустку, і її можуть ще трохи продовжити, якщо він захоче, з ним тут поговорили, його познайомили з більшістю членів Виховної Колегії, всі вони висловили своє довір'я Кнехтові й тепер уповноважили його, Магістра Гри, знов послати Кнехта з особливим дорученням і ширшими повноваженнями до Маріафельса, де, на щастя, його чекає гостинна зустріч.

Магістр замовк, наче давав співрозмовникові час на якесь запитання, але той обмежився ввічливим жестом, який мав засвідчити, що він уважно слухає і готовий виконати своє завдання.

— Доручення, яке я повинен тобі передати, — повів далі Магістр, — полягає ось у чому: ми хочемо раніше чи пізніше заснувати постійне представництво нашого Ордену при Ватікані, можливо, на засадах взаємності. Як молодші, ми ладні виявити Римові дуже глибоку, хоч і не рабську пошану, залюбки віддамо йому перше місце, а самі вдовольнимся другим. Може, — мені про це мало відомо, так само, як і панові Дюбуа, — папа вже тепер прийме нашу пропозицію; але нам будьщо треба уникнути

негативної відповіді. Є одна людина, голос якої має величезну вагу в Римі, — ми її знаємо і маємо тепер до неї доступ, це отець Якоб. Ти повинен, повернувшись до бенедиктинського монастиря, жити так, як жив там досі, провадити далі свої дослідження, читати свій скромний курс Гри в бісер, але всю свою увагу звернути на отця Якоба, всіма силами намагатися прихилити його до нашого Ордену, домогтися, Щоб він підтримав наш план щодо Риму. Отже, цього разу остаточна мета твоєї місії чітко окреслена. Скільки тобі потрібно буде часу на її досягнення — не так важливо, мабуть, щонайменше рік чи два, а може, й більше. Ти ж бо знаєш тамтешній ритм життя і навчився пристосовуватись до нього. Але в них ні в якому разі не повинне скластися враження, що ми нетерплячі й хапливі, справа має визріти наче сама собою, правда ж? Думаю, ти згоден узяти на себе таке доручення, і прошу тебе висловити всі свої сумніви, якщо вони в тебе є. Коли хочеш, можу дати тобі кілька днів на роздуми.

Кнехта не здивувало таке доручення: після деяких попередніх розмов він був уже в душі готовий до нього. Він сказав, що роздумувати йому не треба, він береться виконати покладене на нього завдання, але додав: — Ви знаєте, що такі місії найкраще вдаються тоді, коли виконавцеві не треба гамувати свій внутрішній опір і свою нехіть. Проти самого доручення я нічого не маю, розумію, яке воно важливе, і сподіваюся впоратися з ним. Але мене трохи лякає і пригнічує думка про моє майбутнє. Прошу вас, Магістре, вислухати моє дуже особисте, егоїстичне прохання. Як ви знаєте, я гравець у бісер. Гостюючи в святих отців, я пропустив цілих два роки, нічого нового не навчившись у Грі і навіть занедбавши те, що знав, а тепер до цих двох років треба ще додати щонайменше рік, а може, й більше. Я б не хотів за цей час відставати далі. Тому прошу вас часто надавати мені короткі відпустки до Вальдцеля, а також налагодити постійний радіозв'язок, щоб я міг слухати доповіді й спеціальні вправи з вашого семінару для найздібніших гравців.

— Залюбки даю свою згоду, — мовив Магістр, видно вважаючи розмову закінченою.

І тоді Кнехт сказав, що в нього є ще одне застереження: він боїться, щоб його, бува, не відправили в Рим на дипломатичну службу, якщо йому пощастить виконати своє доручення в Маріафельсі.

— А така перспектива гнітила б мене, і я з важким серцем взявся б виконувати своє завдання в монастирі. Бо я дуже не хотів би, щоб мене запхнули на дипломатичну службу.

Магістр насупив брови й осудливо звів пальця: — Як це "запхнули"? Ти вибрав дуже невдале слово. Ніхто тебе не думав нікуди запихати, йшлося швидше про відзнаку, підвищення. Я не уповноважений давати якісь обіцянки чи пояснювати, що тобі думають доручити в майбутньому. А проте я трохи розумію твої сумніви й сподіваюся, що зможу тобі допомогти, якщо твої побоювання справдяться. А тепер вислухай мене: в тебе є якийсь хист викликати симпатію і любов до себе, недруг міг би тебе навіть назвати *charmeur*, [39] можливо, саме цей хист і спонукав Колегію двічі посилати тебе в монастир. Але не зловживай ним, Йозефе, й не пробуй набивати собі ціну. Якщо тобі пощастить повернути на наш бік отця Якоба, тоді й доречно буде викласти твоє

прохання Колегії. А поки що надто рано говорити про нього. Скажеш мені, коли від'їздитимеш.

Йозеф мовчки вислухав слова Магістра, більше дослухаючись до схованої за ними зичливості, ніж до вкладеної в них догани, і невдовзі після цього поїхав до Маріафельса.

Тепер, коли його завдання в монастирі було чітко визначене, він зразу ж відчув себе там упевненіше й вільніше. До того ж це завдання було важливе, почесне й певною мірою збігалось з його потаємним бажанням якомога ближче зійтися з отцем Якобом, остаточно завоювати його приязнь. Монастирське керівництво, а особливо абат, ставилося тепер до нього трохи інакше: дуже привітно, проте ледь шанобливіше, ніж досі, а це свідчило про те, що до його місії тут виявляють належну увагу й що сам він набув вищого рангу. Він уже був не просто молодим гостем без титулу, якого трактують дуже ввічливо з огляду на країну, звідки він прибув, і з симпатії до нього особисто; тепер його приймали як високого касталійського службовця, десь так, як повноважного посла. Він уже не був сліпий на такі речі й зробив свої висновки.

Тільки вставленні отця Якоба він не помітив ніяких змін: той зустрів його приязно й радісно, без прохань і нагадувань зразу ж завів мову про спільну працю, чим дуже зворушив Йозефа. Тепер розпорядок дня у Кнехта мав інший вигляд, ніж до відпустки. В робочому плані курс Гри в бісер посідав аж ніяк не перше місце, а про студії в музичному архіві і про товариське співробітництво з органістом не було вже взагалі мови. Над усе тепер Йозеф ставив уроки отця Якоба, присвячені одночасно кільком дисциплінам історичної науки, бо святий отець знайомив свого улюбленого учня не лише з початковою історією ордену бенедиктинців, але й з джерелознавством раннього середньовіччя, а крім того, виділяв окрему годину на читання старовинних хроністів в оригіналі. Сподобалося святому отцеві й те, що Кнехт наполегливо просив його дозволити й послушникові Антону бути присутнім на тих уроках, проте йому не важко було переконати свого учня, що навіть найуважніша й найскромніша третя особа на таких приватних уроках буде обтяжливою, тому Антон, який і гадки не мав про Кнехтове клопотання, був запрошений тільки на читання хроністів, що його страшенно втішило. Безперечно, ці уроки були для молодого послушника, про дальшу долю якого ми нічого не знаємо, високою відзнакою, насолодою і стимулом: йому, неофітові в науці, дозволено інколи спостерігати працю, слухати бесіди двох найсвітліших, найоригінальніших інтелектів свого часу. В подяку за науку отця Якоба Кнехт зразу ж після лекцій епіграфіки й джерелознавства знайомив його з історією і структурою Касталії та з основними ідеями Гри в бісер, і таким чином учень ставав учителем, а шановний учитель — уважним слухачем, на питання й критичні зауваження якого часом дуже важко було знайти задовільну відповідь. Недовір'я отця Якоба до всієї касталійської ідеології ніколи не згасало; оскільки він не знаходив у ній релігійних засад, то й не вірив, що вона здатна виховати справді гідний уваги людський тип, хоч в особі Кнехта перед ним поставав шляхетний взірець цього виховання. Навіть коли він, завдяки Кнехтовим лекціям і його прикладові, давно вже, так би мовити, навернувся,

наскільки це було можливо, й вирішив сприяти зближенню Касталії з Римом, його недовір'я не зникло остаточно. Кнехтові нотатки, роблені зразу ж після їхніх розмов, повні разючих прикладів такого недовір'я. Наведемо один із них: Отець Якоб: "Ви, касталійці, великі вчені й естети, ви можете виміряти вагомість голосних у якомусь давньому вірші й знайти зв'язок між формулою тієї вагомості та орбітою якоїсь планети. Це все чудово, але Це — гра. І ваша найбільша таємниця й символ, Гра в бісер, — теж тільки гра. Я ладен визнати, що ви намагаєтесь зробити з цієї милої Гри якусь святиню чи принаймні засіб духовного вдосконалення. Але такі намагання не створюють святині, гра лишається грою".

Йозеф: "Ви вважаєте, святий отче, що нам бракує теологічної основи?" Отець Якоб: "Ну, про теологію краще не будемо говорити, ви від неї надто далекі. Якби ви мали хоч якусь простішу основу, і то вже було б добре. Наприклад, антропологічну — справжнє вчення, справжні знання про людей. Бо ви не знаєте людини, не знаєте, що вона може бути і звіром, і подобою бога. Ви знаєте лише касталійця, особливий вид, штучно виведену задля спроби породу, касту".

Кнехтові надзвичайно пощастило: для того, щоб успішно виконати поставлене йому завдання, тобто прихилити отця Якоба до Касталії і переконати його, що союз їхніх орденів дав би лише користь, кращої нагоди важко було й придумати. Ситуація була така сприятлива найзаповітнішим його задумам, так відповідала його бажанням, що він невдовзі відчув докори сумління, йому почало здаватися, що робити об'єктом своїх таємних політичних планів та інтриг шановну людину, яка, ні про що не здогадуючись, довірливо сидить перед ним або ходить туди й сюди по галереї, — ганебно й негідно. Кнехтові було вже легше терпіти таке становище, і він почав обмірковувати, в якій формі краще признатися про все старому, коли той, на його превеликий подив, випередив його, — Любий друже, — сказав він одного дня наче між іншим, — ми з вами справді придумали собі надзвичайно приємний і, сподіваюся, корисний вид спілкування. Обидва види діяльності, які я найдужче любив ціле своє життя — учитися і вчити, — вдало, зовсім поновому, поєдналися в наших спільних лекціях, і мені доля послала їх саме вчасно, бо я починаю старіти, а кращої терапії і відпочинку для мене годі й придумати. Отже, що стосується мене, то я, в кожному разі, маю з них користь. Але я зовсім не певний, що й ви, друже, а особливо ті люди, які послали вас сюди і на службі в яких ви перебуваєте, матимуть із нашого спілкування ту користь, на яку вони, можливо, сподіваються. Я не хотів би, щоб вони потім були розчаровані, а крім того, не хотів би, щоб між нами виникли якісь непорозуміння, а тому дозвольте мені, старому практикові, поставити одне запитання. Хоч як мені приємно бачити вас у нашому скромному притулку, ваша присутність тут, звичайно, не раз уже мене дивувала. Донедавна, а саме до вашої відпустки, я був майже певний, що ви й самі не зовсім чітко усвідомлювали собі сенс і мету свого перебування тут. Правильні були мої спостереження? Кнехт сказав, що правильні, і отчець Якоб повів далі: — Добре. А коли ви повернулися з відпустки, сталися зміни. Ви вже не думаете про мету свого приїзду сюди, вона вас не турбує, бо ви її знаєте. Так чи ні? Добре, отже я не помилився.

Мабуть, я так само не помилився і в своїх здогадах про мету вашого перебування в нас. Ви виконуете дипломатичне доручення, і стосується воно не нашого монастиря й не нашого абата, а мене... Бачите, від вашої таємниці мало що лишилося. Щоб з'ясувати становище до кінця, я роблю останній крок і раджу вам розповісти мені решту. То яке ваше завдання? Кнехт схопився з місця, вражений, збентежений, майже переляканий.

— Ваша правда! — вигукнув він. — Ви полегшили моє становище, але й присоромили мене, бо перші зробили те, що я тільки намірявся зробити. Я вже не один день міркую про те, як домогтися, щоб у наших стосунках не було ніяких недомовленостей, тобто про те, чого ви тепер так швидко досягли. На щастя, я напросився до вас в учні, і ви погодилися ввести мене в свою науку ще до моєї відпустки, а то й справді могло б скластися враження, що все це було з мого боку тільки дипломатією, а наші студії — лише приводом до ближчого знайомства з вами.

Старий ласкаво заспокоїв його: — Я хотів тільки одного: допомогти нам обом вийти з прикрого становища. Вам не треба доводити, що наміри ваші чисті. Якщо я просто випередив вас і не робив нічого такого, чого б не хотіли зробити й ви, то все гаразд. — А з приводу доручення Кнехта, про яке той тепер розповів йому, він зауважив: — Ваші касталійські добродії не те, щоб геніальні, але все ж таки непогані дипломати, а крім того, їм щастить. Доручення ваше я обміркую на дозвіллі, а моя думка почасти залежатиме від того, наскільки ви зумієте ввести мене в світ ваших касталійських звичаїв та ідей і зробити їх прийнятними для мене. — Побачивши, що Кнехт ніяк не може опам'ятатися від збентеження, він сухо засміявся й додав: — Як хочете, то вважайте мою поведінку своєрідним уроком. Ми з вами дипломати, а кожна зустріч дипломатів — це завжди боротьба, якщо навіть вона відбувається в дружніх формах. У нашій з вами боротьбі я часто був у не вигідному становищі, втрачав ініціативу, бо ви знали більше за мене. Ну, а тепер наші позиції зрівнялися. Мій шаховий хід виявився вдалим, отже, був правильним.

Якщо Кнехтові здавалося, що він зробить важливу й корисну справу, здобувши підтримку отця Якоба планам касталійської Колегії, то ще важливіше для нього було якомога більше навчитися від старого і, в свою чергу, стати для цієї вченої і впливової людини надійним проводарем у касталійський світ. Кнехт багато чим викликав заздрість у декого з своїх приятелів і учнів, як завжди небуденна людина викликає заздрість не тільки своєю внутрішньою величчю й силою, але й своїм уявним таланом, своєю начебто щасливою долею. Менший бачить у більшому те, що він здатний бачити, а кар'єра Йозефа Кнехта, його шлях до вершин справді для кожного, хто його спостерігає, здається просто блискучим, швидким, подоланим без будь-яких зусиль; про ту пору його життя так і хочеться сказати: він мав щастя. Не будемо розглядати це "щастя" з погляду рації чи моралі, як причинний наслідок зовнішніх обставин чи як своєрідну винагороду за його особливу добродієність. Щастя не має нічого спільного ні з рацією, ні з мораллю, воно самою своєю суттю щось магічне, властиве раннім, початковим ступеням людства. Наївний щасливець, обдарований феями, улюбленець богів, не може бути предметом раціоналістичного, а отже, й біографічного розгляду, це

— символ, що перебуває поза межами особистого й історичного. А проте бувають видатні люди, в житті яких не можна не добачити "щастя", хай навіть воно полягає тільки в тому, що ці люди й відповідне до їхньої сили і здібностей завдання історично й біографічно не розминулися, знайшли одне одного, що вони народилися не надто рано й не надто пізно; до таких людей, здається нам, належить і Кнехт. Складається враження, немовби в його житті, принаймні на певному відтинку, все, що він міг би собі побажати, приходило наче саме собою. Не будемо заперечувати й замовчувати цього аспекту, ми навіть могли б тверезо пояснити його біографічним методом, чужим нам і небажаним, недозволеним у Касталії, Тобто за допомогою майже необмежених екскурсів у сферу найінтимнішого, найприватнішого — здоров'я й хвороб, коливань і змін у самопочутті й світосприйманні. Ми певні, що такий несприятливий для нас вид біографії дав би нам докази цілковитої рівноваги між "щастям" і стражданнями Кнехта, а проте спотворив би його образ, картину його життя.

Та вернімося до своєї теми. Ми говорили про те, що багато людей, які знали Кнехта чи чули про нього, заздрили йому. Але, мабуть, ніщо в його житті не викликало у всіх, хто був нижчий за нього, таких заздрощів, як його стосунки зі старим бенедиктинським ученим, де він одночасно вчився і вчив, брав і давав, здобував і підкорявся, стосунки, що були заразом дружбою і щирим співробітництвом. Та й самого Кнехта жодна перемога від часів Старшого Брата так не тішила, не сповнювала його серце таким глибоким відчуттям відзнаки й сорому, нагороди й спонуки до нових досягнень. Мало не всі його близькі учні засвідчували, що він потім дуже часто, охоче, з великою радістю розповідав про отця Якоба. В нього Кнехт навчився того, чого навряд чи зміг би навчитися в тодішній Касталії. Він не тільки дістав уявлення про методи й засоби історичного пізнання і дослідження та перші навички застосування їх на практиці, але й щось набагато більше: вміння переживати історію не як галузь науки, а як дійсність, як життя, що неминуче викликало бажання переінакшити своє власне, особисте буття, підняти його на такий рівень, щоб воно стало історією. У простого вченого він би цього не зміг навчитися. Отець Якоб, крім своєї вченості, був не лише мудрим споглядачем, а й діяльним творцем, він використовував місце, на яке його поставила доля, не для того, щоб утішатися в затишку споглядальним існуванням, а відкрив свою вчену келію всім вітрам світу, а серце — всім турботам і сподіванням своєї епохи, він був учасником подій своєї доби, взяв на себе частку вини й відповідальності за них і не тільки оглядав, упорядковував і тлумачив давно минуле, мав справу не тільки з ідеями, а й долав опір матерії та людей. Саме отця Якоба разом з одним його соратником і суперником, недавно померлим езуїтом, вважали тими, хто заклав підвалини дипломатичної та моральної могутності й високого політичного авторитету, які римська церква знов здобула після доби бездіяльності й великого застою.

Якщо під час бесід учителя з учнем майже не заходила мова про політичну сучасність — причиною цьому були не тільки стриманість отця Якоба і його вміння мовчати, але й не меншою мірою побоювання молодшого співбесідника, як би його часом не втягли у сферу дипломатії і політики, — то все ж таки політичне становище й

діяльність бенедиктинця неминуче відбилися на його міркуваннях про світову історію, кожна його думка, кожен погляд у вир світових подій зраджував практичного політика, проте не шанобливого політикаінтригана, не правителя чи вождя і не кар'єриста, а порадника й посередника, діяча, активність якого врівноважувалась мудрістю, а прагнення до успіху — глибоким розумінням недосконалості й складності людської природи, але якому його слава, досвід, знання людей та обставин і, не в останню чергу, його безкорисливість та особиста чесність давали неабияку владу. Про все це Кнехт, коли приїхав до Маріафельса, не мав ніякого уявлення, він не знав навіть імені святого отця. Більшість касталійців жили в такій політичній невинності й сліпоті, як, бувало, деякі вчені за давніх часів; активних і політичних прав та обов'язків вони не мали, газет майже не бачили, і якщо така була позиція і такі звички пересічного касталійця, то ще більший страх перед актуальністю, політикою, газетою мали гравці в бісер, які полюбляли вважати себе справжньою елітою, вершками Педагогічної Провінції і дуже дбали про те, щоб розріджену, прозору атмосферу їхнього інтелектуальноартистичного існування ніщо не затьмарювало. Адже першого разу Кнехт приїхав до монастиря без дипломатичного доручення, тільки як учитель Гри в бісер і не мав ніяких політичних знань, крім тих, що йому за кілька тижнів устиг прищепити пан Дюбуа. Тепер, порівняно з тими часами, він знав набагато більше, але нітрохи не, позбувся властивої мешканцям Вальдцеля відрази до політики. І хоч спілкування з отцем Якобом з цього погляду багато чого дало йому, виховало в ньому чуття до політики, то сталося це не тому, що Кнехт мав таку потребу, як, скажімо, з історією, до якої він був просто жадібний, а тому, що інакше не могло статися, все відбулося наче саме собою.

Щоб краще озброїтись і успішно виконати почесне завдання — дати святому отцеві своїми лекціями якнайбільше уявлення *de rebus castaliensibus*,^[40] Кнехт привіз із Вальдцеля літературу про устрій та історію Провінції, про систему елітарних шкіл та становлення Гри в бісер. Деякі з цих книжок уже прислужилися йому двадцять років тому в його змаганні з Плінію Десиньйорі — відтоді він їх не брав до рук, — інші, яких на той час йому ще не могли дати, бо вони були призначені тільки для службових осіб Касталії, він прочитав аж тепер. Отож і вийшло, що саме тоді, коли так розширилися межі його наукових студій, йому довелося переглянути, усвідомити й зміцнити свої власні духовні й історичні підвалини. Намагаючись якнайпростіше і якнайзрозуміліше витлумачити святому отцеві суть Ордену і касталійської системи, він — інакше й бути не могло — дуже швидко знайшов найвразливіше місце своєї власної, а так само і всієї касталійської освіти: переконався, що його уявлення про історичні обставини, які свого часу сприяли виникненню Ордену і всього з ним пов'язаного, дуже схематичні й невиразні, що їм бракує чіткості і стрункості. Оскільки ж отець Якоб був аж ніяк не пасивним учнем, це призвело до інтенсивної співпраці, до жвавого обміну думками: тим часом як Кнехт намагався викласти старому вченому історію касталійського Ордену, той допомагав йому вперше побачити й пережити ту історію в правильному освітленні, знайти її коріння в історії світу і окремих держав. Далі ми пересвідчимося, що це активне взаємозбагачення, яке часом, завдяки темпераментові святого отця,

виливалося в бурхливі дискусії, давало свої наслідки ще й через багато років, його вплив Кнехт відчував на собі до останніх днів свого життя. З іншого боку, вся пізніша поведінка святого отця свідчить про те, як уважно він слухав Кнехтові лекції і наскільки завдяки їм пізнав і визнав Касталію. Саме цим двом людям ми зобов'язані тією згодою між Римом і Касталією, яка почалася з доброзичливого нейтралітету та принагідного обміну наслідками наукових досліджень, часом доходила до справжньої співпраці та Союзу і триває й понині. Кінець кінцем святий отець захотів, хоч спершу. Усміхаючись, відмовлявся від цього, щоб Кнехт ознайомив його навіть з теорією Гри в бісер, бо, мабуть, відчув, що саме там треба шукати таємницю Ордену, так би мовити, його віру чи релігію. Оскільки ж він тепер захотів проникнути в цей світ, який досі знав тільки з чуток і якому не вельми симпатизував, то з властивою йому енергією і хитрістю рушив до самого його центру, і хоч не став гравцем у бісер — для цього він просто був надто старий, — дух Гри і Ордену навряд чи здобував колинебудь поза межами Касталії такого поважного й цінного прихильника, як старий бенедиктинець.

Час від часу, коли Кнехт прощався з святим отцем після спільної праці, той давав йому зрозуміти, що ввечері можна прийти до нього, і після напруженої лекції чи запальної дискусії наставляла мирна година відпочинку: Йозеф приносив клавикорди або й скрипку, старий сідав за фортепіано в лагідному сяйві свічки, солодкий восковий запах якої сповнював маленьку кімнату разом із музикою Кореллі, Скарлатті, Телемана чи Баха, що їх вони грали по черзі або разом. Старий рано лягав спати, а Кнехт, набравшись сили від тієї невеликої музичної молитви, працював потім до пізньої ночі, поки дозволяли монастирські правила.

Крім навчання й викладання в отця Якоба, не дуже суворо веденого курсу Гри та врядигоди китайського колоквиуму з абатом Гервасієм, Кнехт віддавався тоді ще одній великій праці: брав участь, після того як двічі пропустив їх, у щорічних змаганнях вальдцельської еліти. Для цих змагань треба було на задані тричотири головні теми опрацювати начерки партій Гри в бісер; особливо цінували нові, сміливі й оригінальні комбінації тем, виконані з формального боку надзвичайно точно й чисто, і в цьому єдиному випадку конкуренти мали право переступати канони, тобто користуватись новими шифрами, які ще не ввійшли до офіційного кодексу й алфавіту Гри. Тому ці змагання, поряд з великою святковою Грою, вже самі собою були визначною подією, що хвилювала ціле Селище Гри, а крім того, вони ставали ареною для суперництва кандидатів, які мали найбільше шансів ввести в Гру нові знаки, і найвища, дуже рідко отримувана винагорода переможцеві полягала в тому, що його партію не тільки врочисто розігрували як найкращу з кандидатських за рік, але й офіційно визнавали і вводили в Архів та в мову Гри запропоновані ним доповнення до її граматики й словникового складу. Колись, років двадцять п'ять тому, цієї рідкісної шани удостоївся великий Томас фон дер Траве, теперішній *Magister Ludi*, за свої нові аббревіатури алхімічних значень знаків зодіаку, та й пізніше Магістр Томас немало зробив для пізнання й освоєння алхімії як дуже змістовної таємної мови. Цього разу Кнехт не захотів використовувати нові ігрові значення, що їх у нього, як, мабуть, у кожного

кандидата, був чималий запас, і не скористався також можливістю показати свою прихильність до психологічного методу Гри, чого, властиво, від нього можна було б сподіватися, а побудував партію хоч і сучасну й своєрідну за своєю структурою і тематикою, але насамперед надзвичайно прозору, — вона впадала в око своєю ясною, класичною композицією і суворо симетричним, тільки злегенька орнаментованим, старомодновишуканим виконанням. Можливо, сталося так через те, що Кнехт був віддалений від Вальдцеля й Архіву Гри, можливо, через те, що він багато сили й часу віддавав історичним студіям, а можливо, вія свідомо чи несвідомо намагався так стилізувати свою партію, щоб вона якнайбільше відповідала смакам його вчителя і друга, отця Якоба; ми цього не знаємо.

Ми вжили вислів "психологічний метод Гри", може, не всім нашим читачам зрозумілий, проте за часів Кнехта дуже широко вживаний. Мабуть, за кожної епохи серед втаємничених у Гру існували різні течії і моди, точилася боротьба між різними поглядами й тлумаченнями, а в той час найбільше прихильників мали два погляди на Гру, навколо яких провадилися суперечки й дискусії. Тоді розрізняли два типи Гри — формальний та психологічний, і нам відомо, що Кнехт, так само як і Тегуляріус, хоч і уникав словесних сутичок, належав до прихильників і захисників другого типу, тільки він волів називати його не "психологічним", а "педагогічним". Формальна Гра прагнула з конкретних тем кожної партії — математичних, мовних, музичних тощо — витворити якомога щільнішу, суцільнішу, формально бездоганну єдність і гармонію. Психологічна ж Гра, навпаки, намагалася досягти єдності і гармонії космічної заокругленості й довершеності не стільки через вибір, упорядкування, сполучення, пов'язування й протиставлення тем, скільки через медитацію, яка наставала після кожного етапу Гри і на якій робився особливий наголос. Така психологічна, чи, як Кнехт любив казати, педагогічна, Гра зовні не справляла враження досконалої, але, завдяки чергуванню докладно визначених медитацій, підводила гравця до відчуття досконалого, божистого. "Гра, як я собі її уявляю, — писав колись Кнехт старому Магістрові музики, — охоплює гравця після закінчення медитації, як поверхня сферичного тіла охоплює свою серцевину, і викликає в нього почуття, що якийсь бездоганно гармонійний і симетричний світ забрав його зі світу хаотичного й випадкового і прийняв у себе".

Але та партія, яку Кнехт приготував до великого змагання, була за своєю побудовою формальною, а не психологічною. Можливо, він нею хотів довести керівництву й самому собі, що, провадячи початковий курс Гри в Маріафельсі й виконуючи свою дипломатичну місію, він як гравець нітрохи не втратив навички, гнучкості, елегантності й віртуозності, і довів це. Останній варіант і чистовий запис свого начерку Гри, оскільки її можна було виконати тільки у вальдцельському Архіві, він доручив своєму другові Тегуляріусу, до речі, теж учасникові змагань. Він мав змогу сам передати другові свої матеріали, докладно обговорити їх з ним, а також проглянути Тегуляріусів проект, бо йому вдалося викликати Фріца на три дні до монастиря: цього разу Магістр Томас виконав його прохання, яке він повторював двічі. Та хоч як тішився Тегуляріус відвідинами, хоч яка цікавість посідала його, відрізаного від світу

касталійця, почував він себе в монастирі вкрай незатишно. Дуже вразливий, він навіть мало не захворів від безлічі незвичайних вражень, серед привітних, але простих, здорових і трохи грубуватих людей, для жодного з яких його думку, турботи і проблеми нічогосінько не важили.

— Ти живеш тут на чужій планеті, — сказав він своєму другові. — Не розумію, як ти міг тут витримати вже три роки, і просто захоплююсь тобою. Твої святі отці дуже чемні, але я відчуваю себе тут страшенно чужим, усе мене відштовхує, ніщо не дається в руки, не сприймається саме собою, не засвоюється без мук і опору. Якби мені довелося прожити тут два тижні, то це було б для мене пеклом.

Кнехтові було важко з ним, він уперше з неприємним почуттям ніби збоку побачив відчуженість між двома орденами, двома світами, і відчув, що його надчутливий друг своєю боязкою безпорадністю не справить тут гарного враження. Проте вони ґрунтовно, критично проглянули обидві свої партії, з якими мали виступати на змаганні, і коли Кнехт після такої спільної праці йшов у інший флігель до отця Якоба чи до трапезної, йому здавалось, що він раптом із рідної країни перенісся в зовсім іншу, де все було не таке — земля й повітря, клімат і зірки.

Коли Фріц поїхав, Кнехт викликав отця Якоба на відверту розмову про нього.

— Сподіваюся, — сказав святий отець, — що більшість касталійців схожа на вас, а не на вашого приятеля. В його особі ви показали нам чужу, занадто витончену, слабку і, боюся, ще й до того ж трохи зарозумілу породу людей. Я волю і надалі мати справу з вами, а то я став би несправедливий до касталійців. Через цього вразливого, аж надто розумного, нервового бідолаху може спротивитися вся ваша Провінція.

— Ну що ж, — відповів Кнехт, — на протязі сторіч, можливо, й серед шановних бенедиктинців траплялися хворобливі, фізично кволі, зате духовно повноцінні люди, як мій друг. Мабуть, я зробив нерозважно, що запросив його сюди, де його вади пильно помічають, а великих вартостей не бачать. Мені він своїм приїздом зробив неоціненну послугу. — І він розповів старому вченому про свій намір узяти участь у змаганні.

Отцеві Якобу сподобалося, що Кнехт боронить друга.

— Добрий хід! — засміявся він і приязно додав: — Але, здається мені, у вас приятелі справді всі такі, що з ними нелегко ладнати.

Кнехт подивився на нього, нічого не розуміючи. Отець Якоб хвилину весело спостерігав його розгубленість, тоді сказав, наче нічого й не сталося: — Цього разу я маю на увазі іншого. Ви не чули нічого нового про свого друга Десиньйорі? Ці слова зовсім спантеличили Йозефа. Безмежно здивований, він попросив пояснень. Виявилось ось що: Десиньйорі в одній своїй полемічній статті висловив гостро антиклерикальні погляди і при цьому досить завзято напав на отця Якоба. Вчений дістав від своїх приятелів у католицькій пресі відомості про Десиньйорі, де було згадано і про його навчання в касталійській школі та про відомі всім стосунки з Кнехтом. Йозеф попросив у старого, щоб той дав йому прочитати статтю Плінію; тільки після цього відбулася його перша розмова з отцем Якобом на актуальну політичну тему, але й надалі їх було дуже мало. "Я здивувався і майже злякався, — писав Кнехт своєму приятелеві Ферромонте,

— побачивши раптом на арені світової політики постать нашого Плінію і як додаток до нього свою власну, — ніколи не думав, що можливий ще й такий аспект". А втім, святий отець відгукувався про полемічну статтю Плінію швидше схвально, принаймні без дражливості, похвалив його стиль і зауважив, що в Десиньйорі добре видно касталійську школу, звичайно в політичній пресі вдовольняються набагато скромнішим інтелектуальним рівнем.

Десь на той час Ферромонте прислав Кнехтові копію першої частини своєї праці, яка згодом стала широко відомою: "Використання й переробка слов'янської народної музики в творчості німецьких композиторів, починаючи від Йозефа Гайдна". У своїй відповіді на це послання Кнехт між іншим пише: "Твої студії, в яких мені колись певний час дозволено було теж брати участь, дали вагомий наслідок: обидва розділи про Шуберта, особливо той, де ти пишеш про квартети, належать до найсолідніших сучасних праць з історії музики, які я знаю. Згадуй інколи й про мене, мій урожай набагато менший від того, що тобі пощастило зібрати. Хоч який я міг би бути вдоволений тутешнім життям — бо свою місію в Маріафельсі я, здається, виконую успішно, — все ж таки часом мене пригнічує довга розлука з Провінцією і вальдцельським колом, до якого я належу. Я тут учуся, багато дечому вчуся, але від цього росте не моя впевненість і фахова придатність, а мої сумніви. Щоправда, ширшає мій світогляд. І я став спокійніший, мене вже не мучать так, як перші два роки тут, почуття непевності, відчуженості, безпросвітності, недовір'я до себе та інші химери. Недавно сюди приїздив Тегуляріус, тільки на три дні, але хоч як його тішила зустріч зі мною, хоч як йому цікаво було побачити Маріафельс, його вже другого дня опанувало таке гнітюче почуття чужини, що він насилу витримував тут. Оскільки ж монастир також, кінець кінцем, затишний, мирний світ, не чужий духовним потребам, аж ніяк не схожий на в'язницю, казарму чи фабрику, то я з свого досвіду роблю висновок, що ми, жителі нашої любої Провінції, набагато розпеченіші і вразливіші, ніж самі собі уявляємо".

Саме в той час, яким був датований цей лист до Карло, отець Якоб, якого намовив Кнехт, у кількох словах відповів керівництву касталійського Ордену ствердно на відомий дипломатичний запит і додав прохання, щоб "усім нам тут любого гравця в бісер Йозефа Кнехта", який його, отця Якоба, вшанував *privatissimum de rebus castaliensibus*[41] лишили їде на якийсь час у Маріафельсі. Певна річ, у Вальдцелі вважали за честь для себе вдовольнити його прохання. А Кнехт, який щойно нарікав, що його "врожай" такий малий, отримав підписаного керівництвом Ордену й паном Дюбуа листа з подякою за виконане доручення. Найважливішою здалася йому в цьому надзвичайно офіційному посланні і найбільшу радість викликала в нього (він майже переможно повідомив про це Фріца) коротка фраза такого змісту: Магістр Гри поставив до відома Орден про бажання Кнехта повернутися у *Vicus Lusogum*, і Орден цілком згоден після закінчення його теперішньої місії задовольнити це прохання. Йозеф прочитав це місце й отцеві Якобу і признався йому, як воно його тішить і як він боявся, щоб його часом не послали до Риму й не розлучили надовго з Касталією.

Отець Якоб усміхнувся.

— Так, ордени мають у собі притягальну силу, друже, — мовив він, — хочеться жити краще в їхньому лоні, ніж на периферії чи, не дай боже, у вигнанні. Можете з чистим сумлінням забути ту дещицю знань про політику, яких ви набралися, опинившись тут аж надто близько від неї, бо ви не політик. Але історії не зраджуйте, хоч, може, вона завжди буде Для вас другорядним фахом, аматорством. Хоч ви історик за своєю природою. А тепер, поки ви ще в моїх руках, повчимося один в одного.

Дозволом частіше відвідувати Вальдцель Йозеф Кнехт, здається, майже не скористався, але він слухав по радіо семінарські вправи, а також чимало доповідей і партій. Так, сидячи у старовинній вітальні монастиря, далеко від Касталії, він брав участь у святі, яке відбувалося в парадній залі Vicus Lusorum і на якому оголошували наслідки змагань. Він послав туди не надто оригінальну, аж ніяк не таку, що робила революцію в Грі, проте солідну й надзвичайно вишукану партію, якій сам знав ціну, а тому сподівався похвальної згадки або, може, третьої чи й другої премії. На свій подив, він почув, що йому присуджено першу премію, і не встиг ще зрадіти, як уповноважений канцелярії Магістра Гри гарним, низьким голосом назвав і того, хто здобув другу премію, — Тегуляріуса. Це була справді зворушлива, радісна подія — вони обидва плічопліч вийшли переможцями в цьому змаганні! Не слухаючи далі, він схопився й побіг униз сходами, а потім лунким коридором надвір. У листі до старого Магістра музики, написаному в ті дні, ми читаємо: "Я дуже щасливий, Превелебний, як ти, мабуть, і сам собі уявляєш. Спершу успіх моєї місії і почесне визнання його керівництвом Ордену разом із такою важливою для мене перспективою невдовзі повернутися на батьківщину, до друзів і до Гри в бісер, замість лишатися далі на дипломатичній службі, а тепер ще й ця перша премія за партію, до якої я, щоправда, з формального боку доклав чимало праці, але яка із зрозумілих причин не вичерпує всього того, що я міг би дати, та ще радість від того, що я поділяю цей успіх з приятелем, — справді аж забагато на один раз. Я щасливий, так, але не сказав би, що й веселий. За короткий час чи, може, за час, що здавався мені коротким, надто раптово й надто щедро здійснилися мої найзаповітніші бажання; до почуття вдячності в мене домішується якийсь острах, наче в налиту вщерть посудину досить додати ще тільки одну краплю, і все знов буде поставлене під сумнів. Але прошу тебе, вважай, що я цього не казав, тут кожне слово зайве".

Ми побачимо, що налитій вщерть посудині судилося незабаром прийняти в себе ще не одну краплю. Проте до того недалекого часу Кнехт так безоглядно, всією душею віддавався своєму щастю й домішаному до нього острахові, наче передчував великі зміни, що мали скоро настати. Для отця Якоба ці кілька місяців також були щасливими і минули дуже швидко, йому було шкода втрачати такого учня й колегу, і він намагався під час самих лекцій, а ще більше під час розмов у вільні хвилини передати йому якнайбільше з того, що він, підіймаючись на вершини й заглядаючи в прірви людського буття та історії народів, здобув за своє довге життя трудівника й мислителя. Інколи він заводив також мову про наслідки Кнехтової місії, про можливість і вагу приязні й

політичної згоди між Римом та Касталією і радив Йозефові вивчити епоху, одним із наслідків якої було заснування касталійського Ордену, а так само й поступове відродження Риму після доби принизливих випробувань. Він рекомендував йому також дві праці про Реформацію і розкол церкви в шістнадцятому сторіччі, але гаряче радив завжди, в кожному випадку краще ґрунтовно вивчати першоджерела і обмежуватись чітко визначеними темами, аніж читати грубезні томи з всесвітньої історії, і не приховував свого глибокого недовір'я до будьякої філософії історії,

MAGISTER LUDI

Кнехт вирішив перенести своє остаточна повернення до Вальдцеля на весну, коли відбувалася велика публічна Гра в бісер, *Ludus anniversarius*, або *sollemnis*.^[42] І хоч доба розквіту в славетній історії цих Ігор уже назавжди відійшла в минуле — доба, коли щорічні Ігри тривали кілька тижнів і на них з'їздилися високі особи й представники з цілого світу, — проте ці весняні з'їзди з урочистою Грою, що тривала від десяти до чотирнадцяти днів, були й досі для всієї Касталії великим річним святом, подією, яка мала ще й неабияке релігійне і моральне значення, бо вона об'єднувала представників усіх, не завжди до кінця згідних між собою напрямків і тенденцій Провінції, викликала в них прагнення до якоїсь гармонії, уклала мир між егоїстичними нахилами окремих дисциплін і будила спогад про єдність, що стояла над їхньою множинністю. Для тих, хто вірив у бога, вона мала таємничу силу справжнього посвячення, а для тих, хто не вірив, була принаймні заміном релігії, а ще для тих і для тих — купіллю в чистому джерелі краси. Так колись "Страсті" Йоганна Себастьяна Баха — не стільки в ті часи, коли вони були створені, скільки після того, як їх наново відкрили, — були для їхніх виконавців і слухачів почасти справжнім релігійним обрядом і посвяченням, почасти молитвою і заміном релігії, а для всіх разом — урочистою маніфестацією мистецтва і *creator spiritus*.^[43]

Кнехтові не важко було дістати згоду на свій план і в монастирі, і в Колегії. Він ще не міг чітко уявити собі, яке буде його становище після повернення до маленької республіки *Vicus Lusogum*, проте гадав, що там не забаряться завдати йому на плечі якийсь тягар, накинути якусь почесну посаду чи доручення. Поки що ж він радів, що повернеться на батьківщину, зустрінеться з приятелями, візьме участь у майбутньому святі, втішався останніми днями спілкування з отцем Якобом і з гідністю, навіть з задоволенням приймав усілякі ознаки прихильності, яким його вшановували на прощання абат і капітул. Нарешті він поїхав, і розлука з місцем, яке він устиг полюбити і в якому провів чималий відрізок свого життя, озвалася в його серці щемним почуттям туги, проте загалом у нього вже був передсвятковий настрій, викликаний низкою споглядальних вправ, якими касталійці завжди готувалися до щорічної святкової Гри і які він виконав хоч без керівництва і без товаришів, але суворо дотримуючись приписів. Цей настрій не погіршився від того, що йому не пощастило вмовити отця Якоба прийняти церемонне запрошення, яке давно вже надійшло від Магістра Гри, і поїхати разом з ним на свято; він розумів стриманість старого антикасталійця, але сам почував себе на певний час звільненим від усіх обов'язків та обмежень і цілком віддавався

радісному очікуванню недалекого свята.

Свята мають свої закони. Справжнє свято ніколи не може зовсім не вдатися, навіть якщо стають на заваді вищі сили: для побожного процесія і під дощем не втратить свого священного змісту, його не розчарує підгорілий святковий обід; так само й для гравця в бісер кожна щорічна Гра стає великою подією, майже священнодійством. А проте, як усі ми знаємо, бувають свята й Ігри, коли все зливається в якусь гармонію, все окрилює і підносить одне одне, мов на тих театральних і музичних виставках, що без видимих причин, ніби якимось дивом досягають незвичайних вершин, стають для глядачів і слухачів глибоким переживанням, а інші, нітрохи не гірше підготовлені, лишаяться тільки сумлінним виконанням. Оскільки ж для того, щоб з'явилося це високе почуття, потрібен ще й відповідний настрій, то Кнехт був якнайкраще підготовлений до нього: його не пригнічували ніякі турботи, він з честю повертався додому з чужини і радісно очікував на майбутнє.

Проте цього разу Ludus sollemnis не судилося стати осяйним священнодійством, мало не чудом, як бувало раніше. Цьогорічній Грі дуже не пощастило, вона була безрадісна, майже невдала. Хоч багато учасників її всетаки були захоплені і сповнені високих почуттів, але ті, хто влаштовував і безпосередньо відповідав за її проведення, як завжди в таких випадках, особливо гостро відчували гнітючу атмосферу невдачі, перешкод, провалу, безвиході, що тяжіли над цим святом. Кнехт, хоч він, звичайно, також був трохи розчарований у своїх радісних сподіваннях, не належав до тих, кого найдужче вразила невдача, оскільки не готував цієї Гри й не відповідав за неї. Стоячи ніби осторонь, як скромний глядач, він зміг у ці дні, хоч свято й не мало того чару й священного блиску, що завжди, захоплено простежити за дотепно побудованою партією, перечекати, поки в його серці без перешкод відбринить медитація, і пережити у вдячному піднесенні добре знайоме всім гостям цих Ігор почуття святковості й жертвності, таємничого злиття всієї громади слухачів в одне ціле біля ніг їхнього бога, яке здатне викликати навіть "невдала" для вузького кола втаємничених урочиста Гра. Але все ж таки він також відчув лиху долю, що тяжіла над цим святом. Щоправда, сама Гра, її план і побудова були бездоганні, як і всі ігри Магістра Томаса, це була навіть одна з найвиразніших, найпростіших і найбезпосередніших його ігор. Проте з виконанням її не пощастило, як ніколи, і цей випадок ще й досі пам'ятають у Вальдцелі.

Коли Кнехт за тиждень перед початком свята прибув до Вальдцеля і зайшов до канцелярії Селища Гри, щоб доповісти про свій приїзд, його прийняв не Магістр, а його заступник Бертрам, який ввічливо, але досить сухо привітав його й неуважно повідомив, що шановний Магістр цими днями захворів, а сам він, Бертрам, недостатньо проінформований про місію Кнехта, тому не може прийняти в нього звіт і просить його поїхати в Гірсланд, доповісти там про своє повернення керівництву Ордену й чекати подальших вказівок. Прощаючись, Кнехт чи то голосом, чи якимось жестом мимоволі виявив своє здивування таким холодним і коротким прийомом, і Бертрам поквапився вибачитись. Хай колега дарує йому, коли він його розчарував, але хай і зрозуміє, яка незвичайна склалася ситуація: Магістр захворів, а лишилося кілька днів до великої

щорічної Гри, і ще невідомо, чи Магістр зможе керувати нею, чи цей обов'язок доведеться взяти на себе йому, заступникові. Гіршої хвилини для хвороби Превелебного й бути не могло. Він, Бертрам, звичайно, готовий, як завжди, заступити на посаді Магістра, але, крім усього, ще й добре підготувати велику Гру і взяти на себе керівництво нею — на це, мабуть, у нього не вистачить сили.

Кнехтові було шкода цього явно пригніченого й трохи виведеного з рівноваги чоловіка і так само шкода, що на ці плечі може лягти вся відповідальність за свято. Він надто довго не був у Вальдцелі й не знав, наскільки обгрунтовані побоювання Бертрама, бо той — а це найбільше лихо, яке може спіткати заступника, — від певного часу втратив довір'я еліти, так званих репетиторів, і справді опинився в дуже скрутному становищі. Кнехт сумно думав про Томаса фон дер Траве, рицаря класичної форми й іронії, досконалого Магістра і касталійця; він так радів, що Magister Ludi його прийме, вислухає і знову введе в невеличку громаду гравців, а може, навіть доручить йому якусь відповідальну посаду. Він так хотів бачити, як Магістр Томас диригує врочистою Грою, працювати далі під його наглядом, намагаючися заробити його похвалу, і тепер, довідавшись, що хвороба закрила йому доступ до Магістра й що його, Кнехта, передано іншим інстанціям, відчув болісне розчарування. Щоправда, він за те був винагороджений іншим: секретар Ордену і пан Дюбуа зустріли й вислухали його зичливо, з повагою, навіть з товариською щирістю. З першої ж розмови він довідався, що в планах відносно Риму його більше не думають використовувати і беруть до уваги його бажання надовше вернутися до Гри; тим часом йому ласкаво запропонували оселитися в готелі Vicus Lusorum, трохи освоїтись і побути на святі. Тих кілька днів, що лишилися до нього, він разом з своїм другом Тегуляріусом присвятив постові та вправам з медитації, а потім побожно, вдячно взяв участь у тій незвичайній Грі, яка в багатьох лишила по собі невеселу згадку.

Посада заступника Магістра, чи, як ще кажуть, його "тіні", — дуже дивна, особливо якщо це заступник Магістра Гри або Магістра музики. Кожен Магістр має заступника, якого Виховна Колегія не призначає, — Магістр сам вибирає його з вузького кола кандидатів і бере на себе цілковиту відповідальність за його дії і підписи. Отже, для кандидата, якого Магістр призначив своїм заступником, це велика відзнака і вияв найбільшого довір'я: він стає найближчим співробітником, правою рукою всемогутнього Магістра й щоразу, коли той сам з якихось причин не може чогось зробити, виконує його обов'язки, але не всі: наприклад, під час голосування у Виховній Колегії він може тільки передавати думку свого Магістра і не має права виступати з промовою чи давати свої пропозиції; таких обмежень чимало. І все ж таки, хоч призначення кандидата заступником Магістра ставить його на дуже високу й часом досить репрезентативну посаду, водночас воно означає відставку, всередині ієрархії такий заступник стає до певної міри винятком, йому часто доручають важливі функції і виявляють пошану, а проте позбавляють його певних прав і можливостей, якими користуються решта кандидатів. Особливо чітко його виняткове становище виявляється в двох питаннях: заступник не відповідає за свої службові дії і не може

піднятися вище по шаблях ієрархії. Хоч це й неписаний закон, але його можна легко відчитати в історії Касталії: ніколи ще після смерті чи складення з себе обов'язків Магістра його посада не переходила до "тіні", яка досі так часто заступала його і саме існування якої, здавалося б, робило її спадкоємцем. Такий звичай ніби наголошує на тому, що що межу, начебто рухливу й нестійку, переступити неможливо, — межа між Магістром і заступником стає символом межі між посадою і особою. Отже, коли касталієць приймає високу посаду заступника, він відмовляється від надії самому стати колись Магістром, злитися з службовими уборами й регаліями, які так часто носить, заступаючи Магістра, зате дістає дивне, двозначне право перекладати вину за можливі помилки в своїй праці на плечі свого Магістра, що в усьому повинен відповідати за нього. І справді, вже бувало, що Магістр ставав жертвою вибраного ним заступника і через якусь його грубу помилку мусив відмовлятися від посади. Прізвисько, яким у Вальдцелі нагородили заступника Магістра Гри, цілком виправдане його чудним становищем — тісним зв'язком, майже ідентичністю з Магістром, і нереальністю, ілюзорністю його службового існування. Називали його там "тінню".

При Магістрові Томасі фон дер Траве роль "тіні" вже багато років виконував чоловік на ім'я Бертрам, якому, здається, більше бракувало щастя, ніж хисту чи доброї волі. Це був чудовий гравець у бісер, що зрозуміло само собою, а крім того, принаймні непоганий учитель і сумлінний службовець, беззастережно відданий своєму Магістрові; і все ж таки протягом останніх років він утратив прихильність решти службовців Провінції і настроїв проти себе молодше покоління еліти, а оскільки він не мав рицарської, мудрої вдачі Магістра Томаса, то зовсім позбувся впевненості і спокою. Магістр не розлучився з ним, але всі ці роки якомога оберегав його від сутичок з елітою і взагалі дедалі рідше використовував для публічних виступів, а більше в канцелярії та в Архіві. Ось цей чоловік, який нічим себе не зганьбив, але якого не любили, чи, швидше, розлюбили і якого явно облишило щастя, став раптом, через хворобу свого Магістра, на чолі *Vicus Lusorum* і, якщо б йому справді довелося керувати щорічною Грою, в ті дні опинився б на найвиднішому місці в усій Провінції. Впоратися з цим великим завданням він міг би тільки тоді, якби йому виявили довір'я більшість гравців у бісер чи принаймні репетиторів, а такого довір'я він, на жаль, не мав. От і вийшло, що цього разу *Ludus sollemnis* стала для Вальдцеля великим випробуванням, майже катастрофою.

Тільки за день до початку свята було офіційно оголошено, що Магістр тяжко захворів і не може керувати Грою. Нам не відомо, чи не звелів сам хворий Магістр відтягти це повідомлення; можливо, він до останньої миті сподівався зібратись на силі і все ж таки очолити Гру. Але можливо також, що він був уже надто хворий, щоб плекати таку надію, і що "тінь" зробила помилку, до останньої хвилини приховуючи від Касталії, яке становище склалося у Вальдцелі. А втім, і тут ще можна сперечатися, чи справді ця затримка була помилкою. Безперечно, вона була зроблена з добрими намірами — щоб наперед не затьмарювати свята й не відстрашувати шанувальників Магістра Томаса, які могли б не приїхати. І якби все йшло добре, якби між

вальдцельською громадою гравців і Бертрамом існувала згода, то "тінь" — і це дуже ймовірно — стала б справжнім заступником і відсутність Магістра була б майже непомітна. Дарма робити ще якісь припущення з цього приводу; ми лише вважали за потрібне відзначити, що Бертрам не конче був нездарою чи тим паче негідником, як вважала тоді вальдцельська громадська думка. Він був далеко більше жертвою, ніж винуватцем.

Як і щороку, на велику Гру почали з'їздитися гості. Одні з них ні про що й гадки не мали, другі були стурбовані станом Магістра Гри і сповнені сумних передчуттів щодо самого свята. Вальдцель і довколишні селища роїлися людьми, керівництво Ордену і Виховна Колегія прибули майже в повному складі, приїхали святково настроєні гості з віддалених місцевостей країни і зза кордону, в готелях не лишилося жодного вільного місця. Як завжди, свято почалося ввечері напередодні офіційного відкриття годиною медитації, під час якої, тількино вдарили в дзвони, всі поринули в глибоке побожне мовчання. Вранці прозвучали перші музичні виступи і була оголошена перша частина Гри, а також медитація на обидві музичні теми цієї частини. Бертрам у святковому уборі Магістра Гри тримався з гідністю й добре володів собою, тільки був дуже блідий і, здавалося, з дня на день покірніше сприймав свою долю, все більше виснажувався й страждав, а наприкінці справді став схожим на тінь. Уже другого дня пішла чутка, що стан Магістра Томаса погіршився й життя його в небезпеці, і того ж таки вечора серед взаємничених то тут, то там почалися розмови про хворого Магістра та його "тінь", що поволі склалися в легенду. За цією легендою, яка виникла в найвужчому колі репетиторів Vicus Lusorum, Магістр і хотів, і міг узяти на себе керівництво Грою, але, щоб потішити шанолубство Бертрама, передав йому це почесне завдання. А тепер, коли виявилось, що Бертрам не здатен впоратися із своїм високим обов'язком і Гра може всіх розчарувати, хворий Магістр, усвідомлюючи свою відповідальність за Гру й за невдачу "тіні", відчуває потребу самому спокутувати чужі помилки; якраз через це, а не через щось інше, так раптово погіршилося його здоров'я й підскочила температура. Звичайно, це був не єдиний варіант легенди, але він виник серед еліти й виразно показував, що ця еліта, шанолубне молоде покоління, вважало ситуацію трагічною і не хотіло приймати ніякого її пом'якшення, замаскування й прикрашення. Пошана до Магістра й неприязнь до його "тіні" взаємно врівноважувалися, Бертрамові бажали невдачі й провалу, хоч спокутувати їх довелося б Магістрові. Через день з'явилися поголоски, що Магістр покликав до своєї постелі заступника та двох найстарших з еліти й попросив їх берегти мир і не ставити під загрозу свято, а ще через день — що він продиктував свою останню волю і сказав Виховній Колегії, кого б він хотів бачити своїм наступником; називали навіть кілька імен. Разом із звісткою про те, що здоров'я Магістра дедалі погіршується, ходило багато різних чуток, і в святковій залі, а так само в готелях, з дня на день падав настрій, хоч ніхто не дозволяв собі покинути Вальдцель, не дочекавшись закінчення Гри. Темна, тяжка хмара нависла над усією врочистістю, яка, проте, зовні відбувалася в узвичаєній формі, але притаманних цьому святу радості й піднесення, яких усі сподівалися, майже не відчувалось, і коли в передостанній день

Гри творець її, Магістр Томас, навіки заплющив очі, Колегії не вдалося запобігти поширенню звістки і, хоч як дивно, багато учасників сприйняли з полегшенням таке розв'язання заплутаної ситуації. Учні Гри, а особливо еліта, хоч не мали дозволу до кінця *Ludus sollemnis* ані одягати трауру, ані порушувати бодай чимось суворовизначеного правилами порядку Гри з чергуванням ігрових дій і медитації, останній акт урочистості і святковий день одностайно провели як день жалоби по дорогому небіжчикові, оточивши перевтомленого, змученого безсонням, з припухлими очима, блідого Бертрама, що виконував далі свої службові обов'язки, атмосферою крижаної самоти.

Йозеф Кнехт, хоч він через Тегуляріуса ще підтримував жваві зв'язки з елітою і як досвідчений гравець гостро відчував усі ці течії та настрої, всетаки не піддався їм, а, починаючи з четвертого чи п'ятого дня, навіть заборонив Фріцові турбувати себе звістками про Магістрову хворобу; він добре розумів і відчував, яка трагедія нависла над святом, з глибоким занепокоєнням і сумом думав про Магістра і з дедалі більшою неприязню, але, і з співчуттям про його "тінь", наче приречену померти разом зі своїм володарем, проте стійко, твердо опирався всіляким впливам справжніх чи вигаданих звісток, був надзвичайно зосереджений, радісно віддавався вправам і плинові чудово побудованої Гри й пережив свято, незважаючи на всі прикрощі й невдачі, з щирим піднесенням. "Тінь" Магістра, Бертрам, що за звичаєм мав наостанці ще й приймати вітальників та членів Колегії, був звільнений від цього обов'язку, традиційний День Радості студентів Гри також скасували. Зразу ж після закінчення музичного фіналу свята Колегія повідомила про смерть Магістра, і у *Vicus Lusorum* почалися дні жалоби, яких дотримувався і Йозеф Кнехт, що жив у готелі. Похорон Магістра Томаса, пам'ять якого глибоко шанують ще й досі, відбувся із властивою для Касталії скромністю. Бертрам, "тінь" Магістра, останнім зусиллям волі довів свою важку роль до кінця. Розуміючи своє становище, він попросив відпустки й помандрував у гори.

У Селищі Гри, та й у всьому Вальдцелі, запанувала жалоба. З покійним Магістром, мабуть, ніхто не підтримував близьких, виразно товариських стосунків, але вищість, чистота й шляхетність його натури разом з мудрістю і винятковим відчуттям форми зробили з нього такого правителя і представника Касталії, які в ній, власне, засновані на цілком демократичних засадах, траплялися не часто. Ним можна було пишатися. Далекий нібито від будьяких пристрастей, від почуттів любові й дружби, він тим більше міг бути взірцем для молодого покоління еліти, а гідність та княжа постава, через яку він, до речі, дістав собі ласкавоіронічне прізвисько "його вельможність", з часом забезпечили йому, незважаючи на запеклий опір декого, особливе становище у Верховній Раді й на засіданнях Виховної Колегії. Звичайно, у Вальдцелі жваво обговорювали, ким його замінять на високій посаді Магістра Гри, а особливо палкі суперечки на цю тему провадила еліта. Після відставки і від'їзду Бертрама, падіння якого так домагалася і врешті домоглося це коло, еліта, проголосувавши, тимчасово розділила обов'язки Магістра між трьома особами, — тобто тільки ті обов'язки, що стосувалися внутрішніх справ *Vicus Lusorum*, а не офіційних у Виховній Колегії. За

традицією, посада Магістра не могла залишатися вільною довше як три тижні. В тих випадках, коли Магістр, що помер чи пішов у відставку, мав уже визначеного наступника, в якого не було суперників, посаду його займали зразу ж, після першого засідання Колегії. Та цього разу справа начебто мала бути затяжною.

Під час жалоби Йозеф Кнехт випадково завів мову з своїм приятелем про щойно закінчену Гру і про те, як дивно й сумно вона відбувалася.

— Цей заступник Бертрам, — сказав Кнехт, — непогано довів до кінця свою справу, тобто намагався грати роль справжнього Магістра, але, як на мій погляд, зробив ще й щось багато більше: приніс себе в жертву цій *Lucius sollemnis* як своєму останньому і найурочистішому офіційному обов'язкові. Ви були суворі, навіть жорстокі до нього, могли врятувати свято і Бертрама, але не врятували, хоч не мені судити про це, ви, мабуть, мали свої причини. Але тепер, коли ви домоглися свого і бідолаха Бертрам пішов у відставку, ви повинні бути великодушними. Коли він повернеться після відпустки, треба піти йому назустріч і показати, що ви оцінили його жертву.

Тегуляріус похитав головою.

— Ми її оцінили і прийняли, — сказав він. — Тобі випало щастя бути цього року гостем, безстороннім учасником Гри, тому ти, мабуть, не міг пильно до всього придивитися. Ні, Йозефе, в нас уже не буде нагоди виявляти якісь почуття до Бертрама. Він знає, що його жертва була необхідною, і не пробуватиме вернутися назад.

Аж тепер Кнехт цілком зрозумів його й зажурено замовк. Авжеж, він справді пережив ці святкові дні не як учасник Гри і товариш тим, хто її влаштовував, а таки як гість, і тому тільки тепер він збагнув, у чому ж, власне, полягала Бертрамова жертва. Досі Бертрам здавався йому шанобливцем, що впав під тягарем завдання, яке перевищувало його спроможності, і тепер змушений відмовитись від усіх своїх шанобливих задумів і забути, що він колись був "тінню" Магістра й керівником однієї щорічної Гри. Аж тепер, почувши останні слова свого приятеля, він, раптово зацікавившись, зрозумів, що судді Бертрама засудили його і він не повернеться. Йому дозволили довести Гру до кінця й допомагали якраз стільки, щоб не вийшло ганьби, але допомагали не задля Бертрама, а задля Вальдцеля.

Посада "тіні" вимагала не тільки цілковитого довір'я Магістра — його Бертрам мав, — але й не меншого довір'я еліти, а цього він, на жаль, так і не домогся. Коли б він зробив помилку, ієрархія не стала б на його захист, як стала б на захист його володаря, якого він наслідував. І оскільки колишні товариші не визнали його, ніякий авторитет уже не міг його врятувати, а ті товариші, репетитори, стали його суддями. Вони були невблаганні, й "тіні" судилося загинути. Справді, Бертрам уже не повернувся зі своєї мандрівки в гори, і через якийсь час пішла чутка, що він зірвався зі скелі й розбився. Більше про нього ніхто ніколи не згадував.

Тим часом у Селище Гри щодня з'являлися вищі й найвищі службовці з керівництва Ордену й Виховної Колегії, і раз по раз когонебудь з еліти та службовців канцелярії Магістра Гри викликали на бесіду; про зміст цих бесід тільки серед самої еліти ходили

різні поголоски. Не раз викликали і Йозефа Кнехта: першого разу двоє добродіїв з керівництва Ордену, другого — Магістр філології, потім пан Дюбуа, далі ще два Магістри. Тегуляріус, якого теж кілька разів викликали на такі бесіди, був у піднесеному настрої і все жартував з приводу цього конклаву, як він казав. Йозеф уже під час свята помітив, як ослабли його колишні тісні зв'язки з елітою, а тепер, коли почав засідати "конклав", відчув це ще виразніше. І не тільки тому, що він жив у готелі, як чужий, і що члени Виховної Колегії ставилися до нього як до рівного; сама еліта, коло репетиторів, прийняла його не з довірою, як товариша, а з глузливою ввічливістю чи принаймні з настороженим холодком, вона відійшла від нього вже тоді, як його послали до Маріафельса, і це було правильно й природно: той, хто ступив крок від волі до служби, від студентства чи репетиторства до ієрархії, був уже не товаришем, він міг стати начальником і бонзою, не належав більше до еліти й мусив знати, що вона тим часом ставитиметься до нього критично. Так було з кожним, хто опинявся в його становищі. Але тепер він відчував цей відхід, цей холодок особливо гостро, поперше, тому, що еліта, осиротівши й чекаючи призначення нового Магістра Гри, згуртувалася особливо тісно й зайняла оборонну позицію, а подруге, тому, що її рішучість і завзятість тількино так твердо виявилась у випадку з "тінню" Магістра Томаса Бертрамом.

Одного вечора до готелю прибіг надзвичайно схвильований Тегуляріус, знайшов Йозефа, затяг його до порожньої кімнати, зачинив двері й вигукнув: — Йозефе! Йозефе! Боже мій, як я раніше не здогадався! Я мав би знати про це, та й не важко було здогадатися... Ох, у мене голова йде обертом, я сам не знаю, радіти мені чи ні.

І він, що найкраще знав усі новини Селища Гри, квапливо розповів; більше ніж імовірно, навіть майже напевне, Йозефа Кнехта виберуть Магістром Гри в бісер. Відомо, що ще позавчора на обговоренні у вузькому колі зняли кандидатуру старшого Архіваріуса, якого багато хто вважав безсумнівним наступником Магістра Томаса, а з трьох кандидатів еліти, імена яких під час бесід досі називали першими, начебто жодного не підтримали ні Магістри, ні керівництво Ордену. А за Кнехта вже висловилися два члени керівництва й пан Дюбуа, і до них треба додати вагомий голос старого Магістра музики, якого — це напевне відомо — останніми днями відвідало кілька Магістрів.

— Йозефе, вони зроблять тебе Магістром! — ще раз схвильовано вигукнув він, але друг затулив йому рота долонею.

Першої хвилини Йозеф, мабуть, був спантеличений і збентежений цим припущенням не менше, ніж Фріц, воно здалося йому зовсім неймовірним, та коли Тегуляріус почав розповідати йому, що кажуть у Селищі Гри про "конклав", він збагнув, що таке припущення має підстави. Навіть більше: у серці в нього ворухнулося щось схоже на підтвердження його, ніби якесь почуття, що він був певний і сподівався цього, що такий вибір правильний і природний. Отже, він затулив Фріцові рота долонею, докірливо, суворо, як чужий, глянув на нього, наче раптом між ними пролягла велика відстань, і сказав: — Не треба так багато говорити, амісе, я не хочу знати цих пліток.

Іди до своїх товаришів.

Тегуляріус, хоч йому хотілося ще багато чого сказати, зацікавився від того погляду: на нього дивилася нова, ще не відома йому людина. Він побілів і вийшов. Згодом він розповідав, що тієї миті він сприйняв диво¹вижну незворушність і холодність Кнехта як удар і образу, як ляпас, як зраду їхньої давньої дружби і близьких стосунків, як незрозуміле наголошення на своєму майбутньому високому становищі й завчасну демонстрацію його. І аж дорогою — а йшов він справді як набитий — йому відкрився сенс того незабутнього погляду, чужого, величного, але й страдницького погляду, і він зрозумів, що його друг сприйняв високу відзнаку, яка випала на його долю, не з гордістю, а з покорюю. Він пригадав, розповідав Тегуляріус, як задумливо дивився Йозеф Кнехт і яке співчуття бриніло в його голосі, коли він недавно розпитував про Бертрама та його самопожертву. Ніби він сам мав намір, як та "тінь", пожертвувати собою, піти в небуття — таким гордим і приниженим водночас, величним і покірним, самотнім, готовим скоритися долі було тоді його обличчя, наче вже неживе, а витесане на пам'ятнику всім Магістрам, що будьколи жили в Касталії. "Іди до своїх товаришів", — сказав він йому. Отже, він від тієї миті, коли вперше почув про своє нове звання, не міг уже лишатися таким самим, дивився на світ іншими очима, не був товаришем і ніколи більше не буде.

Кнехт, мабуть, і сам міг би здогадатися про своє призначення, це останнє і найвище своє покликання, чи принаймні міг би вважати його за ймовірне, а все ж таки воно вразило, навіть злякало його, як і всі попередні. Міг же подумати про таку можливість, казав він собі згодом і всміхався, згадуючи завзятого Тегуляріуса, який, хоч спочатку й не сподівався таких наслідків, а проте за кілька днів до остаточного вирішення й оголошення вибору виснував і провістив його. Справді, ніщо не промовляло проти вибору Йозефа до Виховної Колегії, хіба що його молодість: більшість його попередників діставали цю високу посаду у віці від сорока п'яти до п'ятдесяти років, а Йозефові не було ще й сорока. Але закону, що забороняв би таке раннє призначення, не існувало.

І ось коли Фріц здивував приятеля наслідками своїх спостережень і комбінацій, спостережень досвідченого члена еліти, який до найменших дрібниць знає складний механізм маленької вальдцельської громади, Кнехт зразу збагнув, що той має рацію, зразу зрозумів і прийняв свій вибір, свою долю, але першою його реакцією на цю звістку були слова, сказані приятелеві: "Я не хочу знати цих пліток. Іди до своїх товаришів". Тількино Фріц, збентежений і майже ображений, пішов, Йозеф пошукав місця для медитації, щоб впорядкувати свої думки, і медитація його відштовхувалась від одного спогаду, який тоді саме стояв у нього перед очима. Порожній клас, голі стіни, фортепіано, крізь вікно ллється прохолоднорадісне світло, а в дверях з'являється гарний, привітний чоловік, уже літній, сивий, з ясним обличчям, сповненим доброти й гідності; сам він, Йозеф, малий гімназист, зляканий, але й щасливий, чекав у класі на Магістра музики й тепер уперше побачив його, Превелебного, Магістра з легендарної Провінції елітарних шкіл і Магістрів, який прийшов показати йому, що таке музика, і

який потім крок за кроком уводив його в свою Провінцію, в своє царство, в еліту і в Орден. І ось тепер він, Йозеф, став його колегою і братом, а Магістр відклав свою чарівну паличку, чи своє берло, і обернувся в привітну, мовчазну, й далі добру, й далі шановну, й далі таємничу стару людину, яка своїм поглядом і прикладом осяватиме все життя Йозефа і яка завжди буде вища за нього на одне покоління, на кілька щаблів життя, незмірно вища за нього своєю гідністю і водночас скромністю, майстерністю і таємничістю, але завжди буде його патроном і взірцем, завжди лагідно вестиме його а собою, як світило, що сходить і заходить, веде за собою своїх братів. поки Йозеф несвідомо віддавався потокові породжених у душі картин і образів, що звичайно, схожі на сни, з'являються під час першого відпруження, з них вирізнилися і надовше затримались перед його зором два образи чи символи, дві параболи. В одній із них Кнехт, іще хлопець, різними переходами йде за Магістром, а той веде його, і щоразу, коли він обертається і Йозеф бачить його обличчя, стає старіший, мовчазніший, сповнений ще більшої гідності, помалу наближаючись до ідеалу вічної мудрості й гідності, тим часом як він, Йозеф Кнехт, віддано й слухняно йде за своїм взірцем, а проте залишається таким самим хлопцем, то соромлячись цього, то ніби радіючи цьому, навіть відчуваючи якесь майже вперте задоволення. А друга картина була ось яка: сцена в музичному класі, коли старий входить до хлопця, і все це повторюється знову й знову, без кінця. Магістр і хлопець ідуть один за одним, наче їх тягне на дротині якийсь механізм, і часом уже не можна розрізнити, хто веде, а хто йде за ним, старий чи молодий. То здається, що молодий слухається і шанує старого, його авторитет і гідність, то, навпаки, старий поспішає за образом молодості, який швидко лине ледь поперед нього, за самим початком, за веселістю, служить їй і обожнює її. І поки Йозеф спостерігав цей безглуздомудрий сонколоверть, він сам відчував себе то тим старим, то хлопцем, був то шанувальником, то тим, кого шанують, то проводарем, то тим, кого ведуть, і в цьому нечіткому, змінному плинні враз настала мить, коли він був ними обома водночас, і Магістром, і учнем, або навіть стояв над ними обома, був тим, хто все це влаштував, вигадав, керівником і глядачем цієї коловерті, даремної гонитви наввипередки старого й молодого, яку він, залежно від своїх почуттів, то уповільнював, то шалено прискорював. І раптом із цієї картини постала нова, вже більше символ, ніж сон, більше умовивід, ніж образ, справді швидше не картина, а умовивід: ця безглуздомудра гонитва по колу Магістра й учня, це залицяння мудрості до молодості, молодості до мудрості, ця нескінченна, натхненна гра була символом Касталії, взагалі грою життя, що вічно тече в своїй роздвоєності між старістю і молодістю, між днем і ніччю, між Ян та Інъ. Звідси, зі світу образів, Кнехт знайшов шлях до заспокоєння і повернувся після тривалого самозаглиблення підбадьорений і повеселілий.

Коли через кілька днів його викликало до себе керівництво Ордену, він пішов туди зі спокійним серцем. Члени Колегії потисли йому руку, обняли його, і він прийняв це братське вітання поважно, з гідністю. Ніщо не затьмарювало його почуттів, йому повідомили про те, що його призначено Магістром Гри, і звеліли через два дні з'явитися для вступу На посаду і складання присяги до святкової зали, тієї самої зали,

де ще недавно заступник покійного Магістра, схожий на пишно оздоблену жертвовну тварину, керував гнітючою врочистістю. День, що лишився до вступу на посаду, належало за традицією присвятити пильному вивченню формули присяги і "Малого статуту Магістрів" у супроводі ритуальних медитацій, під керівництвом і наглядом двох членів Колегії; цього разу ними були канцлер Ордену і Magister mathematicae.[44] Під час обіднього відпочинку цього вкрай напруженого дня в пам'яті Йозефа зринула яскрава згадка про те, як його приймали до Ордену і як його готував, до цього Магістр музики. Щоправда, тепер церемонія прийому вводила його не через широку браму в лоно великої громади, як щороку сотні інших касталійців: цього разу його пропускали крізь вушко голки до найвищого і найвужчого кола, до кола Магістрів. Згодом Кнехт признався старому Магістрові музики, що в той день посиленого самоконтролю йому не давала спокою одна думка, смішна, химерна: він боявся тієї миті, коли хтось із Магістрів натякне йому, яким незвичайно молодим він дістає найвище звання, йому не легко було погамувати цей страх, цю подитячому марнославну думку, бажання, якби хтось натякнув на його вік, сказати: "То дайте мені спокійно постаршати, я ніколи не домагався цього підвищення". Але подальший самоконтроль показав йому, що підсвідомо він був не такий уже й далекий від думки про це призначення і навіть хотів його; він признався собі в цьому, збагнув і поборов марнославство своєї думки, і справді ні того дня, ні згодом ніхто з колег не згадував про його вік.

Але тим завзятіше обговорювали й критикували вибір нового Магістра серед кола, з якого вийшов сам Кнехт. Явних супротивників він не мав, проте мав конкурентів, і серед них кількох старших за себе, а крім того, це коло взагалі не мало наміру схвалити такий вибір інакше, як після боротьби й перевірки чи принаймні після дуже пильного й прискіпливого спостереження. Вступ на посаду і перші місяці праці майже завжди для нового Магістра стають шляхом через чистилище.

Зі вступу на посаду Магістра не роблять офіційного свята, крім Виховної Колегії та керівництва Ордену, в церемонії беруть участь тільки старші учні, кандидати й службовці того відділу, який отримує нового Магістра. Під час урочистості у святковій залі Магістр Гри складає присягу, потім приймає від Колегії ознаки своєї посади — кілька ключів і печаток, і уповноважений керівництва Ордену надягає на нього убір: святкову накидку, в якій Магістр має виступати під час найбільших свят, насамперед під час щорічної Гри. Хоч цей акт відбувається без людських юрм і легкого сп'яніння, як громадянські свята, хоч він за природою своєю суворіший і стриманіший, проте, мабуть, уже сама присутність на ньому в повному складі членів двох найвищих Колегій надає йому незвичайної ваги. Маленька республіка гравців у бісер дістає нового володаря, що має очолити й представляти її у Виховній Колегії, а це небуденна, рідкісна подія; може, школярі й молодші студенти ще не усвідомлюють її значення і бачать у ній тільки церемонію і втіху для ока, проте решта учасників розуміють її вагу, бо вони зрослися з своєю громадою, стали духовно близькими їй, а тому сприймають цей акт як подію в своєму власному житті. Цього разу він був не такий радісний, як завжди, на нього кинула тінь не тільки смерть попереднього Магістра й жалоба по

ньому, а й моторошний настрій цьогорічної Гри і трагедія заступника Магістра, Бертрама.

Убирали нового Магістра уповноважений Ордену і старший Архіваріус Гри, вони разом підняли святкову накидку й огорнули нею плечі Йозефа. Коротку врочисту промову виголосив *Magister grammaticae*,^[45] що викладав класичну філологію в Койпергаймі, потім призначений елітою представник Вальдцеля передав Кнехтові ключі й печатки, а біля органа всі побачили старого, сивого Магістра музики. Він приїхав на урочистість, щоб побачити, як убиратимуть його улюбленця, і несподіваною своєю появою піднести йому настрій, а може, й дати якусь пораду. Найбільше старому хотілося самому зіграти святкову мелодію, але таке напруження було вже понад його силу, тому він поступився місцем органістові Селища Гри, проте стояв позад нього й перегортав ноти. Радісно всміхаючись, дивився він на Йозефа, бачив, як той прийняв убір і ключі, проказав присягу, а тоді звернувся з промовою до своїх майбутніх колег, службовців та учнів. Ніколи ще старий Магістр не відчував такої любові до цього хлопця Йозефа, ніколи так не тішився ним, як тепер, коли він уже майже перестав бути Йозефом, а зробився чимось іншим — тільки носієм убору і звання, коштовним каменем у короні, стовпом у будові ієрархії. Але поговорити на самоті зі своїм Йозефом він зміг лише кілька хвилин. Він поквапився суворо, хоч обличчя його осявала ясна усмішка, викласти свою науку новому Магістрові: — Гляди, щоб ти витримав перші тричотири тижні, вони будуть для тебе найтяжчі. Завжди пам'ятай про головне, пропущені деталі тепер не мають великого значення. Ти повинен всього себе присвятити еліті, решти не бери близько до серця. Тобі пришлють двох помічників. Один із них — знавець йоги Александр, я говорив із ним, уважно прислухайся до його слів, він свою справу знає. Тобі тепер найперше потрібна непохитна віра в те, що члени Виховної Колегії зробили правильно, ввівши тебе в своє коло. Покладайся на них, покладайся на людей, яких тобі пришлють на допомогу, сліпо покладайся на свої власні сили. А до еліти стався з веселою, завжди чуйною недовірою, нічого іншого вона від тебе й не чекає. Ти переможеш, Йозефе, я знаю.

З більшістю своїх нових функцій Кнехт був добре обізнаний, бо йому вже доводилося прислуговувати й допомагати попередньому Магістрові; найважливішою з них було керівництво курсами Гри, починаючи від учнівських, початкових, канікулярних та призначених для гостей і кінчаючи вправами, лекціями й семінарами для еліти. До цих обов'язків, за винятком останнього, кожен новий Магістр цілком підготовлений, але є й інші, яких він ніколи не мав нагоди виконувати і які через це завдають йому великого клопоту й коштують великих зусиль. Так було і з Йозефом. Він волів би найперше всю свою силу віддати саме цим новим обов'язкам, які, власне, й були обов'язками Магістра: праці у Виховній Колегії, співробітництву Ради Магістрів з керівництвом Ордену, представництву Гри в бісер і *Vicus Lusogum* у Виховній Колегії. Він прагнув якнайшвидше ознайомитися з цим аспектом своєї діяльності і таким чином позбавити його грізного відтінку невідомості; найбільше йому хотілося б тепер на кілька тижнів лишитись на самоті й віддатися пильному вивченню статуту, всіх

формальностей, протоколів засідань тощо.

Він знав, що для довідок і порад у цій галузі до його послуг був, крім пана Дюбуа, ще й найкращий знавець і вчитель касталійських форм і традицій, герольд керівництва Ордену, який, хоч сам і не був Магістром, отже, стояв на щабель нижче, проте організував усі засідання Виховної Колегії і стежив за виконанням усіх правил і звичаїв, наче головний церемоніймейстер при дворі в князя. Як би Йозефові хотілося попросити поради в того розумного, досвідченого, незбагненого у своїй вишуканій ввічливості чоловіка, що кілька днів тому врочисто одягав на нього шати! Та аби ж той жив у Вальдцелі, а не в Гірсланді, куди все ж таки треба було півдня добиратися. Як би йому хотілося хоч ненадовго втекти в Монтпорт і попросити старого Магістра музики, щоб той познайомив його з цими речами. Але про це годі було й думати, Магістр не мав права на такі приватні, студентські бажання. Перші тижні йому довелося ревно й самовіддано братися саме до тих обов'язків, про які він раніше гадав, що з ними не важко буде впоратися. Кожна мить його робочого дня, кожна хвилина його роздумів про своє становище підтверджувала те, що він бачив під час святкової Гри на прикладі Бертрама, якого рідна громада, еліта, кинула напризволяще на посаді Магістра і який боровся ніби в безповітряному просторі, аж поки задихнувся, те, про що він тоді здогадувався, про що казав йому старий Магістр музики в день його вступу на посаду: треба найперше всю свою увагу звернути на еліту, на репетиторів, на вищі курси студентів, на семінарські справи й на особисті стосунки з кандидатами. Архів він міг доручити Архіваріусові, початкові курси — будьякому вчителю, кореспонденцію — секретарям, і великих недоробок тут не було б. А еліту не можна було ні на мить спускати з ока, він мусив присвятити їй усього себе до останку, накинути їй себе, зробити незамінним, переконати її, що його вміння цінні, а наміри чисті, піддобритися до неї, здобути її прихильність і, врешті, перемогти, помірявшись силою з кожним кандидатом, який захотів би цього, а таких кандидатів не бракувало. При цьому деякі обставини, що їх він раніше вважав не дуже сприятливими, а саме його довга відсутність у Вальдцелі і розлука з елітою, де він знов став майже homo novus¹, теж допомогли йому. Навіть його дружба з Тегуляріусом виявилась корисною. Тегуляріус, дотепний, хворобливий аутсайдер, явно був нездатний робити кар'єру й зовсім позбавлений шанобства, а тому, якби новий Магістр і вирізнив його зпосеред усіх, це не зачепило б їхніх інтересів. А проте найважливіше Кнехтові треба було робити самому, щоб, вивчивши цей найвищий, найжвавіший, найнеспокійніший і найвразливіший прошарок гравців, проникнути в нього і приборкати його, як їздець породистого коня. Бо в кожній касталійській інституції, не тільки у Грі в бісер, еліта кандидатів, званих також репетиторами, які вже здобули освіту, але ще провадять вільні студії, ще не перебувають на службі у Виховній Колегії чи в Ордені, — властиво, її найкоштовніший набуток, її резерв, її цвіт і майбутнє, і всюди, не лише в Селищі Гри, ці сміливі обранці з молодого покоління ставляться до нових учителів і начальників холодно й критично, виявляють своєму новому керівникові якраз стільки ввічливості й покори, скільки від них вимагають, і авторитет 1 Новою людиною (лат.). серед них

треба здобувати особистим прикладом, цілковитою самопосвятою, аж тоді вони визнають Магістра й добровільно скоряться його владі.

Кнехт узявся до цього завдання без остраху, але дивувався, що воно таке важке, і поки він його виконував, поки вигравав цю вкрай напружену, навіть виснажливу гру, решта обов'язків і справ, які його раніше непокоїли, самі відступили на задній план і, здавалося, не вимагали від нього такої уваги. Він признався одному своєму колезі, що на першому пленарному засіданні Виховної Колегії, на яке він прибув експресом і з якого вернувся так само експресом, він сидів наче вві сні і потім уже ні разу в думках не повертався до нього, такий був поглинутий працею з елітою. Навіть під час обговорення доповіді, хоч тема його цікавила й хоч він не без тривоги очікував свого першого виступу у Виховній Колегії, Кнехт кілька разів ловив себе на тому, що його думки були не тут, не серед колег та їхніх дебатів, а у Вальдцелі, в аудиторії Архіву з пофарбованими в блакитний колір стінами, де він що три дні провадив семінар з діалектики всього з п'ятьма слухачами і де кожна година вимагала від нього більшого напруження і більших зусиль, ніж цілий день звичайної праці, хоч такий день теж був не легкий і від різних обов'язків ніде було дітися, бо до Кнехта, як його й попереджав старий Магістр музики, Колегія на перший час поставила "погонича", що контролював його робочий день година за годиною, радив, як краще розподілити обов'язки, і оберігав його від односторонніх захоплень і від цілковитого виснаження. Кнехт був йому вдячний, а ще більше — другому посланцеві керівництва Ордену, славетному вчителеві медитації. Звався він Александром. Він дбав про те, щоб завантажений до краю Кнехт тричі на день знаходив час для "малих" чи "коротких" вправ з медитації і щоб кожна така вправа була витримана до хвилини. З обома ними — і з "погоничем", і з орденським "споглядачем" — він мусив щодня, зразу після закінчення вечірньої медитації, підбити підсумки свого робочого дня, відзначити всі успіхи й невдачі, "послухати свій пульс", як казали учителі медитації, тобто оцінити й перевірити самого себе, своє сьогоднішнє становище, своє самопочуття, розподіл своїх сил, свої надії й турботи, об'єктивно поглянути на свій минулий робочий день, не залишаючи на завтра нічого невирішеного.

Тим часом як репетитори, хто з симпатією, а хто з войовничою настороженістю, приглядалися до величезної праці свого Магістра й не пропускали жодної нагоди влаштувати йому невеличкий іспит на витривалість, терплячість і винахідливість, то підбадьорюючи його в цій праці, то намагаючись загальмувати її, навколо Тегуляріуса утворилася фатальна порожнеча. Він, правда, розумів, що Кнехт не може тепер приділяти йому увагу, гаяти на нього час, думати й турбуватися про нього, але не здатен був поставитись до цього тверезо і спокійно, змиритися з таким раптовим і начебто цілковитим забуттям. Йому здавалося, що Йозеф з дня на день робився чужіший, а тут ще й у товаришів з'явилась якась недовіра, вони майже перестали озиватися до нього. І не дивно: хоч Тегуляріус не міг справді стати на дорозі шанолубцям, усе ж таки він не був безстороннім і користувався прихильністю нового Магістра. Все це Кнехт, мабуть, добре усвідомлював, і одне з його невідкладних завдань

полягало саме в тому, щоб разом з усім особистим і приватним вилучити зі свого життя на якийсь час і цю дружбу. Але зробив він це, як потім признався Тегуляріусові, не свідомо й зумисне, а просто зовсім забув про свого приятеля, настільки обернувшись у якесь знаряддя, що такі приватні речі, як дружба, стали для нього неможливими, і якщо денебудь, скажімо, на тому семінарі для п'ятьох слухачів, перед ним з'являлася постать Фріца, то це був для нього не Тегуляріус, не приятель, не знайомий, не якась певна особа, а член еліти, студент, чи, правильніше, кандидат, або ж репетитор, якась частка його праці, його завдання, солдат із того загону, який він мав вимуштрувати і разом з яким перемогти. Фріцові аж стало моторошно, коли він уперше почув новий голос Магістра: вловивши його погляд, він переконався, що ця відчуженість і об'єктивність була не вдавана, а щира, страхітлива, що цей чоловік, який звертався до нього так діловито і ввічливо, водночас не спускаючи з ока жодного ходу його думки, — вже не його приятель Йозеф, а тільки вчитель і екзаменатор, тільки Магістр Гри, який замкнувся в колі своїх суворих обов'язків, ніби в оболонці з блискучої поливи, обпаленої на вогні й застиглої на ньому. Між іншим, з Тегуляріусом під час цих гарячих тижнів трапився один невеличкий інцидент. Змучений безсонням і всім пережитим, він на тому малому семінарі спалахнув і допустився нетактовності — не до Магістра, а до одного свого колеги, який роздратував його своїм глузливым тоном. Кнехт помітив це, помітив також, який Тегуляріус знервований, і мовчки, одним порухом пальця втихомирив його, а потім, після семінару, прислав до нього свого вчителя медитації, щоб той трохи заспокоїв бідолашу. Тегуляріус, який довгі тижні почував себе забутим і відштовхнутим, сприйняв цю турботу як вияв уваги Магістра до нього особисто, першу ознаку того, що між ними знов зароджується дружба, і радо скористався з допомоги вчителя медитації. Насправді ж Кнехт майже не усвідомлював, про кого саме він піклувався, він діяв тільки як Магістр і вихователь: помітив роздратованість і нестриманість одного репетитора і зразу ж зреагував на неї, жодної миті не роздумуючи про те, хто той репетитор і який він має стосунок до нього самого. І коли через кілька місяців друг нагадав йому про цю сцену й розповів, як тоді його втішив і підбадьорив такий вияв уваги, Йозеф Кнехт, що зовсім забув про випадок на семінарі, промовчав, щоб не розчаровувати Фріца.

Нарешті мети досягнуто і битву виграно. То була велика робота — перемогти еліту, змучити її муштрою, загнуждати шанолюбців, прихилити на свій бік нерішучих і сподобатись гордовитим; але тепер цю роботу зроблено, кандидати Селища Гри визнали свого Магістра й скорилися йому, все раптом пішло легко, наче досі бракувало тільки однієї краплі, щоб наповнилась посудина. "Погонич" опрацював разом з Кнехтом останній план робочого дня, висловив йому схвалення Виховної Колегії і поїхав, а за ним і вчитель медитації Александр. Замість масажу, Кнехт знов почав виходити вранці на прогулянку, про якісь студії або читання поки що, правда, не могло бути й мови, але перед сном йому іноді вдавалося трохи пограти на фортепіано. Під час наступної своєї появи у Виховній Колегії Кнехт виразно відчув, хоч ніхто про це й слова не сказав, що в очах колег він витримав випробування і тепер вони вважають його за рівного. Після

запеклої, самовідданої боротьби за своє визнання Кнехт тепер наче прокинувся, наче охолов і протверезів, побачив, що опинився в самому серці Касталії, на найвищому щаблі ієрархії, і навдивовижу розважно, майже розчаровано усвідомив, що й цим дуже розрідженим повітрям можна дихати, але сам він, хоч, правда, дихає тепер ним так, немов ніякого іншого й не знав ніколи, зовсім змінився. То був наслідок суворого випробування, що вистудило Кнехтове серце так, як ще не вистуджувала жодна праця, жодне напруження.

Визнання елітою свого володаря цього разу відбулося поособливому. Відчувши, що опір припинився і з'явилися перші паростки довіри та згоди, Кнехт вирішив, що найтяжче лишилося позаду й час вибирати собі заступника. І справді, тепер, після здобутої нарешті перемоги, коли на зміну нелюдському напруженню прийшла відносна воля, йому найбільше був потрібен такий помічник, на якого можна було б скласти частину свого тягаря; немало Магістрів уже впало саме на цьому відтинку свого шляху. Кнехт не скористався правом вибирати собі "тінь", а попросив репетиторів призначити йому заступника на свій розсуд. Еліта, яка ще перебувала під враженням Бертрамової долі, дуже уважно поставилась до його прохання і після кількох нарад і таємних голосувань запропонувала Магістрові в заступники одного зі своїх найкращих людей, якого до Кнехтового призначення зараховували до найімовірніших кандидатів на посаду Магістра.

Справді, найтяжче лишилося позаду. Кнехт знов виходив уранці на прогулянку і грав вечорами, знав, що згодом можна буде дозволити собі й щось почитати, поновити дружні стосунки з Тегуляріусом і врядигоди листуватися з Ферромонте, інколи в нього випадатиме півдня вільного або й невеличка відпустка для подорожі. А проте всі ці втіхи дістануться комусь іншому, не колишньому Йозефові, що вважав себе вправним гравцем у бісер і непоганим касталійцем, але не мав ніякого уявлення про суть касталійського устрою, жив наївним егоїстом, подитячому безтурботним, весь поринувши у свої приватні зацікавлення, вільний від будьякої відповідальності. Якимось він пригадав глузливі, застережливі слова Магістра Томаса, які почув від нього, коли висловив йому своє бажання ще якийсь час віддаватися вільним студіям: "Якийсь час — а скільки саме? Ти ще говориш, як студент, Йозефе". Це було кілька років тому, він вислухав Магістра з подивом, з глибокою шанобою, і йому навіть стало трохи моторошно від такої надлюдської бездоганності й самодисципліни, він відчув, що Касталія хоче захопити і його самого, всмоктати в себе і, може, зробити з нього колись такогот Магістра Томаса, володаря і служника в одній особі, досконале знаряддя. А тепер він стоїть на тому місці, де тоді стояв Магістр Томас, і, розмовляючи з котримось зі своїх репетиторів, з котримось із цих розумних, рафінованих гравців і аматорів вільних студій, ретельних і гордовитих принципів бачить у ньому інший, дивовижний і прекрасний, давно вже перейдений світ, так само, як колись Магістр Томас бачив у ньому дивовижний студентський світ.

НА ПОСАДІ

Якщо вступ на посаду поки що, здавалося, приніс Магістрові більше втрат, ніж

здобутків, поглинувши майже всі його сили і все особисте життя, поклавши край усім звичкам і всім улюбленим справам, лишивши в серці холодну тишу, а в голові — ніби запаморочення після великого нервового напруження, то тепер настав час відпочити, освоїтися з новим становищем і вжитися в нього, підсумувати нові спостереження й переживання. Найбільшим із них, після недавно виграної битви, була дружна, заснована на взаємному довір'ї праця з елітою. Радячись зі своєю "тінню", працюючи з Фріцом Тегуляріусом, якого він на пробу взяв до себе помічником для листування, помалу вивчаючи, перевіряючи й доповнюючи відгуки та інші нотатки про учнів і колег, залишені його попередником, Кнехт швидко, з дедалі більшою любов'ю зжився з елітою, яку, здавалось йому, він так добре знав, але суть якої, а так само й своєрідність Селища Гри та його ролі в касталійському житті, у всій своїй реальності відкрилася йому аж тепер. Щоправда, він довгі роки сам був членом еліти й одним із репетиторів, мешканцем цього близького музам, але й шанобливого Селища Гри у Вальдцелі і почував себе його невід'ємною часткою. А тепер він уже був не просто якоюсь часткою, не просто жив у близьких взаєминах із цією громадою, а й почував себе її мозком, свідомістю й сумлінням, не тільки переживав разом з нею всі її поривання і її долю, але й керував нею, відповідав за неї. В урочисту хвилину, на випуску вчителів Гри для початківців, він висловився про це так: "Касталія — маленька, особлива держава, а наше *Vicus Lusogum* — держава всередині цієї держави, маленька, але давня й горда республіка, так само впорядкована й наділена такими самими правами, як інші її сестри, проте дужча й вища у своїй самосвідомості завдяки близькій спорідненості з музами і, можна сказати, священному характерові своєї діяльності. Бо наше почесне завдання — берегти справжні святощі Касталії, її неповторну таємницю і символ — Гру в бісер. Касталія виховує чудових музикантів, істориків мистецтва, філологів, математиків та інших учених. Кожен касталійський заклад і кожен касталієць повинен мати тільки дві мети, два ідеали: у своїй галузі досягти досконалості й зберегти свій фах і самого себе живим і пружним завдяки постійному зв'язку і щирій дружбі з усіма іншими дисциплінами. Цей другий ідеал — думка про внутрішню єдність усіх духовних зусиль людини, думка про універсальність — найповніше виявився в нашій шляхетній Грі. Може, для фізика, історика музики чи якогось іншого вченого сувора, аскетична відмова від усього, що стоїть поза його фахом, від думки про універсальну освіту інколи буває і корисна, сприяє тимчасовим досягненням у рамках однієї дисципліни, проте ми, гравці в бісер, не маємо права бути такими обмеженими й самовдоволеними, бо наше завдання — плекати ідею *universitas litterarum* і її найвищий вияв — шляхетну Гру, рятувати її від схильності окремих дисциплін вважати себе самодостатніми. Але як можна рятувати те, що саме не хоче бути врятованим? Хіба ми можемо присилувати археолога, педагога, астронома або що не скніти в глухих стінах свого фаху, а невтомно відчиняти вікна в інші дисципліни? Ми не доб'ємося цього ніякими наказами чи впровадженнями Гри в бісер як обов'язкового предмета вже в шкільні програми, не допоможе й нагадування про те, яку мету ставили перед цією Грою наші попередники. Є тільки один спосіб довести, що наша Гра й ми самі необхідні: завжди тримати на

високому рівні все наше духовне життя, чуйно схоплювати й засвоювати кожне нове наукове досягнення, кожен напрямок, кожну проблему і з думкою про єдність надавати нашій універсальності, нашій шляхетній, але й небезпечній Грі все нової форми, такої гарної, такої переконливої і принадної, так чудово грати в свою Гру, щоб найсуворіший дослідник і найпильніший фахівець знов і знов відчував її поклик, її звабу й красу. Уявімо собі на хвилину, що ми, гравці в бісер, працювали б якийсь час із меншим запалом, курси Гри для початківців стали б нудніші й поверховіші, в Іграх вищого ступеня вчені фахівці вже не добачали б пульсу життя, духовної актуальності й цікавості, наші щорічні Ігри за другим чи третім разом здалися б гостям неживими й старомодними, порожньою церемонією, безглуздим пережитком минулого — як швидко загинула б тоді Гра і ми разом з нею! Уже й тепер Гра в бісер не стоїть на тій осяйній висоті, на якій вона стояла одне людське покоління тому, коли щорічна Гра тривала не один чи два, а три або й чотири тижні і була найбільшою подією року не тільки для Касталії, а й для цілої країни. Нині на нашу щорічну Гру ще приїздить представник уряду, але часто вже як знуджений гість, присилають на неї своїх посланців і деякі міста й громади, проте після закінчення свята ці представники світської влади не раз уже ввічливо давали нам на здогад, що свято триває надто довго, а тому чимало міст не можуть прислати своїх представників і що, може, варто або дуже скоротити його, або надалі влаштовувати тільки раз на два чи три роки. Що ж, такого розвитку подій, чи, скоріше, такого занепаду, ми не здатні зупинити. І дуже можливо, що скоро в світі взагалі вже не розумітимуть нашої Гри, а свято ми будемо влаштовувати раз на п'ять чи на десять років або й узагалі не влаштовуватимем. Але чого ми можемо й повинні не допустити, то це дискредитації і знецінення Гри на її власній батьківщині, в Педагогічній Провінції. Тут наша боротьба не безнадійна, ми здобуємо все нові й нові перемоги. Щодня ми бачимо, як молодих учнів еліти, що досить байдуже записувалися на курс Гри й закінчували його непогано, але й без великого запалу, раптом захоплює дух Гри, її інтелектуальні можливості, її шляхетні традиції, її надзвичайна сила, і вони стають нашими палкими прихильниками та прибічниками. І щороку під час *Ludus sollemnis* ми бачимо в себе славетних учених, що, як нам відомо, протягом року, роблячи свою корисну працю, дивляться на нас, гравців у бісер, згорда й посилають нашій інституції не найкращі побажання, але наша врочиста Гра чарами свого мистецтва дедалі дужче захоплює, скоряє їх, дає їм полегкість, підносить їхній дух, відмолоджує й окрилює їх, і врешті вони, зміцнілі душею і зворушені, майже присоромлені, покидають нас зі словами подяки. Пригляньмося на мить до тих засобів, які ми маємо, щоб виконати своє завдання, і ми побачимо величезний, чудовий, добре впорядкований апарат і його осереддя й серце — Архів Гри, яким усі ми щогодини вдячно користуємося і якому всі, від Магістра й Архіваріуса до останнього помічника, повинні служити. Найцінніше ж і найживотворніше в нашій інституції — давній касталійський принцип добору найкращих, еліти. Школи Касталії вибирають найкращих учнів з усієї країни й дають їм освіту. Так само й ми в Селищі Гри намагаємося вибрати найкращих зпоміж здібних до

Гри, утримати їх у себе, дати їм якомога ширшу освіту. Ми беремо на свої курси й семінари сотні слухачів, багато їх не доводить навчання до кінця, але з найкращих ми виходимо справжніх гравців, які помистецькому володіють Грою, і всі ви знаєте, що в нашому мистецтві, як і в кожному іншому, немає межі для зросту, що кожен із нас, коли він уже потрапив до еліти, ціле життя працюватиме над подальшим розвитком, удосконаленням, поглибленням себе самого й нашого мистецтва, байдуже, належить він до службовців Гри чи ні. Інколи нам кажуть, що наша еліта — велика розкіш, і не слід, мовляв, виховувати більше елітних гравців, ніж потрібно для того, щоб завжди була наготові добра заміна на кожную посаду. Але, поперше, інституція службовців Гри існує не заради себе самої, а подруге, далеко не кожен гравець може бути службовцем, як, скажімо, не кожен добрий філолог може бути вчителем. Принаймні ми, службовці Гри, добре знаємо й відчуваємо, що репетитори — не просто наш резерв обдарованих і досвідчених гравців, з якого ми заповнюємо свої прогалини і отримуємо своїх наступників. Я б навіть сказав, що це — тільки другорядна функція еліти, хоч перед людьми необізнаними з касталійськими справами ми й наголошуємо на ній, коли мова заходить про сенс і право на існування нашої інституції. Ні, репетитори — це не тільки майбутні Магістри, керівники курсів, службовці Архіву, вони потрібні й самі собою, їхній невеличкий загін — справжній осередок і майбутнє Гри в бісер; саме їм, цим кільком десяткам сердець і голів, наша Гра завдячує свій розвиток, свою життєздатність і свої успіхи, саме в них відбуваються її діалоги з духом часу й окремими науками. Тільки тут нашу Гру грають посправжньому, повноцінно, правильно, самовіддано, тільки тут, в еліті, вона стала самоціллю й священнодійством, звільнилася від аматорства і вченого марнославства, від пихи й від забобонів. Від вас, вальдцельських репетиторів, залежить майбутнє Гри. Бо якщо вона — серце й найзаповітніша суть Касталії, то ви — найзаповітніша й найживіша її частина, ви, можна сказати, — сіль Педагогічної Провінції, її дух, її живе джерело. Не треба боятися, що вас стане надто багато, що ваш запал надто великий, а захоплення чудовою Грою надто ревне; хай запал буде ще більший, хай та ревність виявляється ще яскравіше! Для вас, так само як і для всіх касталійців, властиво, існує тільки одна небезпека, перед якою ми всі щоденно повинні бути насторожі. Ідея нашої Провінції та Ордену ґрунтується на двох принципах: на об'єктивності, любові до правди в наукових студіях і на плеканні медитативної мудрості й гармонії. Тримати обидва принципи в рівнозві означає для нас бути мудрими й гідними нашого Ордену. Ми любимо науки, кожен свою, а проте знаємо, що відданість науці не завжди може вберегти людину від корисливості, розбещеності й дріб'язковості, історія знає повно прикладів цього, і образ доктора Фауста — літературна популяризація цієї небезпеки. В інші сторіччя шукали рятунку в поєднанні інтелекту й релігії, досліду й аскези, їхньою *universitas litterarum* керувала теологія. Ми ж намагаємося перемогти звіра в собі і диявола, що гніздиться в кожній науці, медитацією і багатоступеневою йогівською практикою. Але ви знаєте не гірше за мене, що й Гра в бісер таїть у собі диявола, вона може звабити нас до порожньої віртуозності, до самовдоволення, мистецького марнославства, до

шанолюбства, до бажання здобути владу над іншими і тим самим до зловживання тією владою. Тому нам, крім інтелектуального, потрібне ще й інше виховання, тому ми скорилися моїралі Ордену: не для того, щоб наше активне духовне життя перетворити в мрійливе, душевно вегетативне, а навпаки, щоб бути здатними до високих духовних досягнень. Нам не треба тікати з *vita activa* у *vita contemplativa*[46] чи навпаки, ми повинні завжди перебувати в дорозі між ними й почувати себе вдома і там, і там, брати участь у кожному з них".

Ми навели Кнехтові слова, записані майже однаково і збережені багатьма учнями, бо в них дуже яскраво виявились його погляди на свою службу, принаймні в перші роки його перебування на посаді Магістра. Про те, що він був видатним педагогом (між іншим, спершу це його самого дивувало), свідчить хоча б велика кількість записів його лекцій, які дійшли до нас. З самого початку висока посада принесла Йозефові несподіване, дивовижне відкриття: навчати було йому дуже легко й дуже радісно. Він не думав, що так вийде, бо досі ніколи не мріяв про педагогічну діяльність. Щоправда, як кожному членові еліти, йому в останні студентські роки інколи доручали на короткий час читати лекції: то, заміняючи когось, він читав курс Гри різних ступенів, то ще частіше виконував роль асистента на таких курсах, але тоді для нього воля вибору наукових студій і цілковита зосередженість на предметі своїх наукових зацікавлень були такі дорогі й так багато важили, що він, хоч став уже добрим педагогом і користувався любов'ю серед своїх учнів, дивився на ці доручення швидше як на небажану перешкоду. І, нарешті, в бенедиктинському монастирі він також провадив курси, проте вони й самі собою мали невелике значення, а ще менше для нього самого: там навчання в отця Якоба і спілкування з ним зробило все інше другорядним. На той час йому найдужче хотілося бути добрим учнем, вбирати в себе все, що йому давалося, і поглиблювати свою освіту. Тепер учень став учителем і як учитель насамперед упорався з величезним завданням, що постало перед ним зразу після вступу на посаду: переїг у боротьбі за свій авторитет і за цілковиту тотожність особи й посади. При цьому він зробив два відкриття: поперше, відкрив для себе, як радісно передавати духовні надбання іншому інтелектові і бачити, що вони там набирають зовсім нових форм і зовсім поновому променяються, тобто як радісно навчати, а подруге, відкрив, як радісно боротися з індивідуальністю студента й учня, здобувати авторитет і духовне керівництво й користуватися ним, тобто як радісно виховувати. Він ніколи не відділяв одне від другого і, поки був Магістром, не тільки підготував багато добрих і дуже добрих гравців у бісер, а й особистим прикладом, закликком, суворою терплячістю, силою своєї вдачі розвинув у більшої частини своїх учнів усе найкраще, на що вони були здатні.

Дозволимо собі забігти наперед і згадаємо про один характерний досвід, який він набув при цьому. Перший час свого перебування на службі він мав справу тільки з елітою, з найвищим прошарком своїх учнів, зі студентами й репетиторами, кожен з яких був уже добрим гравцем у бісер, не раз такого самого віку, як і він. І тільки згодом, упевнившись, що вже здобув еліту, він почав повільно й обережно, з року в рік

менше й менше віддавати їй сили й часу, аж поки врешті настала пора, коли він, бувало, міг майже зовсім полишити її на своїх довірених співробітників. Процес цей тривав роки, і з кожним роком Кнехт переходив зі своїми лекціями, курсами і вправами до все нижчих, молодших груп учнів, і нарешті дійшло навіть до того, що він — а *Magister Ludi* робив це дуже рідко — кілька разів особисто прочитав початковий курс для наймолодших, тобто для школярів, іще не студентів. І тоді він виявив, що чим молодші й непідготованіші були його учні, тим більшу радість давала йому робота з ними. Інколи йому було просто неприємно й досить важко вертатися від цих молодих і наймолодших до студентів чи навіть до еліти. Часом йому хотілося піти ще далі назад і спробувати свою силу серед іще молодших школярів, серед тих, яким іще взагалі не читали ніяких курсів і яких не знайомили з Грою; він хотів би, наприклад, трохи попрацювати в Ешгольці або в якійсь, іншій підготовчій школі, навчаючи маленьких хлопців латини, співів чи алгебри, тобто там, де інтелектуальний рівень іще багато нижчий, ніж на початковому курсі Гри в бісер, — зате учні в нього були б ще чистіші душею, ще краще піддавалися б навчанню й вихованню, і навчання й виховання утворювали б там ще міцнішу, неподільну цілість. Протягом двох останніх років свого перебування на посаді Магістра він у листах двічі називав себе шкільним учителем, нагадуючи цим, що вислів "*Magister Ludi*", який уже для багатьох поколінь означав тільки "*Магістр Гри*", спочатку був просто титулом шкільного вчителя.

Про здійснення цих бажань він, звичайно, навіть не заводив мови, тільки мріяв про це, як холодного, сірого зимового дня людина мріє про блакитне літнє небо. Для Кнехта були вже закриті всі шляхи, обов'язки йому визначала посада, та оскільки вона здебільшого не диктувала, як саме їх треба виконувати, залишала йому тух відносну волю, він з роками, спочатку, мабуть зовсім несвідомо, переніс свої зацікавлення на виховання, в першу чергу наймолодших із приступних йому вікових груп. Що старший він ставав, то дужче вабила його до себе молодь. Принаймні сьогодні ми можемо це сказати. Воднораз навіть прискіпливому спостерігачеві важко було б виявити в його службових діях якесь дилетантство чи сваволю. До того ж посада Магістра змушувала його раз по раз вертатися до еліти; навіть у ті часи, коли він майже цілком передав семінари й Архів своїм помічникам і "тіні", такі довготривалі справи, як, наприклад, щорічні змагання або готування публічної Гри, спонукали його підтримувати жвавий щоденний зв'язок з елітою. Якимось він жартома сказав своєму другові Фріцові: "Бували володарі, що ціле своє життя страждали від нещасливої любові до своїх підданців. Серцем вони тяжіли до селян, пастухів, ремісників, учителів і учнів, але бачили їх дуже рідко, бо завжди були оточені міністрами й офіцерами, що, наче муром, відгороджували їх від народу. Отак і Магістрові: він тяжіє до людей, а бачить тільки колег, він хотів би побути з учнями й дітьми, а бачить лише вчених і еліту".

Але ми забігли далеко вперед, вернімося до перших років перебування Кнехта на посаді Магістра. Налагодивши бажані стосунки з елітою, він мусив насамперед як добрий, але чуйний господар забезпечити собі підтримку службовців Архіву, треба було також вивчити канцелярію і визначити її місце в загальній структурі, крім того,

безперервно надходила силасиленна кореспонденції, а засідання й циркуляри Виховної Колегії весь час закликали його до виконання все нових обов'язків і розв'язання все нових завдань, зрозуміти сенс і черговість яких новачкові було нелегко. Часто йшлося про питання, в яких були зацікавлені окремі факультети Педагогічної Провінції, схильні й позаздрити один одному, наприклад, про питання компетенції, і тільки згодом з дедалі більшим захватом він пізнав таємну й могутню силу Ордену, цієї живої душі касталійської держави і чуйного сторожа її ладу.

Так минали місяці, сповнені напруженої праці, і в Кнехтових думках не знаходилося місця для Тегуляріуса, він тільки напівсвідомо давав йому різні доручення, щоб уберегти його від надмірного дозвілля. Фріц утратив товариша, бо той раптом піднявся на інший щабель, став найвищим начальником, до якого він уже не мав доступу як до приватної особи, його тепер треба було слухатись і звертатись до нього на "ви" і "превелебний". А проте всі доручення Магістра він приймав як турботу й ознаку особистої уваги. Почасти завдяки підвищенню друга і вкрай схвильованому настроєві всієї еліти, а почасти через ті доручення, йому, примхливому самітникові, передавалося загальне збудження, і він відчув, настільки, наскільки був здатен відчутти, приплив енергії; в усякому разі, він витримував цілковиту зміну становища краще, ніж сподівався тієї миті, коли Кнехт, у відповідь на звістку про своє призначення Магістром, відіслав його від себе. Крім того, у Фріца вистачило розуму й серця, щоб зрозуміти чи принаймні здогадатися, яке величезне напруження, який тяжкий іспит доводиться витримувати тепер його другові; він бачив, що той, ніби охоплений полум'ям, вигоряє зсередини, і, мабуть, переживав усі його тривоги гостріше за нього самого. Він не шкодував сили, щоб добре виконати всі завдання Магістра, і якщо й жалкував колинебудь посправжньому, що через свою кваліфікацію не може посісти відповідальну посаду, якщо й сприймав це як свою ваду, то саме тепер, коли так хотів стати в пригоді обохнюваному другові як помічник, як службовець, як "тінь".

Букові ліси над Вальдцелем уже почали рудіти, коли одного дня Кнехт, узявши з собою невеличку книжку, вийшов у магістерський садок біля свого помешкання, в той гарненький садок, який покійний Магістр Томас так любив і, немов Горацій, часто сам обробляв, у той садок, священне місце відпочинку й самозаглиблення Магістра, який колись здавався Кнехтові і всім учням та студентам чарівним острівцем муз, таким собі Тускуланумом,[47] і в який він, відколи сам став Магістром і господарем його, так рідко навідувався, майже ніколи не проводив там свого дозвілля. І тепер він також вийшов туди лише на чверть години після обіду, дозволив собі тільки трохи пройтися поміж більшими й меншими кущами, де його попередник посадив кілька вічнозелених південних рослин. Потім він переніс легеньке плетене крісло на сонце, бо в затінку було вже холодно, сів у нього й розгорнув принесену з собою книжку. То був "Кишеньковий календар Магістра Гри", який років сімдесят чи вісімдесят тому склав тодішній Магістр Гри Людвіг Вассермалер і яким відтоді з певними, продиктованими часом виправленнями, скороченнями й доповненнями забезпечують кожного з його наступників. Цей календар був задуманий як *va demesum*[48] для Магістрів, особливо

ще не досвідчених, на перші роки їхньої служби: він з тижня в тиждень, впродовж цілого року, перераховував їхні обов'язки, часом тільки називаючи їх, а часом і докладно описуючи, даючи поради, як краще з ними впоратися. Кнехт знайшов сторінку на цей тиждень і уважно прочитав її. Не виявивши там нічого несподіваного чи особливого, він наприкінці побачив такі рядки: "Помалу починай зосереджувати свої думки на майбутній щорічній Грі. Тобі може здатися, що ще рано, надто рано. А проте я раджу: якщо в тебе немає ще в голові готового плану, хай віднині не мине жодного тижня чи хоча б місяця без того, щоб ти не подумав про майбутню Гру. Занотуй свої ідеї, використовуй кожні свої вільні півгодини для того, щоб проглянути якусь класичну партію, бери її з собою також, як їхатимеш у службові відрядження. Готуйся, але не пробуй вимучити з себе добру ідею, а частіше думай про те, що через кілька місяців на тебе чекає чудове, святкове завдання, для якого тобі треба набратися сили й відповідно настроїти себе".

Слова ці написав десь три покоління тому мудрий старий чоловік, знавець своєї справи, між іншим, у той час, коли Гра формально досягла своєї вершини; їй тоді властива була вишуканість і пишна орнаментика, як, скажімо, в добу пізньої готики чи рококо в архітектурі й декоративному мистецтві, і приблизно два десятиріччя вона справді скидалася на гру в скляні намистини, порожню, кокетливу, з якимось штучним блиском, на пустотливу розвагу, щедро оздоблену всілякими витребеньками, на манірний танець, часом навіть на хитромудрі викрутаси найвигадливішого ритмічного візерунка. Були гравці, що вбачали в тодішньому стилі втрачений чарівний ключ, а були й такі, що вважали його перевантаженим зовнішніми оздобами, декадентським і немужнім. Отож один із митців і творців тодішнього стилю й склав календар для Магістрів, повний зичливих, мудрих порад і застережень. Коли Йозеф Кнехт вдруге і втретє уважно перечитав слова Магістра Людвіга, серце в нього радісно тьохнуло, і його опанував настрій, який, здавалось йому, досі був у нього тільки один раз і ніколи більше не повертався; він пригадав, коли це трапилось — під час медитації перед його вступом на посаду, йому тоді уявилося чудесне змагання Магістра музики і Йозефа, Магістра й початківця, старості й молодості. Ці слова написав старий, навіть дуже старий чоловік: "Хай віднині не мине жодного тижня" і "Не пробуй вимучити з себе добру ідею". Той чоловік років двадцять, а може, й багато більше займав високу посаду Магістра Гри, в ту ласу До Гри добу рококо він, певне, боровся з дуже розбещеною і самовпевненою елітою, створив понад двадцять блискучих щорічних Ігор, що тоді тривали ще по чотири тижні, й сам керував ними, старий чоловік, для якого щорічний обов'язок komponувати велику публічну Гру давно вже, мабуть, був не тільки великою честю й радістю, але й ще більшим тягарем, важкою працею, завданням, на виконання якого доводилось настроювати себе, намовляти, трохи підохочувати. Кнехт відчув не тільки вдячність і пошану до цього мудрого, досвідченого радника — адже календар старого Магістра не раз уже ставав йому в пригоді, — а й Радісну, навіть веселу й пустотливу зверхність, зверхність молодості над старістю. Бо з усіх завдань Магістра Гри в бісер, що лягли тягарем на його плечі, все ж таки це найменше його турбувало:

він не уявляв собі, що можна забути, своєчасно не подумати про щорічну Гру, що можна братися до цього завдання без радості, не зосередившись на ньому, що в нього може не вистачити заповзятості чи, ще гірше, вигадки. Ні, Кнехт, що в останні місяці іноді здавався собі досить старим, цієї хвилини відчув себе молодим і дужим. Але він не міг довго віддаватися цьому чудовому почуттю, не міг натішитись ним до кінця: чверть години, приділені ним на відпочинок, минали. Проте радісне, святкове почуття не розвіялося зразу, він поніс його з собою; короткий відпочинок у магістерському садку й читання календаря всетаки щось дали йому, лишили в його душі свій слід. З нього не тільки спало напруження, поступившись місцем хвилинному, радісному відчуттю краси життя, а й у голові його визріли дві ідеї, які він зразу ж вирішив здійснити. Перша: постарівши і стомившись, він складе з себе високе звання того самого дня, коли компонування щорічної Гри здасться йому обтяжливим обов'язком і він не знатиме, яку тему для неї придумати. Друга: він негайно почне готуватися до своєї першої щорічної Гри, а товаришем і головним помічником візьме собі Тегуляріуса; друг буде радий і задоволений, а для нього самого це стане спробою надати нового імпульсу їхній пригаслій дружбі. Бо Тегуляріус не зможе знайти для цього якогось приводу чи поштовху; перший крок має зробити він, Магістр.

А для друга буде вдосталь роботи. Бо ще з маріафельських часів Кнехт виношував одну ідею Гри, яку тепер, ставши Магістром, вирішив використати для своєї першої святкової Гри. В основу побудови й вимірів цієї Гри — в цьому й полягала чудова ідея — він хотів покласти старовинну конфуціанську ритуальну схему китайської садиби з її орієнтацією на сторони світу, з брамою, стіною духів, співвідношенням і призначенням житлових та господарських будівель, з підпорядкуванням їх небесним світилам, календареві й родинному життю, з символікою і правилами планування садка. Колись, як він ще вивчав коментарі до "І цзін", міфічний лад і значимість цих правил здавались йому привабливою, милою подобою космосу й місця людини у всесвіті; він вважав також, що в цьому традиційному розташуванні садиби стародавній, народний дух навдивовижу гармонійно поєднується з абстрактновченим духом мандаринів і майстрів. Він часто й любовно, щоправда, не роблячи ніяких нотаток, вертався думкою до плану тієї Гри, аж поки вона склалася в його уяві в цілість, і тільки вступ на посаду не дав йому той план здійснити. Тепер, цієї хвилини, Кнехт твердо вирішив побудувати свою святкову Гру на цій китайській ідеї. І він зараз таки скаже Фріцові, якщо той зуміє проїнятися духом його задуму, хай береться вивчати матеріал для загальної побудови й готується перекладати її на мову Гри. Але на заваді стояла одна обставина: Тегуляріус не знав китайської мови. А вивчити її він уже не встиг би. Проте, спираючись на вказівки самого Кнехта і Східноазіатського інституту, а також з допомогою літератури, він, мабуть, зможе опанувати магічну символіку китайської садиби, адже тут справа не в філології. А все ж на це треба чимало часу, особливо такій розпещеній, не звиклій працювати щодня людині, як Фріц, тому добре було б зразу взятися до справи. Приємно вражений, Кнехт усміхнувся: отже, той обережний старий добродій, що склав календар, справді мав цілковиту рацію, Другого ж таки дня,

оскільки відвідувачів було мало І Кнехт устиг їх прийняти швидше, ніж звичайно, він викликав до себе Тегуляріуса. Той прийшов, уклонився з виразом трохи перебільшеної відданості й покори, як щоразу останнім часом при зустрічах з Кнехтом, і неабияк здивувався, коли Магістр, що став такий скупий на слова, лукаво кивнув йому й спитав: — Ти пам'ятаєш, як ми колись у студентські роки майже посварилися, коли мені не пощастило переконати тебе, що мій погляд правильний? Ішлося про значення й вартість східноазіатських студій, особливо вивчення китайської мови, і я все хотів намовити тебе також попрацювати в Східноазіатському інституті й вивчити китайську. Пригадуєш? Ну, а тепер я знов жалкую, що не зумів тоді тебе переконати. Як було б добре, коли б ти знав китайську! Ми б з тобою зробили одне прецікаве діло.

Він ще трохи подразнив друга, розпаливши його цікавість, і аж тоді висловив свою пропозицію: він, мовляв, хоче незабаром почати опрацювання щорічної Гри, і якщо Фріцові буде цікаво, хай візьме на себе основну працю, так, як було вже раз, коли Кнехт, живучи в бенедиктинському монастирі, готувався до участі в змаганні. Фріц, глибоко вражений, глянув на нього майже недовірливо; він був радісно схвильований уже самим веселіш тоном і усмішкою друга, якого він останнім часом знав тільки як володаря і Магістра. Зворушений і потішений, він сприйняв пропозицію Кнехта не тільки як велику честь і вияв довіри, а й зрозумів і оцінив справжнє значення цього гарного жесту: то була спроба воскресити їхню завмерлу дружбу, відімкнути двері, що були зачинилися. Він легко розвіяв Кнехтові сумніви щодо китайської мови і, ні хвилини не роздумуючи, заявив, що Превелебний може цілком покладатися на нього в своїй праці над майбутньою Грою.

— Гаразд, — мовив Магістр, — приймаю твою допомогу. Отже, в певні години ми знов будемо товаришами в праці і студіях, як за тих, наче вже таких давніх часів, коли ми разом опрацювали й вибороли не одну партію. Я радий, Тегуляріусе. А тепер тобі треба насамперед ознайомитися з ідеєю, на якій я хочу побудувати Гру. Ти повинен зрозуміти, що таке китайська садиба й за якими правилами її забудовують. Ти звернешся з моєю рекомендацією в Східноазіатський інститут, там тобі допоможуть. Або стривай — мені спало на думку щось інше, краще. Чи не попросити нам допомоги в Старшого Брата, самітника з Бамбукового гаю, про якого я тобі колись стільки розповідав? Може, він вважатиме, що зав'язувати стосунки з людиною, яка не знає китайської мови, буде для нього принизливо чи обтяжливо, але всетаки спробувати треба. Якщо він захоче, то зуміє зробити з тебе китаїця.

До Старшого Брата послали листа з ласкавим запрошенням завітати До Вальдцеля, в гості до Магістра Гри, оскільки той сам через службові обов'язки не може навідати його; вже на місці йому скажуть, яке до нього мають прохання. Проте китаєць не покинув Бамбукового гаю, посланець привіз від нього листа, написаного тушшю покитайському, такого змісту: "Почесно було б побачити велику людину. Але мандрівка призводить до ускладнень. Для жертви користуються двома посудинами. Великого вітає менший". Після цього Кнехт, хоч і не без деяких зусиль, намовив Фріца самого поїхати до Бамбукового гаю й попросити, щоб самітник прийняв його й дав йому

відповідні настанови. Проте його невеличка подорож виявилася марною. Самітник у гаю прийняв Тегуляріуса ввічливо, майже улесливо, але на всі його питання привітно відповідав сентенціями китайською мовою і, незважаючи на чудовий рекомендаційний лист Магістра Гри, написаний на прегарному папері, не запропонував йому лишитися. Засмучений, нічого не досягши, Фріц повернувся до Вальдцеля, привіз у подарунок Магістрові папірець, на якому був вималюваний стародавній вислів і під ним золота рибинка, а сам подався в Східноазіатський інститут, щоб спробувати щастя ще в ньому. Там Кнехтові рекомендації подіяли інакше, посланцеві Магістра всі були раді стати в пригоді, і скоро він стільки дізнався всього про свою тему, скільки можна було дізнатися, не знаючи китайської мови, й так захопився Кнехтовою ідеєю покласти в основу щорічної Гри символіку китайської садиби, що змирився з своєю невдачею в Бамбуковому гаю і забув про неї.

Коли Кнехт вислухав звіт Тегуляріуса про його невдалі відвідини Старшого Брата, а потім, лишившись на самоті, прочитав вислів і глянув на золоту рибинку, його ніби знов оточила атмосфера, що панувала в Бамбуковому гаю, він яскраво пригадав своє гостювання в дивовижного господаря гаю, шелест бамбука й легеньке постукування стеблин деревію, пригадав і свою колишню волю, дозвілля студентських років, рожевий рай юнацьких мрій. Як мужньо зумів той дивакуватий самітник відійти від світу і зберегти свою волю, як надійно ховав його від усіх тихий Бамбуковий гай, як глибоко й міцно зжився він з тією охайною, педантичною і мудрою китайщиною, що стала його другою натурою, як щільно, непроникно оточувала його день за днем, десятиріччя за десятиріччям у своєму чарівному колі мрія його життя, обертаючи його садок у Китай, його хижу в храм, його рибинку у ідолів; а його самого в мудреця! Глибоко зітхнувши, Кнехт вирвався з полону спогадів. Сам він пішов, чи, швидше, його повели іншим шляхом, і тепер завдання полягало тільки в тому, щоб просто, гідно пройти визначений йому шлях, не порівнюючи його з іншими й не звертаючи вбік. Разом з Тегуляріусом він, використовуючи кожную хвилину, склав план своєї Гри і скомпонував її, а збирати матеріали в Архіві й записувати перший і другий варіанти доручив уже самому Фріцові. Новий зміст надав їхній дружбі нового життя й нової форми, не такої, як колись, та й сама Гра, над якою вони працювали, завдяки надзвичайній, витонченій фантазії Тегуляріуса дуже змінилась і збагатилася. Фріц належав до тих вічно невдоволених, а проте невибагливих людей, що день у день невтомно, любовно, з радісним неспокоєм поправляють складений букет, накритий стіл, який усі вже вважають докінченим, і над найменшою дрібницею можуть пильно, самовіддано працювати цілий день. Віднині так було щоразу: велику публічну Гру кожного року готували двоє, і Тегуляріусові це давало подвійну втіху — він був потрібний, навіть незамінний для свого друга й Магістра в такій важливій справі, а саму публічну Гру він переживав як її співавтор, хоч і не названий, але добре відомий еліті.

Пізно восени першого року своєї служби, коли його друг ще тільки заглибився в китайські студії, Магістр одного дня, швидко переглядаючи щоденник канцелярії, натрапив на такий запис: "Прибув студент Петрус із Монтпорта, рекомендований

Магістром музики, передав приватне вітання від колишнього Магістра музики, просить надати йому житло я допустити до праці в Архіві. Влаштований у готелі для студентів". Що ж, студента з його проханням він міг спокійно полишити на працівників Архіву, це була буденна справа. Але "приватне вітання від колишнього Магістра музики" стосувалося тільки його самого. Кнехт викликав студента до себе. Той виявився мовчазним юнаком, мрійливим і водночас запальним на вигляд, що, мабуть, належав до монтпортської еліти, принаймні аудієнція в Магістра його нітрохи не збентежила. Кнехт запитав, що йому доручив передати колишній Магістр музики.

— Вітання, — відповів студент, — щире, шанобливе вітання, Превелебний, а також запрошення навідати його.

Кнехт запропонував гостеві сісти. Уважно добираючи слова, юнак повів далі: — Як я вже сказав, шановний Магістр доручив мені при нагоді передати вам вітання. А ще він натякнув, що хотів би незабаром, власне, якомога швидше, побачити вас у себе. Він запрошує вас, чи принаймні виявив таке бажання, щоб ви найближчим часом відвідали його, звичайно, якщо ви зможете поєднати ці відвідини зі службовою поїздкою і якщо вони не дуже позначатся на вашій праці. Десь таке його доручення.

Кнехт запитливо глянув на юнака: безперечно, це був один із вихованців старого Магістра. Він обережно спитав: — І доки ж ти гадаєш затриматися в нашому Архіві, *studiose*?[49]

— Якраз доти, Превелебний, доки побачу, що ви лаштуєтесь їхати в Монтпорт.

Кнехт замислився.

— Гаразд, — сказав він нарешті. — А чому ти передаєш мені те, що звелів колишній Магістр, своїми словами, а не дослівно, як, власне, належало б? Петрус вперто витримав його погляд і повільно, обережно добираючи слова, наче говорив чужою мовою, відповів: — Ніхто мені не давав доручення, Превелебний, тому я й не міг передати його дослівно. Ви знаєте мого шановного Магістра, і вам має бути відомо, що він незвичайно скромна людина; в Монтпорті розповідають, буцімто ще як він був репетитором, але серед цілої еліти вже вважався майбутнім Магістром музики, вона прозвала його "великим скромником". І ось ця його скромність, а так само й повага до старших, послужливість, делікатність і терплячість, коли він постарівся, а особливо після того, як він відмовився від посади, ще побільшали, ви, звичайно, знаєте це краще за мене. Через цю свою скромність він ніколи не дозволив би собі просити вас, Превелебний, щоб ви його відвідали, хоч би як йому хотілося цього. Ось чому, *domine*, я не мав честі отримати такого доручення, а проте повівся так, наче отримав його. Якщо я помилюся, то ви можете вважати це недійсне доручення справді недійсним.

Кнехт ледь усміхнувся.

— А як з твоєю працею в Архіві Гри? Це був тільки привід? — О ні! Мені треба записати там кілька кодів, отже, незабаром я однаково мусив би скористатися з вашої гостинності. Але мені здалося, що краще буде, як я трохи покваплюся.

— Дуже добре, — кивнув головою Магістр, знов споважнівши. — А можна запитати, чим викликана така поквапливість? На мить юнак заплющив очі й наморщив чоло,

наче його боляче вразило запитання. Тоді знову вступився допитливим, поюнацькому критичним поглядом у Магістра.

— На це запитання немає відповіді, хіба що ви захочете поставити його точніше.

— Так я й зроблю, — мовив Кнехт. — Отже, Магістр почуває себе погано? Стан його небезпечний? Хоч Кнехт вимовив ці слова надзвичайно стримано, студент помітив, яка турбота і яка любов ховалася за його вдаваним спокоєм, і в його похмурому погляді вперше від початку їхньої розмови блиснула іскра зичливості, а голос забринів трохи привітніше й вільніше, і нарешті він відверто висловив те, що в нього було на серці.

— Пане Магістре, — сказав він, — не хвилюйтеся, Превелебний почуває себе непогано, він ніколи не хворів і не хворіє й досі, хоч, звичайно, від старості став кволий. Не можна сказати, що він дуже змінився чи раптово почав швидше підупадати на силі: він, хоч і недалеко, виходить на прогулянку, щодня потроху грає і донедавна вчив грати на органі двох школярів, ще зовсім новачків, бо завжди любив опікуватись найменшими. Але кілька тижнів тому він відмовився й від цих двох останніх учнів, а це вже якийсь симптом. Я насторожився й відтоді почав трохи пильніше приглядатися до Превелебного. Дещо примусило мене замислитись, тому я й приїхав сюди. Виправдує мене хіба та обставина, що раніше я сам був учнем старого Магістра, зважусь навіть сказати, улюбленим учнем, і його наступник ось уже рік як призначив мене доглядачем чи компаньйоном до нього, доручивши мені прислуговувати йому. Це було для мене дуже приємне доручення, бо я ні до кого не відчуваю такої пошани й прихильності, як до свого старого вчителя й патрона. Це він відкрив мені таємницю музики й навчив мене служити їй, і якщо я, крім того, ще й збагнув дух і сенс нашого Ордену, досяг повної зрілості і внутрішнього ладу, то це тільки завдяки йому, це він зробив мене тим, ким я є. Я з рік уже як зовсім переселився до нього, і хоч дещо студіюю і відвідую курси, але завжди намагаюся бути готовим до його послуг, їм, граю і виходжу на прогулянку разом з ним, а вночі сплю через стіну від нього. Отак живучи поряд із ним, я можу докладно спостерігати всі стадії... ну, скажімо, його старіння, його фізичного згасання і часом чую від декого зі своїх товаришів співчутливі або й глузливі зауваження про мою чудну службу — мовляв, такий молодий хлопець став служником і супутником життя старогопрестарого чоловіка. Та вони не знають, і, крім мене, мабуть, ніхто добре не знає, яку старість даровано цьому Магістрові, як він поволі кволішає і старіється тілом, усе менше споживає їжі, все більше стомлюється від своїх невеличких прогулянок, хоч ні на що не хворіє, і як він серед тиші свого старечого віку водночас дедалі більше перетворюється в саму духовність, святобливість, гідність і простоту. І якщо в моїй ролі компаньйона чи доглядача і є якісь труднощі, то вони полягають тільки в тому, що Превелебний не бажає, щоб його обслуговували чи піклувалися про нього, він завжди хоче лише давати й не хоче брати.

— Дякую тобі, — мовив Кнехт, — я радий, що Превелебного доглядає такий відданий і вдячний учень. А тепер скажи мені нарешті чітко і ясно: оскільки ти говориш не за дорученням свого вчителя, то чому ти прохаєш мене відвідати Монтпорт? — Ви тільки що стурбовано питали про здоров'я старого Магістра музики, —

відповів юнак. — Видно, моє прохання навело вас на думку, що він хворий і що треба поквипитись, коли ви хочете встигнути ще раз побачити його. Я й справді вважаю, що треба поквипитись. Хоч мені й не здається, що дні Превелебного пораховані, але він прощається зі світом поособливному. Ось уже кілька місяців, як він зовсім відвик говорити, і якщо він завжди волів висловлюватися стисло, а не велемовно, то тепер став такий небагатослівний і тихий, що я аж боюся. Дедалі частіше трапляється, що він не відповідає на моє звертання чи запитання. Спершу я думав, що він починає недочувати, але ж бачу — ні, він чує так само добре, я не раз перевіряв. Отже, мені лишилося припустити одне: він став дуже неуважний і вже не може зосередити на чомусь увагу. Але й це мало що пояснює. Найпевніше, він уже, так би мовити, перебуває в дорозі, живе не зовсім серед нас, а все більше й більше у своєму власному світі, — наприклад, він уже віддавна майже ні до кого не ходить і майже нікого не пускає до себе, а тепер цілими днями й зовсім нікого, крім мене, не бачить. І ось відколи почалося не усамітнення, повільне відокремлення від світу, я вирішив зробити все, щоб Магістр ще раз побачив тих кількох своїх приятелів, яких, я знаю, він любив дужче, ніж інших. Якби ви, domine, відвідали його, то, безперечно, дуже потішили б свого давнього приятеля, я в цьому переконаний, і ще встигли б побачити майже ту саму людину, яку ви любили й шанували. Бо через кілька місяців або й через кілька тижнів він уже так не зрадіє, побачивши вас, можливо навіть, що він вас не впізнає чи й не помітить.

Кнехт підвівся, підійшов до вікна й трохи постояв, глибоко дихаючи й дивлячись надвір. Коли він знов обернувся до студента, той уже встав, мабуть, вважаючи, що аудієнція закінчена. Магістр подав йому руку.

— Ще раз дякую тобі, Петрусе, — сказав він. — Тобі, мабуть, відомо, що в Магістра є всілякі обов'язки. Я не можу так просто надягти капелюха й поїхати, треба всьому дати лад і багато чого зробити. Гадаю, що післязавтра я впораюся. А тобі вистачить двох днів, ти встигнеш скінчити свою працю в Архіві? Так? Ну, то я тебе покличу, коли буду готовий.

І справді, через два дні Кнехт у супроводі Петруса поїхав до Монтпорта. Коли вони зайшли до оточеного садком флігеля, де жив колишній Магістр, — гарної, тихої келії, то почули музику, що долинала з задньої кімнати, ніжну, прозору, але впевнену й дивовижно веселу музику: старий сидів і двома пальцями грав мелодію на два голоси. Кнехт зразу ж пізнав її — то була пісня для двох голосів із збірника кінця шістнадцятого сторіччя. Вони постояли, поки музика стихла, тоді Петрус гукнув Магістрові, що він повернувся і привіз із собою гостя. Старий з'явився в дверях і, замість вітання, усміхнувся їм. Ця привітна усмішка, яку всі так любили, завжди була подитячому щира, завжди світилася ласкою і добротою; минуло вже майже тридцять років, відколи Йозеф Кнехт побачив її вперше того бентежноблаженного ранку в музичному класі і відкрив, віддав своє серце цьому приязному чоловікові. Відтоді він часто бачив цю усмішку, щоразу з глибокою радістю й дивним зворушенням, і тим часом як Магістрове волосся помалу сивіло, аж поки зовсім побіліло, тим часом як

голос його тихішав, потиск руки ставав слабший, а хода важча, усмішка нітрохи не втрачала свого чару, своєї осяйної чистоти й щирості. І ось друг і учень старого Магістра пересвідчився, що променистий, чарівний поклик цього усміненого старечого обличчя, на якому блакитні очі й ніжний рум'янець з роками ставали все ясніші, був не колишній, стільки разів бачений, а ще тепліший, таємничіший, інтенсивніший. Аж тепер Кнехт зрозумів до кінця, в чому, власне, полягало прохання студента Петруса і як щедро він був винагороджений за свою поїздку, хоч думав, що тільки поступається тому наполегливому проханням.

Першому про ці свої міркування Кнехт розповів своєму приятелеві Карло Ферромонте, до якого навідався через кілька годин після свого побачення з Магістром. Карло був тоді бібліотекарем славетної монтпортської музичної бібліотеки. Саме він і передав цю розмову в одному своєму листі.

— Наш колишній Магістр музики, — сказав Кнехт, — був і твоїм учителем, ти також дуже любив його. А тепер ти його часто бачиш? — Ні, — відповів Карло, — тобто я, звичайно, бачу його і не так уже й рідко, скажімо, коли він виходить на прогулянку, а я саме повертаюся з бібліотеки, проте розмовляти з ним мені вже не доводилось кілька місяців. Він дедалі більше усамітнюється і, мабуть, важко вже витримує товариство. Раніше він призначав, бувало, вечір для таких людей, як я, колишніх своїх репетиторів, що служать у Монтпорті, але вже з рік, як ці вечори скасовано, і всі страшенно здивувалися, коли він поїхав до Вальдцеля на ваш вступ на посаду.

— Ну добре, — мовив Кнехт, — але як ти часом бачиш його, тобі не впадають в око ніякі зміни в ньому? — О так! У нього гарний вигляд, він веселий і якимось дивно променіє — ви, мабуть, це мали на увазі? Звичайно, ми всі помітили це. Він помалу занепадає на силі, але стає все веселіший. Ми звикли до цього, але вам це не могло не впасти в око.

— Його доглядач Петрус, — мовив Кнехт, — бачить його ще частіше, ніж ти, але він не зник, як ти кажеш, до цього. Він навмисне приїхав до Вальдцеля — звичайно, знайшовши переконливий привід, — щоб намовити мене відвідати старого. А якої ти думки про нього? — Про Петруса? Він дуже добрий знавець музики, але скоріше педантичної, ніж творчої натури, трохи неповороткий тугодум. Він безмежно відданий старому Магістрові музики, не пошкодував би для нього й життя. Мені здається, що служіння обожнюваному володареві й кумирові поглинає його цілком, він одержимий ним. У вас не склалося теж такого враження? — Одержимий? Так, але мені здається, що цей юнак не просто одержимий пристрастю, не просто закоханий у свого старого учителя і молиться на нього, а одержимий і зачарований справжнім, не вигаданим феноменом, який він краще бачить чи краще відчуває, ніж ви. Я розповім тобі, як мене самого вразив цей феномен. Отже, я сьогодні прийшов до старого Магістра, якого вже не бачив півроку. Після деяких натяків його доглядача я майже нічого чи таки й нічого не сподівався від цих відвідин: я просто злякався, що наш шановний учитель може нас невдовзі покинути назавжди, і поквапився сюди, щоб хоч раз іще побачити його. Коли він упізнав і привітав мене, обличчя його засвітилося, проте він нічого не сказав, тільки

вимовив моє ім'я й подав руку, і мені здалося, що й той порух, і та рука світяться, весь він, чи принаймні його очі, сиве волосся й білорожева шкіра випромінювали якесь тихе, холодне сяйво. Я сів поряд із ним, він відіслав студента самим тільки поглядом, і між нами почалася найдивовижніша розмова з усіх, у яких я будьколи брав участь. Щоправда, спершу мене бентежило й пригнічувало, навіть соромило те, що я весь час звертався до старого й про щось питав, а він відповідав мені тільки поглядом; я не міг зрозуміти, чи моя мова, мої запитання щось для нього означають, чи просто здаються йому набридливим галасом. Це мене спантеличувало, розчаровувало і стомлювало, я сам собі здавався зайвим і набридливим: хоч би що я казав Магістрові, той на все відповідав тільки усмішкою чи коротким поглядом. Навіть більше — якби ті погляди не були такими приязними й щирими, я подумав би, що старий відверто глузує з мене, з моїх розповідей і запитань, з моєї непотрібної подорожі і з моїх відвідин. Зрештою, щось таке й було в його мовчанці і в його усмішці, вони справді виражали опір і догану, але інакше, на іншому рівні й іншою мірою почуттів, ніж, скажімо, могли б виражати глузливі слова. І вже зовсім знесилівши й зазнавши цілковитої невдачі в своїх, як здавалось мені, терплячих і ввічливих спробах залучити його до розмови, я нарешті почав розуміти, що цей старий чоловік легко впорався б і не з такою, а в сто крат більшою терплячістю, наполегливістю і ввічливістю, ніж були в мене. Можливо, мої потуги тривали чверть години чи півгодини, але мені здавалося, що минуло півдня, я вже почав занепадати духом і кається, що приїхав сюди, піддаватися втомі й невдоволенню, в роті в мене пересохло. Ось він сидить переді мною, мій шановний патрон і друг, якому я завжди, відколи пам'ятаю себе, довіряв і був відданий цілим серцем і який ніколи не лишав без відповіді жодного мого слова, сидить і слухає, як я говорю, чи, може, й не слухає, цілком сховавшись за своєю променистою усмішкою, за золотою маскою, як за оборонним валом, недосяжний, приналежний до іншого світу з іншими законами. Все, що я хотів словами передати йому від себе, з нашого світу в його світ, відскакувало від нього, як морська піна від скелі. Нарешті — я вже втратив останню надію, — він пробив чарівні мури, якими оточив себе, нарешті прийшов мені на допомогу, нарешті щось сказав! Це було все, що я почув сьогодні від нього. "Ти стомлюєш себе, Йозефе", — тихо промовив він, і в голосі його я відчув зворушливу доброту й турботу, яку й ти добре знаєш у нього. І це все. "Ти стомлюєш себе, Йозефе". Наче він довго дивився, як я тяжко працюю над чимось, і надумав застерегти мене. Слова він вимовляв трохи натужно, ніби давно вже не розтуляв уст для балачки. Одночасно він поклав руку, легеньку, як пір'їна, мені на плече, пильно глянув мені у вічі і всміхнувся. Тієї миті він скорив мене. Щось від його веселої німотності, від його терплячості й спокою перейшло на мене, і раптом я серцем своїм зрозумів старого й ту зміну, яка відбувалася в ньому: він пішов від людей у німоту, від слів — у музику, від думок — до згоди з самим собою. Я збагнув, що мені судилося тут побачити, збагнув цю усмішку, збагнув, чому він весь світився: то був взірєць людини, святий, що дав мені годину побуту в своєму сяйві, а я, недолугий, хотів його залучити до розмови, ставив йому нікчемні запитання. Хвалити бога, прозріння прийшло не надто пізно. Він міг би

відіслати мене й тим самим назавжди відвернутися від мене. І я б тоді не пережив найдивовижнішого й найкращого з усього, що мені траплялося будьколи переживати.

— Отже, — задумливо мовив Ферромонте, — ви побачили в нашому колишньому Магістрові ніби святого. Добре, що я почув це саме від вас. Признаюся, що якби мені розповів про це хтось інший, я поставився б до його слів дуже й дуже недовіркою. Я, щиро казати, не вельми люблю містику, а як історик і теоретик музики педантично додержуюсь чітких категорій. Оскільки ж наша Касталія — не християнська конгрегація і не індійський чи даосійський монастир, то й залучати когось із нас до сонму святих, тобто до якоїсь чисто релігійної категорії, здається мені, просто недоречно, і якби я почув про цю канонізацію не від тебе — вибачте, не від вас, domine, — а від когось іншого, то полаяв би його за такі дивні химери. Але мені здається, що ви навряд чи збираєтесь порушувати справу про канонізацію шановного Магістра, та й у нашому Ордені не знайдеться інституції, що могла б виконати цю процедуру. Ні, не перебивайте мене, я зовсім не жартую. Ви розповіли мені про своє переживання, і я повинен признатися, що мене ваша розповідь трохи приголомшила, бо хоч я та мої монтпортські колеги й не зовсім недобачили змальованого вами феномена, проте не звернули на нього особливої уваги, просто взяли його до відома. І я думаю: в чому ж причина моєї помилки і моєї байдужості? Звичайно, те, що зміна в старому Магістрі зразу впала вам у вічі й стала для вас сенсацією, а я її ледве помітив, можна пояснити ось чим; ця зміна постала перед вами несподівано, в готовому вигляді, а переді мною відбувалася поступово, з дня на день. Той старий Магістр, якого ви бачили багато місяців тому, і той, якого побачили сьогодні, дуже відрізняються один від одного, але ми, його сусіди, майже не помічали змін у ньому, що відбувалися від зустрічі до зустрічі. Проте визнаю, що це пояснення не задовольняє мене. Перед очима в нас сталося ніби якесь чудо, і хай навіть воно відбувалося тихо й повільно, все ж таки, якби ми були об'єктивними, воно мало б дужче вразити нас, ніж вразило насправді. І тут я приходжу до причини своєї байдужості: я був зовсім не об'єктивний. Я не помітив феномена тому, що не хотів його помітити. Я помітив, як і всі, що наш Превелебний стає дедалі замкнутіший і мовчазніший, але водночас зростає і його доброзичливість, чимраз дужче, якось не поземному променію його обличчя, коли він під час зустрічі киває головою у відповідь на моє вітання. Все це я, певна річ, помічав, як і будьхто в Монтпорті. Але я не хотів побачити за цим щось більше, і не тому, що мало шанував старого Магістра, а трохи через свою неприязнь до того особливого обожнювання, до того культу, який ми спостерігаємо в студента Петруса. Ось що я остаточно з'ясував для себе, поки слухав вашу розповідь.

— Таким кружним шляхом ти з'ясував свою неприязнь до бідолашного Петруса! — засміявся Кнехт. — То що ж виходить? Я теж містик і фанатик? Теж віддаюся забороненому культові святих? Чи ти визнаєш за мною те, чого не визнаєш за студентом, а саме: що я щось побачив і пережив, не химеру й фантазію, а щось реальне, дійсне? — Звичайно, я визнаю це за вами, — повільно, задумливо мовив Карло, — ніхто не сумніватиметься щодо вашого переживання й щодо краси чи погідного

настрою старого Магістра, який здатен обдаровувати всіх такою неймовірно гарною усмішкою. Мене тільки ось що турбує: що нам робити з цим феноменом, як його назвати і як пояснити? Я говорю, наче вчитель у школі, але ми, касталійці, і є шкільні вчителі, і коли я намагаюсь якось класифікувати ваше і наше переживання, знайти йому назву, то не тому, що хочу абстрагуванням і узагальненням позбавити його реальності й краси, а тому, що волів би якнайточніше і якнайпевніше зафіксувати його, закріпити в дійсності. Коли я десь у дорозі чую, як селянин чи дитина наспівують якусь не відому мені мелодію, то для мене це також переживання, і якщо я потім пробую якнайшвидше і якнайточніше записати ту мелодію нотами, то це спроба не позбутись свого переживання, а звеличити й увічнити його.

Кнехт приязно кивнув йому головою.

— Шкода, Карло, — сказав він, — що ми тепер так рідко бачимося. Не всі друзі юнацьких років витримують іспит часу. Я прийшов розповісти тобі про старого Магістра тому, що ти тут єдиний, чия думка й тепле слово щось для мене важать. Ти вже тепер сам вирішуй, як поставитися до моєї розповіді і як назвати просвітлий стан нашого Магістра. Я був би радий, якби ти колись навідав його й трохи побув у його сьайві. Хай навіть його стан благодаті, праведності, старечої мудрості, блаженства чи як ми ще захочемо його назвати, належить до релігійних категорій, та хоч ми, касталійці, й не маємо своєї віри і церкви, все ж таки благочестя нам не чуже, якраз старий Магістр музики завжди був дуже благочестивою людиною. І оскільки в багатьох релігіях існують перекази про людей, на яких зійшла благодать, про праведних, просвітлених, оточених ореолом святості, то чому б і нашому касталійському благочестю не зацвісти колись таким цвітом? Уже пізно, мені час іти відпочивати, завтра вдосвіта я їду. Але я хоч коротко хочу розповісти тобі до кінця свою історію. Отже, після того, як він сказав: "Ти стомлюєш себе, Йозефе", мені нарешті вдалося відмовитись від своїх потуг розпочати розмову, я не тільки замовк, але й відвернув свою волю від фальшивої мети — з допомогою слова зазирнути в душу старого мовчуна, та ще й мати з цього якусь користь. І від тієї миті, коли я зрікся свого бажання й цілком поклався на старого, все пішло наче саме собою. Ти зможеш потім замінити мої вислови будьякими іншими, але тепер вислухай мене, навіть якщо тобі здається, що я висловлююсь неточно чи плутаю категорії. Я пробув у старого годину чи півтори й не можу тобі сказати, що між нами відбувалося, принаймні не було мовлено жодного слова. Я тільки відчув, після того як мій опір був зломлений, що він прийняв мене у свій спокій і в своє сьайво, нас оточили ясність і дивовижна тиша. Свідомо я не вдавався до медитації, але наша мовчазна бесіда була трохи схожа на вдалу медитацію, що робить людину щасливою, на медитацію, темою якої було життя старого Магістра. Я дивився на нього і бачив весь той шлях, який він пройшов від того дня, коли вперше зустрів мене, ще хлопчика, аж до теперішньої години. То було життя, сповнене самовідданої праці, але вільне від примусу, вільне від шанобливості й осяяне музикою. І розвивалося воно так, наче, ставши музикантом і Магістром музики, він вибрав музику як один із шляхів до найвищої мети людства, до внутрішньої волі, до чистоти, досконалості, і ніби

відтоді він нічого іншого й не робив, а тільки давав музиці все більше проникати в себе, перетворювати й очищувати себе, геть усього — від вправних, розумних пальців чембаліста й багатющої, незрівнянної пам'яті музиканта до всіх частин і органів тіла й душі, до пульсу й дихання, до снів і марень, аж поки нарешті став лише символом чи, швидше, формою вияву, персоніфікацією музики. В усякому разі, я сприймав те, що випромінювалось від старого чи, як ритмічний подих, хвилями йшло від нього до мене й назад, тільки як музику, як езотеричну музику, що стала зовсім нематеріальною, що приймала кожного, хто вступав у її чарівне коло, як багатоголоса пісня приймає в себе новий голос. Мабуть, немусикантові ця благодать відкрилася б у інших образах — астроном, можливо, побачив би себе у вигляді Місяця, що обертається навколо Землі, або філолог почув би, як до нього озивається хтось всеосяжною магічною мовою. Ну та годі, я прощаюся. Для мене ця зустріч була радісною, Карло.

Ми спинилися на цьому епізоді трохи докладніше, бо Магістр музики посідав неабияке місце в житті і в серці Кнехта; а ще нас звабила на це та обставина, що розмова Кнехта з Ферромонте збереглася у власноручному записі цього останнього, в одному з його листів. Це, безперечно, найраніша й найвірогідніше звістка про "освяння" колишнього Магістра музики, пізніше на цю тему з'явилося багато різних легенд і тлумачень.

ДВА ПОЛЮСИ

Щорічна Гра, і досі відома й часто згадувана під назвою "Китайська садиба", винагородила Кнехта і його друга за їхню працю й підтвердила, що Касталія і Виховна Колегія добре зробили, призначивши Кнехта на найвищу посаду. Вальдцель, Селище Гри й еліта знов пережили радість справжнього врочистого, на диво вдалого свята, навіть більше: давно вже щорічна Гра не була такою подією, як цього разу, коли наймолодший з Магістрів, навколо якого точилося стільки розмов, уперше мав показатися перед усією громадою й витримати іспит і коли, крім того, Вальдцель мав надолужити втрати й невдачі, яких він зазнав торік. Цього разу ніхто не лежав хворий, і святкову церемонію очолював не зляканий, пригнічений заступник, оточений крижаною неприязню і недовір'ям настороженої еліти й чесно, але без запалу підтримуваний знервованими службовцями Селища Гри. Мовчазний і неприступний, справжній первосвященик, одягнений у біле з золотом, головна фігура на святковій шахівниці символів, Магістр урочисто виконував свій і свого друга твір; випромінюючи спокій, силу й гідність, недосяжний для буденного звертання, він з'явився у святковій залі серед гурту своїх помічників і почав ритуальними жестами відкривати дію за дією своєї Гри, гарно виписуючи блискучим золотим грифелем знак за знаком на маленькій табличці перед собою, і ті знаки, тайнопис Гри, зразу ж з'являлися в сто крат збільшені на величезній дошці, прибитій на задній стіні зали, й тисячі голосів пошепки повторювали їх, оповісники голосно вигукували, телеграф передавав їх по цілій країні й по цілому світі, і коли наприкінці першої дії Магістр накреслив на табличці підсумкову формулу, а потім, не міняючи своєї величної, чудової постави, дав вказівки до медитації, відклав грифель і сів, продемонструвавши найкращу позу для

самозаглиблення, то не тільки в залі, в Селищі Гри і в Касталії, але й за її межами, в багатьох країнах світу прихильники Гри в бісер побожно посідали для тієї самої медитації і не рухалися доти, доки Магістр знов підвівся. Абстрактний і начебто позачасовий світ Гри був досить гнучкий, щоб у сотнях нюансів відгукуватися на голос, темперамент, вдачу й напрям думок особистості, а особистість досить видатною і розумною, щоб не вважати свої знахідки важливішими за недоторкану автономність Гри; помічники й партнери, вся еліта корилися, як вимуштрувані солдати, а проте здавалося, наче кожен із них, навіть якщо він тільки кланявся разом з усіма чи допомагав запинати завісу навколо заглибленого в медитацію Магістра, виконував свою власну, породжену власним натхненням Гру. А з натовпу, з людського моря, що заповнило не лише залу, але й цілий Вальдцель, з глибини тисяч душ, які слідом за Магістром здійснювали фантастичносвященний похід по безкраїх, багатовимірних просторах ідей і понять Гри, пролунав особливий акорд свята, глибокий, тремтливий, басовий дзвін, який для наймолодших членів громади лишається найкращим і чи не єдиним переживанням на світі, але й у досвідчених віртуозів Гри і критиків з еліти, у службовців Селища, що допомагають Магістрові, і навіть у самого Магістра викликає святобливий трепет.

То було величне свято, навіть посланці з зовнішнього світу відчули й визнали його красу, а чимало новачків у ці дні назавжди стали палкими прихильниками Гри. Дивно тільки прозвучали слова Йозефа Кнехта, якими він після закінчення десятиденного свята у розмові з Тегуляріусом підсумував свої враження.

— Ми можемо бути задоволені, — сказав він. — Так, Касталія і Гра чудові, майже досконалі. От тільки чи не занадто вони бездоганні, не занадто гарні, — вони такі гарні, що на них майже неможливо дивитися без страху за їхню долю. Не хочеться думати про те, що вони, як і все на світі, колись мають загинути. Але думати про це треба.

Ці слова, що дійшли до нас, змушують біографа наблизитись до найдражливішої і найтаємничішої частини свого завдання, яку він залюбки відклав би ще на певний час, щоб спершу спокійно і з приємністю, дозволеною тому, хто розповідає про ясні й однозначні явища, довести до кіпця повість про успіхи Кнехта, про його зразкове урядування й про осяйну вершину його життя. Проте нам здається, що якби ми не розпізнали й не виявили роздвоєння й полярності в душі і в житті шановного Магістра вже на тій стадії, коли їх не помічав ще ніхто, крім Тегуляріуса, то це був би прикрий недогляд, негідний теми нашої розповіді. Ми навіть вбачаємо своє завдання в тому, щоб уже тепер узяти до уваги й ствердити це протиріччя чи, краще сказати, цю завжди відчутну полярність у душі Кнехта саме як основну, найхарактернішу рису його вдачі. Звичайно, для автора, який вважав би, що життєпис касталійського Магістра можна творити тільки в дусі життя святих *ad maiorem gloriam Castaliae*,^[50] було б зовсім не важко написати повість про перебування Йозефа Кнехта на посаді Магістра, за винятком лише останніх хвилин, у вигляді суцільного переліку заслуг, досягнень і успіхів. Історикові, який дотримується тільки документованих фактів, могло б здатися, що життя й урядування жодного Магістра Гри, рахуючи й Людвіга Вассермалера з

найщасливішої для Гри і для Вальдцеля доби, не було таким бездоганним, не заслуговувало такої високої хвали, як життя й урядування Магістра Кнехта. А все ж таки це урядування мало незвичайний, сенсаційний, на погляд багатьох критиків навіть скандальний кінець, і кінець той не був несподіванкою чи нещасливим випадком, а логічно випливав з усіх його попередніх думок і вчинків, і в наше завдання входить показати, що він анітрохи не суперечить блискучим, гідним подиву досягненням і успіхам Превелебного. Кнехт був великим керманічем, який з честю носив своє високе звання, бездоганним Магістром Гри в бісер. Проте він, служачи Касталії, бачив і відчував, що її велич, її розквіт перебуває під загрозою і дедалі меншає, він жив у ній не бездумно і безтурботно, як переважна більшість його земляківкасталійців, а знав про її початок і подальшу долю, сприймав її як історичну категорію, підвладну часові, підточувану й розхитувану його невблаганною силою. Ця здатність до живого відчуття історичного процесу і це розуміння своєї власної діяльності і своєї особи як клітинки в потоці становлення й перетворення, що її той потік несе з собою і водночас вбирає в себе частку її праці, визріли в ньому й дійшли до його свідомості завдяки історичним студіям і під впливом великого отця Якоба, але перший проблиск, зародок такого розуміння з'явився в його душі багато раніше, і той, для кого особистість Йозефа Кнехта стала справді живою, хто збагнув своєрідність і сенс його життя, легко виявить у ньому цей проблиск чи зародок.

Якщо людина в один із найкращих днів у своєму житті, наприкінці своєї першої святкової Гри, після надзвичайно вдалої, переконливої маніфестації касталійського духу, сказала: "Не хочеться думати про те, що Касталія і Гра в бісер колись мають загинути, але думати про це треба", — то вона вже давно, ще не будучи втаємниченою в історію, відчувала себе приналежною до всесвіту, знала про минушість усього, що колись виникло, про сумнівність усього створеного людським духом. Вернімося до дитячих і шкільних років Кнехта, і ми натрапимо на звістку про те, що він дуже журився й хвилювався кожного разу, коли з Ешгольца зникав котрийсь із його шкільних товаришів, який розчаровував учителів і якого переводили з еліти назад у звичайну школу. Як відомо, жоден з тих виключених учнів не був особистим приятелем молодого Кнехта; не втрата приятеля, не виключення і зникнення якоїсь певної особи хвилювали й пригнічували його, сповнювали боязкою тугою. Тужив він, швидше, через те, що такі події трохи розхитували його дитячу віру в міцність касталійського ладу і в досконалість Касталії. Сам він із святобливою повагою сприймав своє покликання, і той факт, що були хлопці, яким випала велика ласка, велике щастя потрапити в школу еліти Педагогічної Провінції і які легковажно знехтували й відкинули ту ласку, вражав його, ставав для нього свідченням могутності некасталійського світу. Можливо також — доказів цьому ми не маємо, — що такі випадки породжували в серці хлопця перші сумніви в непомильності Верховної Колегії, в яку він досі свято вірив, бо та Колегія подеколи брала до Касталії і таких учнів, яких потім мусила відсилати назад. Байдуже, чи, крім усього, зародженню критичного ставлення до авторитетів сприяла ще й ця думка, але кожен випадок, коли якийсь учень еліти робив хибний крок і його відсилали

назад, Кнехт сприймав не тільки як нещастя, а й як ганьбу, як бридку пляму, що всім впадала в око, бо саме існування її було докором і за неї відповідала вся Касталія. Звідси, здається нам, і походило почуття пригніченості й розгубленості, яке опанувало учня Кнехта в таких випадках. Десь там, за межами Провінції, існував світ, людське життя, яке суперечило Касталії та її законам, не вкладалося в тутешні уявлення й розрахунки, світ, який не можна було приборкати й удосконалити. І, звичайно, Кнехт відчував, що той світ існує і в його власному серці. І в нього також були нахили, фантазії і бажання, що суперечили законам, яким він мав коритися, потяги, які йому вдалося подолати в собі тільки поступово, великим зусиллям волі. Отже, в деяких школярів ці нахили могли набрати такої сили, що ті, незважаючи на всі попередження й кару, піддавалися їм і, вилучені з елітарного касталійського світу, поверталися в той інший світ, де панують не дисципліна й дух, а природні інстинкти, у світ, який тим, хто плаче касталійські ідеали, здається то страшним пеклом, то знадливим місцем ігор та розваг. У свідомості багатьох поколінь уявлення про гріх замолоду складалося саме в цій касталійській формі. А через багато років, уже дорослим, захопившись історією, Кнехт остаточно збагнув, що історія не може виникнути без субстанції і динаміки цього гріховного світу, світу егоїзму й інстинктів, і що навіть таку досконалу формацію, як Орден, породив цей каламутний потік і колись знов її поглине. Отже, в основі всіх великих хвилювань, прагнень і струсів у житті Кнехта лежала проблема Касталії, і вона ніколи не була для нього тільки абстрактною — ніщо так глибоко не зачіпало його душі, як ця проблема, він почував себе відповідальним за долю Касталії. Він належав до тих людей, які можуть захворіти, занидіти й померти, побачивши, що улюблена, свята для них ідея, улюблена батьківщина чи громада хиріють і занепадають.

Поведімо далі нитку нашої розповіді й вернімося до перших місяців перебування Кнехта у Вальдцелі, до його останніх шкільних років і його знаменної зустрічі з вільним слухачем Десиньорі, яку ми свого часу докладно змалювали. Та зустріч палкого захисника касталійських ідеалів з мирянином Плініо стала для першого з них не тільки великим переживанням, яке довго ще озивалося в його душі, але й важливою символічною подією. Бо саме тоді учневі Кнехту накинули дуже відповідальну й дуже тяжку роль, яка дісталась йому начебто випадково, але так відповідала його натурі, що далі він уже ціле своє життя робив одне: раз по раз повертався до цієї ролі й дедалі краще вживався в неї. То була роль захисника й представника Педагогічної Провінції, яку йому років через десять знов довелося грати перед отцем Якобом і яку він потім як Магістр Гри в бісер грав до кінця свого перебування на посаді, — роль захисника й представника Ордену та його законів. Але він завжди був готовий у душі, завжди прагнув учитися в супротивника, сприяти не глухій ізоляції Касталії, відмежовуванню її від зовнішнього світу, а живому взаємозв'язку й дискусії з ним. Якщо духовне й ораторське змагання з Десиньорі було ще почасти грою, то пізніше, коли йому довелося ставати на словесний двобій з таким визначним супротивником і другом водночас, як отець Якоб, змагання це набуло для нього великої ваги, і обидва рази він

упорався зі своєю роллю, і впорався добре, багато чого навчився в тому діалозі, але й давав не менше, ніж брав, і хоч в обох випадках не переміг своїх супротивників — він з самого початку не ставив перед собою такої мети, — але домогся почесного визнання і своєї особи, і тих принципів та ідеалів, які боронив. Якби навіть диспути з ученим бенедиктинцем і не привели до практичних наслідків — до заснування напівофіційного представництва Касталії при святому престолі, — вони однаково мали б більше значення, ніж здавалося багатьом касталійцям. Завдяки дружньому змаганню з Плініо Десиньйорі й диспутам зі старим бенедиктинцем Кнехт, який ніколи близько не стикався з позакасталійським світом, здобув певні знання, чи, краще сказати, уявлення про нього, що вдавалося дуже небагатьом касталійцям. За винятком кількох років, проведених у Маріафельсі, де він, звичайно, також не міг ознайомитися із справжнім позакасталійським життям, Кнехт ніде того життя не бачив і не жив ним, хіба що тільки в ранньому дитинстві, проте завдяки Десиньйорі, завдяки отцеві Якобу й заглибленню в історію в нього склалося чітке уявлення про дійсність, яке виникло головним чином інтуїтивно й спиралося на дуже малий досвід, але ширше відкрило його серце світові, допомогло краще розуміти світ, ніж розуміла більшість Кнехтових співгромадянкасталійців, мабуть, і членів Колегії теж. Кнехт завжди був щирим, вірним касталійцем і таким лишався й надалі, проте він ніколи не забував, що Касталія — тільки частка, маленька частка світу, хай найкоштовніша й найулюбленіша.

А що означала його дружба з Фріцом Тегуляріусом, людиною тяжкої, суперечливої вдачі, витонченим митцем Гри в бісер, розпеченим і вразливим касталійцем, який не визнавав іншого світу і якому під час його короткого візиту в Маріафельс було так незатишно й погано серед неотесаних бенедиктинців, що він не міг надивуватися, як Йозеф витримав там аж два роки, бо сам він, за його словами, не витримав би й тижня? В нас були різні думки про це, деякі довелось відкинути, а деякі здалися нам слухними; всі вони торкалися одного питання: чим можна пояснити цю багаторічну дружбу, в чому полягав її сенс? Насамперед не треба забувати, що кожного разу, за винятком хіба випадку з отцем Якобом, коли Кнехт починав дружити з кимось, то не він хотів і домагався цих стосунків, не йому потрібен був друг. Він вабив до себе людей, ним захоплювалися, заздрили йому, любили його просто за благородство його натури, і на певному щаблі свого "пробудження" він сам усвідомив цей свій хист. Так було й з Тегуляріусом: в перші студентські роки він уже захоплювався Кнехтом, домагався його приязні, але той завжди тримався на певній відстані. А проте з деяких ознак ми можемо зробити висновок, що Кнехт справді любив свого друга. І ми вважаємо, що його вабило у Фріцові, викликало постійну, глибоку цікавість не саме тільки велике, незвичайне обдарування, невгамовна геніальність, чуйна до всіх касталійських проблем, а також і його вади, його хворобливість, тобто якраз те, що іншим у Тегуляріусові здавалося прикрим і часто навіть нестерпним. Цей дивакуватий чоловік був таким щирим касталійцем, весь спосіб його життя був настільки неможливий поза межами Провінції і настільки залежав від її атмосфери й високого рівня її освіти, що якби він не мав такої важкої дивакуватої вдачі, ми б його назвали простотаки

архікасталійцем. А проте цей архікасталієць погано ладнав зі своїми товаришами, вони його не дуже любили, так само як і начальники та колеги, він їм вічно заважав, обурював їх і, мабуть, давно вже пропав би без оборони й підтримки свого сміливого й розумного приятеля. Те, що називали його хворобою, було, власне, його вадою, хибою його вдачі і виявлялося в непокірності, глибокій неповазі до ієрархії, яскраво індивідуалістичних поглядах і способі життя; він скорявся узвичаєним правилам рівно настільки, наскільки було необхідно, щоб його взагалі терпіли в Ордені. Вів був добрим, навіть блискучим касталійцем як людина великої ерудиції, багатогранного інтелекту, заповзятий, неситимий аматор мистецтва Гри в бісер і дуже посереднім, навіть поганим касталійцем за своєю вдачею, за своїм ставленням до ієрархії і до моралі Ордену. Найбільшою його вадою було вперте, легковажне нехтування медитації, сенс якої й полягає в підпорядкуванні індивіда загалові і яка майже напевне могла бвилікувати його від нервової хвороби, бо справді щоразу допомагало, коли після поганої поведінки й нападів надмірного збудження чи пригніченого настрою його змушували виконувати суворі вправи з медитації під чийось наглядом; Кнехтові, що ставився до нього прихильно й чуйно, теж не раз доводилося вдаватися до цього засобу. Так, Тегуляріус мав свавільну, примхливу вдачу, нікому не любив коритися, а проте коли він був у піднесеному настрої і сипав своїми песимістичними жартами, його живий інтелект усіх зачаровував, ніхто не міг лишитися байдужим до його сміливих, часто похмурих, але блискучих ідей і думок. Та все ж він був невиліковний, бо зовсім не хотіввилікуватись, не надавав ніякого значення гармонії і підпорядкуванню, любив тільки свою незалежність, своє вічне студентство й волів ціле життя залишатися страдником, упертим самотником, від якого можна всього сподіватися, геніальним блазнем і нігілістом замість стати на шлях підпорядкування ієрархії і знайти в цьому спокій. Він не цінував спокою, мав за ніщо ієрархію, не дуже вважав на догани й не боявся самоти. Отже, був прикрим, нестерпним членом громади, що вбачала свій ідеал у порядку й гармонії. Проте якраз завдяки своїй важкій, нестерпній вдачі він був у цьому маленькому, такому ясному і впорядкованому світі вічно живим ферментом, докором, попередженням і застереженням, спонукою до нових, сміливих, заборонених і зухвалих думок, неслухняною вівцею в отарі. І саме це, здається нам, і допомогло йому, незважаючи ні на що, здобути прихильність Кнехта. Безперечно, в Кнехтовому ставленні до нього завжди відіграло якусь роль співчуття, звертання нещасного, якому загрожує небезпека, до рицарських почуттів друга. Але цього було б замало, щоб підтримати їхні дружні стосунки після вступу Кнехта на посаду Магістра, коли життя його сповнилося по вінця новими обов'язками й відповідальною працею. Ми дотримуємося тієї думки, що в Кнехтовому житті Тегуляріус був такий самий необхідний і важливий, як Десиньйорі й отець Якоб з Маріафельса: він був, як і ті двоє, елементом, що вносив у його душу неспокій, відчиненим віконцем на нові краєвиди. В цьому дивному другові Кнехт, здається нам, відчув, а згодом і свідомо визнав представника певного типу, що тим часом існував тільки в образі цього єдиного провісника, а саме типу такого касталійця, в якого він може переродитися, коли нові

знайомства й імпульси не відмолодять і не зміцнять Касталії. Тегуляріус, як більшість самотніх геніїв, був саме провісником. Він, власне, жив у Касталії, якої ще не було, але якою вона могла стати завтра: ще дужче відгородженою від світу, внутрішньо виродженою, оскільки мораль Ордену застаріє і втратить свою силу, маленькою провінцією, де ще будуть можливі найвищі злети духу і найглибші самозречення в ім'я високих вартостей, але де виплекана, рафінована духовність не матиме вже перед собою ніякої іншої мети, крім милування своєю віртуозністю. Для Кнехта Тегуляріус був одночасно втіленням найвищих спроможностей Касталії і грізною провістю її майбутньої деморалізації і загибелі. То була радість і диво, що існував такий Фріц. Але треба було не дати Касталії перетворитися в ілюзорний світ, заселений самими тегуляріусами. Небезпека, що до цього дійде, була ще далеко, проте вона існувала. Досить Касталії, якою її знав Кнехт, ще трохи вище звести мури своєї аристократичної відокремленості, досить тільки трохи похитнутися дисципліні Ордену, занепасти ієрархічній моралі, і Тегуляріус перестане бути дивакуватим винятком, а обернеться в представника виродженої, приреченої на загибель Касталії. Це найважливіше своє відкриття, яке найдужче тривожило його, — усвідомлення можливості, навіть початку такого занепаду чи бодай схильності до нього, — Магістр Кнехт, мабуть, зробив би багато пізніше або й зовсім не зробив би, якби поряд із ним не жив цей касталієць майбутнього, що його він знав як себе самого; для чуйного інтелекту Кнехта це був симптом і застережний сигнал, як для розумного лікаря перший хворий, вражений не відомою ще недугою. А Фріц же був не пересічною людиною, це був аристократ, талант високої мірки. Якщо невідома ще недуга, вперше виявлена в Тегуляріуса, її провідника, поширяться і змінить обличчя Касталії, якщо Провінція і Орден колись виродяться, набудуть хворобливої форми, то майбутні касталійці не будуть навіть тегуляріусами, не матимуть його чудового хисту, його меланхолійної геніальності, його яскравого мистецького запалу, а в переважній більшості тільки його нестійку вдачу, його легковажність, брак дисципліни й зацікавлення спільними справами. Кнехта не раз охоплювали ці похмурі видива й передчуття, і йому звичайно треба було великих зусиль, щоб побороти їх у собі то з допомогою медитації, то з допомогою ще завзятішої діяльності.

Саме випадок з Тегуляріусом може бути найкращим і найповчальнішим прикладом того, як Кнехт намагався подолати, не обминаючи їх, суперечливі, тяжкі, хворобливі явища, що траплялися йому на шляху. Без чуйної опіки й мудрого керівництва Кнехта його друг, що завжди перебував під загрозою, мабуть, не тільки рано загинув би, а й, крім того, став би причиною незчисленних порушень узвичаєного порядку, прикрих сутичок, яких у Селищі Грі вже й так не бракувало, відколи його зарахували до еліти гравців у бісер. Можна захоплюватися мистецтвом, з яким Магістр не тільки утримував свого друга в межах касталійських звичаїв і вимог, але й повертав його хист на службу Грі в бісер, тактом і терплячістю, спокійно витримуючи Фріцові примхи й дивацтва, невтомно промовляючи до кращих рис його натури, надихав його на ще більші досягнення, — то був чудовий взірець справді мудрого ставлення до людей. До речі,

добре було б, якби хтось із наших істориків Гри в бісер узявся за дуже цікаве завдання, що, можливо, дало б дивовижні наслідки: уважно дослідив стилістичні особливості щорічних Ігор за час Кнехтового урядування, проаналізував кожен з цих солідних партій, які водночас яскріють чудесними формальними знахідками, досконаліх, оригінальних за ритмом, а проте таких далеких від самозакоханої віртуозності партій, основний план і побудова яких, а також розподіл медитацій у них були духовним набутком самого Кнехта, а викінчення й технічне опрацювання самих деталей здебільшого належало його помічникові Тегуляріусу. Якби навіть ці Ігри загубилися чи їх забули, життя й діяльність Кнехта зберегли б для нащадків свою притягальну силу, завжди були б для них чудовим взірцем. Але, на наше щастя, вони не загубилися, вони записані й зберігаються, як усі офіційні Ігри, не лежать мертві в архіві, а й досі ще живуть, їх передають з покоління в покоління, на них навчаються студенти, вони стали улюбленим джерелом прикладів для багатьох курсів і семінарів Гри. І разом з ними живе пам'ять і про того помічника, який інакше давно б канув у безвість або лишився б у згадках тільки як химерна постать минулого, що десь зринає в кількох анекдотах. Так Кнехт, зумівши всетаки знайти місце й поле діяльності для свого друга Фріца, що ніяк не хотів іти в ногу з громадою, зробив чималий внесок у духовну скарбницю Вальдцеля і в його історію, а одночасно забезпечив тривале існування образу цього друга в пам'яті майбутніх поколінь. Нагадаємо принагідно, що, намагаючись допомогти Фріцові, великий вихователь чітко усвідомлював, чим він найдужче досягав свого впливу. Найбільше йому допомагало те, що друг любив його й захоплювався ним. Ця любов і захоплення, це схилення перед його сильною, гармонійною особистістю, перед його вищістю було вже добре відоме Кнехтові, він помічав його не тільки у Фріца, а і в багатьох своїх колег та учнів, і той авторитет, яким він користувався серед стількох людей, ту владу, яку він, незважаючи на свою Доброту й привітність, мав над ними, завжди можна було пояснити скоріше цими почуттями до нього, ніж його високою посадою. Він дуже добре відчував, як можна подіяти на людину, ласкаво озвавшись до неї чи похваливши її або ж, навпаки, відвернувшись від неї, зовсім не помічаючи її. Один із його найпильніших учнів через багато років розповідав, що Кнехт якось цілий тиждень не звертався до нього на лекціях і на семінарі жодним словом, наче не бачив його, дивився на нього, як на порожнє місце, і це була найтяжча і найдійовіша кара, яку він дістав за всі свої студентські роки.

Ми вважали за необхідне навести ці свої міркування, кинути погляд назад, щоб читачеві нашого біографічного нариса легше було зрозуміти обидві полярні тенденції в душі Кнехта і щоб він, дійшовши до найвищої вершини в цьому життєписі, готовий був сприйняти і його останній етап. Дві основні тенденції, чи два полюси в цьому житті, його Інь та Ян, були ось які: тенденція до постійності, до вірності, до самовідданого служіння ієрархії, а з другого боку — тенденція до "пробудження", до руху вперед, до осягнення й розуміння дійсності. Для благочестивого, готового служити Йозефа Кнехта Орден, Касталія і Гра в бісер були чимось священним, неперехідною вартістю, а для пробудженого ясновидця, що поривався вперед, вони, незважаючи на свою

безперечну вартість, були змінними в своїй життєвій формі явищами, які свого часу виникли, вибороли право на існування і які можуть постаріти, стати безплідними й занепасти, і хоч ідея, що лежала в їхній основі, лишалася для Кнехта недоторканною, священною, теперішній їхній стан здавався йому ненадійним, підлягав критиці. Кнехт служив духовній громаді, силою і сенсом якої захоплювався, але в її схильності вважати себе за самоціль, забувати про своє завдання вкладати частку праці в загальнонародну й загальнолюдську справу і, нарешті, в її ефектній відокремленості від світу, яка, проте, дедалі більше прирікала їй на безплідність, вбачав велику небезпеку. Цю небезпеку він невиразно відчував ще замолоду, коли так довго не міг зважитись цілком присвятити себе Грі в бісер, потім усе дужче усвідомлював під час дискусії з ченцями, а особливо з отцем Якобом, хоч як мужньо боронив від них Касталію, а відколи він знов повернувся до Вальдцеля й став Магістром, то почав уже бачити її незаперечні симптоми — вони виявлялися в сумлінній, але далекій від дійсності, суто формальній праці багатьох установ і його власних службовців, в гордовитому хизуванні своїм високим фаховим рівнем вальдцельських репетиторів і, не в останню чергу, в зворушливій, але моторошній постаті його друга Тегуляріуса. Після першого, важкого року перебування на посаді Магістра, коли йому не вдавалося урвати ні хвилини на своє приватне життя, він знов заглибився в історичні студії і аж тоді тверезим оком глянув на історію Касталії. Наслідки були невтішні: він переконався, що становище Провінції не таке, як вона в своїй зарозумілості уявляла собі, а саме, що її стосунки з зовнішнім світом, її вплив на життя, політику, освіту в країні за останні десятиріччя Поступово зменшився. Щоправда, Провінція ще й далі постачала країні добрих учителів і мала авторитет в усіх галузях науки, Виховна Колегія, коли в парламенті ставилося питання про школи й народну освіту, ще казала своє вагоме слово, але робилося це якось машинально, немов за звичкою. Дедалі рідше і з меншим запалом молоді касталійці з різних груп еліти добровільно зголошувалися працювати в школах *extra muros*¹, дедалі рідше влада й окремі люди в країні просили поради в Касталії, тим часом як раніше її думку залюбки питали навіть у таких справах, як, наприклад, важливі судові процеси, й завжди дослухалися до неї. Порівнюючи освіту в Касталії і на решті території країни, легко було виявити, що вона йшла різними річищами, які не наближалися одне до одного, а навпаки, фатально віддалялися: чим витонченішою, диференційованішою, аристократичнішою ставала касталійська духовність, тим більше зовнішній світ схильний був лишити її в своїй шкаралущі, вважати її не першою потребою, незамінною, як хліб щоденний, а чужим тілом, яким трохи пишалися, немов старовинною коштовністю, якої поки що не хотіли б віддати чи позбутися, але від якої воліли триматися на певній відстані і якій, не знаючи її до пуття, приписували напрям думок, мораль, погляди, що не дуже пасували до реального, буденного життя. Співгромадяни дедалі менше й менше цікавилися життям Педагогічної Провінції, її установами і, зокрема, Грою в бісер, так само як касталійці — життям і долею країни. Кнехт давно зрозумів, що помилка була саме тут, і дуже шкодував, що як Магістрові Грі йому в Селищі доводилося мати справу тільки з касталійцями і фахівцями. Тому він

намагався дедалі більше свого часу й сили віддавати початковим курсам, брати якомога молодших учнів, бо чим менше вони мали років, то тим більше були ще зв'язані зі світом, з його життям, тим менше були вимуштрувані й замкнуті у своєму фахові. Часто його нападала пекуча туга за світом, за людьми, за наївним життям — якщо таке існувало ще там, у Невідомому. Цю тугу, це відчуття пустки, життя в надто розрідженому повітрі більше чи менше знає, мабуть, мало не кожен із нас, і Виховній Колегії теж відома ця проблема, принаймні вона знов і знов шукала способів запобігти їй і за допомогою посиленого культивування фізичних вправ та ігор, а також спроб з різними ремеслами і працею в садку та на городі впоратися з нею. Якщо ми не помиляємося, останнім часом у керівництва Ордену з'явилася тенденція до скасування наукової спеціалізації, де вона вже здається надмірною, натомість збільшується увага до медитаційної практики. Не треба бути скептиком і песимістом чи поганим членом Ордену, щоб зрозуміти Йозефа Кнехта, який багато раніше за нас збагнув, що складний і чутливий організм нашої республіки старіє і в ньому багато чого необхідно поновлювати.

Ми вже згадували, що на початку другого року свого перебування на посаді Кнехт знов заглибився в історичні студії; крім історії Касталії, він головним чином вивчав великі й менші праці отця Якоба про орден бенедиктинців. Часом йому траплялася нагода порозмовляти про ці або якісь нові історичні проблеми, що цікавили його, з паном Дюбуа і одним філологом із Койпергайма, постійним секретарем на засіданнях Виховної Колегії, і такі розмови завжди були для нього приємним відпочинком і втіхою. У своєму щоденному оточенні він, щоправда, не мав із ким говорити про це, і особливо яскраво нехить жителів Вальдцеля до будьяких історичних студій виявлялася в особі його друга Тегуляріуса. Серед інших паперів нам трапився аркуш із записом однієї такої розмови з Тегуляріусом, у якій той палко доводив, що для касталійців історія — нікчемний предмет, абсолютно не вартий їхньої уваги. Певна річ, казав він, можна дотепно й цікаво, а якщо завгодно, то й патетично тлумачити історичні явища, провадити розмови про філософію історії, це така сама розвага, як і будьяка філософія, і він нічого не має проти, якщо вона комусь подобається. Але самий предмет, самий об'єкт цієї розваги, тобто історія, — щось таке гидке, водночас банальне й сатанинське, моторошне й нудне, що він не розуміє, як можна гаяти на неї час. Адже весь її зміст — людський егоїзм і завжди однакова боротьба за владу, яка себе переоцінює й уславлює, боротьба за матеріальну, брутальну, тваринну владу, отже, за те, що в світогляді касталійця взагалі не існує чи принаймні не має ніякісінького значення. Світова історія — це нескінченна, нездарна й нецікава розповідь про насильство сильних над слабкими, і пов'язувати істинну, правдиву історію, понадчасову історію духу з цією давньою, як світ, безглуздою бійкою шанолюбців за владу і кар'єристів за місце під сонцем або, тим паче, пояснювати нею ту справжню історію — це вже означає зраджувати дух. Йому ці забавки в історію нагадують одну секту, поширену в дев'ятнадцятому чи двадцятому сторіччі, про яку він колись чув. Та секта щиро вірила, буцімто жертви стародавніх народів своїм богам, разом із тими богами, з їхніми

храмами й міфами, так само як і всі інші гарні речі, — просто наслідок надміру чи нестачі їжі та праці, які можна обрахувати в цифрах, результат наочної невідповідності між заробітною платою та ціною на хліб, і буцімто мистецтва та релігії були і є декораціями, так званими ідеологіями, якими прикривається людство, що цікавиться тільки одним: аби нажертися й не бути голодним. Кнехта розвеселила ця розмова, і він спитав, наче між іншим, чи Фріцові не здається, що історія духу, культури, мистецтв — це теж історія, все ж таки якось пов'язана з усією іншою історією. Ні, палко вигукнув той, саме це він заперечує. Світова історія — це змагання в часі, гонитва за виграшем, за владою, за багатством, у ній завжди йдеться про те, в кого вистачить сили, щастя чи ницості не прогавити моменту. А діяння духу, культури, мистецтва — якраз протилежне, це щоразу визволення від рабства часу, стрибок людини з бруду своїх інстинктів і зі своєї зашкарублості в іншу площину, в позачасовість, у вільну від часу царину, в божественне, зовсім не історичне, навіть вороже історії буття. Кнехт задоволено слухав його дотепні тиради й заохочував далі виливати свою душу, а потім спокійно закінчив розмову таким зауваженням: — Я захоплений твоєю любов'ю до духу і його діянь. От тільки духовна творчість — дуже не проста річ, до неї не так легко прилучитись, як комусь здається. Діалог Платона чи фраза з хору Генріха Ісаака, все, що ми звемо духовним діянням, чи твором мистецтва, чи виявом духу, — лише наслідок, остаточний результат боротьби за очищення і звільнення, або, як ти кажеш, стрибок із часу в позачасовість, і в більшості випадків найдовершеніші твори — ті, що нічим уже не нагадують про боротьбу й сутички, які їм передували. Велике щастя, що ми ці твори маємо, адже ми, касталійці, живемо майже за їхній рахунок, бо вже нічого не творимо, а тільки відтворюємо, завжди перебуваємо в потойбічному, вільному від часу й боротьби світі, який саме й складається з тих творів і про який ми без них нічого не знали б. І ми в цьому одухотворенні чи, якщо хочеш, абстрагуванні світу йдемо ще далі: у своїй Грі в бісер ми розкладаємо ті твори мудреців і художників на їхні складові частини, виводимо з них правила стилю, схеми мистецьких форм, вишукано тлумачимо їх і орудуємо цими абстракціями, наче будівельники цеглинами. Що ж, це все дуже приємні речі, ніхто з тобою не сперечається. Але не кожен може ціле життя дихати й житися самими абстракціями. Історія має одну перевагу перед тим, що вальдцельський репетитор вважає гідним своєї уваги: вона оперує дійсністю. Абстракції чудові, але я за те, щоб дихати ще й повітрям і житися хлібом.

Інколи Кнехтові вдавалося ненадовго відвідати колишнього Магістра музики. Старий, хоч уже зовсім не мав сили й давно відвик розмовляти, до останніх днів зберігав веселу наснагу духу. Він не хворів, і кінець його не був смертю у звичайному розумінні цього слова, а тільки повільною дематеріалізацією, зникненням тілесної субстанції, тілесних функцій, тим часом як життя дедалі більше зосереджувалося в його очах і тихому сяйві схудлого старечого обличчя. Для більшості жителів Монтпорта це був добре знайомий, глибоко шанований образ, але тільки декому, якот Кнехтові, Ферромонте й молодому Петрусові, випало щастя стати немовби учасниками вечірнього осяяння і згасання цього чистого, безкорисливого життя. Цих кілька людей,

коли вони, підготовлені й зосереджені, входили до кімнатки, де колишній Магістр сидів у кріслі, сподоблювалися побути в тихому сяйві прощання з буттям, причаститися до безмовної досконалості; наче теж осяяні невидимим промінням, вони кілька щасливих хвилин перебували в кришталеві чистій сфері цієї душі, припавши до джерела неземної музики, а потім верталися в свій будень із проясненими й зміцненими серцями, наче спустившись з гірських верховин. І ось настав день, коли Кнехт дістав звістку про смерть старого Магістра. Він поквапився в Монтпорт і побачив небіжчика, що немовби тихо заснув на своєму ложі, побачив маленьке обличчя, що застигло, обернулося в німий напис чи арабеску, в магічну формулу, яку вже не можна було прочитати і яка все ж таки неначе розповідала про усмішку й досконале щастя. Біля могили після Магістра музики й Ферромонте виступив і Кнехт, але говорив він не про мудрого ясновидця від музики, не про великого вчителя, не про найстаршого члена Виховної Колегії надзвичайного розуму й доброти, а тільки про даровану йому старість і смерть, про незнищенну красу духу, яка відкрилася тим, що були товаришами його останніх днів.

Ми знаємо з багатьох висловлювань, що Кнехт хотів описати життя старого Магістра, але численні обов'язки не залишали йому часу на цю працю. Він навчився обмежувати свої бажання. Якось він сказав одному зі своїх репетиторів: — Шкода, що ви, студенти, не зовсім розумієте, в яких розкошах ви живете. Я теж був таким самим студентом. Вчишся, працюєш, не гайнуєш часу, гадаєш, що маєш право вважати себе стараним, але що можна було б зробити, на що можна було б використати свою волю, навряд чи усвідомлюєш. Потім раптом тебе кличе Колегія, ти стаєш потрібним, одержуєш завдання, місію, посаду, потім іншу, ще вищу, і несподівано помічаєш, що ти опинився в тенетах завдань і обов'язків, які обплутують тебе тим міцніше, чим дужче ти в них борсаєшся. Це все, власне, дрібні завдання, проте на кожне треба згаяти якусь годину, а робочий день має більше завдань, ніж годин. І це добре, інакше й не повинно бути. Та коли, бува, між аудиторією, Архівом, канцелярією, приймальною, засіданнями на хвилину згадаєш про ту волю, яку мав і втратив, змогу працювати над чим хочеш, віддавати студіям скільки завгодно часу, то так затужиш за нею і уявиш собі: от якби ще раз отримати таку змогу, ото б уже натішився нею, всіма її радощами й можливостями! Кнехт виявляв надзвичайно тонке чуття, коли треба було визначити, чи котрийсь його учень або підлеглий придатний для служби в ієрархії; він обережно вибирав людей для кожного доручення, на кожен вакансію, і оцінки й характеристики, які він записував у особливий зошит, свідчать, що він умів бачити людину наскрізь, особливо цінуючи в ній людяність і характер. До нього залюбки зверталися, коли треба було скласти оцінку людині важкої вдачі й порадитись, як із нею краще поводитися. Такою людиною важкої вдачі був, наприклад, студент Петрус, останній улюблений учень старого Магістра музики. Цей юнак, що належав до породи тихих фанатиків, до самого кінця добре впорався з роллю компаньйона, доглядача й молодшого товариша обожнюваного вчителя. Та коли ця роль зі смертю старого Магістра дійшла до свого природного кінця, його посіла журба й туга, яку всі розуміли і певний час терпіли, але

симптоми якої скоро почали турбувати тодішнього господаря Монтпорта, Магістра музики Людвіга. Петрус уперто не хотів покидати флігель, де небіжчик доживав свого віку, охороняв його, пильно стежив, щоб усе в ньому лишилося таким, як було раніше, одне слово, дивився на кімнату, де жив і помер Магістр, на його крісло, смертне ложе й клавесин як на недоторканні святощі, що їх треба оберігати. Крім невсипущого нагляду за цими реліквіями, він визнавав за собою ще тільки один обов'язок — догляд могили, де спочивав улюблений учитель. Він вважав себе покликаним присвятити своє життя постійному культові небіжчика в цих пам'ятних місцях, охороняти їх як святиню, бути при ній, як служник при храмі, і, мабуть, мріяв, що люди ходитимуть до них як на прощу. Перші дні після похорону Петрус взагалі відмовлявся від їжі, а потім почав їсти, але рідко й потроху, як Магістр в останні роки; здавалося, він вирішив саме в цьому наслідувати Магістра й піти за ним у могилу. Оскільки довго він не зміг витримати цього способу життя, то повівся так, щоб його змушені були призначити доглядачем могили й будиночка, довічним охоронцем тих пам'ятних місць. З усього було видно, що юнак, і так норувистий, пробувши довгий час в особливому становищі, яке йому дуже подобалося, вирішив за всяку ціну зберегти його надалі й нізащо не хотів повертатися до буденної праці, вважаючи себе, мабуть, у глибині душі вже не здатним до неї. "До речі, той Петрус, що був настановлений доглядати старого Магістра, схибнув", — коротко й холодно писав в одному своєму листі Ферромонте.

Звичайно, вальдцельський Магістр не мав ніякого стосунку до монтпортського студента музики, не відповідав за нього і, безперечно, не відчував ніякої потреби втручатися в монтпортські справи й додавати собі клопоту. Але бідолашний Петрус, якого довелося забирати силоміць із флігеля, ніяк не заспокоювався, він так затявся в своєму горі, так відокремився від навколишнього життя, що на нього вже не можна було накладати звичайних стягнень, як за порушення дисципліни, а оскільки його начальники знали, що Магістр Гри в бісер ставився до нього прихильно, з канцелярії Магістра музики до Кнехта надійшов лист з проханням якимось порадити й допомогти. До непокірного юнака тим часом ставились як до недужого й тримали під наглядом в окремії кімнаті у відділенні для хворих. Кнехт не дуже хотів братися до цієї обтяжливої справи, але, трохи подумавши, вирішив спробувати й негайно ж узявся свою спробу виконувати. Він запропонував, щоб Петруса прислали до нього, але з тією умовою, що до юнака ставитимуться як до цілком здорової людини й відпустять у дорогу самого; до листа він додав коротку, привітну записку, адресовану Петрусові, в якій просив його, коли в Монтпорті без нього можуть обійтися, ненадовго завітати до Вальдцеля, натякнувши, що сподівається отримати від нього деякі відомості про останні дні старого Магістра музики. Монтпортський лікар, трохи повагавшись, погодився відпустити Петруса, йому передали запрошення Магістра Гри, і, як і передбачав Кнехт, юнак сам зрозумів, що йому після всіх його злигоднів найкраще і найкорисніше буде якомога швидше залишити те місце, де його спіткало горе; він зразу ж погодився їхати, вперше не відмовився від справжнього сніданку, дістав проїзне свідоцтво й вирушив у дорогу. До Вальдцеля він прибув у непоганому стані, і його поселили серед гостей

Архіву. Кнехт дав вказівку, щоб ніхто не звертав уваги на його пригніченість і знервованість. Ставилися до нього там не як до покараного, чи хворого, чи ще якось вибитого з колії, а як до звичайної людини, а він був не такий хворий, щоб не оцінити цю приємну атмосферу й не скористатися даною йому можливістю повернутися до нормального життя. Щоправда, за кілька тижнів свого перебування у Вальдцелі він ще встиг набриднути Магістрові, який, удаючи, що потребує його праці і весь час контролює її, доручив йому записати останні музичні вправи й лекції свого вчителя і одночасно звелів давати йому в Архіві невеликі, другорядні завдання; його просили, якщо він має час, трохи попрацювати там, бо, мовляв, в Архіві саме набралось багато роботи, а людей не вистачає. Одне слово, заблуканого вернули на правильний шлях; лише після того, як він заспокоївся й почав виявляти очевидне бажання слухатися, Кнехт узявся провадити з ним коротенькі бесіди, щоб примусити його остаточно відмовитися від божевільної думки, що фетишизація померлого — свята й допустима в Касталії справа. А що Петрус усе ж таки не міг побороти свого страху перед поверненням до Монтпорта, йому запропонували, коли він начебто зовсім одужав, посаду помічника вчителя музики в одній із нижчих шкіл еліти, де він поводився цілком пристойно.

Можна було б навести ще чимало прикладів успішної діяльності Кнехта як вихователя і зцілителя душ, перерахувати багатьох студентів, яких він лагідною силою своєї особистості привернув до життя в щиро касталійському дусі, так само як колись його самого привернув Магістр музики. Всі ці приклади свідчать не про суперечливу натуру Магістра Гри, а про його здоров'я й рівновагу. Нам тільки здається, що ласкава турбота Превелебного про людей з хисткою, вразливою вдачею, як Петрус або Тегуляріус, говорить про його особливу пильність і чутливість до таких захворювань серед касталійців чи, вірніше, до їхньої схильності піддаватися таким захворюванням, про постійну увагу — вона ніколи не пригасала в нього від перших хвилин "пробудження" — до суперечностей і небезпек, закладених у самому касталійському житті. Він був надто розумний і мужній, щоб з легковажності чи задля спокою заплющувати очі на ці небезпеки, як мало не всі наші співгромадяни, і, мабуть, ніколи не додержувався тактики більшості членів Виховної Колегії, що знали про ці небезпеки, але поводитися так, наче їх не існувало, навмисне їх не помічали. Кнехт бачив і розумів їх, чи принаймні деякі з них, а оскільки він добре знав ранню історію Касталії, то дивився на життя серед цих небезпек як на боротьбу, визнавав і любив це життя таким, як воно є, коли стільки касталійців сприймали свою громаду і своє життя тільки як ідилію. Із творів отця Якоба про бенедиктинський орден, він склав собі уявлення, що Орден — це бойова співдружність, а благочестя — войовнича твердість.

— Не можна, — сказав він колись, — жити благородним, достойним життям, не знаючи про дияволів і демонів і не воюючи ненастанно з ними.

Відверті дружні стосунки між людьми, що стоять на найвищих щаблях ієрархії, трапляються в нас дуже рідко, тож ми не дивуємося, що Кнехт у перші роки свого перебування на посаді не дружив ні з ким із своїх колег. Він відчував велику симпатію

до філолога-класика із Койпергайма й глибоку повагу до керівництва Ордену, але в цій сфері все особисте й приватне було до такої міри виключене й об'єктивізоване, що навряд чи за межами спільної праці могла існувати справжня близькість і дружба. А проте йому ще випало спізнати і її.

Ми не маємо доступу до таємного архіву Виховної Колегії; про поведінку й діяльність Кнехта на її засіданнях і під час головування ми знаємо тільки те, що можна висувати з його принагідних висловлювань перед товаришами. Складається таке враження, що в перші роки перебування на посаді Магістра він не те щоб завжди мовчав на засіданнях, але рідко виступав з промовами, хіба що сам був ініціатором засідання або вносив якусь пропозицію. Твердо доведено лише одне: що він надзвичайно швидко засвоїв традиційний тон поведінки, який панує на самій верхівці нашої ієрархії, і вишукано, з багатою фантазією, ніби граючись, користувався ним. Як відомо, верхівка нашої ієрархії, Магістри й члени керівництва Ордену, не тільки ні на крок не відступають від узвичаєного церемонного стилю, але серед них ще й існує, не можемо сказати відколи, тенденція, чи таємна вказівка, чи правило: чим більша різниця в думках і чим важливіші спірні питання, тим суворіше, педантичніше дотримуватися бездоганної, витонченої ввічливості. Мабуть, ця віддавна засвоєна ввічливість, поряд з іншими своїми функціями, має ще й функцію захисного засобу, і чи не в першу чергу саме її: гранично ввічливий тон не тільки стримує тих, хто сперечається, від надмірного запалу й допомагає їм зберегти цілковиту самовладу, але й, крім того, захищає гідність самого Ордену й Виховної Колегії, вбирає їх у мантію церемоніалу і в шати чемності, отже, це мистецтво казати компліменти, з якого часто сміються студенти, має, очевидно, свій глибокий сенс.

Особливо дивував усіх цим мистецтвом попередник Кнехта, Магістр Томас фон дер Траве. Кнехта не можна назвати його справжнім послідовником у цьому, а тим більше його наслідувачем, він, швидше, був учнем китайців, його ввічливість була не така витончена й просякнута іронією. Але й він серед колег мав славу неперевершеного в своїй ввічливості Магістра.

РОЗМОВА

Ми дійшли в своїй розповіді до того місця, де всю увагу маємо звернути на зміни, які сталися в житті Магістра протягом останніх років і через які він кинув свою посаду й Провінцію, переступив у іншу життєву сферу й зустрів там свій кінець. Хоч він до самого від'їзду з Вальдцеля ревно і бездоганно виконував свої обов'язки і до останніх днів тішився любов'ю і довір'ям своїх учнів та колег, ми не будемо далі змальовувати його діяльність на посаді Магістра, бо бачимо, що він у глибині душі відчував себе стомленим цією посадою і вже спрямував свої думки до іншої мети. Він переріс коло тих можливостей, які давала його активній натурі посада, і досяг межі, на якій великі таланти сходять із стежки традицій та покірного підпорядкування і, довіряючи найвищій, безіменній владі, ступають на новий шлях, ніким ще не прокладений і не вторований.

Коли Кнехт усвідомив це, то почав уважно, тверезо оцінювати своє становище й

можливості змінити його. В надзвичайно молодому віці він досяг таких вершин, про які обдарований і шанобливий касталієць міг тільки мріяти як про велику честь, і досяг їх не завдяки своєму шанобливосту чи якимось зусиллям, а нічого не прагнучи, ні до кого не пристосовуючись, майже проти своєї волі, бо йому самому більше хотілося б жити непомітним, незалежним, необтяженим ніякими обов'язками життям ученого. Він не однаково цінував великі блага й права, що випали на його долю разом з високим званням, а деякі відзнаки й повноваження, здається, дуже швидко майже набридли йому. Особливо обтяжливою завжди здавалася йому праця у Виховній Колегії, для якої потрібні були вміння адміністратора й хист дипломата, а проте це не заважало йому дуже сумлінно її виконувати. І навіть його найперше і найхарактерніше завдання, яке мав виконувати тільки він і більше ніхто — плекання й добір досконалих гравців у бісер, — хоч інколи воно давало йому велику радість і хоч ті обранці дуже пишалися своїм Магістром, помалу ставало для нього більше тягарем, ніж задоволенням. Посправжньому його тішили тільки навчання й виховання, при чому він на своєму досвіді переконався, що й радість, і успіх були тим більші, чим молодші були його учні, тому він сприймав як велику втрату для себе, як жертву те, що посада зобов'язувала його мати справу не з дітьми й підлітками, а з юнаками й дорослими. Були ще й інші міркування, спостереження й здогади, набуті за довгі роки служби, що спонукали його критично глянути на свою діяльність і на деякі явища вальдцельського життя; він відчув, що перебування на посаді Магістра дуже гальмує розвиток його найкращих здібностей, які могли б дати багаті плоди. Деякі з цих міркувань і спостережень відомі кожному з нас, а про деякі ми можемо тільки здогадуватись. Питання про те, чи Магістр Кнехт справді мав рацію, прагнучи звільнитися від тягара служби, бажаючи присвятити себе не такій поважній, зате дійовішій праці, і критикуючи касталійські звичаї, чи його треба вважати подвижником і сміливим борцем, чи якимось заколотником або навіть дезертиром, — цього питання ми теж не будемо чіпати, навколо нього точилося вже більше, ніж треба, дискусій; суперечка про це на довгий час поділила Вальдцель, та й усю Провінцію, на два табори і не затихла остаточно ще й досі. Хоч ми визнаємо себе вдячними шанувальниками великого Магістра, а все ж не будемо говорити, що самі про це думаємо; адже висловлені в цій суперечці міркування й висновки про життя та особу Йозефа Кнехта ще далеко не узагальнені. Ми б не хотіли ані висловлювати своїх думок, ані навертати когось у свою віру, хотіли б тільки якомога правдивіше розповісти історію кінця нашого шановного Магістра. Це, власне, навіть не зовсім історія, ми скоріше назвали б її легендою, звітом, складеним на основі правдивих звісток і просто чуток у такому вигляді, як вони, впливаючи з чистих і каламутних джерел, кружляють серед нас, молодших касталійців.

Саме в той час, коли Йозеф Кнехт почав уже шукати в думках шляху на волю, він несподівано побачив колись такого близького, а тепер майже забутого товариша із своїх далеких шкільних років Плінію Десиньйорі. Цей колишній вільний слухач, нащадок давнього, заслуженого перед Касталією роду, впливовий політик і публіцист, депутат парламенту, одного дня раптом з'явився до Колегії в службових справах. Як

кожні два роки, саме була наново обрана урядова комісія для перевірки касталійського бюджету, і Десиньйорі став одним із її членів. Коли він уперше виступив у цій ролі на засіданні керівництва Ордену в Гірсланді, Магістр Гри в бісер теж був там; зустріч справила на Кнехта велике враження й не лишилася без наслідків, ми дещо знаємо про це від Тегуляріуса, а також від самого Десиньйорі, який у той період свого життя, не зовсім зрозумілий для нас, знов став товаришем і навіть повірником Кнехта. Вони зустрілися після довгого забуття, що тривало цілі десятиріччя, тоді, коли доповідач, як завжди, відрекомендував Магістрам членів новоутвореної комісії. Почувши прізвище Десиньйорі, наш Магістр був вражений і навіть присоромлений: він не впізнав з першого погляду товариша своєї молодості, якого не бачив стільки років. Знехтувавши офіційною формою вітання, він приязно подав руку Десиньйорі й пильно глянув йому в обличчя, дошукуючись, що ж так змінилося в його давньому товаришеві, через що він його не впізнав. Під час засідання він також часто звертав погляд на це обличчя, колись таке знайоме. До речі, Десиньйорі казав йому "ви" й називав Превелебним, і Кнехтові довелося двічі просити його, поки той нарешті зважився знов перейти на "ти" й звертатися до нього, як колись, на ім'я.

Кнехт знав Плінію запальним, веселим, товариським, чарівним хлопцем, добрим учнем і водночас світським юнаком, який відчував свою перевагу над далекими від життя касталійцями й часом бавився. тим, що викликав їх на суперечку. Мабуть, у ньому було трохи марнославства, але вдачу він мав щиру, не дріб'язкову, і більшості своїх однолітків здавався цікавим, привабливим і симпатичним, а декого навіть засліплював своєю вродою, впевненістю і ароматом чогось невідомого, що завжди оточував його як вільного слухача й людину з іншого світу. Через кілька років, наприкінці своєї студентської пори, Кнехт побачив його ще раз, і йому здалося, що Плінію став банальнішим, грубішим і цілком втратив свій колишній чар, одне слово, давній товариш розчарував його. Вони розлучилися збентежено й холодно. Тепер Десиньйорі знов з'явився зовсім іншим. Перш за все він уже попросився з молодістю, цілком утратив чи пригасив у собі жвавість, потяг до спілкування з людьми, суперечок і обміну думками, не мав тієї дійової, наступальної, товариської вдачі, що раніше. Те, що він під час зустрічі з своїм колишнім товаришем не захотів звернути на себе його уваги й не привітався перший, а коли його відрекомендували Магістрові, не сказав йому "ти" й погодився на це дуже неохоче, аж після лагідного, але наполегливого прохання Кнехта кинути церемонії, вся його поведінка, погляд, манера розмовляти, риск обличчя й жести свідчили, що на зміну давньому запалові, відвертості й натхненню прийшли стриманість і пригніченість, пасивність і намагання вберегти себе від зайвого хвилювання, якесь нервове прагнення замкнутися в собі, а може, просто втома. Юнацький чар також згас і розвіявся, але разом з ним зникли й ознаки поверхової, надто нав'язливої світськості. Весь він, а особливо його обличчя мали на собі сліди страждання, що зсушило його, проте водночас і якось облагородило. І поки Магістр стежив за переговорами, якась частка його уваги весь час була звернена на це обличчя, він не переставав, розмірковувати, яке ж страждання могло так опанувати

цього жвавого, гарного, життєрадісного чоловіка й залишити на ньому такий слід. То було, видно, якесь не тутешнє, не відоме йому страждання, і чим більше Кнехт дошукувався подумки його причини, тим більшу симпатію і жаль відчував до страдника, і до цього жалю, до цієї симпатії домішувалося почуття, що він чимось завинив перед товаришем своєї молодості й повинен якось допомогти йому. Він робив різні припущення щодо можливих причин смутку Плінію й зразу ж відкидав їх, а потім подумав: страждання на цьому обличчі не породжене низькими пристрастями, це високе страждання, і, можливо, трагічне, і вираз у Плінію такий, якого не буває в касталійця. Кнехт згадав, що вже бачив такий вираз на обличчях у світських людей, некасталійців, але жодного разу він не був такий промовистий і привабливий, як у Плінію. Траплялося йому бачити такий вираз і на портретах людей минулого, вчених або митців, — їхні обличчя сповивала зворушлива, чи то хвороблива, чи то фатальна тїнь смутку, самоти і безпорадності. Магістр, що мав тонке мистецьке чуття До таємниць виразу й інтуїцію вихователя до особливостей людської вдачі, давно вже набув певного досвіду з фізіогноміки, якому, не перетворюючи його в систему, інстинктивно довіряв; він, наприклад, розрізняв специфічно касталійський і специфічно світський сміх, усмішку й веселість і так само специфічно світські страждання й смуток. І ось цей світський смуток проступав тепер, здавалося, на обличчі Десиньйорі, та Ще й так промовисто, яскраво, наче це обличчя покликане було стати втіленням багатьох облич, зробити видимими потаємні страждання й недуги багатьох людей. Це обличчя стурбувало й зворушило Кнехта. Йому здалося знаменним не тільки те, що світ прислав сюди його втраченого товариша і що вони з Плінію, як колись у своїх учнівських словесних двобоях, тепер уже посправжньому гідно представляли один — світ, а другий — Орден; ще важливішим, символічним здалося йому те, що в особі цього самотнього зажуреного чоловіка світ цього разу прислав до Касталії не свій сміх, не свою життєрадісність, не радісне усвідомлення своєї влади, не грубість, а своє горе, своє страждання. Це збудило в ньому нові думки, і він перестав ганити Десиньйорі за те, що той швидше уникав його, аніж шукав із ним зустрічей, і тільки поволі, немов долаючи важкі перепони, здався й відкрив своє серце. До речі, — і це Кнехтові, звичайно, стало в пригоді, — його шкільний товариш, сам вихованець Касталії, був не прискіпливим, роздратованим чи й зовсім недобррозичливим членом важливої для Касталії комісії, які часом траплялися в її складі, а належав до шанувальників Ордену й добродійців Провінції, що міг зробити їм чимало послуг. Щоправда, від участі в Грі він уже давно відмовився.

Ми не можемо докладно розповісти, яким чином Магістр поступово знов добув довіру товариша; всі ми знаємо його спокійну, погідну вдачу, його ласкаву чемність, тож хай собі кожен уявить це посвоєму. Кнехт наполегливо домагався дружби Плінію, а хто міг довго встояти перед ним, коли він чогось хотів? Минуло кілька місяців від їхньої першої зустрічі в Колегії, і нарешті Десиньйорі після неодноразових запрошень Магістра погодився навідатись до Вальдцеля. І ось одного хмарного, вітряного осіннього дня вони поїхали вдвох на прогулянку в ті місця, які так добре знали з своїх

шкільних часів, з далеких часів своєї дружби. Кнехт був у веселому, незатьмареному настрої, а його супутник і гість — мовчазний, але неспокійний; як на полях навколо них світло чергувалося з тінню, так і в його душі радість зустрічі чергувалася зі смутком відчуження. Недалеко від селища вони вилізли з екіпажа й пішли пішки стежками, якими ходили колись давно, й почали згадувати декотрих товаришів і вчителів, деякі свої тодішні розмови. Десиньйорі прогостював у Кнехта цілий день, і той дозволив йому, як і обіцяв, бути присутнім при його праці, дивитися, як він виконує свої службові обов'язки. Рановранці гість мав їхати додому, і вечір вони просиділи вдвох у вітальні Кнехта, знов відчуваючи себе майже такими самими близькими друзями, як раніше. День, коли він годину за годиною міг спостерігати працю Магістра, справив на гостя велике враження. Того вечора між ними відбулася розмова, яку Десиньйорі, повернувшись додому, відразу ж записав. Хоч у тій розмові вони частково торкалися й речей не дуже важливих, які декому з читачів, може, здадуться й зайвими в нашій суворій розповіді, проте ми хочемо навести її в такому вигляді, як вона була записана.

— Я стільки всього хотів тобі показати, — мовив Магістр, — але так і не встиг. Наприклад, мій чудовий садок — ти ще пам'ятаєш магістерський садок і кущі, які посадив Магістр Томас? Ну, й ще багато чого. Але, може, ми колись виберемо на це день чи годину. Та все ж таки ти сьогодні, мабуть, чимало всього поновив у пам'яті і склав собі уявлення про мої обов'язки і мої будні.

— Я вдячний тобі за це, — сказав Плінію, — я тільки тепер знов почав розуміти, що, власне, являє собою ваша Провінція і які великі, дивовижні таємниці вона в собі ховає, хоч усі ці роки, живучи далеко звідси, я думав про вас багато більше, ніж ти, певне, гадаєш. Ти сьогодні дав мені змогу заглянути в свою працю і в своє життя, Йозефе, і я сподіваюся, не востаннє, ми ще не раз розмовлятимем про те, що я тут побачив і про що мені рано ще говорити. З іншого боку, я відчуваю, що твоє довір'я зобов'язує до чогось і мене. Ти, мабуть, дивувався, чого я досі був такий замкнутий. Що ж, колись і ти мене відвідаєш і побачиш, як я живу. Поки що я не буду багато розповідати, скажу тільки основне, щоб ти знав, що з мене вийшло. Та й мені самому така сповідь дасть полегшення, хоч і буде для мене карою і ганьбою.

Ти знаєш, що я походжу з давньої родини, заслуженої перед Касталією і приязної до неї, з консервативної родини землевласників і високих урядовців. Бачиш, уже саме це просте речення утворює прірву між тобою і мною. Я кажу "родина" і маю на увазі щось звичайне, само собою зрозуміле й однозначне, але чи справді це так? Ви в Провінції маєте свій Орден, ієрархію, проте родини не маєте, ви не знаєте, що таке родина, кровна спорідненість і походження, не маєте ніякого уявлення про таємний, величезний чар і силу того, що зветься родиною. Те саме, мабуть, і з більшістю слів та понять, у яких відтворюється наше життя: чимало з них для нас важливі, а для вас не мають ніякого значення, дуже багатьох ви зовсім не розумієте, а є й такі, що мають у вас зовсім інший зміст, ніж у нас. От і спробуй поговорити один з одним! Знаєш, коли ти мені щось кажеш, я маю таке враження, що переді мною чужоземець, правда, чужоземець, мову якого я в молодості вивчав і якою навіть володів, отже, більшість слів

у ній розумію. А ти в іншому становищі: коли я звертаюся до тебе, ти чуєш мову, слова якої знаєш тільки наполовину, а відтінків, тонкощів і зовсім не знаєш, чуєш розповіді про життя, про форму існування, дуже відмінну від твоєї; переважно ці розповіді, навіть якщо вони тебе цікавлять, мало що промовляють до твого серця, лишаються для тебе принаймні наполовину незрозумілими. Ти пам'ятаєш наші численні розмови і словесні двобої в шкільні роки — з мого боку то було не що інше, як спроба, одна з багатьох спроб погодити світ і мову вашої Провінції з моїм світом і мовою. Ти був найприступніший, найдоброзичливіший і найчесніший з усіх, з ким я робив цю спробу, ти боронив права Касталії, але не лишався байдужим і до мого, іншого світу, принаймні не зневажав його. Ми тоді зійшлися досить близько. Ну, та ми ще до цього вернемося.

Він замислився, на хвильку замовк, і Кнехт обережно сказав: — Мабуть, із цим взаєморозумінням справа стоїть не так кепсько, як тобі здається. Звичайно, два народи й дві мови ніколи не зможуть стати такими зрозумілими й близькими одне одному, як двоє людей, що належать до тієї самої нації і розмовляють тією самою мовою. Але це не причина, щоб відмовлятися від взаєморозуміння й спілкування. Між співвітчизниками, що розмовляють однією мовою, теж стоять свої перепони, які заважають їм цілком розуміти один одного і зблизитись, — перепони освіти, виховання, обдарованості, індивідуальності. Можна твердити, що будьяка людина на землі в принципі здатна порозумітися з будьякою іншою людиною, і, навпаки, так само можна твердити, що на світі взагалі немає двох людей, між якими можливе було б справжнє, щире, близьке спілкування і взаєморозуміння, — і те, і те твердження правильне. Це Ян та Інъ, день і ніч, і кожне з них має свій сенс, і про те, і про те треба часом згадувати, і я до певної міри погоджуюся з тобою, бо й сам, звичайно, не вірю, що ми змогли б колись до кінця зрозуміти один одного. Але якби навіть ти був європейцем, а я китайцем, якби ми говорили різними мовами, то й тоді, маючи добру волю, змогли б багато чого розповісти один одному, а крім того, ще й багато чого вгадати або відчути. Принаймні спробуймо.

Десиньйорі кивнув головою і повів далі: — Я насамперед розповім тобі лише те, що треба знати, щоб ти міг скласти якесь уявлення про моє становище. Отже, в нас усе починається з родини, це найвища сила в житті юнака, байдуже, чи він її визнає, чи ні. Я ладнав із своєю родиною, поки був вільним слухачем вашої елітарної школи. Цілий рік мені добре жилося у вас, а на канікули я ікав додому й там розкошував, бо був єдиним сином і мене всі пестили. Матір я любив ніжно, навіть палко, і тільки розлука з нею завжди була для мене горем, коли я від'їздив з дому. З батьком у мене були холодніші, але приятні стосунки, принаймні в дитинстві й замолоду, коли я вчився у вас; він був давнім шанувальником Касталії і пишався тим, що я виховуюся в елітарній школі і втаємничений у такі високі речі, як Гра в бісер. Ці канікули вдома майже завжди минали в піднесеному, святковому настрої, мої батьки і я бачили одне одного, так би мовити, лише в святковому вбранні. Часом, коли я їхав додому на канікули, мені було шкода вас, що лишалися у Вальдцелі й не знали такого щастя. Мені не треба багато розповідати про ті часи, бо ж ти знав тоді мене краще, ніж будьхто інший, я був

майже касталійцем, тільки, може, трохи ближчим до землі, грубішим і поверховішим, але сповненим радісної задержуватості, запалу й ентузіазму. То була найщасливіша пора в моєму житті, хоч тоді я не розумів цього, бо, живучи у Вальдцелі, гадав, що щастя й розквіт у моєму житті почнуться аж тоді, коли, скінчивши вашу школу, я повернуся додому і, завдяки здобутим у вас перевагам, завоюю світ. Натомість після нашої розлуки з тобою в моєму житті почалися незлагоди, що тривають і досі, і боротьба, з якої я не вийшов переможцем. Бо цього разу батьківщина, до якої я повернувся, складалася вже не тільки з рідної домівки, вона зовсім не чекала мене з відкритими обіймами й не квапилася визнати мої вальдцельські перебаги, навіть удома скоро почалися розчарування, труднощі й дисонанси. Я не зразу помітив це, мене захищала наївна дитяча віра в себе і в своє щастя, винесена з Касталії мораль Ордену й звичка до медитації. Але як мене розчарував і витверезив університет, де я хотів вивчати політичні дисципліни! Тон, що панував серед студентів, рівень їхньої загальної освіти і їхніх розваг, духовне обличчя деяких викладачів — як це все відрізнялося від того, до чого я звик у вас! Ти пам'ятаєш, як я колись боронив наш світ від вашого, вихваляючи до небес просте, наївне життя. Якщо за це належить кара, друже, то я отримав її повною мірою. Бо якщо це просте, невинне, кероване інстинктом життя, ця дитинність, ця невимуштрувана, наївна геніальність десь, може, ще й існувала серед селян, ремісників абощо, що мені не вдалося ані побачити її, ані, тим більше, прилучитися до неї. Ти пам'ятаєш також, правда ж, як я в своїх, промовах висміював пиху і бундючність касталійців, називав їх чванькуватою, зніженою кастою, в якій панує кастовий дух і зарозумілість. Ви явилось, що люди в світі так само пишалися своїми поганими манерами, своєю убогою освітою і грубим, крикливим гумором, своєю ідіотською, але хитрою націленістю на практичну, корисливу мету, вважали себе в своїй вузьколюбій безпосередності так само неоціненними, угодними богові обранцями, як найафектованіший, зразковий учень вальдцельської школи. Одні брали мене на глум і поблажливо поплескували по плечу, а другі реагували на чужий їм касталійський дух у мені відвертою, лютою ненавистю, яку ніщо завжди відчуває до шляхетності і яку я вирішив прийняти як відзнаку.

Десиньорі замовк і глянув на Кнехта, чи не стомив він його своєю розповіддю. Зустрівшись із ним поглядом, він прочитав у Кнехтових очах глибоке зацікавлення й зичливість, і йому відлягло від серця. Він побачив, що Кнехт не байдужий до його сповіді, слухає її не так, як слухають порожню балачку чи навіть цікаву історію, а дуже пильно, зосередивши на ній усю свою увагу, наче під час медитації, і у його погляді світилася чиста, сердечна прихильність, яка глибоко зворушила Плінію, такою вона здалася йому щирою, наче в дитини, і він аж здивувався, що такий вираз може з'явитися на обличчі тієї самої людини, різнобічною щоденною працею, мудрими вказівками й авторитетом якої він сьогодні весь час захоплювався. І він з полегкістю повів далі: — Не знаю, чи моє життя було даремним, просто непорозумінням, чи мало якийсь сенс. Якщо в ньому був сенс, то, може, хіба той, що окрема, конкретна людина нашої доби дуже гостро й болісно відчула на собі, як далеко відійшла Касталія від своєї

рідної країни, чи, скажімо, навпаки: якою чужою стала наша країна своїй найшляхетнішій Провінції, як вона зрадила її дух, яка прірва пролягла в нашій країні між тілом і душею, між ідеалом і дійсністю, як мало вони знають і хочуть знати одне про одне. Коли в мене в житті було якесь завдання, якийсь ідеал, то він полягав у тому, щоб синтезувати в собі обидва принципи, стати посередником між ними, їхнім тлумачем і миротворцем. Я спробував домогтися цього й зазнав поразки. А оскільки я не можу розповісти тобі все про своє життя, та ти однаково й не зрозумів би всього, змалюю тобі лише одну ситуацію, характерну для невдалої спроби. Боронитися від кепкування й ворожих вихваток, які щедро випадали на мою долю касталійця й слухняного студента на початку навчання в університеті, було ще не найтяжче. Тих кілька нових товаришів, яким моє навчання в елітарній школі здавалося особливою відзнакою і сенсацією, завдавали мені навіть ще більшого клопоту і ставили мене часом ще в гірше становище. Але найтяжче було те, що я не мав ніякої змоги жити в тому світі за касталійськими принципами. Спершу я цього майже не відчував. Я дотримувався правил, яких навчився тут, у вас, і мені ще довго здавалося, що вони чинні й там, що вони зміцнюють і захищають мене, підтримують у мені бадьорість і душевне здоров'я, наснажують мене в моєму намірі самому, без нічиєї допомоги, прожити студентські роки по змозі в касталійському дусі, самостійно вгамовувати свою жадобу знань і не давати затягти себе університетській рутині, що хоче тільки одного: якомога швидше і якомога ґрунтовніше напхати студента спеціальними знаннями, з допомогою яких він зможе заробляти собі на хліб, і задушити в ньому всяке прагнення до волі й універсальності. Але щит, який дала мені Касталія, виявився небезпечним і ненадійним, бо я ж зовсім не збирався покійно, як пустельник, зберігати мир у своєму серці й споглядальний спокій духу, а хотів завоювати світ, зрозуміти його й примусити, щоб він мене теж зрозумів, хотів прийняти його і по можливості оновити й поліпшити, хотів у собі самому поєднати й примирити Касталію і світ. Коли я після чергового розчарування, суперечки, хвилювання заглиблювався в медитацію, то спочатку це щоразу були втіха, заспокоєння, полегшення, повернення до лагідних, привітних сил. Та потім я почав помічати, що якраз це самозаглиблення, ці вправи на віднайдення душевної рівноваги ізолювали мене, робили прикро чужим для тих, хто мене оточував, відбирали в мене здатність посправжньому розуміти їх. І я побачив, що до кінця зрозуміти їх, світських людей, я зміг би тільки тоді, якби знов став таким, як вони, якби позбувся всіх своїх переваг, і цієї змоги втікати в самозаглиблення також. Дуже можливо, що я прикрашаю цей процес, показуючи його так. Напевне, я, не маючи товаришів однакової культури і однакових поглядів зі мною, позбавлений контролю вчителів і захисної, цілющої атмосфери Вальдцеля, просто поволі відвик від дисципліни й розледащів, став неухважний, піддався рутині і, коли мене мучило сумління, виправдувався тим, що рутина — один з атрибутів цього світу і, піддаючись їй, я можу краще зрозуміти своє оточення. Я нічого не хочу прикрашати, але не буду заперечувати чи приховувати того, що я не шкодував зусиль, домагався свого і боровся навіть тоді, коли помилявся. Для мене це було важливо. Не знаю, чи я тільки уявляв

собі, що пробує зрозуміти світ і знайти в ньому належне мені місце, чи справді пробував, але сталося неминуче: світ виявився дужчий за мене, він помалу подолав мене й поглинув; вийшло так, ніби життя спіймало мене на слові й цілком зрівняло з тим світом, правильність, наївність, міць і природну перевагу якого я так палко вихваляв і завзято боронив від твоєї логіки. Ти, звичайно, пам'ятаєш це. А тепер я повинен нагадати тобі щось інше, що ти, можливо, давно забув, бо для тебе воно не мало значення. Але для мене мало, та ще й дуже велике — для мене то було щось важливе й страшне. Скінчилися мої студентські роки, я пристосувався, переможений, але не остаточно; навпаки, в глибині душі я все ще вважав себе не гіршим за вас і вірив, що коли я пристосовувався до обставин чи згладжував гострі кути, то робив це добровільно, керуючись життєвою мудрістю, а не з примусу. І я ще міцно тримався деяких звичок і зацікавлень юнацьких років, зокрема й Гри в бісер, хоч, мабуть, це не мало великого сенсу, бо без постійних вправ і без постійного спілкування з рівними і навіть кращими за себе партнерами не можна нічого навчитися, Гра на самоті може замінити справжню хіба що настільки, наскільки монолог може замінити справжню розмову. Так, не знаючи до пуття, чи я ще чогось вартий, чи я зберіг своє мистецтво Гри, свої знання і все, що дала мені елітарна школа, я, проте, намагався врятувати цей мій духовний скарб чи бодай якусь його частку; коли я накреслював схему Гри або аналізував фразу з неї одному із своїх тодішніх товаришів, що хоч і пробував висловлювати свою думку про Гру в бісер, але зовсім не розумів її духу, тому невігласові це здавалося якимись чарами. На третьому чи на четвертому році навчання в університеті я взяв участь у курсі Гри у Вальдцелі. Я знов побачив містечко, знайомі околиці, нашу стару школу, Селище Гри, і мене охопила гірка радість. Але тебе тоді не було, ти навчався десь у Монтпорті чи Койпергаймі, і тебе вважали за відданого науці дивака. Курс Гри, в якому я брав участь, був лише канікулярним курсом для нас, бідолашних світських людей і дилетантів, а проте мені було не легко його скінчити, і я пишався, одержавши наприкінці звичайну трійку, ту задовільну оцінку, що давала ще право знов узяти участь у такому канікулярному курсі.

Минуло ще кілька років, я вдруге зібрався на силі, записався на канікулярний курс, яким керував твій попередник, і зробив усе, що міг, аби тільки не осоромитись перед Вальдцелем. Я перечитав давні конспекти, спробував трохи поновити своє вміння зосереджуватись, одне слово, я своїми скромними засобами готувався до канікулярного курсу, настроюючись і звертаючи всі свої думки на нього, як справжній гравець у бісер готується до великої щорічної Гри. І ось я прибув до Вальдцеля, де після кількарічної перерви відчув себе ще чужішим, але й зачарованішим, наче повернувся на чудову, втрачену батьківщину, мову якої я почав забувати. Цього разу здійснилося і моє палке бажання побачитися з тобою. Ти пам'ятаєш це, Йозефе? Кнехт пильно глянув йому у вічі, кивнув головою і ледь усміхнувся, проте не сказав ні слова.

— Гарзд, — повів далі Десиньйорі, — отже, ти пам'ятаєш. Але що саме ти пам'ятаєш? Хвилинне побачення із шкільним товаришем, коротку зустріч і розчарування; ти пішов собі далі і вже не думаєш про цю зустріч, хіба що тобі через

десять років нечемно нагадає про неї той, з ким ти зустрічався. Хіба не правда? Хіба вона для тебе мала якусь більшу вагу? Він був дуже схвильований, хоч, видно, щосили намагався опанувати себе. Здавалося, він хотів вилити все, що за багато років накопало в нього на душі й чого він не міг подолати в собі.

— Ти забігаєш наперед, — дуже обережно мовив Кнехт. — Чим та зустріч була для мене, я скажу, коли настане моя черга звітуватися перед тобою. А поки що ти маєш слово, Плінію. Я бачу, що для тебе та зустріч не була приємною. І для мене також. А тепер розповідай далі, як ти себе тоді почував. Говори щиро, нічого не приховуй! — Спробую, — відповів Плінію. — Докоряти тобі я не збираюся. Мушу також визнати, що ти тоді повівся зі мною цілком коректно, навіть більше ніж коректно. Коли я тепер прийняв твоє запрошення приїхати До Вальдцеля, де я після того другого канікулярного курсу більше ніколи не був, і навіть коли ще раніше погодився ввійти в комісію для перевірки касталійського бюджету, то все тому, що мав намір побачитися з тобою і поговорити про ту зустріч, байдуже, чи нам обом приємно буде, чи ні. А тепер слухай далі. Я приїхав на канікулярний курс, і мене поселили в готелі. Учасники курсу всі були приблизно мого віку, деякі навіть чимало старші. Нас набралось щонайбільше двадцятьоро, переважно касталійців, але то були або погані, байдужі, відсталі гравці в бісер, або початківці, яким дуже пізно заманулось трохи ознайомитися з Грою; мені аж легше стало, коли виявилось, що серед них немає жодного мого знайомого. Хоч наш керівник, службовець Архіву, сумлінно поставився до свого завдання і був дуже ласкавий з нами, проте весь курс від самого початку мав відтінок другорядного й непотрібного, неначе якогось примусового, — здавалося, що його учасники, випадково, нашвидку зібрані, так само мало вірили в справжній сенс і успіх, як і їхній учитель, хоч ніхто не признавався в цьому. Так і хотілося запитати: навіщо сюди з'їхалася ця жменька людей, навіщо вони добровільно взялися за справу, на яку в них не вистачає снаги і якою вони надто мало цікавляться, щоб тривалий час віддаватися їй і йти заради неї на жертву, і навіщо вчений знавець витрачає свою силу на лекції і на справи, від яких і сам навряд чи сподівається успіху? Аж багато пізніше я довідався від досвідчених людей — тоді я не знав цього, — що мені з тим курсом просто не пощастило, що якби склад його учасників був трохи інакший, він міг би стати цікавим і корисним, навіть захопити всіх. Іноді досить, сказали мені згодом, щоб знайшлося двоє учасників, здатних запалити один одного або вже знайомих і близьких один одному, щоб надихнути весь курс — і своїх товаришів, і керівника. Та ти й сам це маєш знати, адже ти Магістр Гри. Отже, мені не пощастило, в нашій випадковій групі не виявилось живої душі, що розворушила б її, додала б їй вогню, то як був, так і лишився млявий повторний курс для дорослих школярів. Минав час, і з кожним днем росло наше розчарування. Але ж, крім Гри в бісер, був ще й Вальдцель, місце священних, пильно бережених спогадів, і якщо курс Гри мене розчарував, то все ж таки для мене ще залишалася радість повернення до рідної школи, спілкування з товаришами шкільних років, можливо, побачення з тим товаришем, про якого збереглися найчисленніші й найяскравіші спогади і який для мене краще, ніж будьхто, уособлював нашу Касталію:

з тобою, Йозефе. Якби я знов побачив кількох своїх шкільних друзів, якби, гуляючи улюбленими, чудовими місцями, знов зустрів добрих духів своєї молодості, якби, може, й ти знов наблизився до мене і наші розмови, як колись, переросли в диспути не так між нами з тобою, як між моєю касталійською проблемою і самим мною, тоді не шкода було б прогаяних канікул, тоді і курс, і все інше мало б свій сенс.

Перші двоє шкільних товаришів, яких я побачив у Селищі, були простодушні люди, вони радісно плескали мене по плечу і ставили дитячі запитання про моє дивовижне світське життя. Але кілька інших були вже не такі простодушні, вони мешкали в Селищі Гри, належали до молодшої еліти й не ставили наївних запитань, а віталися зі мною, коли ми зустрічалися в одному з приміщень твого храму й зустрічі не можна було уникнути, з вишуканою, трохи силуваною ввічливістю, скоріше навіть поблажливо, й не переставали наголошувати, які вони заклопотані важливими й недосяжними для мене справами, як їм ніколи і як нецікаво й не хочеться поновлювати давнє знайомство. Я, звичайно, й не пробував набиватися їм у приятелі, порушувати їхній спокій, олімпійський, ясний, глузливий касталійський спокій. Я дивився на них і на їхній заповнений активною діяльністю день, як в'язень крізь ґрати чи як злидар, голодний і пригноблений, дивиться на аристократів та багатіїв, веселих, гарних, освічених, добре вихованих, добре відпочилих, з випещеними обличчями й руками.

І ось з'явився ти, Йозефе, я зрадів, коли побачив тебе, і в моєму серці ожила нова надія. Ти йшов подвір'ям, я впізнав тебе ззаду по твоїй ході і зразу ж покликав на ім'я. "Нарешті переді мною людина! — подумав я. — Нарешті переді мною приятель, може, супротивник, але такий, з яким можна поговорити, хоч і запеклий касталієць, але такий, у якого касталійська сутність не обернулася в маску й панцир, людина, здатна зрозуміти іншу!" Ти не міг не помітити, який я був радий і як багато надій покладав на тебе, і ти справді надзвичайно ввічливо пішов мені назустріч. Ти ще пам'ятав мене, я ще для тебе щось важив, тобі було приємно знов побачити моє обличчя, і ти не обмежився коротким, радісним вітанням на подвір'ї, а запросив мене до себе й присвятив, пожертвував мені вечір. Але що то був за вечір, любий Йозефе! Як ми обидва мучилися, вдаючи дуже веселих, дотримуючись дуже чемного, майже товариського тону, як тяжко нам було провадити мляву розмову, переходити від однієї теми до іншої! Хоч решта касталійців були байдужі до мене, з тобою мені виявилось ще гірше, те виснажливе, даремне силкування воскресити давню, вже мертву дружбу ще дужче ятрило мою рану. Той вечір остаточно розвіяв мої ілюзії, мені безжально дали зрозуміти, що я не товариш і не спільник, не касталієць, не рівний за рангом, а обтяжливий, настирливий йолоп, неотесаний чужинець, і те, що ця наука була мені подана в такій коректній, гарній формі, що розчарування й нетерпіння було так бездоганно замасковане, здавалося мені найтяжчою образою. Якби ти мене був вилаяв чи дорікнув мені, якби був сказав: "Що з тобою сталося, друже, як ти міг так занепасти?" — я відчув би себе щасливим, і крига була б проламана. Але де там! Я побачив, що більше не належу до Касталії, що скінчилася моя любов до вас і моє замилювання Грою в бісер, скінчилася наша дружба. Репетитор Кнехт прийняв мене,

обтяжливого відвідувача у Вальдцелі, промучився й пронудьгував зі мною вечір і в бездоганно ввічливій формі показав мені на двері.

Десиньйорі намагався погамувати своє хвилювання, обличчя його болісно скривилося. Він замовк і глянув на Магістра. Той слухав дуже уважно, але сам був нітрохи не схвилюваний; він дивився на давнього Друга привітно, співчутливо і лагідно всміхався. Десиньйорі й далі мовчав, а Кнехт не зводив з нього спокійного, зичливого погляду, в якому світилося задоволення, навіть радість. Плінію десь хвилину чи більше витримував той погляд, похмуро дивлячись перед себе.

— Тобі смішно? — сердито, але не ображено вигукнув нарешті він. — Смішно? Ти вважаєш, що так і мало бути? — Мушу визнати, — сказав, усміхаючись, Кнехт, — що ти чудово описав цю сцену, просто неперевершено, все було саме так, як ти змалював, і, може, навіть відгомін образи й докору в твоєму голосі був необхідний, щоб бездоганно відтворити її й оживити в моїй пам'яті. До того ж, хоч ти, на жаль, ще й досі дивишся на цю справу до певної міри тодішніми очима і дещо в ній тебе й досі боляче вражає, але взагалі правильно, об'єктивно розповів історію двох юнаків, що опинилися в трохи прикрому становищі: обом їм треба було прикидатися, і один із них, якраз ти, зробив помилку, намагаючись сховати своє справжнє, велике горе під удаваною безтурботністю замість того, щоб скинути з себе маску. Ти навіть ще й тепер, здається, обвинувачуєш більше мене, ніж себе, в тому, що наша зустріч не дала ніяких наслідків, хоч саме ти міг повернути все інакше. Невже ти справді не бачив цього? Але, мушу сказати, змалював ти нашу зустріч чудово. Я ніби знов відчув себе пригніченим і збентеженим, як того дивного вечора, знов хвилинами мені здавалося, що я насилу стримуюсь і що мені трохи соромно за нас обох. Так, ти не пропустив жодної подробиці. Просто втіха слухати таку розповідь.

— Що ж, — трохи здивовано мовив Плінію, — приємно, що моя розпер відь розважила хоч одного з нас. Бо мені, щоб ти знав, було не до розваг.

У голосі його ще бриніли образа й недовір'я.

— Але тепер, — сказав Кнехт, — ти сам бачиш, як може розвеселити нас та історія, що ні тобі, ні мені не додала слави. Нам залишається тільки посміятися з неї.

— Посміятися? Чому це? — А тому, що історія екскасталійця Плінію, який домагається участі в Грі в бісер і визнання своїх колишніх товаришів, давно скінчилася і відійшла в минуле, так само як скінчилася й історія ввічливого репетитора Кнехта, якого несподівана поява Плінію так збентежила, що він, всупереч усім касталійським правилам, не спромігся подолати свого збентеження і ще й досі бачить себе, тодішнього, наче в дзеркалі. Ще раз кажу, Плінію: в тебе добра пам'ять, і ти чудово все розповів, я б так не міг. Наше щастя, що ця історія так безповоротно відійшла в минуле і ми можемо з неї посміятися.

Десиньйорі був спантеличений. Він відчував, що в доброму гуморі Магістра є щось приємне й щире і що в нього, перш за все, немає й натяку на глум чи кепкування, і відчував також, що за тим веселим настроєм ховається щось дуже поважне; але, розповідаючи, він надто глибоко пережив наново весь біль, викликаний у його душі

тією давньою зустріччю, і його розповідь надто нагадувала сповідь, щоб він зміг так легко змінити тон.

— Ти все ж таки, мабуть, забуваєш, — нерішуче мовив він, хоч уже наполовину переконаний, — що для мене той випадок мав не таке саме значення, як для тебе. Для тебе він був щонайбільше неприємністю, а для мене — поразкою, катастрофою і, між іншим, ще й початком важливих змін у житті. Тількино скінчився курс, я зразу ж поїхав з Вальдцеля з твердим наміром ніколи більше туди не повертатися; ще трохи — і я б зненавидів і Касталію, і всіх вас. Ілюзії мої розвіялись, я переконався, що став зовсім далеким вам, а може, й раніше не був такий близький, як уявляв собі; одне слово, ще б крапля, і я став би ренегатом, вашим запеклим ворогом.

Кнехт дивився на нього весело й водночас проникливо.

— Авжеж, — мовив він, — і про все це, сподіваюся, ти мені наступного разу також розкажеш. Але на сьогоднішній день становище наше, здається мені, таке; колись замолоду ми були друзями, потім розлучились і пішли різними шляхами, далі знов зустрілися під час того злочасного канікулярного курсу, ти став наполовину або й зовсім світською людиною, а я — трохи зарозумілим мешканцем Вальдцеля, що дбає про касталійські правила. І ось сьогодні ми згадали про ту зустріч, яка обох нас розчарувала і якої ми обидва соромимось. Ми знов побачили себе і своє тодішнє збентеження й не вжахнулися, навіть можемо посміятися з нього, бо ж тепер усе цілком змінилося. Так, я справді був тоді дуже збентежений, бо ти справив на мене вкрай неприємне, негативне враження, я не знав, про що з тобою розмовляти, ти здався мені несподівано недозрілим, брутальним, світським, це мене спантеличувало й дратувало. Я був молодим касталійцем, що не знав світу і, властиво, не хотів його знати, а ти — ну, а ти був молодим чужинцем, і я не міг до пуття збагнути, чого ти з'явився до нас і навіщо брав участь у курсі Гри, бо в тобі начебто майже нічого вже не збереглося від учня елітарної школи. Ти тоді дратував мене, так само як я тебе. Я, звичайно, здавався тобі пихатим касталійцем, який не мав ніяких заслуг, але ревню силкувався зберегти відстань між собою і некасталійцем, дилетантом Гри. А ти для мене був набридливим варваром, недоуком, що мав якісь необгрунтовані, сентиментальні претензії на цікавість і дружні почуття з мого боку. Ми сахалися і майже ненавиділи один одного. Нам не залишалось нічого іншого, як розійтися, бо жоден із нас не міг нічого дати другому і жоден не здатен був справедливо оцінити другого.

Але сьогодні, Плінію, ми маємо право знов видобути з закамарків пам'яті спогади, які ми соромливо поховали там, маємо право посміятися з тієї сцени і з самих себе, бо нині ми прийшли один до одного вже іншими, із зовсім іншими намірами й можливостями, без сентиментальності, без прихованого почуття ревності і ненависті, без зарозумілості, — адже ми обидва давно вже змужніли.

Десиньйорі усміхнувся з полегкістю. А проте спитав ще: — Але чи ми впевнені в цьому? Врешті добра воля була в нас і тоді.

— Звичайно! — засміявся Кнехт. — І з тією доброю волею ми нестерпно мучили й

виснажували один одного. Ми тоді інстинктивно не любили один одного, здавались один одному не вартими довіри, набридливими, чужими й огидними, і тільки уявний обов'язок і уявна солідарність змусили нас цілий вечір грати тяжку комедію. Я зрозумів це зразу після твого від'їзду. Ми обидва ще не зовсім позбулися ані колишньої приязні, ані колишньої ворожнечі. Замість дозволити, щоб ці почуття остаточно згасли, ми вирішили, що мусимо відкопати їх у собі і якось продовжити. Ми вважали себе боржниками й не знали, як же нам сплатити свій борг. Хіба не правда? — Мені здається, — задумливо мовив Плінію, — що ти й тепер ще надто ввічливий. Ти кажеш "ми обидва", але ж ми не обидва шукали й не могли знайти один одного. І пошуки, і любов були тільки з мого боку, а отже, й розчарування, і мука так само. Що в твоєму житті, спитаю тебе, змінилося після нашої зустрічі? Нічого! А для мене то був глибокий, болісний перелом, і тому я не можу просто посміятися з нього, як ти.

— Вибач, — лагідно, примирливо мовив Кнехт, — я, мабуть, надто поквапився. Але я всетаки сподіваюся, що згодом і тебе спонукаю сміятися разом зі мною. Ти правду кажеш, тобі було тоді боляче, хоч і не через мене, як ти, видно, й досі ще вважаєш, а через те відчуження й прірву, яка пролягла між твоїм світом і Касталією. Ми в свої шкільні роки начебто були її подолали, а тут раптом побачили, що вона, страхотливо глибока, знов зяє перед нами. Оскільки ти вважаєш винним мене особисто, то, прошу тебе, виклади відверто своє звинувачення.

— Ох, це ніяке не звинувачення. Це скоріше скарга. Ти тоді її не почув, та й сьогодні, здається, не хочеш почути. Ти тоді відповідав на неї витримкою та усмішкою і сьогодні відповідаєш так само.

Хоч Плінію читав у погляді Магістра глибоку приязнь і зичливість, він ніяк не міг відігнати тих згадок; йому хотілося виповісти все й позбутись нарешті болючого тягаря, який він так довго носив у собі.

Вираз обличчя в Кнехта не змінився. Він трохи подумав, тоді лагідно сказав: — Я, мабуть, тільки тепер починаю тебе розуміти, друже. Можливо, ти маєш рацію, і нам треба поговорити й про це. Я лише хотів би тобі спершу нагадати, що ти, власне, тільки тоді мав би право вимагати від мене уваги до твоєї, як ти кажеш, скарги, коли б ти справді її висловив. Але ж ти під час тієї вечірньої розмови в готелі не висловлював ніяких скарг, а так самісінько, як і я, сміливо й бадьоро простував уперед, вдавав, як і я, безтурботного, якому нема на що скаржитись. Але в душі ти сподівався, як тепер виявилось, що я всетаки почую твою приховану скаргу й побачу під маскою твое справжнє обличчя. Що ж, я таки дещо вже й тоді помітив, але далеко не все. Та як би я, не вражаючи твоєї гордості, дав тобі зрозуміти, що я турбуюся за тебе, що мені тебе шкода? І яка була б користь із того, що я простяг би тобі руку, коли вона була порожня, коли я нічого не міг тобі дати — ні поради, ні дружби, ні втіхи, бо шляхи наші так круто розійшлися? Так, тоді твое приховане невдоволення й горе, яке ти маскував удаваною жвавистю, не подобалось, заважало мені, здавалося, щиро кажучи, відразним, у ньому відчувалася претензія на увагу й співчуття, яка суперечила твоїй поведінці, я бачив у ній щось настирливе й легковажне, і це відвертало мене від тебе. Ти претендував на

мою дружбу, хотів бути касталійцем, гравцем у бісер, а сам був таким нестримним, таким химерним, зануреним у свої егоїстичні переживання! Десь така була моя думка, бо я добре бачив, що від касталійського в тобі майже нічого не залишилось, ти явно забув навіть основні наші правила. Гарзд, не моє діло було, яким ти став. Але чого ж ти приїхав до Вальдцеля й захотів привітати нас як товаришів? Це, як я вже сказав, дратувало і прикро вражало мене, ти тоді мав цілковиту слухність, вважаючи мою підкреслену ввічливість нехиттю. Так, я інстинктивно не хотів зближення з тобою, і не тому, що ти був світською людиною, а тому, що ти претендував на звання касталійця. Коли ж ти після стількох років недавно з'явився тут знов, у тобі вже нічого цього не відчувалося, ти мав вигляд світської людини й говорив, як говорять у вас, а особливо вразив і зворушив мене вираз суму, туги і горя на твоєму обличчі; все — твоя поведінка, твої слова, навіть твій смуток — приваблювало мене, було гарне, гідне тебе, личило тобі, ніщо не дратувало мене, я міг прийняти тебе такого без внутрішнього опору, цього разу не потрібно було підкресленої ввічливості й витримки, і тому я зразу зустрів тебе як друга й намагався виявити тобі свою любов і увагу. Цього разу вийшло навпаки: тепер я шукав зустрічі з тобою і домагався твоєї прихильності, а ти був дуже стриманий, але саму вже твою появу в нашій Провінції і твою цікавість до її долі я мовчки сприйняв як ознаку приязні й вірності. Ну, а тепер ти також пішов мені назустріч, і ми, нарешті, досягли того, що можемо відкрити один одному душу і, сподіваюся, відновити нашу давню дружбу.

Ти тількино сказав, що дуже болісно пережив нашу юнацьку зустріч, а для мене, мовляв, вона не мала ніякого значення. Не будемо сперечатися про це, хай і так. Але теперішня наша зустріч, амісе, має для мене велике значення, багато більше, ніж я можу тобі сьогодні сказати і ніж ти можеш собі уявити. Щоб довго не спинятись на цьому, скажу одне: я сьогодні не тільки віднайшов утраченого друга і тим самим воскресив минулі часи, щоб зачерпнути в них нової сили для нових перетворень. Для мене ця зустріч — перш за все поклик, крок до зближення, вона відкриває переді мною шлях у ваш світ, знов ставить мене перед давньою проблемою синтезу між нами й вами, і відбувається вона, признаюся тобі, саме вчасно. Цього разу я не лишився глухий до поклику, слух мій чуйний, як ніколи, бо поклик не застав мене зненацька, мені не здається, що він чужий і прийшов десь ззовні, що перед ним можна відкрити, а можна й замкнути своє серце, ні: він виходить ніби з самого мене, це відповідь на дуже сильне, дедалі наполегливіше бажання в мені самому, на мою потребу й на мою тугу. Але про це ми поговоримо іншим разом, уже пізно, нам обом треба відпочити.

Ти недавно говорив про мою веселість та свій смуток і вирішив, здається мені, що я не розумів твоєї, як ти кажеш, скарги, навіть сьогодні не розумію її, бо відповідаю на неї усмішкою. Тут уже я справді чогось не розумію. Чому не можна вислухати скаргу весело, чому на неї треба відповідати смутком, а не усмішкою? Ти з своїми турботами і зі своїм клопотом знов прийшов до Касталії, до мене, і я можу з цього зробити висновок, що тебе, мабуть, чимось вабить до себе саме наш ясний, веселий погляд на життя. Але якщо я не можу переживати разом з тобою твоєї журби і горя й заразитися

ними, то це не означає, що я не шаную їх і ставлюся до них легковажно. Я цілком визнаю той образ, який наклали на тебе твоя доля і світське життя, він твій, я його люблю й шаную, хоч сподіваюся ще побачити, як він зміниться. Як виник такий образ, я можу лише здогадуватися, колись ти розкажеш мені про це саме стільки, скільки вважатимеш за потрібне. Я лише бачу, що тобі, мабуть, живеться тяжко. Але чому ти вважаєш, що я не хочу й не можу правильно зрозуміти тебе і твоє горе? Десиньйорі знову спохмурнів.

— Часом мені здається, — сумно почав він, — що ми не тільки порізноmu висловлюємо свої думки й говоримо різними мовами, кожна з яких віддати іншою можна тільки приблизно, але й що ми взагалі різні істоти, які ніколи не будуть здатні зрозуміти одна одну. І я ніяк не можу вирішити, хто з нас, власне, справжня, повноцінна людина — ти чи я, чи ні ти, ні я. Була пора, коли я дивився на вас, членів Ордену і гравців у бісер, знизу вгору, з почуттям власної неповноцінності, з шанобою і заздрістю, як на вічно веселих богів чи надлюдей, що вічно бавляться і вічно втішаються своїм буттям, неприступні для страждань. А була й така пора, коли на зміну заздрості приходили жаль і зневага до вас, ви здавалися мені кастрованими, штучно перетвореними у вічних дітей, недорослими й наївними в своєму незворушному, позбавленому будьяких почуттів, ретельно обгородженому, чисто прибраному іграшковому світі, схожому на дитячий садок, де кожному старанно витирають носа і приборкують, придушують кожен недозволений порух думки чи почуття, де ціле життя грають у пристойні, безпечні ігри і зразу ж контролюють, відвертають, знешкоджують і лікують медитацією кожен підозрілий проблиск життя, кожне велике почуття, кожна щирість, кожне хвилювання серця. Хіба це не штучний, стерилізований, пошкільному обмежений світ, половинчастий, уявний світ, у якому ви тут боягузливо животієте, світ без вад і пристрастей, без голоду, без соку й солі, світ без родини, без матерів і дітей, навіть майже без жінок! Статевий потяг ви погамовуєте медитацією, небезпечні, ризиковані речі, за які важко відповідати, якот економіка, юриспруденція, політика, ви вже протягом багатьох поколінь накидаєте іншим, лякливо й добре захищені, не маючи ні потреби дбати про шматок хліба, ні дуже обтяжливих обов'язків, ви живете паразитичним життям і, щоб не було нудно, жваво бавитесь у свої вчені забавки, рухаєте склади й літери, музичите і граєте в бісер, а тим часом там, серед світового бруду, бідні, зацьковані люди живуть справжнім життям і роблять справжнє діло.

Кнехт слухав його так само уважно й привітно.

— Любий друже, — задумливо мовив він, — як же твої слова нагадують мені наші шкільні роки й тодішній твій критичний запал! Але в мене сьогодні роль не та, що тоді, не моє тепер завдання боронити Орден і Провінцію від твоїх наскоків, і мені дуже приємно, що на мені вже не лежить тяжкий обов'язок, який колись виснажив мене до краю. Бо не легко відбити такі блискучі атаки, як оце твоя. Ти, наприклад, кажеш про людей, що там, за межами Касталії, "живуть справжнім життям і роблять справжнє діло". Це звучить так категорично, гарно й щиро, майже як аксіома, і якби хто захотів

заперечити її, то мусив би порушити всі правила чемності й нагадати обвинувачеві, що в те "справжнє діло" входить частково і праця для добробуту й підтримки Касталії в комісії, з якою ти сюди прибув. Але тепер нам не до жартів. Я бачу з твоїх слів і чую з твого тону, що серце твоє й далі повне ненависті до нас, але одночасно й відчайдушною любові, заздрості та палкої туги. Ми для тебе — боягузи, трутні або діти, що граються в дитячому садку, проте свого часу ти вбачав у нас вічно веселих богів. З того, що ти сказав, я можу зробити принаймні один висновок: вина за твій смуток, твоє горе чи як ми ще його назвемо, все ж таки, мабуть, лежить не на Касталії, причину його треба шукати десьінде. Якби винні були ми, касталійці, ти б напевне сьогодні не робив нам тих самих докорів і звинувачень, що й під час наших хлоп'ячих дискусій, колись ти мені розкажеш про себе докладніше, і я не сумніваюся, що ми знайдемо, як зробити, щоб ти був щасливий і веселий чи принаймні став добріший і терпиміший до Касталії. Бо, наскільки я міг досі зрозуміти, твоє ставлення до нас і до Касталії, а отже, й до своєї молодості, до своїх шкільних років — фальшиве, неприродне, сентиментальне, ти розчленував свою власну душу на касталійську й світську й тяжко мучиш себе через ті справи, за які не відповідаєш. Але цілком можливо, що ти надто легко ставишся до інших речей, відповідальність за які лежить саме на тобі. Я маю підозру, що ти вже давно не робив вправ з медитації. Правда ж? Десиньйорі гірко всміхнувся.

— Який ти проникливий, *domine!* Кажеш, давно? Я хтознаколи, багато років тому, відмовився від чарівного ліку медитації. Як ти раптом почав дбати про мене! Того разу, коли я був у Вальдцелі на канікулярному курсі і ви мене так щедро обдарували ввічливістю й зневагою, так гордовито відвернулися від моїх спроб поновити дружні стосунки, я приїхав додому з твердим наміром назавжди викорчувати з своєї душі все касталійське. Відтоді я відмовився від Гри в бісер, ніколи більше не робив вправ з медитації, навіть музика довго викликала в мене відразу. Натомість я знайшов собі нових товаришів, що навчили мене світських утіх. Ми пиячили й розважалися з дівчатами, перепробували всі приступні нам спроби одурманювати себе, опльовували й висміювали все добропорядне й оточене пошаною, всі ідеали. Звичайно, таке шаленство тривало не так уже й довго, але достатньо, щоб стерти з мене рештки касталійського полиску. А коли згодом, через багато років, один випадок переконав мене, що я перебрав міру й деякі засоби медитації мені дуже знадобилися б, я був уже надто гордий, щоб починати наново.

— Надто гордий? — тихо перепитав Кнехт.

— Так, надто гордий. Я за цей час устиг поринути у вир життя й стати світською людиною. Я вже не хотів нічим відрізнятись від світських людей, не хотів іншого життя, ніж їхнє, сповнене пристрастей, дитинне, жорстоке, невгамовне життя, що борсається між щастям і страхом; я знехтував можливість створити для себе полегшене, привілейоване буття з допомогою ваших засобів.

Магістр пильно дивився на нього.

— І ти витримував це життя стільки років? І не пробував ніяких інших засобів, щоб покласти йому край? — запитав він.

— Чого ж, пробував, — сказав Плінію. — І пробую ще й тепер. Часом я знову упиваюся і майже ніколи не можу заснути, чимось себе не одурманивши.

Кнехт на мить заплющив очі, наче раптово відчувши втому, тоді знов пильно глянув на друга. Він мовчки дивився йому у вічі, спершу допитливо й поважно, потім дедалі лагідніше, привітніше й веселіше. Десиньйорі потім казав, що ніколи ще не бачив людських очей, які були б водночас такі допитливі й такі ласкаві, такі невинні й такі вимогливі, такі неймовірно приязні й такі велемудрі. Він признавався, що той погляд спершу бентежив і дратував його, тоді почав заспокоювати і помалу скоряти своєю лагідною силою. А проте він ще спробував боронитися.

— Ти сказав, — озвався він, — що знаєш спосіб зробити мене щасливішим і веселішим. Але й не подумав запитати, чи я хочу цього.

— Ну, — засміявся Йозеф Кнехт, — якщо ми можемо зробити людину Щасливішою і веселішою, то повинні будьщо домогтися цього, байдуже, проситиме вона в нас такої допомоги чи ні. Та й як ти можеш не хотіти цього, не шукати шляхів до цього? Тому ж ти й тут, тому ж ми й сидимо знов один навпроти одного, тому ти й вернувся до нас. Ти ненавидиш Касталію, зневажаєш її, ти надто пишаєшся своїм світським ярмом, своїм смутком, щоб полегшити їх крихтою розважності і годиною медитації, а проте всі ці роки тебе вела й вабила сюди потаємна, непоборна туга за нами й за нашою веселістю, аж поки ти нарешті повернувся до нас. Тепер ти повинен ще раз спробувати щастя. І я кажу тобі: цього разу ти прийшов саме вчасно, коли я також тужно чекав поклику з вашого світу, чекав, що переді мною відчиниться брама до нього. Але про це поговоримо іншим разом! Ти багато чого довірив мені, друже, дякую тобі за це, і ти побачиш, що й я маю в чому тобі сповідатися. Вже пізно, ти завтра вранці їдеш, а на мене знов чекає тяжкий день, нам час іти на спочинок. Але подаруй мені ще чверть години.

Він підвівся, підійшов до вікна і глянув угору, туди, де між рухливими хмарами прозирали смуги чистого нічного неба, всіяні зорями. Він затримався біля вікна, тому гість теж устав і підійшов туди. Магістр стояв, дивлячись угору, й спокійно вдихав прохолодне осіннє повітря. Він показав рукою на небо і мовив: — Глянь на ці хмари зі смугами чистого неба! Спершу здається, що глибина там, де найтемніше, але зразу ж починаєш розуміти, що ця м'яка темінь — тільки хмари, а космос із його глибинами починається коло берегів та фіордів тих небесних хребтів і простягається в безмежність, де врочисто сяють зорі, як найвищий символ ясності й ладу для нас, людей. Глибина всесвіту і його таємниць не там, де хмари й пільма, вона є тільки в ясному й радісному. Прощу тебе, подивися ще трохи перед сном на ці бухти й протоки з безліччю зірок і не відганяй думок і мрій, які, можливо, тебе тоді посядуть.

Дивне, трепетне почуття — чи то муки, чи щастя — ворухнулося в в серці Плінію. Такими самими словами, пригадав він, колись, за давніхдавен, на чудесному, ласкавому світанку його молодості, в перші роки навчання у Вальдцелі, його закликали до початкових прав з медитації.

- І дозволь мені сказати ще одне, — знов тихим голосом озвався Магістр Гри в

бісер. — Я хотів би додати ще дещо про ясність — про ясність зірок і духу, а також про нашу касталійську ясність. Ти відчуваєш нехіть до ясності, мабуть, тому, що тобі довелося йти шляхом смутку, і тепер усяка бадьорість, усяка погідність духу, а особливо наша, касталійська, здається тобі поверховою і дитинною, навіть ознакою боягузтва, втечею від жахів і прірв реальності в ясний, упорядкований світ голих форм і формул, голих абстракцій і вишуканої ввічливості. Але, мій сумний друже, хай це буде й справді втеча, хай серед касталійців і справді не бракує слабодухих і боягузливих, що бавляться голими формулами, хай навіть їх у нас більшість — це не зменшує ні вартості, ні блиску правдивої ясності, чи то буде ясність неба, чи духу. Удавано погідним серед нас, тим, що вдовольняються невеликим, протистоять люди й цілі покоління людей, чия погідність — не поверхова гра, а глибокий сенс їхнього життя. Я знав таку людину, це був наш колишній Магістр музики, ти його часом бачив у Вальдцелі; цей чоловік в останні роки свого життя мав у собі стільки погідності, ясності, що весь світився, як світить¹ сонце. Та його ясність виявлялась у доброзичливості, довір'ї та глибокій переконаності й передавалась всім, хто чуйно сприймав і вбирав її в себе, і від них — ще далі іншим людям. І мене також осяяло його світло, і мені він віддав частку своєї ясності й душевного тепла, так само як нашому Ферромонте й ще декому. Досягти такої ясності для мене і для багатьох таких, як я, означало б досягти найвищої і найблагороднішої мети. Ти її знайдеш і в деяких керівників нашого Ордену. Ця ясність — не примха чи вияв самовдоволення, а вершина досвіду й любові, визнання всякої дійсності, чуйне буття на краю всіх прірв і провалів, це добродієтність святих і рицарів, вона незнищенна і з роками, з наближенням до смерті, лише збільшується. В ній — таємниця краси і справжня субстанція всіх мистецтв. Поет, що славить велич і жах життя в пружних рядках своїх віршів, музикант, у творах якого воно звучить як найчистіша реальність, — усе це носії світла, вони роблять світ радіснішим і яснішим, навіть якщо спершу ведуть нас через сльози і болюче напруження. Можливо, поет, вірші якого нас захоплюють, був журливіш самотником, а музикант — меланхолійним мрійником, але й тоді їхні твори мають у собі ясність богів і зірок, і дарують вони нам уже не свою темряву, не свій біль чи страх, а краплю чистого світла, вічної ясності. І коли цілі народи чи мови намагаються виміряти глибину всесвіту в міфах, космогоніях, релігіях, то останнє й найвище, що вони можуть досягти, — та сама ясність. Пригадай давніх індійців, про яких колись так гарно розповідав нам вальдцельський викладач: той народ знав страждання, тяжкі роздуми, покуту, схиму, але останні великі витвори його духу були ясні й веселі. Ясна була усмішка будд і переможців світу, ясні постаті його незглибної міфології. Світ, яким його показують ті міфи, починається біля своїх витоків божественним, щасливим, осяйним, повесняному гарним, як золотий вік, потім і він дедалі більше занепадає, стає все брутальнішим і вбогішим, а наприкінці тих чотирьох світових віків, протягом яких він неухильно йшов до загибелі, той світ уже цілком готовий до того, щоб його, сміючись і танцюючи, розтоптав і знищив Шіва, — але на цьому не кінець, усе починається спочатку разом з усмішкою Вішну, що спить і вві сні творить новий, молодий, чарівний, осяйний світ. Просто диво: Цей народ,

розважний і здатний страждати, як ніхто, нажахано й засоромлено дивився на жорстоку гру світової історії, на вічно рухоме колесо жадоби і муки, побачив і зрозумів нестійкість усього створеного, диявольську невситимість людини й одночасно її глибоку тугу за чистотою і гармонією і, щоб відтворити всю красу й трагізм світобудови, вигадав Ці чудові притчі про світові віки й розпад всесвіту, про могутнього Шіву, Що, танцюючи, розтоптує занепалий світ, і про усміхненого Вішну, що лежить, дримаючи, і з золотих божественних снів творить новий світ.

Що ж стосується нашої касталійської ясності, то її можна вважати тільки пізнім, невеликим різновидом тієї великої ясності, але вона має Цілковите право на існування. Вченість не завжди і не всюди була ясною, хоч мала б бути такою. В нас як культ істини вона тісно пов'язана з культом краси і, крім того, з медитативним вихованням душі, а тому не може цілком втратити ясності. Але Гра в бісер поєднує в собі всі три принципи: науку, поклоніння красі й медитацію, отже, справжній гравець у бісер має бути весь сповнений ясністю, як спілий плід со1лодким соком, і насамперед повинен мати в собі ясність музики, а це не ідо інше, як сміливість, веселе, з усмішкою і танцем просування вперед крізь жахи й пожежі світу, врочисте принесення жертви. Саме до такої ясності я прагнув, відколи школярем і студентом почав здогадуватися, що вона існує, і я ніколи не відступлюся від неї, ні в щасті, ні в горі й стражданні.

Тепер нам пора спати, а завтра вранці ти поїдеш. Вертайся швидше, розкажи більше про себе, і мені також буде що розказати. Ти побачиш, що і у Вальдцелі, і в житті Магістра є свої розчарування, непевність, навіть сумніви й трагізм. А тепер ти повинен перед сном ще натішити свій слух музикою. Поглянути на зоряне небо й послухати музику перед тим, як ідеш спати, набагато краще, ніж уживати ліки.

Він сів і повільно, ледве чутно, зіграв фразу з тієї сонати Перселла, яку так любив отець Якоб. Як краплі золотого світла, падали звуки в нічне безгоміння, так тихо, що в проміжках між ними чути було ще й пісню старого водограю на подвір'ї. Ніжно й суворо, скупі й солодко зустрічались і перепліталися голоси чудесної мелодії, відважно й весело линули в захопленому танку через безтілесність часу й минушості, на коротку мить свого існування надаючи кімнаті й нічній годині космічного безміру, і коли Йозеф Кнехт прощався з гостем, у того було зовсім інше, проясніле обличчя, а в очах стояли сльози.

ПРИГОТУВАННЯ

Кнехтові пощастило проломити кригу, і між ним та Десиньйорі почалося жваве, цілюще для обох спілкування. Плінію, у якого довгі роки життя минули під знаком розчарування й меланхолії, мусив визнати, що Кнехт мав рацію: він справді рвався серцем до Педагогічної Провінції тому, ще хотів одужати, тужив за веселістю, за касталійською ясністю. Він почав навідуватись туди частіше, вже й тоді, коли цього не вимагали службові справи чи обов'язки члена комісії, на досаду Тегуляріусові, що дивився на ті відвідини з ревним недовір'ям. Скоро Магістр Кнехт знав про Плінію і про його життя все, що йому було потрібно знати. Те життя виявилось не таким незвичайним і складним, як вирішив був Кнехт після перших визнань приятеля.

Сповнений ентузіазму й енергії, Плінію в молодості, як нам уже відомо, зазнав розчарування, принижень, він став не посередником і миротворцем між світом і Касталією, а самотнім, сумним чужинцем серед своїх земляків і так і не домігся синтезу світських та касталійських елементів свого походження й своєї натури. і все ж таки він не був просто невдахою, а в поразці й капітуляції знайшов, незважаючи ні на що, своє обличчя й свою особливу долю, його касталійське виховання, видно, зовсім не виправдало себе, в усякому разі воно спершу не дало йому нічого, крім конфліктів і розчарувань, глибокої відчуженості й самоти, яку людині його натури витримувати дуже важко. І здавалося, що він, уже ступивши на тернистий шлях непристосованого самотника, робив усе, щоб збільшити свою відчуженість і свої труднощі. Так, ще студентом, він опинився в непримиренному конфлікті з своєю родиною, особливо з батьком, його батько, хоч і не належав до справжніх політичних проводарів, ціле життя, як і всі Десиньорі, був опорою консервативної партії та проурядової політики і ворогом будь-яких нововведень, виступав проти будь-яких претензій знедолених на політичні права й на свою частку в загальних благах, не довіряв людям без імені й становища, був відданий давньому ладові, всьому, що він вважав законним і священним, і готовий іти заради нього на жертви. Тому він, не відчуваючи потреби в релігії, був вірним сином церкви і тому ж, хоч мав почуття справедливості і був радий творити добро й допомагати всім, хто потребував допомоги, вперто й послідовно опирався спробам орендарів поліпшити своє становище. Цю суворість він на перший погляд логічно виправдовував програмними гаслами своєї партії, хоч насправді ним керували не переконання й погляди, а сліпа вірність людям свого стану й традиціям свого роду, бо вдачі його притаманний був рицарський культ честі й підкреслена зневага до всього, що вважає себе сучасним, прогресивним і передовим.

Цей чоловік, певна річ, відчув розчарування, роздратування і гнів, коли дізнався, що його син Плінію, навчаючись в університеті, зблизився з виразно опозиційною прогресистською партією і вступив до неї. На той час у давній буржуазноліберальній партії утворилося ліве, молодіжне крило, яке очолив публіцист Верагут, депутат парламенту і блискучий трибун, темпераментний і, може, трохи самозакоханий, зачарований своїм власним красномовством друг народу і борець за волю, який публічними виступами по університетських містах намагався здобути собі підтримку студентської молоді; серед інших захоплених слухачів і прибічників під його вплив підпав і молодий Десиньорі. Юнак, розчарований вищою школою, шукав нової підпори, якоїсь заміни касталійської моралі, що втратила для нього сенс, нового ідеалу й нової програми, і його зачарували доповіді Верагута, його пафос і бойовий дух, його дотепність, обвинувальний тон, його гарна зовнішність і красномовство. Він приєднався до групи студентів, що були постійними слухачами Верагута, стояли на його боці і боролися за його мету. Коли батько Плінію довідався про це, він, дуже розгніваний, зразу приїхав до сина, вперше в житті накинувся на нього з лайкою, обвинувачуючи його в змовництві, зраді батька, родини й родинних традицій, і суворо наказав негайно виправити свою помилку й порвати з Верагутом та його партією. Це був, звичайно, не

найкращий спосіб вплинути на юнака, який тепер навіть почав сам собі здаватися мало не мучеником. Плінію не злякався батькового гніву й заявив, що він не на те вчився десять років в елітарній школі й кілька років в університеті, щоб відмовлятися від власних думок та уявлень і дозволяти зграї користолюбних землевласників накидати йому свої погляди на державу, економіку й справедливість, йому стала в пригоді школа Верагута, що, як усі великі трибуни, ніколи не дбав про свої власні інтереси чи інтереси свого стану, а прагнув тільки до чистої, абсолютної справедливості й людяності. Старий Десиньйорі глузливо зареготав і запропонував синові хоча б скінчити науку, перше ніж втручатися в чоловічі справи й забирати собі в голову, що він краще розуміється на людському житті й справедливості, ніж багато поколінь шановних, шляхетних родів, яким він, їхній звироднілий нащадок, тепер завдає удару в спину. Вони сперечалися, дедалі більше розлютовуючись і ображаючи один одного, аж поки раптом старий, немов побачивши в дзеркалі своє скривлене гнівом обличчя, засоромлений, урвав на півслові й холодно, мовчки вийшов геть. Відтоді теплі, близькі стосунки Плінію з родиною ніколи вже не поновилися, бо він не тільки лишився вірним своїй групі та її неолібералізму, але й ще до закінчення університету став безпосереднім учнем, помічником і співробітником Верагута, а через кілька років і його зятем. Уже саме виховання в елітарній школі й тяжке повернення до світу й до батьківщини порушили душевну рівновагу Плінію й сповнили його життя пекучими проблемами, а через ці нові обставини він взагалі опинився в дуже делікатному, складному, навіть небезпечному становищі. Безперечно, він здобув і дещо цінне: якусь віру, політичні переконання і партійну приналежність, що заспокоювало його юнацький потяг до справедливості й до прогресу, а в особі Верагута — вчителя, керівника й старшого друга, яким він спершу безоглядно захоплювався і який, крім того, теж, мабуть, потребував і цінував свого нового учня. Тепер Плінію мав мету і напрямок, поле діяльності, життєві завдання. Це були немалі здобутки, але за них довелося дорого заплатити. Якщо юнак змирився з втратою свого природного, успадкованого становища в батьківському домі, серед людей одного з ним кола, якщо з фанатичною радістю мученика витримував вигнання з привілейованої касты і її ворожнечу, то були ще й речі, які ніколи не переставали ятрити йому серце, наприклад, тяжке усвідомлення того, що він завдав нестерпного горя своїй улюбленій матері, поставивши її в дуже прикре, ніякове становище між собою та батьком і, мабуть, вкоротивши їй цим віку. Вона померла невдовзі після його одруження; відтоді Плінію майже перестав з'являтися в домі батьків, а після, смерті старого навіть продав той дім, давнє родинне гніздо.

Є люди, здатні любити оплачене жертвами становище в житті, хай то буде посада, шлюб чи фах, саме через ці жертви й так звикнутися з ним, що воно дає їм задоволення й щастя. Десиньйорі мав іншу натуру. Він, щоправда, лишився вірний своїй партії та її керівникові, своїм політичним поглядам і діяльності, своєму подружжю, своєму ідеалізму, проте згодом усе це стало для нього таким самим проблематичним, як колись уже стало все його буття. Юнацький запал у політиці і в обстоюванні своїх поглядів пригас, боротьба за те, щоб довести своє, вже не давала того задоволення, що

раніше, так само як і страждання та жертви з упертості, а до цього ще й долучився досвід і протверезіння в фаховій діяльності; врешті Плінію почав уже замислюватися, чи справді він тільки з любові до істини й справедливості став прибічником Верагута, чи не спричинились великою мірою до цього Верагутів ораторський хист і вдача народного трибуна, його особистий чар і вміння публічно виступати, дзвінкий голос і чудовий, мужній сміх або розум і врода його дочки? Плінію дедалі більше сумнівався, чи справді позиція батька була така негарна, коли він боронив вірність своєму станові й не хотів поступатися орендарям, навіть засумнівався, чи взагалі існують добро і зло, правда і кривда. Може, кінець кінцем, єдиний законний суддя в цих справах — голос власного сумління? А коли так, то він, Плінію, не має рації, бо живе не в щасті, не в спокої і згоді з собою та оточенням, а в вічних сумнівах і докорах сумління. Хоч подружжя його й не було нещасливим, невдалим у простацькому розумінні цього слова, а проте в родинному житті в нього теж не бракувало напружених ситуацій, ускладнень і суперечностей. Можливо, родина була найкраще з усього, що Плінію мав, але вона не давала йому того спокою, щастя, почуття легкості, чистого сумління, яких він так потребував, а вимагала великої обережності й витримки, коштувала великих зусиль. Навіть син Тіто, вродливий, дуже здібний хлопчик, уже змалку став приводом до боротьби й дипломатії, до ревнощів і спроб кожного з батьків зробити його своїм прибічником; хлопчик, якого вони обоє надто любили й пестили, дедалі більше прихилився до матері і врешті зовсім перейшов на її бік. Це був останній удар і остання втрата в житті Десиньйорі, яку він, мабуть, пережив найтяжче. Але й цей удар не зломив його. Він знайшов у собі силу вистояти й зберегти рівновагу, тримався з гідністю, але став похмурий і меланхолійний.

Помалу дізнаючись про все це від товариша протягом кількох його відвідин і зустрічей з ним, Кнехт натомість багато розповідав йому про свої власні турботи й проблеми, бо не хотів, щоб Плінію опинився в становищі людини, яка вилила свою душу, а через годину, вже в іншому настрої, кається і воліє забрати назад свої слова, — навпаки, він намагався підтримати й зміцнити довір'я Плінію своєю власною відвертістю й любов'ю. Потроху перед Плінію відкрилось і його життя, на перший погляд просте, рівне, зразково впорядковане життя всередині чітко розбудованої ієрархії, багате на успіхи й визнання, а проте суворе, звичне до жертв, дуже самотнє, і хоч багато що в ньому для людини зі світу було не зовсім зрозуміле, все ж таки основні напрямки й тенденції його Плінію вловив, і найкраще він розумів, найближче брав до серця Кнехтів потяг до молодого покоління, до юних, ще не зіпсованих учнів, до скромної, непоказної праці без вічної необхідності бути виразником певних поглядів, його бажання працювати вчителем латини або музики десь у початковій школі. В цілковитій відповідності з своїми методами лікування душі та виховання Кнехт скорив цього пацієнта не тільки своєю великою відвертістю, але й навіявши думку, що той, з свого боку, теж може допомогти й прислужитися йому, і підказавши, як це зробити. І Десиньйорі справді став у пригоді Магістрові, не стільки в головному пи танні, скільки в задоволенні його величезної цікавості до всіляких подробиць світського життя.

Ми не знаємо, чому Кнехт узяв на себе нелегке завдання наново навчити меланхолійного товариша своєї молодості всміхатися і чи тут справді зіграла якусь роль надія, що той також може зробити йому послугу. Десиньйорі, що мав би знати це краще, ніж будьхто інший, не вірить у таку версію. Він згодом розповідав: "Коли я пробує з'ясувати Для себе, як Йозефові вдалося подіяти на таку розчаровану й замкнуту людину, як я, то дедалі більше переконуюсь, що найперше це було чаклунство, а ще, мушу сказати, й лукавство. Він був багато лукавіший, ніж уявляли собі люди з його оточення, мав смак до гри, жарту, хитрого дотепу, любив прикидатися, раптово з'являється і зникати, а часом і почаклувати. Я думаю, що вже під час першої моєї появи в касталійській Колегії він вирішив узяти мене в полон, посвоєму вплинути на мене, тобто здобути мене й піднести мій дух. Принаймні з перших же годин він намагався прихилити мене до себе. Навіщо він це робив, навіщо брав собі такий тягар на плечі, я не можу сказати. Мабуть, люди такої натури, як він, роблять це здебільшого несвідомо, наче машинально, вони почувають, що стоять перед якимось завданням, чують, що хтось кличе на допомогу, і, не вагаючись, ідуть на той поклик. Коли ми зустрілися, я був недовірливий, боязкий і не мав ніякого бажання кидатися йому в обійми чи просити в нього допомоги; колись такий відвертий і товариський, я розчарувався і замкнувся в собі, але саме ця перепона, ці великі труднощі, мабуть, і підохочували його. Хоч який я був стриманий, він не відступився і нарешті досяг того, чого хотів. Між іншим, він скористався одним хитрим способом: нав'яз мені думку, що наші стосунки ґрунтуються на взаємності, що його сила дорівнює моїй, його значення — моему, що він так само потребує допомоги, як і я. Уже під час першої нашої довшої розмови він натякнув, що нібито очікував моєї появи, дуже хотів її. Він помалу втаємничив мене в свої плани скласти з себе звання Магістра та залишити Провінцію і весь час давав мені зрозуміти, як багато для нього важить моя порада, моя підтримка і вміння мовчати, бо за межами Касталії він, мовляв, не має жодного приятеля, крім мене, і не знає тамтешнього життя. Признаюся, мені було приємно слухати ці слова, і, мабуть, вони були не останньою причиною того, що я відкрив Йозефові свою душу і, так би мовити, віддався йому в руки; я беззастережно повірив йому. Та минув якийсь час, і мені все це знов почало здаватися підозрілим і неймовірним, я вже не знав, чи він справді чогось сподівається від мене, а якщо сподівається, то чого саме, чи ті хитрощі, якими він піймав мене, були невинними чи дипломатичними, наївними чи лукавими, чи він був щирий, чи прикидався і грав. Він настільки переважав мене і стільки зробив мені добра, що я взагалі не насмілювався б на такі міркування. В кожному разі, тепер я вважаю його запевнення, буцімто він опинився в такому самому становищі, як я, і так само потребував моєї допомоги й прихильності, як я його, просто даниною ввічливості, приємним, заспокійливим навіюванням, яким він мене обплутав; не можу лише сказати, наскільки його гра зі мною була свідомою, обдуманною і навмисною, і наскільки, незважаючи на все, наївною і природною. Бо Магістр Йозеф був великим артистом; з одного боку, в ньому жило таке непереборне прагнення виховувати, впливати, зціляти, допомагати, розвивати, що всі засоби здавалися йому добрими, а з

другого боку, він не міг робити навіть найменшого діла, не віддавшись йому цілою душею. Одне знаю напевне: він тоді поставився до мене як приятель, як великий лікар і керівник, більш не відпускав мене від себе і врешті розбудив і зцілив, наскільки це взагалі було можливе. Та ось що дивне і дуже схоже на нього: вдаючи, немовби для того, щоб піти з Касталії і скласти з себе обов'язки Магістра, він потребує моєї допомоги, спокійно, не раз навіть схвально вислухуючи мою гостру й наївну критику або й лайку та звинувачення на адресу Касталії, сам роблячи все, щоб звільнитися від неї, він насправді привабив мене назад до Провінції, наново привчив до медитації, з допомогою касталійської музики й самозаглиблення, касталійської ясності й мужності перевиховав і переінакшив мене, знов зробив з мене, такої некасталійської, при всій моїй симпатії до вас, і навіть антикасталійської людини рівного вам, а з моєї нещасливої любові до вас — щасливу".

Так розповідав Десиньйорі, і в нього, певне, були причини для захват ту та вдячності. Мабуть, не дуже важко з допомогою наших давно випробуваних методів привчити до стилю касталійського життя хлопчика чи юнака, але набагато складніше виховати цю звичку в людині, якій уже минув п'ятий десяток, навіть якщо вона сама залюбки йде назустріч. Звичайно, Десиньйорі не став цілковитим, а тим паче зразковим касталійцем. Але Кнехт таки домігся того, чого хотів: затятий його товариш позбувся свого гіркого, безпросвітнього смутку, надмірно вразлива, колись мужня, а тепер ляклива душа знов набула ясності й гармонії, замість деяких поганих звичок з'явилися нові, гарні. Певна річ, Магістр Гри в бісер не міг сам виконати всієї потрібної для цього дрібної праці; він покликав на допомогу почесному гостеві апарат Вальдцеля й Орден, навіть послав до нього додому на якийсь час учителя медитації з Гірсланда, резиденції Ордену, щоб той постійно контролював його вправи. Проте планування цих заходів і керівництво ними лишалися в його руках.

Минав восьмий рік перебування Кнехта на посаді Магістра, коли він, після неодноразових запрошень товариша, відвідав його дім у столиці. З дозволу керівництва Ордену — настоятель Александр був його близьким приятелем, — він використав один святковий день для цих відвідин, від яких багато чого сподівався і які, проте, цілий рік уже відкладав почасти тому, що хотів спершу впевнитись у Плінію, а почасти, мабуть, через цілком зрозумілий острах: адже це був перший його крок у той світ, звідки Десиньйорі приніс свій закам'янілий смуток і де для нього було стільки важливих таємниць. Він побачив, що в цілком сучасному будинку його товариша, який той поміняв на старовинну оселю роду Десиньйорі, володарює ставна, дуже розумна, стримана дама, а дамою командує її гарненький, галасливий, не дуже вихований синок, навколо особи якого тут, мабуть, усе крутилося і який, видно, перейняв від матері владний, гордовитий, трохи принизливий тон у стосунках з батьком. До речі, тут відчувався холодок і недовір'я до всього касталійського, проте мати й син не дуже довго змогли опиратися яскравій особистості Магістра; крім того, сама вже посада його мала для них у собі щось таємне, священне й легендарне. І все ж таки під час першої зустрічі всі трималися дуже скуто й вимушено. Кнехт очікувально мовчав і

більше придивлявся до того, що діється навколо, господиня приймала його з холодною, офіційною ввічливістю і внутрішньою нехиттю, як високого рангу офіцера ворожої армії, присланого на постій, син Тіто поведився найвільніше, бо, мабуть, уже не раз був свідком таких ситуацій, розважався ними й щось собі на них вигадував, його батько, видно, більше грав роль голови дому, ніж був ним насправді. Між ним і дружиною панував тон лагідної, обережної, трохи сторожкої ввічливості, що ніби ходила навшпиньки, дружина підтримувала цей тон багато легше й природніше, ніж чоловік. Він явно намагався налагодити товариські стосунки з сином, а той, мабуть, звик уже або здобувати з цього собі якусь користь, або зухвало відпихати батька. Одне слово, їм було тяжко разом, ніби вони мусили щось приховувати, ніби насилу стримували свої Поривання й боялися дати волю своїй гіркоті, вибухнути й викликати ще більше напруження, а стиль їхньої поведінки й розмови, як і стиль усього дому, був трохи надміру вишуканий, надто підкреслений, наче ніякий оборонний вал не був би достатньо міцним і надійним, щоб захистити цей дім від можливих вторгнень і нападів. І ще одне спостеріг Кнехт: віднайдена душевна ясність тут знов майже зникла з обличчя Плінію; у Вальдцелі або в резиденції Ордену, Гірсланді, він неначе забував про свою пригніченість і свій смуток, а тут, у власному домі, на нього знов налягала густа тінь, його знов було за що ганити, але й було за що жаліти. Дім був гарний і свідчив про заможність і любов до комфорту, кожна кімната була опоряджена відповідно до своїх розмірів, у кожній панувала гармонія двох або трьох кольорів, подекуди траплялися цінні твори мистецтва, на яких Кнехт радо спиняв свій погляд, але врешті вся ця пишнота почала здаватися йому надто гарною, надто довершеною і продуманою, їй бракувало становлення, руху, оновлення, і він відчув, що й ця краса речей та кімнат була ніби закляттям від небезпек, спробою оборонитися від них, і що ці кімнати, картини, вази й квітки оточують і супроводять життя, яке прагне гармонії і краси, але може досягти її тільки таким способом — пильно добираючи домашні речі й дбаючи про них.

За якийсь час після цих відвідин, що справили на нього доситьтаки невтішне враження, Кнехт прислав додому до Плінію вчителя медитації. Пробувши один день у дивовижно задушливій, наелектризованій атмосфері цього дому, він узнав дещо таке, чого зовсім не хотів знати, але узнав і щось інше — те, про що хотів довідатись задля товариша. І він не обмежився цими першими відвідинами, а ще не раз приїздив до Плінію й заводив розмови про виховання та про малого Тіто, в яких мати хлопця теж брала жваву участь. Помалу Магістр здобув довір'я й симпатію цієї розумної, настороженої жінки. Коли він одного разу напівжартома сказав, як усетаки шкода, що її синок не був своєчасно відданий на виховання до Касталії, вона щиро сприйняла його слова як докір і почала виправдуватись: мовляв, навряд чи Тіто прийняли б туди, він хоч і досить обдарований хлопчик, але з ним важко давати раду, і вона ніколи б не дозволила собі такого втручання в життя сина проти його волі, адже така спроба з його батьком виявилася зовсім невдалою. Крім того, вони з чоловіком не вважали, що мають право користуватися привілеями давнього роду Десиньйорі, бо порвали з батьком

Плінію і з усіма традиціями родини. А наприкінці вона, гірко усміхаючись, додала, що однаково нізачо не змогла б розлучитися з своєю дитиною, бо їй більше нема для чого жити. Кнехт потім довго міркував над цим швидше мимовільним, ніж обдуманим признанням. Отже, ні чудовий дім, так вишукано, з таким смаком устаткований, ні чоловік, ні політика й партія її батька, якого вона колись обожнювала, — ніщо не могло надати їй життю сенсу й вартості, крім дитини. І вона ладна була краще згодитись на те, щоб дитина виростала в такій тяжкій, несприятливій атмосфері, яка панувала в їхньому домі й родині, ніж розлучитися з нею для її добра. Це було дивовижне визнання для такої розумної, такої начебто холодної, інтелігентної жінки. Кнехт не міг допомогти їй так прямо й безпосередньо, як її чоловікові, і навіть не пробував. Але вже самі його нечасті відвідини й те, що Плінію перебував під його впливом, усе ж таки вносили якусь міру й розважність в ці складні й заплутані родинні стосунки. Проте для самого Магістра, хоч він з кожним разом здобував у домі Десиньйорі дедалі більший вплив і авторитет, життя цих світських людей ста вало тим загадковішим, чим краще він його пізнавав. А втім, нам мало відомо про його відвідини столиці й про те, що він там бачив і переживав, тому обмежимося тим, що тут уже сказано.

З настоятелем Ордену Кнехт досі ніколи не сходився ближче, ніж того вимагали службові обов'язки. Вони зустрічалися тільки на пленарних засіданнях Виховної Колегії, що відбувалися в Гірсланді, але й там настоятель виконував здебільшого формальні, декоративні дії — приймав і розпускав тих, хто прибув на засідання, а керувати засіданням, виконувати основну роботу доводилось доповідачеві. На той час, коли Кнехт зайняв свою посаду, тодішній настоятель Ордену був уже в поважному віці, і хоч Магістер Луді дуже шанував його, той ніколи не давав йому приводу скоротити відстань, яка їх розділяла, він був для Кнехта вже майже не людиною, не особою, а ширяв десь у високостях, був первосвящеником, символом гідності й самовладання, безмовною вершиною, що увінчувала будівлю Виховної Колегії і всієї ієрархії. Цей достойний муж помер, і на його місце Орден вибрав нового настоятеля, Александра. Александр був тим учителем медитації, якому керівництво Ордену багато років тому доручило піклуватися про нашого Йозефа Кнехта під час його вступу на посаду, і відтоді Магістр завжди захоплювався цим зразковим членом Ордену й відчував до нього вдячність і любов; але й Александр за той час, поки Магістр Гри залишався під його щоденною опікою і був, так би мовити, його духовним сином, устиг добре придивитися до його вдачі й поведінки, пізнати його й теж полюбити. Ця взаємна симпатія, що підсвідомо жевріла в їхніх серцях, переросла в щиру приязнь від тієї хвилини, коли Александр став Кнехтовим колегою і настоятелем Ордену, бо тепер вони почали зустрічатися частіше і в них з'явилася спільна праця. Щоправда, цій приязні бракувало щоденного спілкування, а також спільних переживань, які бувають замолоду, це була взаємна симпатія високих урядовців, і виявлялася вона тільки в трохи теплішому, ніж звичайно, вітанні під час зустрічі й прощання, в кращому взаєморозумінні і ще, може, в коротких розмовах під час перерв між засіданнями.

Хоч за статутом настоятель, якого звали ще Магістром Ордену, не вважався вищим

за своїх колег Магістрів, усе ж таки за традицією він головував на засіданнях Колегії і, чим більше набував Орден медитативного, чернечого характеру протягом останніх десятиріч, тим більше зростав і авторитет настоятеля, щоправда, тільки в межах ієрархії та Провінції, а не в світі. У Виховній Колегії настоятель Ордену і Магістр Гри все більше ставали справжніми виразниками й носіями касталійського духу, бо на противагу стародавнім дисциплінам, таким як граматики, астрономія, математика чи музика, успадкованим з далеких епох, медитативне виховання духу і Гра в бісер були саме касталійським здобутком. Тому було важливо, щоб представники й керівники цих дисциплін підтримували між собою дружні стосунки, а для них обох це було підтвердженням і звеличенням їхньої гідності, додавало їхньому життю трохи тепла й приємності, спонукало їх ще краще виконувати своє завдання: бути живим втіленням двох найзаповітніших, священних вартостей і рушійних сил касталійського світу. Отже, для Кнехта це був ще один зв'язок, ще одна обставина, що гамували його прагнення відмовитись від усього цього і прорватися в іншу, нову життєву сферу. І всетаки це прагнення нестримно росло. Відколи Кнехт сам цілком усвідомив його, десь шостого чи сьомого року свого перебування на посаді Магістра, воно зміцніло в його серці, і він, поборник "пробудження", безстрашно підпорядкував йому своє життя і свої думки. Мабуть, ми не помилимося, коли скажемо, що десь від того часу думка про майбутню відмову від посади і про розлуку з Провінцією стала йому близькою: інколи так, як полоненому буває близька віра в звільнення, а інколи — як тяжко хворому думка про смерть. Тоді, коли його товариш із шкільних часів Плінію знов з'явився в Касталії, Кнехт у розмові з ним уперше висловив цю думку вголос, можливо, тільки для того, щоб здобути довір'я мовчазного, стриманого товариша і прихилити його до себе, а можливо, ще й тому, що, вперше сказавши комусь про своє пробудження, про свої нові життєві плани, він хотів дати їм перший вихід назовні, перший поштовх до здійснення. В подальших розмовах з Десиньйорі Кнехтове бажання покінчити колись з теперішнім своїм способом життя і зважитись на стрибок у новий, невідомий йому світ визріло вже в твердий намір. А тим часом він старанно зміцнював свою дружбу з Плінію, який тепер не тільки захоплювався ним, а й відчував до нього вдячність хворого, що повернувся до життя, і вважав цю дружбу містком до зовнішнього світу, до дивного, сповненого загадок існування.

Те, що Магістр аж багато пізніше дозволив Тегуляріусові зазирнути в свою таємницю і в план своєї втечі, не повинне нас дивувати, бо хоч він до кожного свого друга ставився дуже доброзичливо й кожному охоче допомагав, проте завжди в таких стосунках був далекоглядним дипломатом і залишав за собою керівну роль. Відтоді як Плінію знову ввійшов у його життя, у Фріца з'явився суперник, новий і водночас давній товариш Кнехта з правом на його увагу і на місце в його серці, тож Магістр навряд чи й здивувався, що Тегуляріус спершу зреагував на появу Плінію бурхливими ревнощами; на якийсь час, а саме поки він остаточно не завоював довір'я Десиньйорі й не впорядкував його життя, йому навіть було вигідно, що Тегуляріус ображено тримався віддалік. Проте надалі в поведінці з Фріцом у Кнехта почало переважати інше,

важливіше міркування. Як зробити, щоб Тегуляріус, з такою вдачею, як у нього, зрозумів його бажання непомітно піти з Вальдцеля й зі своєї посади і змирився з цим? Адже він назавжди втратить друга, якщо той справді залишить Вальдцель, а взяти його з собою на вузький і небезпечний шлях, що лежав перед ним, Кнехт нізачо не зважився б, навіть якби Фріц, попри всі сподівання, захотів би цього і знайшов у собі мужність на такий сміливий крок. Кнехт дуже довго очікував, міркував і вагався, перше ніж сказав Тегуляріусові про те, що він задумав. Нарешті, коли його намір залишити Провінцію остаточно визрів, він таки звірив його другові. Тримати Фріца до самого кінця в невіданні, будувати плани, так би мовити, за його спиною чи готувати якісь заходи, що неминуче відбилися б на ньому, було зовсім не в Кнехтовій натурі. Наскільки це було можливе, він хотів не лише втаємничити Фріца, так само як і Плінію, в ті плани, а й зробити його справжнім чи лише уявним помічником і співучасником, бо коли людина напружено працює, їй легше витримати будьяке становище.

Звичайно, Тегуляріус давно знав думки Кнехта про те, що Касталії загрожує занепад, оскільки той готовий був ділитися ними, а він радий був їх слухати. З цього Магістр і почав, коли вирішив відкритися Фріцові. Всупереч його сподіванням, усе обійшлося досить легко. Фріц не сприйняв його слів трагічно, думка, що Магістр кине в обличчя Колегії своє звання, обтрусить порох Касталії зі своїх ніг і вибере собі життя на свій смак, здавалось, приємно схвилювала його, навіть потішила. Як індивідуаліст і ворог будьякого порядку, він завжди ставав на бік одиниці проти керівництва Ордену й завжди був радий утнути якусь штуку офіційній владі, подразнити й перехитрувати її. Таким чином Тегуляріус сам підказав Кнехтові шлях, і той з полегшенням, сміючись у душі, зразу ж скористався реакцією друга. Він лишив його з думкою, що йдеться тільки про такий собі ляпас Виховній Колегії та її педантизмові, й довірив йому в цій, начебто невинній, витівці роль повірника, спільника й помічника. Треба було скласти заяву Магістра до Виховної Колегії, перерахувавши й витлумачивши в ній усі причини, що спонукали його відмовитись від посади, і в основному саме на Тегуляріуса покладалося завдання підготувати й опрацювати цю заяву. Насамперед той мав засвоїти історичні погляди Кнехта на виникнення, розквіт і теперішній стан Касталії, потім зібрати історичний матеріал і обґрунтувати ним Кнехтові бажання й плани. Тегуляріуса начебто не зупиняло навіть те, що вія для цього мусив заглибитися в науку, яку досі не визнавав і зневажав, — в історію, і Кнехт поквапився дати йому необхідні вказівки. Тегуляріус захоплено й завзято, як завжди, коли робив щось стороннє, не те, що стосувалося його особисто, взявся виконувати доручене йому завдання. Він, непоправний індивідуаліст, діставав дивну, жорстоку втіху від тих студій, які давали йому можливість довести ієрархії та бонзам їхню нікчемність і ненадійність їхнього існування чи хоча б подратувати їх.

Йозеф Кнехт не поділяв цієї втіхи і не вірив, що заходи його друга матимуть успіх. Він твердо вирішив розірвати пута теперішнього свого становища й звільнитися для завдань, які — він відчував — чекали на нього в іншому місці, але й розумів, що ніякими розважними доказами не подолає опору Колегії і не зможе перекласти на плечі

Тегуляріуса частину тягаря, який судився йому самому. Проте він був радий, що Фріц матиме на що звертати свою енергію і увагу, поки вони ще житимуть поряд. Розповівши про це під час наступної зустрічі Плінію, він додав: — Мій друг Тегуляріус тепер поглинутий працею і винагороджений за все, що він, на його думку, втратив після твоєї появи. Він уже майже зцілювався від своїх ревнощів, а праця на мою оборону і проти моїх колег пішла йому на користь, він, можна сказати, щасливий. Але не думай, Плінію, що я сподіваюся великих наслідків від його праці, крім цієї користі для нього самого. Не вірю, що Колегія задовольнить моє прохання, такого просто не може бути; в найкращому разі вона відповість мені лагідною доганою. Адже між моїми планами і їхнім здійсненням стоїть основний закон нашої ієрархії, мені й самому не сподобалася б та Колегія, що відпустила б свого Магістра Гри в бісер і дала б йому роботу за межами Касталії, хоч би як переконливо обгрунтував він своє прохання. Крім того, Магістр Александр, що стоїть тепер на чолі Ордену, — незламна людина. Ні, цю боротьбу мені доведеться витримати самому. Але поки що хай Тегуляріус дасть волю своїй дотепності! Щоправда, через це все трохи відкладеться, але мені однаково потрібний час: я хочу лишити тут цілковитий лад, щоб своїм відходом не завдати шкоди Вальдцелю. А ти тим часом повинен знайти мені там у себе притулок і якусь роботу, хай навіть найскромнішу. В крайньому разі я вдовольнюся, скажімо, посадою учителя музики, мені потрібен тільки початок, трамплін.

Десиньйорі зауважив, що робота знайдеться, а коли до того дійдеться, його дім буде відкритий для друга кожної хвилини. Проте Кнехта це не влаштовувало.

— Ні, — мовив він, — для ролі гостя я не придатний, мені потрібна робота. До того ж, хоч як мені гарно в тебе гостювати, коли я залишуся в твоєму домі довше, ніж на кілька днів, незгоди й напруження в твоїй родині тільки збільшаться. Я тобі цілком довіряю, і твоя дружина вже звикла до моїх відвідин і стала привітна, та все зразу зміниться, якщо я з принагідного відвідувача й Магістра Гри обернуся у втікача й постійного гостя.

— Ти надто делікатний, — сказав Плінію. — Можеш бути певний, що як тільки ти звільнишся від своїх тутешніх обов'язків і оселишся в столиці, то дуже швидко отримаєш гідну тебе працю, щонайменше місце професора в університеті. Але на такі речі потрібен час, ти й сам це знаєш, і я, звичайно, тільки тоді зможу для тебе щось зробити, коли ти підеш звідси.

— Авжеж, — мовив Магістр, — до того часу мій намір має лишитися таємницею. Я не можу пропонувати свої послуги вашому начальству, поки не поставлю до відома своє і воно не вирішить, що зі мною зробити; це й так зрозуміло. Але я поки що й не шукаю офіційної посади. Мої потреби дуже малі, менші, ніж ти собі можеш уявити. Мені досить кімнатки й шматка хліба, але я хочу мати роботу, посаду вчителя або вихователя, одного чи кількох учнів або вихованців, з якими я міг би жити й на яких міг би впливати. Університет мене вабить найменше, з таким самим задоволенням, ні, з багато більшим, я став би домашнім учителем у якійсь родині абощо, де в мене взагалі був би єдиний учень. Я шукаю і потребую тільки одного: простих, природних обов'язків,

людини, яка потребує мене. Призначення в університет з самого початку знов зробило б мене часткою традиційного, освяченого, механізованого апарату, а я прагну зовсім іншого.

І тоді Десиньйорі нерішуче висловив прохання, яке вже давно виношував у своєму серці.

— Я б хотів тобі щось запропонувати, — мовив він, — і прошу тебе, вислухай мене до кінця і спокійно, без упередження зваж мої слова. Якщо ти вирішиш, що мою пропозицію можна прийняти, то зробиш мені велику послугу. Ти вже мені багато в чому допоміг від того дня, коли я вперше завітав сюди до тебе. Ти познайомився також з моїм життям, з моїм домом і знаєш, яка там панує атмосфера. Не дуже добра, але вже краща, ніж була протягом багатьох років. Найтяжче для мене — мої стосунки з сином. Він розпечений, зухвалий і поставив себе в нашому домі в привілейоване, виняткове становище. Він хотів і легко домігся цього, ще коли був дитиною і між мною та його матір'ю точилася боротьба за те, хто має більше на нього впливати. Він тоді твердо став на бік матері, і я помалу був позбавлений усіх дійових методів виховання. Я змирився з цим, як і взагалі зі своїм не вельми вдалим життям. Одне слово, скорився. Але тепер, коли з твоєю допомогою я трохи вилікувався, в мене знов з'явилася надія. Ти бачиш, до чого я хилю. Мені б дуже хотілося, щоб Тіто, який, крім того, ще й має неприємності в школі, отримав на певний час вихователя, що знає свою справу і не боїться труднощів. Це егоїстичне прохання, я розумію, і не знаю, чи тебе могло б звабити таке завдання. Але ти сам додав мені сміливості зробити цю пропозицію. Кнехт усміхнувся й простяг йому руку: — Дякую тобі, Плінію. Приємнішої пропозиції для мене й бути не може. Тільки треба, щоб погодилася твоя дружина. А потім ви обоє повинні зважитись і на перший час цілком віддати сина під мою опіку. Щоб я взяв хлопця в руки, треба відгородити його від щоденного впливу батьківського дому. Поговори про це з дружиною і переконай її, що мою умову треба прийняти. Берися до цієї справи обережно, я вас не кваплю.

— І ти гадаєш, що тобі пощастить щось зробити з Тіто? — Звичайно, а чому ж ні? Він успадкував від батька добру породу й неабиякі здібності, треба тільки звести все це в гармонію. Збудити чи, швидше, розвинути в ньому потяг до цієї гармонії, домогтися, щоб він кінець кінцем усвідомив цей потяг, — ось у чому полягатиме моє завдання, і я охоче беру його на себе.

Таким чином Йозеф Кнехт знав, що обидва його друзі, кожен по своєму, працюють для здійснення його намірів. Поки Десиньйорі в столиці викладав дружині свої нові плани й намагався зробити їх прийнятними для неї, у Вальдцелі, в читальні бібліотеки, сидів Тегуляріус і за Кнехтовими вказівками збирав матеріал для листа, який вони мали скласти. Магістр, визначаючи, що треба простудіювати для цієї мети, закинув йому добру принаду; Фріц, що понад усе ненавидів історію, піймався на ту принаду й закохався в історію войовничої доби. Завжди великий трудівник у Грі, він з дедалі більшим смаком збирав характерні випадки з тієї доби, похмурої доби перед виникненням Ордену, й накопичив стільки матеріалу, що, коли через кілька місяців

праці показав їх другові, той лишив хіба десяту частину.

За цей час Кнехт кілька разів побував у столиці. Пані Десиньйорі проймалася до нього все більшою довірою, бо часто буває, що здорові й гармонійна людина легко знаходить стежку до натури складної, обтяженої всілякими комплексами, і незабаром вона погодилася з планами чоловіка. Про Тіто ми знаємо ще й таке: під час одних відвідин Магістра він трохи пихато дав йому зрозуміти, що не хоче, щоб той звертався до нього на "ти", бо всі, навіть учителі в школі, кажуть йому "ви". Кнехт дуже ввічливо подякував йому й вибачився, пояснивши, що в них у Провінції кажуть "ти" всім учням і студентам, навіть Уже цілком дорослим. Після обіду він попросив хлопця трохи погуляти з ним і показати йому місто. Під час прогулянки Тіто повів його також на одну з найкращих вулиць Старого міста, де майже суцільним рядом стояли будинки, яким було вже по кілька сторіч і які належали заможним патриціанським родинам. Перед одним таким міцним, вузьким і високим будинком Тіто зупинився, показав на герб над порталом і спитав:

— Ви знаєте, що то таке?

І коли Кнехт відповів, що не знає, він сказав:

— То герб роду Десиньйорі, а це наш старий дім. Він належав нашій родині протягом трьох сторіч. А ми тепер сидимо в звичайнісінькому будинку, схожому на сотні інших, тільки тому, що батькові після дідової смерті заманулося продати цей гарний, старовинний дім і побудувати собі новий, у сучасному стилі, який, до речі, тепер уже не такий і сучасний. Можете ви таке зрозуміти?

— А вам дуже шкода цього старого дому? — привітно спитав Кнехт.

— Дуже, — палко підтвердив Тіто й ще раз запитав: — Можете ви таке зрозуміти? — Можна все зрозуміти, — сказав Кнехт, — якщо добратися до суті. Старовинний дім — гарна річ, і якби новий стояв поряд із ним і ваш батько мав вибір, то він, мабуть, лишився б у старому. Так, старовинні будинки гарні й гідні пошани, особливо такий, як цей. Але в бажанні побудувати свій дім теж є щось гарне, і коли діяльний, шанобливий юнак має вибір або зручно й покійно осісти в готовому гнізді, або побудувати собі зовсім нове, то його можна цілком зрозуміти, якщо він захоче будувати. Наскільки я знаю вашого батька, — а я знав його, коли він був ще у вашому віці, сміливим і запальним, — продаж і втрата цього будинку, мабуть, найбільше горя завдала йому самому. Він мав тяжкий конфлікт з батьком та з родиною, і, здається, його виховання в нас, у Касталії, не дуже пішло йому на користь, принаймні воно не змогло вберегти його від деяких надто квапливих, нерозважних вчинків. Одним із них, мабуть, і став продаж цього будинку. Цим він хотів кинути виклик і оголосити війну родинним традиціям, батькові, всьому своєму минулому і своїй залежності від нього, — я принаймні, мабуть, розумію це. Але людина — дивна істота, а тому мені здається не зовсім безпідставною й інша думка: продаючи цей старовинний дім, ваш батько хотів зробити боляче не тільки своїй родині, а насамперед собі самому. Родина розчарувала його, вона послала його в нашу елітарну школу, доручивши нам виховати його посвоєму, а коли він повернувся, зустріла його такими завданнями, вимогами й

претензіями, з якими він не міг упоратись. Але я не хотів би посуватися далі в своїх психологічних здогадах. У кожному разі, випадок з продажем вашого родинного будинку показує, яка це страшна сила — конфлікт між батьками й дітьми, їхня ненависть, чи любов, що обернулася в ненависть. У діяльних, обдарованих натур рідко обходиться без таких конфліктів, світова історія дає безліч прикладів цього. А втім, я легко можу собі уявити молодого Десиньйорі з іншого покоління, що поставив би перед собою мету будьщо повернути цей дім своїй родині.

- І хіба б ви не виправдали його, якби він так зробив? — вигукнув Тіто.

— Я б не хотів бути йому суддею, мій юний друже. Якщо котрийсь Десиньйорі з наступних поколінь усвідомить велич свого роду і обов'язки, які накладає на нього в житті приналежність до цього роду, якщо він добре служитиме своєму місту, державі, народові, справедливості, загальному добру і при цьому набуде такої сили, що принагідно ще й поверне собі родинний дім, то така людина заслуговує на пошану, і ми скинемо перед нею шапку. Та якщо він не знатиме іншої мети в житті, крім цієї історії з будинком, то буде просто одержимим маніяком, іграшкою пристрастей, і дуже можливо, що він ніколи не збагне суті таких юнацьких конфліктів з батьками і ціле життя, вже змужнівши й постарівши, буде приречений носити на собі цей тягар. Ми можемо зрозуміти його, можемо поспівчувати йому, проте слави своєму родозі він не додасть. Гарно, коли старовинний рід любить і цінує свій дім, але відмолодіти й набуди нової величі він зможе тільки тоді, коли його сини служитимуть більшій меті, ніж родинна.

Якщо під час тієї прогулянки Тіто уважно й досить охоче вислухував, що казав йому батьків гість, то при іншій нагоді він знов не раз уперто виявляв свою неприязнь, бо в цьому чоловікові, якого так високо ставили і батько, і мати, хоч звичайно між ними не було згоди, відчував силу, що могла стати небезпечною для його власної, нестримуваної ніякою дисципліною волі. І тоді він навмисне хизувався своєю невихованістю. Щоправда, після цього він кожного разу каювся і ладен був заглядати свою провину, бо його самолюбство було вражене тим, що він повівся гірше, ніж Магістр, якого оточувала, мов блискучий панцир, весела ввічливість. А крім того, в глибині свого недосвідченого і трохи здичавілого серця він відчував, що бачить перед собою людину, яка, мабуть, заслуговує великої любові і пошани.

Особливо відчув він це, побувши якось півгодини на самоті з Кнехтом, коли той чекав на батька, заклопотаного якимись справами. Зайшовши до кімнати, Тіто побачив, що гість непорушно сидить, приплющивши очі, завмерлий, мов статуя, і в своєму самозаглибленні неначе випромінює тишу і спокій. Хлопець мимоволі сповільнив ходу й хотів навшпиньки вислизнути за двері. Але тієї миті гість розплющив очі, тепло привітався з ним, підвівся, показав на рояль, що стояв у кімнаті, і спитав, чи він любить музику.

Так, відповів Тіто, хоч уже давно не бере уроків музики й не пробує грати, бо в школі успіхи в нього не найкращі і вчителі добре йому допікають, але слухати музику йому завжди приємно. Кнехт сів за рояль, відкрив віко, перевірів, чи він настроєний, і

зіграв уривок із сонати Скарлатті, який цими днями поклав в основу однієї вправи з Гри в бісер. Потім зупинився, побачив, що хлопець його слухає уважно й зачаровано, і почав коротко пояснювати йому, що приблизно відбувається під час такої вправи з Гри в бісер, розклав музику на її компоненти, показав кілька способів аналізу, які можна було в цьому випадку застосувати, і в небагатьох словах розповів, яким чином музику перекладають в ієрогліфи Гри. Вперше перед очима Тіто Магістр постав не як учений гість, не як славнозвісна особа, що гнітюче діяла на його самолюбство і тому й викликала неприязнь, — цього разу хлопець побачив його за роботою, це був чоловік, що володів дуже тонким, точним мистецтвом і майстерно показував його; про сенс цього мистецтва Тіто міг тільки здогадуватись, але вже розумів, що воно, мабуть, вимагає від людини цілковитої самопосвяти. До того ж йому імпонувало, що його мають за досить дорослого й розумного, щоб цікавитись такими хитромудрими речами. Він притих і за ці півгодини дістав перше уявлення про те, з якого джерела походять ясність і спокійна впевненість цієї дивовижної людини.

Службова діяльність Кнехта останнім часом була майже така сама напружена, як у ті важкі дні, коли він тількино вступив на посаду. Для нього було важливо залишити всі ланки в системі Ордену, за які він відповідав, у зразковому порядку. Цього він досяг, зате не досяг другої мети, яку теж поставив перед собою, — привчити всіх до думки, що без нього можна обійтись чи що його легко замінити. Так майже завжди буває з нашими найвищими керівниками: Магістр ширяє десь угорі, над складним комплексом справ і обов'язків, що входять до його компетенції, мало не як коштовна прикраса, як голий символ; він швидко з'являється і так само швидко зникає, мимохідь, як привітний гість, скаже слово чи двоє, кивне головою, жестом натякне на якесь доручення, і вже його немає, він уже в сусідів, він володіє своїм службовим апаратом, як музикант інструментом, начебто не потребуючи для цього ні сили, ні роздумів, і все йде, як по шнурочку. Проте кожен службовець у тому апараті знає, що буває, коли Магістр десь поїде чи захворіє, як важко його замінити хоча б на один день чи на кілька годині. Поки Кнехт ще раз оглядав і перевіряв свою маленьку державу, *Vicus Lusorum*, особливо дбаючи про те, щоб непомітно призвичаїти свою "тінь" до необхідності в майбутньому цілком замінити його, він пересвідчився, що внутрішньо вже звільнився і відійшов від усього цього, що його більше не сповнюють щастям і не захоплюють чари цього добре продуманого маленького світу. Він дивився на Вальдцель і на свою посаду вже майже як на щось залишене позаду, як на перейдений шлях, що багато чого йому дав і багато чого навчив його, але вже не може збудити в ньому нових сил, прагнення до нових досягнень. І йому під час цього поступового звільнення й прощання ставало дедалі ясніше, що справжньою причиною його повільного відчуження і бажання піти, звідси було, мабуть, не усвідомлення небезпек, які загрожують Касталії, і не турбота про її майбутнє, а просто те, що частка його ества, його серця лишилась порожньою, незайнятою і тепер заявила про свої права й захотіла їх задовольнити.

Він іще раз ґрунтовно простудіював статут і закони Ордену й побачив, що піти з Провінції, власне, буде не так важко, не так майже неможливо, як йому здавалося

спершу. Він мав право, якщо йому так підказувало сумління, відмовитись від посади й залишити Орден, тому що давав обітницю не на ціле життя, хоч члени Ордену дуже рідко користувалися цим правом, а члени Колегії не користувались ним ніколи. Ні, не через суворий закон цей крок здавався йому таким тяжким, а через самий ієрархічний дух Ордену, через вірність і відданість йому, що вкоренилася в його власному серці. Звичайно, він не хотів тікати тайкома, а готував докладне, обгрунтоване прохання надати йому волю, над яким Тегуляріус, щира душа, вже напрацювався до мозолів на пальцях. Але Кнехт не вірив, що те прохання матиме успіх. Його будуть уласкавлювати, вмовляти, може, запропонують піти у відпустку й відпочити, наприклад, у Маріафельсі, де недавно помер отець Якоб, чи в Римі. Але відпустити не захочуть, він дедалі більше впевнювався в цьому. Відпустити його означало б піти всупереч усім традиціям Ордену. Якби Колегія задовольнила його бажання, то тим самим визнала б, що воно справедливе, визнала б, що життя в Касталії, навіть на такій високій посаді, може за певних обставин не вдовольняти людину, стати для неї самообмеженням і полонем.

ЗАЯВА

Розповідь наша закінчується. Ми вже згадували, що знаємо про цей кінець далеко не все, та й те, що нам відомо, швидше схоже на легенду, ніж на історичне повідомлення. Мусимо цим і вдовольнитися. Але тим приємніше для нас, що ми можемо доповнити цей передостанній розділ Кнехтового життєпису справжнім документом, великою заявою, в якій Магістр Гри в бісер сам пояснює Колегії, що спонукало його просити звільнення від цієї посади.

Хоч треба зазначити, що Йозеф Кнехт, як ми вже давно знаємо, не тільки перестав вірити в успіх цієї заяви, так старанно підготовленої, а й що він, коли прохання було вже в основному готове, ладен був не переписувати його й не посилати. З Кнехтом сталося те, що й з усіма людьми, які мають природжену і спочатку неусвідомлену владу над іншими: ця влада не минається без наслідків для того, хто нею користується, і якщо Магістр спершу радів, що намовив Тегуляріуса служити своїй меті, зробив його своїм однодумцем і помічником, то тепер, коли все дійшло кінця, обставини виявились сильнішими за його плани і бажання. Він спонукав чи звабив Фріца до праці, в доцільність якої сам уже не вірив, хоч був її ініціатором; коли Тегуляріус нарешті подав ту працю, він не міг ні скасувати її, ні відкласти чи лишити невикористаною, бо цим дуже образив і розчарував би друга, — адже вона була й затіяна саме для того, щоб полегшити йому розлуку. Наскільки нам відомо, десь на той час Кнехт дійшов висновку, що краще було б просто скласти з себе повноваження й оголосити про свій вихід з Ордену, а не йти кружним шляхом, komponувати цю заяву, що вже почала йому здаватися мало не комедією. Але, пам'ятаючи про Фріца, він вирішив ще на якийсь час набратися терпіння.

Мабуть, було б цікаво познайомитися з рукописом працюючого Тегуляріуса. Загалом він складався з історичного матеріалу, зібраного Для доказів і для ілюстрації, проте ми навряд чи помилимося, коли висловимо здогад, що там було й чимало гострих, дотепно сформульованих критичних зауважень, спрямованих не лише проти

ієрархії, а й проти світу та світової історії. Та якби навіть цей рукопис, наслідок кількомісячної пильної праці, зберігся й досі, що цілком можливе, і якби він потрапив нам до рук, ми однаково не змогли б навести його тут, бо наша книжка — не місце для таких публікацій.

Для нас важливо тільки довідатись, як скористався Magister Ludi з праці свого друга. Коли Тегуляріус урочисто віддав Кнехтові рукопис, той тепло подякував, похвалив його за сумлінну працю й попросив прочитати свій твір уголос, знаючи, що це для нього буде велика радість. Відтоді Тегуляріус щодня просиджував півгодини в магістерському садку, бо це було влітку, й задоволено читав йому по кілька сторінок свого рукопису, і не раз те читання уривав гучний сміх обох друзів. Для Тегуляріуса то були чудові дні. Та потім Кнехт замкнувся й написав, використавши деякі місця з Фріцового твору, заяву Виховній Колегії, яку ми й наводимо тут слово в слово і яка не потребує ніяких коментарів.

Заява Магістра Гри Виховній Колегії Різні міркування спонукають мене, Магістра Гри, викласти своє незвичайне прохання в цій окремій, до певної міри приватній заяві Виховній Колегії, замість того, щоб ввести його в річний звіт. Хоч я й додаю цю заяву до чергового офіційного звіту й чекаю її офіційного розгляду, а проте вважаю її швидше посланням до всіх своїх колег Магістрів.

Обов'язок кожного Магістра — звертати увагу Колегії на все, що заважає чи загрожує правильному виконанню його службових функцій. І ось тепер моїй службовій діяльності, хоч я намагаюся віддавати їй усю свою силу, загрожує (чи, може, мені лише так здається) небезпека, що гніздиться в мені самому, але й не тільки в мені. Принаймні я вважаю, що ця морального плану небезпека, яка робить мене мало придатним до ролі Магістра Гри, існує об'єктивно, незалежно від моєї особи. Скажу коротко: я почав сумніватися в своїй здатності повноцінно виконувати доручені мені обов'язки, бо не можу позбутися думки, що самій дисципліні, самій Грі в бісер, про яку я маю дбати, загрожує небезпека. Мета мого послання — показати Колегії, що ця небезпека справді існує і що саме вона, коли я її усвідомив, викликала в моїй душі наполегливе бажання залишити місце, яке я займаю. Дозволю собі пояснити становище таким порівнянням: хтось сидить у мансарді над хитромудрою вченою працею і раптом помічає, що внизу в будинку спалахнула пожежа. Він не думатиме, чи йому треба бігти туди, де горить, чи краще сидіти далі над своїми таблицями, а кинеться вниз і спробує врятувати будинок. Так і я сиджу на одному з найвищих поверхів нашої касталійської будівлі, вдосконалюю Гру в бісер, орудую тонкими, чутливими інструментами, і мій інстинкт, мій нюх підказує мені, що десь унизу горить, що вся наша будівля перебуває під загрозою і що мені тепер треба не аналізувати музику чи уточнювати правила Гри, а поспішати туди, звідки валує дим. Сама Касталія, наш Орден, наша наукова та педагогічна діяльність разом з Грою і всім іншим здаються більшості членів Ордену такою ж звичайною річчю, як кожній людині — повітря, яким вона дихає, і земля, на якій вона стоїть. Навряд чи хтось із них замислюється над тим, що це повітря й ця земля теж даровані нам не на віки вічні, що повітря колись може

забракнути, а земля може вислизнути у нас ізпід ніг. Нам випало щастя безпечно жити в маленькому, чистому, ясному світі, і величезна більшість нас, хоч як це дивно, має хибне уявлення, що цей світ існував вічно й що ми в ньому народилися. Я теж прожив свою молодість у цій незвичайно приємній самооблуді, хоч, певна річ, дуже добре знав правду, а саме: що я не народився в Касталії, а що мене взяли сюди зі світу й виховали тут, що Касталія, Орден, навчальні заклади, архіви, Гра в бісер не існують вічно, що вони — не продукт природи, а пізній, благородний витвір людської волі, минуций, як кожен штучний витвір. Усе це я знав, але не вкладав у нього реального змісту, просто не думав про нього, відводив від нього очі, і мені відомо, що більше як три чверті з нас ціле життя, до самої смерті, не позбудуться цієї дивної, приємної облуди.

Але так само як сотні й тисячі років світ існував без Ордену і без Касталії, так він колись знов існуватиме без них. І якщо я сьогодні нагадую своїм колегам і керівництву Ордену про цей факт, про цю прописну істину і закликаю їх звернути нарешті увагу на небезпеку, що нам загрожує, якщо я таким чином на певний час беру на себе не дуже приємну роль пророка, напутника й проповідника, роль, яка дуже легко може наразити мене на глум, то я готовий прийняти й той глум, але все ж таки сподіваюся, що більшість вас дочитає мого листа до кінця і що дехто в окремих пунктах навіть погодиться зі мною. А це вже було б багато.

Такій інституції, як наша Касталія, маленькій державі духу, загрошують і зовнішні, і внутрішні небезпеки. Про внутрішні небезпеки, принаймні про деякі з них, ми знаємо, стежимо за ними і вміємо з ними боротися. Ми раз по раз вилучаємо з елітарних шкіл окремих учнів, виявивши в них невитравні риси й нахили, що роблять їх непридатними й небезпечними для нашої громади. Ми сподіваємося, що для більшості тих учнів це ще зовсім не доказ їхньої неповноцінності, вони тільки не пристосовані до касталійського способу життя і, повернувшись у світ, можуть знайти життєві умови, що більше відповідають їхній натурі, й стати корисними людьми. З цього погляду наша практика виправдала себе, і в загальному про нашу громаду можна сказати, що вона береже свою гідність та самодисципліну й цілком відповідає своєму призначенню — бути найвищим прошарком, аристократичною верствою духу й весь час відроджуватися, плекати собі все нову зміну. Серед нас, мабуть, трапляється не більше негідних і ледачих людей, ніж це природно й припустимо. Трохи гірше стоїть у нас справа з орденською зарозумілістю, з тією становою пихою, до якої призводить усякий аристократизм, усяке привілейоване становище і яку справедливо чи несправедливо закидають кожній аристократії. Для історії суспільного розвитку завжди були характерні спроби виплекати аристократію, яка стояла б на чолі суспільства, увінчувала б його; утворення своєї аристократії, влада найвищих, мабуть, завжди була і є ідеалом, справжньою метою всіх творчих потуг кожного суспільства, хоч про це й не завжди відверто мовиться. Завжди влада, чи то монархічна, чи анонімна, готова підтримувати нову аристократію, обдаровуючи її протекцією і привілеями, байдуже, яка то аристократія — політична чи якась інша, аристократія за походженням чи така, що виникла внаслідок добору й виховання. Підтримувана владою, аристократія

набирається сили під благодатним сонячним промінням, але таке життя на осонні, таке привілейоване становище на певному ступені розвитку завжди ставало спокусою і призводило до розкладу. Якщо глянути на наш Орден як на аристократію духу і з цього погляду спробувати перевірити, наскільки наше ставлення до народу й до світу в цілому виправдує наше особливе становище, наскільки нас уже зачепили й опанували характерні хвороби аристократії — бундючність, зарозумілість, станова пиха, всезнайство, невдячність, схильність жити за чужий рахунок, — у нас уже можуть виникнути деякі сумніви. Хай навіть теперішній касталієць покірний законам Ордену, старанний, духовно витончений, але чи завжди він уміє визначити своє місце в структурі народу, в світі, у світовій історії? Чи він усвідомлює, на чому ґрунтується його існування, чи знає, що він — тільки листок, квітка, гілка або корінець живого організму, чи здогадується, які жертви приносить йому народ, годуючи й одягаючи його, даючи йому змогу навчатись і провадити різноманітні наукові студії? І чи замислюється він про сенс нашого існування й нашого особливого становища, чи має він правильне уявлення про мету нашого Ордену й нашого життя? Припускаючи, що є й винятки, чимало приємних винятків, я схильний відповісти на ці питання негативно. Пересічний касталієць дивиться на мирянина, невченого, може, і без неприязні, без зневаги, без заздощів, але не вважає його за брата, не вбачає в ньому свого годувальника, не почуває ніякої відповідальності за те, що діється там, у світі. Він гадає, що мета його життя — плекати науку задля самої науки або ж просто гуляти в садку освіти, яка любить удавати з себе універсальну, хоч насправді вона зовсім не така. Словом, касталійська освіта, безперечно, глибока й благородна освіта, якій я безмірно вдячний, для більшості тих, хто нею володіє і репрезентує її, перестала бути органом, інструментом, втратила свою активність, втратила мету, не ставить свідомо перед собою якихось вищих чи глибших завдань, а потроху схиляється до самонасолоди й самовихваляння, до утворення і плекання нових інтелектуальних дисциплін. Я знаю, що є багато й бездоганних, гідних найбільшій пошани касталійців, які хочуть тільки одного: служити своїй справі; це вчителі, яких ми виховали, особливо ті, що самовіддано виконують свої надзвичайно важливі обов'язки за межами Касталії, в світських школах, далеко від м'якого клімату й духовної розніженості нашої Провінції. Якщо дивитись на речі суворо, то ці чесні вчителі, що працюють поза Касталією, — чи не єдині з нас, що дійсно виправдують існування Касталії, і лише їхньою працею ми віддячуємо країні й народові за все те добро, яке вона для нас робить. Наше найвище й найсвятіше завдання — берегти для країни і для світу підвалину їхнього духовного життя, що виявилось також надзвичайно дійовим етичним чинником, а саме: дух істини, на якому, між іншим, ґрунтується і поняття справедливості. Це, певна річ, добре знає кожен член Ордену, але, зазирнувши собі в душу, більшість нас змушена буде визнати, що добробут світу, збереження чесності й чистоти духу поза нашою Провінцією, яку ми тримаємо в такій зразковій чистоті, — не найважливіша для нас справа, навіть зовсім не важлива, і що ми з легким серцем доручили тим мужнім учителям поза Касталією своєю самовідданою працею сплачувати наш борг світові і

хоч якось виправдувати привілей наших гравців у бісер, астрономів, музикантів і математиків утішатися чистими науками й мистецтвами. Через ту пиху й той кастовий дух, про які вже була мова, нас не дуже турбує думка, чи ми заробили цей привілей своєю працею, чимало касталійців навіть вважають, що коли вони дотримуються певних матеріальних обмежень, узвичаєних у нашому Ордені, то це вже якась чеснота, і вони плекають її тільки задля себе самих, а насправді це лише найменша віддяка за те, що країна забезпечує Касталію всім потрібним до життя.

Обмежуся вказівкою на ці внутрішні вади й небезпеки, вони не такі й малі, хоч за спокійних часів ще довго не загрожували б нашому існуванню. Проте ми, касталійці, залежимо не тільки від своєї моралі і свого розуму, а й великою мірою від становища в країні і від волі народу. Ми їмо свій хліб, працюємо в своїх бібліотеках, розбудовуємо свої школи й архіви, та якщо народ більше не захоче давати нам на це кошти чи не зможе через зубожіння, війну або що, то наше життя і наші студії швидко скінчаться. Може статися, що одного дня країна почне вважати Касталію та її культуру за розкіш, на яку вона вже не має права, і, замість добродушно пишатися нами, як досі, колись погляне на нас іншими очима, назве нас трутнями і шкідниками, лжевчителями й ворогами, — ось які небезпеки загрожують нам ззовні.

Якби я спробував показати ці небезпеки пересічному касталійцеві, то мені, мабуть, довелося б звернутися насамперед до прикладів з історії, і тоді б я наштотхнувся на певний пасивний опір, на певну байдужість і нерозуміння, я б сказав, майже дитяче, інакше його важко назвати. Ми, касталійці, як ви знаєте, дуже мало цікавимось історією, а більшості з нас бракує не тільки цікавості до історії, а навіть, я б сказав, справедливого ставлення, пошани до неї. Така нехоть до вивчення світової історії, породжена байдужістю й почуттям зверхності, часто викликала в мене бажання дослідити причини цього явища, і я дійшов висновку, що їх є дві. Поперше, історичні факти здаються нам чимось не вартим особливої уваги — я, звичайно, кажу не про історію духовного поступу й культури, її ми ставимо дуже високо; ми собі уявляємо світову історію як суцільну, брутальну боротьбу за владу, багатство, землі, сировину, гроші, — одне слово, за речі матеріальні й кількісні, які, на нашу думку, треба швидше зневажати, ніж шанувати. Для нас сімнадцяте сторіччя — це епоха Декарта, Паскаля, Фробергера, Шютца, а не Кромвеля чи Людовіка XIV. Друга причина того, що ми відсахуємось від світової історії, полягає в нашому традиційному і, як мені здається, здебільшого виправданому недовір'ї до певного способу розглядати й тлумачити історичні факти, який був дуже поширений у добу занепаду і до якого ми з самого початку ставились дуже недовірливо, а саме: до так званої філософії історії, що досягла таких інтелектуальних вершин і набула такого небезпечного впливу в Гегеля, але в наступному сторіччі призвела до найгіршого фальшування історії і до виродження почуття істини. Любов до так званої філософії історії ми вважаємо однією з головних прикмет епохи духовного занепаду й посиленої боротьби за владу, тієї епохи, яку ми інколи звемо войовничою, а найчастіше — фейлетонною добою. На руїнах тієї епохи, з боротьби за подолання її духовності — чи, швидше, бездушності, — й виникла наша

сучасна культура, виникли Орден і Касталія. Тепер ми у своїй Духовній гордині ставимося до світової історії, особливо до нової, майже Так, як, скажімо, аскет і пустельник з часів раннього християнства ставився до світової марноти. Історія здається нам ареною, де діють інстинкти й моди, хтивість, захланність і жадоба влади, кровожерність і насильство, руїнництво й війни, шанолюбні міністри й продажні генерали на тлі знищених міст, і ми надто легко забуваємо, що це тільки один із її багатьох аспектів. А насамперед забуваємо, що Касталія — також частка історії, те, що свого часу виникло, а отже, й має зникнути, коли втратить здатність до подальшого становлення й перетворення. Ми самі — історія, і ми відповідаємо за світову історію і за своє становище в ній. І якраз усвідомлення цієї відповідальності нам дуже бракує. Якщо ми кинемо погляд на нашу власну історію, на ту добу, коли з'явилися теперішні педагогічні провінції в нашій країні і в деяких інших, на виникнення різних орденів та ієрархій, а серед них і нашого Ордену, то зразу ж переконаємося, що нашу ієрархію і нашу рідну домівку, нашу любу Касталію заснували зовсім не ті, хто ставився до світової історії так розчаровано й бундючно, як ми. Наші попередники, засновники Касталії, почали свою справу наприкінці войовничої доби, коли світ лежав у руїнах. Ми звикли односторонньо пояснювати становище, яке склалося в світі після першої з так званих світових воєн, тим, що саме тоді духовність перестали цінувати й могутні володарі користувалися нею тільки як другорядним, принагідним засобом боротьби; ми вбачаємо в цьому наслідки фейлетоністської корупції. Звичайно, дуже легко побачити, якими бездуховними й брутальними методами провадили тоді боротьбу за владу. Я кажу про бездуховність не тому, що не бачу великих досягнень у сфері інтелекту й методики за тих часів, а тому, що ми звикли незмінно розглядати духовність у першу чергу як волю до істини, а в тодішніх битвах її використовували в такий спосіб, що про якусь волю до істини не могло бути й мови. Великим лихом тієї доби було те, що неспокій і динаміку — наслідок незвичайно швидкого збільшення населення — не врівноважували хоч більш-менш тверді моральні засади; те, що лишилося від них, витіснили пекучі гасла, і, стежачи за перебігом тих битв, ми натрапляємо на дивні, страхітливі факти. Так само як під час розколу церкви, який Лютер викликав за чотири сторіччя до того, цілий світ раптом охопив жахливий неспокій, усюди виникали сутички, всюди зненацька спалахувала жорстока, смертельна ворожнеча між старим і молодим, між вітчизною і людством, між червоним і білим, і ми тепер уже взагалі не можемо відтворити в своїй уяві потугу і внутрішню динаміку того "червоного" й "білого", справжній зміст і значення всіх тих девізів і бойових гасел, а тим більше зрозуміти й відчути їх серцем; так само, як у добу Лютера, ми бачимо, як у всій Європі, навіть більше — на половині земної кулі віруючі і єретики, старі й молоді, поборники минулого й поборники майбутнього в запалі чи в розпачі винищують одні одних. Фронти часто перетинали карти країн, народи й сім'ї, і ми не маємо права сумніватися в тому, що для більшості учасників боротьби чи принаймні для їхніх провідників усе це мало найвищий сенс, а також не можемо заперечити, що багатьом керівникам та ідеологам тих змагань властива була простолінійна віра в свою справу, відданість своїм

ідеям, як тоді казали; всюди змагалися, вбивали й руйнували, і всюди кожен із супротивників вірив, що змагається в ім'я боже з дияволом.

Та доба високого захвату, дикої ненависті й невимовних страждань начебто зовсім випала з нашої пам'яті. Важко збагнути, як це могло статися, адже вона так тісно пов'язана з виникненням усіх наших інституцій і, власне, була їхньою передумовою і причиною. Сатирик сказав би, що ми її забули так, як авантюрист, придбавши дворянський титул і досягши успіху, забуває про своє походження і про своїх батьків. Затримаймо ще трохи свою увагу на тій войовничій добі. Я прочитав деякі документи з тих часів, причому цікавився не стільки підкореними народами і зруйнованими містами, скільки тим, як поводитися тоді люди, що мали плекати дух. Їм доводилося тяжко, більшість їх не вистояли. Були серед них мученики — і серед учених, і серед членів релігійних орденів, і їхнє мучеництво й приклад, навіть у ту звиклу до всього добу, на когось впливали. І все ж таки більшість носіїв духовності не витримали гніту тієї доби насильства. Одні скорилися й віддали свій хист, знання й методи до послуг можновладців; до нас дійшов вислів одного тодішнього професора вищої школи в республіці масагетів: "Скільки буде двічі по два, вирішує не факультет, а наш пан генерал". Інші ставали в опозицію, поки таке становище було більшменш безпечне, й виступали з протестами. Один всесвітньовідомий письменник нібито за один тільки рік — про це можна прочитати в Цігенгальса — підписав понад двісті таких протестів, застережень і закликів до людського глузду, мабуть, більше, ніж він сам насправді міг прочитати. Проте більшість навчилися мовчати, навчилися терпіти голод і холод, жебрати й ховатися від поліції, вони передчасно помирали, а ті, хто лишався живий, заздрили померлим. Силасиленна їх наклали на себе руки. Дійсно, становище вченого чи письменника не було вже ані приємним, ані почесним; той, хто йшов служити можновладцям та їхнім лозунгам, щоправда, мав роботу й шматок хліба, але його зневажали найкращі з колег і мучило сумління, а тому, хто відмовлявся від такої служби, доводилось голодувати, жити поза законом і помирати у вигнанні і в злиднях. Відбувався жорстокий, нечувано суворий добір. Швидко занепадала не тільки наука, якщо вона не служила боротьбі за владу й війні, а й освіта. Особливо потерпіла світова історія, яку провідні на той час нації пристосовували тільки для своїх потреб, без кінця спрощували й переробляли; всюди, навіть у школі, панували філософія історії та фейлетон.

Але досить подробиць. То були часи бурхливі й дикі, часи хаосу й вавілонського стовпотворіння, часи, коли народи й нації, старі й молоді, червоні й білі перестали розуміти одні одних. І ось нарешті, коли народи геть стекли кров'ю і зубожіли, з'явилося дедалі дужче бажання опам'ятатись і знов знайти спільну мову, з'явилася туга за ладом, за Добрими звичаями, за справжніми мірилами, за таким алфавітом і таблицею множення, які вже не будуть продиктовані інтересами влади й не мінятимуться щохвилини. Виник величезний голод на істину і справедливість, потяг до розважності, до подолання хаосу. Цій порожнечі наприкінці схильної до насильства і спрямованої тільки назовні епохи, цій непереборній, пекучій потребі почати все наново

й віднайти лад ми завдячуємо утворення Касталії і своє існування в ній. Жменька справжніх поборників духу, виснажених голодом, але й далі незламних, почала усвідомлювати свою силу, аскетичногероїчною самодисципліною утверджувати лад і організованість. Повсюди, де тільки була змога, малими й малесенькими гуртками вони поновлювали працю, відкидали лозунги і з самого низу, з підвалин, починали відбудовувати духовність, наукове дослідження, освіту. Будівництво пішло успішно, з жалюгідних, але героїчних початків повільно виросла чудова будівля, низка поколінь створила Орден, Виховну Колегію, школи еліти, архіви й музеї, спеціальні учбові заклади й семінари, Гру в бісер, і тепер ми, спадкоємці тих людей, живемо в цій аж надто пишній будівлі і втішаємось її вигодами. І — ще раз кажу — живемо ми в ній як безтурботні, розніясені гості. Ми вже не хочемо нічого знати ні про страшні людські жертви, що стали її підвалиною, ні про болісний досвід, який ми дістали в спадок, ні про всесвітню історію, що зводила чи принаймні терпіла нашу будівлю; утримує й терпить нас досі і, можливо, терпітиме ще скількись касталійців і Магістрів після нас, проте колись завалить і поглине цю будівлю, як завалює і поглинає все, чому дала змогу вирости. Повертаючись від історії до сьогоденного дня і прикладаючи до нього щойно сказане, я доходжу такого висновку: наша система й Орден уже переступили вершину того розквіту й щастя, яке доля інколи з дивної примхи дарує чомусь гарному й досконалому. Ми хилимося до занепаду, який, можливо, ще затягнеться надовго, але принаймні нам уже не доведеться мати нічого величнішого, кращого й досконалішого, ніж ми мали досі, дорога йде вниз, історично, здається мені, ми вже дозріли до загибелі, і вона неодмінно настане, якщо не сьогодні й не завтра, то післязавтра. Я висновую це не тільки з надто суворої оцінки наших досягнень і можливостей, але насамперед із подій, що назрівають у зовнішньому світі. Настають критичні часи, всюди відчутні їхні прикмети, світ ладнається знов перемістити свій центр ваги. Готується зміна влади, вона не може відбутися без війни й насильства, з далекого Сходу насувається загроза не тільки моралі, але й життю та свободі. Хоч би як наша країна та її політика намагалися зберегти нейтралітет, хоч би який одностайний був наш народ (чого насправді немає) в своєму бажанні зберегти все в його теперішній формі й лишитися вірним касталійським ідеалам, намагання ці будуть марні. Вже тепер деякі члени парламенту при нагоді недвозначно натякають на те, що Касталія — надто велика розкіш для нашої країни. Як тільки виникне нагальна потреба озброюватися, хоча б лише для оборони, — а вона може виникнути швидко, — країні доведеться запровадити сувору економію, і, незважаючи на всю прихильність до нас уряду, більшість цих заходів відіб'ється на нас. Ми пишаємося тим, що наш Орден і стійкість духовної культури, яку він забезпечує, вимагають від країни не дуже великих жертв. Порівняно з іншими епохами, а особливо з епохою раннього фейлетонізму з її розкішно утримуваними вищими школами, з її силоюсиленною таємних радників та дорогих установ ці жертви справді невеликі і вже зовсім дрібні, якщо їх порівняти з тими коштами, які у войовничу добу поглинала війна й готування до неї. Але саме це готування до війни незабаром стане, мабуть, знов найвищим законом, у парламенті

візьмуть гору генерали, і якщо народ буде поставлений перед вибором: або пожертвувати Касталією, або наразити себе на небезпеку війни й загибелі, то легко здогадатися, за що він буде голосувати. І тоді, безперечно, розквітне й войовнича ідеологія, а особливо захопить вона молодь. Запанує світогляд лозунгів, за яким учені й сама наука, латина й математика, освіта й культура духу матимуть право на існування лише остільки, оскільки вони зможуть служити воєнній меті.

Хвиля вже котиться, і колись вона змиє нас. Можливо, це добре і необхідно. Але спершу ми повинні, вельмишановні колеги, наскільки нам вистачить розуміння подій, наскільки нам вистачить прозірливості й мужності, скористатися тією обмеженою свободою намірів і вчинків, яка дарована людям і яка світову історію перетворює в історію людства. Ми можемо, якщо захочемо, заплющити очі на небезпеку, бо вона досить далеко; мабуть, ми, теперішні Магістри, все ще спокійно доживемо свого віку й спокійно зустрінемо смертну годину, перше ніж небезпека підступить ближче й стане видимою для всіх. Але я, та, певне, й не тільки я, не міг би з чистим сумлінням втішатися таким спокоєм. Я б не хотів безтурботно виконувати далі свої обов'язки й віддаватися Грі в бісер, заспокоюючи себе тим, що я не доживу до того лиха, яке має спіткати нас. Ні, помоему, треба пам'ятати, що й ми, далекі від політики люди, належимо до світової історії і допомагаємо її творити. Тому я написав на початку своєї заяви, що вже нездатний працювати на своїй посаді так, як раніше, чи принаймні скоро стану нездатним, бо мені не сходить з думки небезпека, яка нависла над нами, і я не можу з собою нічого вдіяти. Хоч я забороняю своїй уяві малювати форми, які може прибрати для нас і для мене особисто це лихо, але не здатен заглушити в собі питання: що маємо зробити ми і що маю зробити я, щоб небезпека не застала нас зненацька? Дозволю собі зупинитися на цьому докладніше.

Претензії Платона на те, що державою мають керувати вчені, навіть мудреці, я не поділяю. Світ за його часів був молодий. І Платон, хоч він і заснував своєїрідну Касталію, був зовсім не касталійцем, а природженим аристократом, нащадком королівського роду. Щоправда, ми також аристократи й утворюємо окремий шляхетний стан, але ми аристократи духу, а не крові. Я не вірю, що колись пощастить виплекати породу людей, у яких шляхетність крові поєднувалася б із шляхетністю духу, — то була б ідеальна аристократія, але про неї поки що можна тільки мріяти. Ми, касталійці, хоч маємо розум і тверді моральні засади, панувати не здатні: якби нам довелося керувати країною, в нас не виявилось б тієї сили й наївної віри в свою місію, що потрібна справжньому правителеві, а крім того, ми б тоді швидко занедбали своє власне поле діяльності, про яке повинні найдужче дбати: культивування зразкового духовного життя. Щоб панувати, зовсім не треба бути дурним і брутальним, як часто думають зарозумілі інтелектуали, а треба мати непереборний потяг до діяльності, спрямований назовні, палке бажання злитися з своєю метою і, звичайно, певну сміливість і безоглядність у виборі шляхів до успіху, саме ті риси, яких учених — не будемо називати себе мудрецьями — не має і не повинен мати, бо для нас споглядання важливіше, ніж дія, а у виборі засобів і методів для досягнення своєї мети ми

навчилися бути якомога делікатнішими і обережнішими... Отже, керувати країною і віддаватися політиці — не наше призначення. Ми — фахівці досліду, розчленування й виміру, наша справа — оберегати і без кінця перевіряти наново всі абетки, таблиці множення й методи, творити еталони духовних мір і ваг. Певна річ, ми робимо багато всього іншого, можемо при нагоді бути й новаторами, першовідкривачами, шукачами пригод, завойовниками й рицарями нових тлумачень, проте найперший і найважливіший наш обов'язок, задля якого народ нас потребує й утримує, — це збереження в чистоті джерел знання. Можливо, в торгівлі, політиці абощо той, хто робить із чорного біле, часом і здобуде славу великого діяча або навіть генія, але в нас — ніколи.

Раніше, в бурхливі, так звані "великі" епохи, під час воєн і переворотів, від інтелектуалів не раз вимагали, щоб вони встрявали в політику. Особливо часто траплялося це наприкінці фейлетонної доби. Серед вимог тієї доби була й така: інтелект повинен служити політиці й війні. Так, як церковні дзвони перетоплювали на гармати, як зеленою шкільною молоддю поповнювали поріділі військові загони, так само й інтелект конфісковували і вживали для воєнної мети.

Звичайно, ми не можемо погодитися з такою вимогою. Ніхто не буде сперечатися про те, що в годину скрути вченого можна забрати з кафедри чи від письмового столу й послати солдатом на поле бою, що за певних обставин він має зголоситися туди добровільно і, нарешті, що у виснаженій війною країні вчений повинен бідувати й навіть голодувати так, як і всі. Чим вища освіта в людини, чим більшими привілеями вона користується, тим більші жертви має приносити в разі потреби; ми сподіваємося, що колись ця істина стане незаперечною для кожного касталійця. Та якщо ми готові принести в жертву народові, коли він опиниться в небезпеці, свій добробут, свої вигоди, своє життя, то це ще не означає, що ми готові принести в жертву сьогodнішнім інтересам народу чи генералів і самий дух, традиції, мораль нашого інтелектуального братства. Той, хто ухиляється від праці, жертв і небезпек, що судилися його народові, — просто боягуз. Але ще більший боягуз і запроданець той, хто зраджує принципи духовного життя задля матеріальних інтересів, хто, наприклад, погоджується, щоб можновладці вирішували, скільки буде двічі по два! Бо жертвувати любов'ю до істини, інтелектуальною чесністю, вірністю законам і методам духу задля якихось інших інтересів, хай то навіть будуть інтереси батьківщини, — запроданство. Коли в боротьбі інтересів і лозунгів виникне небезпека, що істину можуть знецінити, викривити й піддати насильству, як і окрему людину, як мову, як мистецтво, як усе органічне й досконало виплекане, тоді наш єдиний обов'язок — опиратися цьому й рятувати істину, тобто наше прагнення до істини, як найвищий символ віри. Вчений, що з трибуни, з кафедри чи в книжках свідомо каже неправду, свідомо підтримує брехню й фальсифікацію, не тільки виступає проти основного закону природи, але й, крім того, хоч би якими актуальними здавались його слова, робить своєму народові не послугу, а велику шкоду, отрує його повітря й землю, їжу й питво, мислення й почуття справедливості і допомагає всім лихим, зловорожим силам, що загрожують народові

загибеллю.

Отже, касталієць не повинен ставати політиком: хоч у хвилину скрути він зобов'язаний жертвувати собою, але ніколи не має права жертвувати вірністю духові. Дух добродійний і благородний тільки тоді, коли він кориться істині; якщо ж він зраджує її, втрачає шанобу до неї, стає піддатливим і продажним, — то це вже диявол у потенції, щось багато гидотніше за ниці тваринні інстинкти, бо в них усе ж таки є крихта природної невинності.

Хай кожен з вас, шановні колеги, сам поміркує про те, що повинен робити Орден, коли над країною і над ним самим нависне небезпека. Про це можуть бути різні думки. Я теж маю свою думку: добре зваживши всі порушені тут питання, я склав собі чітке уявлення, в чому полягає мій власний обов'язок і до чого я маю прагнути. Це й спонукало мене звернутися з особистим проханням до шановної Колегії, і ним я закінчу свій меморандум.

З усіх Магістрів, що утворюють нашу Колегію, я як *Magister Ludi* найменше стикаюся з зовнішнім світом, бо моє поле діяльності особливе, відмінне від інших. Магістри математики, філології, фізики, педагогіки та інші працюють у галузях, спільних для них і мирян; і в некасталійських, звичайних школах нашої чи будьякої іншої країни навчальний процес спирається на математику й граматику, і в світських університетах вивчають фізику й астрономію, навіть зовсім темні люди захоплюються музикою; всі ці дисципліни давніпрадавні, багато давніші за наш Орден, вони існували, коли про нього ще не було й гадки, і переживуть його. Тільки Гра в бісер — наш власний винахід, наш особливий предмет, наша улюблена забавка, найвищий, найхарактерніший вияв нашого, чисто касталійського типу духовності, це одночасно найкоштовніший і найнепотрібніший, найулюбленіший і найтендітніший клейнод у нашій скарбниці. Вона й загине першою, коли постане питання, чи Касталію варто утримувати далі, загине не тільки тому, що це сама собою найтендітніша наша коштовність, але й тому, що для мирян це, безперечно, та частина касталійського світу, яка не дає ніякої користі. Коли дійде до того, що країні доведеться відмовлятися від усіх зайвих видатків, тоді кількість елітарних шкіл буде зменшена, фонди на утримання і розширення бібліотек та колекцій скорочені, а потім і зовсім скасовані, наше харчування погіршиться, одяг нам перестануть поновлювати, проте всі головні дисципліни нашої *universitas litterarum* збережуть, — тільки не Гру в бісер. Математика потрібна й для того, щоб винаходити нову вогнепальну зброю, але ніхто не повірить, особливо військові, що коли закриють *Vicus Lusorum* і скасують нашу Гру, країні й народові буде цим заподіяна хоч якась шкода. Гра в бісер — найдовершеніша і найвразливіша частина нашої будівлі. Можливо, саме тому *Magister Ludi*, головний представник дисципліни, яка стоїть найдалі від світу, перший відчув, що насувається землетрус, чи принаймні перший сказав Колегії про це своє відчуття.

Отже, я вважаю, що в разі політичних, а особливо воєнних катаклізмів Грі в бісер настане кінець. Вона швидко занепаде, хоч би скільки окремих людей зберігало в своєму серці любов до неї, і вже не відновиться. В атмосфері, що запанує після нової

войовничої доби, вона існувати не зможе. Вона зникне так само, як зникли деякі високо розвинені, старанно виплекані форми в історії музики, скажімо, хори професійних співаків сімнадцятого сторіччя або недільна концертна музика в церквах вісімнадцятого. Тоді людське вухо чуло звуки, відродити які в їхній ангельській чистоті не змогла ніяка наука і ніякі чари. Так і Гру в бісер не забудуть ніколи, проте відродити її не зможуть, а ті, хто колись вивчатиме історію її виникнення, розквіту й занепаду, тільки зітхнуть і позяздрять, що ми мали щастя жити в такому мирному і впорядкованому, такому гармонійному духовному світі.

Хоч я й *Magister Ludi*, проте зовсім не вважаю, що моє або наше завдання — відвернути чи бодай відтягти загибель Гри. Усе прекрасне й найпрекрасніше також минує, оскільки воно стає історією і земним явищем. Ми знаємо це, можемо жалкувати, що воно не вічне, але дарма було б пробувати щось змінити, бо це закон, який не підлягає змінам. Якщо Гра в бісер занепаде, для Касталії й світу це буде велика втрата; але зразу, під час кризи, вони навряд чи й відчують її, бо матимуть інший клопіт: рятуватимуть те, що буде ще надія врятувати. Касталію без Гри в бісер ще можна собі уявити, але Касталія без глибокої пошани до істини, без вірності духові немислима. *Magister Ludi* не вирішує, бути чи не бути Виховній Колегії — вона може обійтися і без нього. Але сам вислів *Magister Ludi* спочатку, властиво, мав — ми про це майже забули — зовсім не той зміст, який ми тепер у нього вкладаємо. "*Magister Ludi*" колись означало просто "шкільний учитель". А вчителі, добрі й сміливі вчителі, будуть нашій країні тим потрібніші, чим більша небезпека загрожуватиме Касталії, чим більше її скарбів втрачатимуть свою вартість і відходитимуть у непам'ять. Вчителі нам потрібніші, ніж будьхто, бо це люди, що прищеплюють молоді здатність правильно вимірювати й оцінювати факти і на своєму прикладі вчать її, як треба шанувати істину, слухатися розуму й служити слову. І це стосується не тільки і не в першу чергу наших елітарних шкіл, яким свого часу теж настане кінець, а й світських шкіл поза межами Касталії, де виховують і навчають майбутніх городян і селян, ремісників і солдатів, політиків, офіцерів і володарів, поки вони ще діти і їх можна вчити. Ось де підвалина духовного життя країни, а не в наших семінарах чи Грі в бісер. Ми завжди забезпечували країну вчителями й вихователями, я вже казав: це найкращі касталійці зпоміж нас. Але нам треба робити багато більше, ніж ми робили досі. Ми вже не маємо права покладатися на те, що з некасталійських шкіл до нас безперестанку напливатиме потік обдарованих учнів і допомагатиме нам зберігати Касталію. Ми повинні все більше звикати до думки, що скромна, відповідальна, тяжка праця в школі — найважливіша і найголовніша частина нашого завдання, і якомога поширювати цю працю.

Таким чином я й підійшов до того особистого прохання, з яким я хочу звернутися до шановної Колегії. Я прошу Колегію звільнити мене з посади *Магістра Гри* й довірити мені за межами Касталії звичайну школу, велику чи малу, щоб я як простий учитель готував у ній загін молодих членів Ордену, людей, про яких міг з певністю сказати, що вони вірно допомагатимуть мені прищеплювати наші засади світській молоді.

Прошу шановну Колегію прихильно розглянути мою заяву та її обґрунтування й

повідомити мене про свою ухвалу.

Магістр Гри

Постскриптум: Дозволю собі навести слова отця Якоба, які я занотував під час однієї з наших незабутніх приватних розмов: "Може настати страшне лихоліття. І якщо серед того лихоліття можливе буде якесь щастя, то тільки духовне, спрямоване назад, до рятування культур давніх часів, і вперед, до ясного, бадьорого утвердження духу в добу, яка інакше цілком підпала б під владу матерії".

Тегуляріус так і не дізнався, як мало в тій заяві лишилось від його праці; в останній редакції йому не довелося її побачити. Але два попередні варіанти, багато ширші, Кнехт дав йому прочитати. Потім він відіслав заяву й почав ждати відповіді, куди спокійніше й терплячіше, ніж його друг. Кнехт вирішив нічого більше не казати Тегуляріусові про свої подальші наміри й заборонив йому повертатися до цієї справи, тільки натякнув, що відповіді, мабуть, доведеться чекати довго.

А коли та відповідь надійшла — швидше, ніж Кнехт сам сподівався, — Тегуляріус про неї нічого не довідався. В листі з Гірсланда було написано: Превелебному Магістрові Гри У Вальдцелі Вельмишановний колего! Керівництво Ордену і Колегія Магістрів з великою цікавістю ознайомилися з Вашим таким теплим і таким розумним листом. Ваше звертання до історичного минулого, а так само й стурбований погляд у майбутнє заповнили нашу увагу, і, безперечно, не один із нас ще не раз зважуватиме в думках собі на користь Ваші цікаві і, звичайно, де в чому слушні міркування. Всі ми з прихильністю й пошаною поставились до тих думок, що Вас тепер хвилюють, бо це думки щирого, самовідданого касталійця, вони свідчать про Вашу велику любов до Провінції, до її життя і звичаїв, турботливу, останнім часом трохи тривожну любов, яка стала Вашою другою натурою. З такою самою прихильністю й пошаною відзначили ми особисту ноту Вашої любові, її настроєність на нинішню хвилину, її жертвовність і активність, потяг до героїзму, відчули, яка вона глибока й палка. В усьому цьому ми пізнаємо вдачу нашого Магістра Гри в бісер, його енергію, його запал і відвагу. Як це схоже на нього, учня славетного бенедиктинця: він вивчає історію не для неї самої, не перетворює її, як байдужий споглядач, в якусь естетичну гру, а свою історичну ерудицію хоче поставити на службу сьогоднішньому дню, використати її для діяльної допомоги! І як же, шановний колего, відповідає Вашій вдачі те, що Ваша власна мета, до якої Ви прагнете, така скромна, що Вас ваблять не політичні доручення й місії, не впливові й почесні посади, а що Ви хочете служити тільки як *Magister Ludi*, шкільний учитель! Ось деякі з тих вражень і думок, що мимоволі виникають уже під час першого ознайомлення з Вашим листом. Вони були однакові чи майже однакові в більшості наших колег. Та коли ми почали докладніше обмірковувати Ваші повідомлення, застереження й прохання, то вже не досягли такої однастайності. Ми скликали спеціальне засідання Колегії, на якому активно обговорили питання, наскільки прийнятна Ваша думка про небезпеку, що загрожує нашому існуванню, в яку форму та небезпека вилетиться, яких набуде масштабів і чи скоро настане; майже всі члени Колегії дуже зацікавились цими проблемами і поставились до них з належною увагою.

А все ж мусимо повідомити Вас, що в жодному з цих питань Ваша думка не збрала більшості голосів. Високо оцінено силу Вашої уяви і далекоглядність Ваших історикополітичних поглядів, але жодне з окремих Ваших припущень, чи, скажімо інакше, пророцтв, не було цілком схвалене й визнане переконливим. І в питанні, наскільки Орден і касталійський лад сприяють збереженню незвичайно тривалого миру, наскільки вони взагалі в принципі можуть бути факторами політичної історії і політичного становища, Вас підтримали тільки окремі члени Колегії, та й ті з певним застереженням. Думка більшості була приблизно така: мир, що запанував у нашій частині світу після кількох войовничих епох, можна до певної міри пояснити загальним виснаженням і знекровленням внаслідок жахливих воєн, а ще більше тим, що Західна Європа тоді перестала бути центром світової історії і ареною боротьби за гегемонію. Анітрохи не ставлячи під сумнів заслуг Ордену, все ж таки не можна визнати касталійську ідею, ідею високого культивування інтелекту під знаком споглядального виховання душі, справді історичним фактором, тобто визнати її живий вплив на стан світової політики, тим більше, що такі шанобливі мотиви безмежно далекі всьому характерові касталійської духовності. Як наголошувалося в кількох дуже поважних виступах, Касталія не покликана і не має бажання розгортати політичну діяльність чи домагатися впливу в питаннях війни і миру, і про таку місію вже тому не може бути мови, що все касталійське апелює до розуму й відбувається в межах розумного, чого не можна сказати про світову історію, не впадаючи в теологічнопоетичні марення романтичної філософії історії і не зараховуючи весь апарат убивства й знищення, яким користуються сили, що творять історію, до методів світового розуму.[51] Адже досить кинути оком на історію духу, і зразу стане ясно, що періоди найвищого духовного розквіту, властиво, ніколи не можна пояснити політичними умовами, навпаки, культура, чи дух, чи душа мають свою власну історію, що протікає поряд із так званою світовою історією, тобто з нескінченною боротьбою за матеріальну владу, як друга історія, невидима, безкровна і свята. Наш Орден має причетність тільки до цієї святої, невидимої історії, а не до реальної, брутальної світової історії, і він зовсім не зобов'язаний дбати про політичну історію чи тим паче допомагати їй творити.

Отже, чи всесвітньополітичне становище справді таке, яким його змальовує Ваш лист, чи ні, Ордену принаймні не випадає займати щодо цього якусь іншу позицію, крім вичікувальної і терплячої. А тому Вашу думку про те, що ми повинні сприймати це становище як сигнал до активної позиції, більшість членів Колегії рішуче заперечила. Що ж стосується Ваших поглядів на сучасне становище в світі й Ваших міркувань про найближче майбутнє, то хоч на багатьох колег вони справили певне враження, а декому видалися навіть сенсацією, хоч майже всі промовці засвідчували свою велику пошану до Ваших знань і Вашої прозорливості, більшість їх не погодилася з Вами. Навпаки, всі схилилися до того, що Ваші висловлювання, загалом надзвичайно цікаві й варті найбільшої уваги, все ж таки надміру песимістичні. А один із присутніх запитав, чи не слід назвати небезпечною, навіть злочинною чи принаймні легковажною поведінку Магістра, що починає лякати свою Колегію такими похмурими картинами

нібито близьких небезпек і випробувань. Звичайно, сказав він, часом доречно нагадати, що все на світі минуще, і кожен касталієць, а особливо кожен з тих, хто займає високу й відповідальну посаду, інколи повинен казати собі: *memento mori*, [52] але таке узагальнення, таке нігілістичне проголошення близького занепаду цілого стану Магістрів, цілого Ордену, цілої ієрархії — це вже не тільки негідна спроба порушити душевний спокій і затруїти уяву своїх колег, але й загроза самій Касталії та її працездатності. Коли Магістр щоранку братиметься до праці з думкою, що його посада, його діяльність, його учні, його відповідальність перед Орденом, його життя в Касталії і для Касталії — все це завтра чи післязавтра втратить свій сенс і не буде нікому потрібне, його успіхи, певна річ, від цього не збільшаться. Хоч цю думку й не підтримала більшість, а проте її вислухали досить прихильно.

Ми закінчуємо свого листа, але раді будемо поговорити з Вами особисто. З нашого скупого звіту про засідання Колегії Ви вже бачите, Превелебний, що Ваша заява не мала того ефекту, на який Ви, певне, сподівалися. Найбільшу роль тут, мабуть, зіграли реальні причини — розбіжність між Вашими теперішніми поглядами, з одного боку, і поглядами та бажаннями більшості Ваших колег, з другого. Але певне значення мали й формальні причини. В усякому разі, нам здається, що якби Ви були спробували порозумітися зі своїми колегами усно, в безпосередній розмові, вона була б куди гармонійнішою і мала б кращі наслідки. І не тільки ця форма письмової заяви зашкодила, як ми вважаємо, Вашому прохання: ще гірше враження справило незвичне в стосунках між нами поєднання службового повідомлення з особистим проханням. Більшість членів Колегії вбачає в цьому поєднанні невдалу спробу запровадити новий звичай, а дехто просто зве його неприпустимим.

Тут ми підходимо до найдражливішого пункту Вашого листа: до Вашого прохання звільнити Вас з посади й дати Вам роботу в якійсь світській школі. Подавець мав наперед знати, що Колегія не задовольнить такого несподіваного й так оригінально обгрунтованого прохання, що такої заяви не можна прийняти й схвалити. Певна річ, Колегія відповідає на неї відмовою.

Що сталося б з ієрархією, коли б не Орден і не ухвала Колегії визначали кожному його місце? Що сталося б з Касталією, коли б кожен сам оцінював себе, свої здібності й нахили і відповідно сам вибирав собі посаду? Ми пропонуємо Магістрові Гри в бісер поміркувати над цим і доручаємо йому й далі виконувати почесні обов'язки, які ми йому довірили.

Оце й є відповідь на Ваше прохання, яке Ви прислали нам. Ми не могли дати відповіді, на яку Ви, мабуть, сподівалися. Проте не хотіли б поминути й те, що ми були зворушені й схвильовані пересторогою, яку містить у собі Ваш лист. Ми маємо надію поговорити з вами особисто про його зміст, до того ж якнайшвидше, бо хоч керівництво Ордену вважає, що може на Вас цілком покластися, все ж таки те місце у Вашій заяві, де Ви кажете про свою уяву чи дійсну неспроможність далі виконувати обов'язки Магістра, дає нам підстави для занепокоєння.

Кнехт якнайуважніше прочитав листа, хоч і не покладав на нього особливих надій.

Що Колегія має "підстави для занепокоєння", він легко міг собі уявити, до того ж у нього були певні докази такого занепокоєння. Недавно в Селищі Гри з'явився гість із Гірсланда, вже немолодий чоловік, з офіційною посвідкою і рекомендацією від керівництва Ордену. Він сказав, що хотів би кілька днів попрацювати в Архіві та бібліотеці, а також попросив дозволу відвідувати Кнехтові лекції. Мовчазний і уважний, він заглянув майже в усі відділи та приміщення Селища, поцікавився Тегуляріусом і кілька разів відвідав директора вальдцельської елітарної школи, що жив поблизу; навряд чи доводилось сумніватися в тому, що гість був вивідачем, присланим, щоб з'ясувати, як стоять справи в Селищі Гри, чи не занехаяна там робота, чи Магістр добре себе почуває на своїй посаді, чи ретельно працюють службовці й чи не стривожені, бува, чимось учні. Гість пробув у Селищі Гри цілий тиждень, не пропустивши жодної Кнехтової лекції. Він був всюдисущий і всевидючий, на що звернули увагу двоє службовців. Певне, що керівництво Ордену дочекалося звіту цього вивідача, а вже аж потім відповіло Магістрові.

Як він мав поставитись до цієї відповіді і хто міг бути її автором? Стиль про це нічого не казав — то був загальноживаний, безособовий, офіційний стиль, як і належало в цьому випадку. Та коли Кнехт уважніше проаналізував листа, то знайшов у ньому більше своєрідного й особистого, ніж можна було помітити, читаючи його вперше. В основі всього документа лежав ієрархічний орденський дух, почуття справедливості й любові до порядку. Добре було видно, яке неприємне, прикре, навіть тяжке й гнітюче враження справила Кнехтова заява, і думка відхилити її напевне ж склалася в автора відповіді вже під час першого ознайомлення, незалежно від оцінки решти членів Колегії. А проте, крім невдоволення й нехиті, у відповіді відчутні були й інші, протилежні почуття, інший настрій: очевидна симпатія, бажання наголосити на всіх лагідних і прихильних оцінках та висловах, що пролунали на засіданні, де розглядали Кнехтову заяву. Кнехт не сумнівався в тому, що автором: відповіді був Александр, настоятель Ордену.

Тут ми досягли кінця свого шляху й гадаємо, що розповіли все істотне про життя Йозефа Кнехта. Про те, чим воно закінчилось, якийсь пізніший біограф безперечно виявить і повідомить ще не одну подробицю.

Ми не хочемо подавати свій власний опис останніх днів Магістра, бо знаємо про них не більше, ніж кожен вальдцельський студент, та опис наш і не вийшов би кращий за "Легенду про Магістра Гри в бісер", яка в нас ходить по руках у багатьох списках і яку, мабуть, склали кілька найближчих учнів покійного Магістра. Хай цією легендою і закінчиться наша книжка.

ЛЕГЕНДА

Ми слухаємо розважання своїх товаришів про те, як і чому зник Магістр, чи його наміри і вчинки були правильні чи ні, чи його доля мала глибший сенс чи була безглузда, то вони здаються нам такими ж недоречними, як міркування Діодора Сіцилійського про можливі причини поведень на Нілі, і ми вважаємо, що не тільки непотрібно, а навіть шкідливо відшукувати ще й свої якісь здогади. Краще будемо

берегти в серцях своїх пам'ять про Магістра, який, дивно й загадково поканувши Касталію, так швидко після того пішов ще в чужіший, таємничіший інший світ. Саме в ім'я дорогої для нас пам'яті про нього ми й хочемо записати про ці події все, що чули.

Після того як Магістр прочитав листа, в якому Колегія відхилила його прохання, по тілу в нього пройшов легенький дроз, наче від вранішньої прохолоди й протверезіння, — це була для нього ознака, що час настав, вагатися й зволікати більше не можна. Це дивне почуття, яке він звав "пробудженням", було йому знайоме, бо завжди з'являлося в ньому у вирішальні хвилини його життя: живлюще й водночас болісне поєднання прощальної туги й радісного очікування перед новою дорогою, воно вривалося глибоко в душу, в підсвідомість, як весняна буря. Кнехт глянув на годинника: до лекції була ще ціла година. Він вирішив присвятити цей час медитації й пішов у тихий магістерський садок. Дорогою не сходяв з думки рядок вірша, який він чомусь пригадав: Готовий будь навіки попрощатись...

Він усе проказував його подумки, не знаючи, в якого автора його вичитав. Рядок подобався йому, чимось промовляв до його серця і, здавалося, цілком відповідав теперішньому його настроєві. В садку він сів на лавку, вже притрушену першим осіннім листям, почав рівно дихати й зусиллям волі домогся внутрішнього спокою, а тоді з прояснілим серцем заглибився в медитацію, під час якої ця важлива хвилина в його житті постала перед ним у низці загальних, понадособових образів. Та коли він ішов назад до маленької аудиторії, той рядок з вірша знов зринув у його пам'яті. Магістр знов задумався над ним і вирішив, що рядок має звучати якось інакше. І враз пам'ять проясніла, прийшла йому на допомогу, і він тихо проказав: І в кожную мить, що має вже промчати, Готовий будь навіки до прощання, Щоб стрепенуться й наново почати.

Проте аж надвечір, коли Магістр давно вже прочитав лекцію і закінчив усю свою щоденну роботу, він пригадав, звідки походять ці рядки: не з твору якогось давнього поета, а з його власного вірша, написаного Ще в шкільні чи студентські роки. Закінчувався той вірш словами: Ну що ж, прощайся і почни спочатку! Того ж таки вечора Кнехт викликав до себе свого заступника, сказав, Що завтра має на невизначений час поїхати з Селища, передав йому всі поточні справи, коротко пояснивши, як і що робити, й привітно, поділовому попрощався, як завжди перед недовгими службовими подорожами.

Кнехт уже раніше дійшов висновку, що повинен залишити свого друга Тегуляріуса, не завдаючи йому зайвої прикrostі прощанням. І не тільки тому, щоб менше вразити надто чутливого друга, але й тому, щоб не поламати всього свого плану. Поставлений перед фактом, Тегуляріус якось уже змиритися з ним, а несподівана звістка і сцена прощання могли б штовхнути його на непродумані вчинки. Спершу Кнехт навіть хотів був поїхати, взагалі не побачившись більше з Тегуляріусом. Але, добре поміркувавши, всетаки вирішив, що це надто скидалося б на втечу. Хоч як добре й розумно було б уберегти друга від зайвого хвилювання й не дати йому приводу вчинити якусь дурницю, самому собі потурати він не мав права. Лишалось півгодини до сну, він міг ще відвідати Тегуляріуса, не боячись, що переб'є відпочинок йому чи комусь іншому. Коли

він переходив широке внутрішнє подвір'я, було вже темно. Він постукав до келії друга з дивним почуттям, що робить це востаннє, і застав його самого. Тегуляріус сидів і читав. Він відклав книжку, радісно привітав гостя й запросив його сісти.

— Я сьогодні пригадав один давній вірш, — почав Кнехт, — чи то пак кілька рядків з нього. Ти часом не знаєш, де його можна знайти цілого? І він процитував: Готовий будь навіки до прощання...

Тегуляріусові не треба було напружувати свою пам'ять. Він зразу ж пригадав вірша, підвівся й дістав з шухляди рукопис Кнехтових творів, авторський рукопис, який друг сам колись подарував йому. Він погортав його, витяг дві сторінки з першим варіантом вірша й, усміхаючись, подав їх Магістрові: — Будь ласка, Превелебний, ось він. Уперше за стільки років ви зволили пригадати цей свій твір.

Йозеф Кнехт уважно, навіть трохи схвильовано розглядав сторінки. Колись, ще студентом, навчаючись у Східноазіатському інституті, він списав їх рядками віршів, і ось тепер на нього дивилося з цих аркушів далеке минуле. Все — трохи вже пожовклий папір, юнацький почерк, викреслені й виправлені місця в тексті — нагадувало про давні дні, які він майже забув і які тепер застережливо й болісно ожили в його пам'яті. Він, здавалось йому, пригадав не тільки рік і пору року, коли народились ці рядки, а навіть день і годину, той настрій, те почуття сили й гордості, що сповнювало його тоді, робило щасливим і вилилось у вірш. Він написав цей вірш одного з тих особливих днів, коли його опанував душевний стан, який він звав "пробудженням".

Видно, заголовок виник, коли самого вірша ще не було. Він був написаний великими, розгонистими літерами і складався з двох слів: "Переступай межі!" І аж згодом, в інший час, в іншому настрої і за інших життєвих обставин цей заголовок разом із знаком оклику був викреслений, а замість нього дрібнішими, тоненькими й скромними літерами написаний Інший: "Щаблі".

Кнехт пригадав, як він тоді, окрилений ідеєю свого вірша, написав слова "Переступай межі!" — то був заклик і наказ, настанова собі самому, наново сформульований і підтверджений намір підпорядкувати цьому гаслу всі свої вчинки і своє життя, переступати всі межі, рішуче й радісно долати кожен простір, кожен відтинок свого шляху і, виконавши свій обов'язок, покидати їх. Він тихенько прочитав кілька рядків: Тож переходьмо простори і межі, Ніде не зупинившись на порозі, Бо обрій моря тільки в безбережжі, Бо обрій духу тільки у дорозі.

— Я вже давно забув цього вірша, — мовив він, — і коли сьогодні один рядок випадково зринув у моїй пам'яті, то я навіть не міг пригадати, звідки я його знаю і чий він. Яким він тобі здається тепер? Хоч якось промовляє ще до твого серця? Тегуляріус замислився.

— Якраз цей вірш завжди справляв на мене дивне враження, — мовив нарешті він. — Вірш належить до тих небагатьох ваших творів, яких я, властиво, не любив, у яких мене щось відштовхувало, прикро вражало. Що саме, я тоді не розумів. А сьогодні, здається мені, розумію. Ваш вірш, Превелебний, який ви назвали неначе якоюсь командою "Переступай межі!", а потім, хвалити бога, змінили заголовок на інший,

багато кращий, можна сказати, ніколи мені не подобався, бо ви в ньому немовби даєте накази, моралізуєте й повчаєте, як шкільний учитель. Та якби з нього вилучити цей елемент чи, інакше, зняти це забарвлення, то він став би одним з найкращих ваших віршів, я тепер знов переконався в цьому. Заголовок "Щаблі" непогано віддає його справжній зміст, але з таким самим чи навіть більшим успіхом ви могли б назвати його "Музика" або "Суть музики". Бо якщо не брати до уваги його моралізаторського чи проповідницького тону, то це, власне, міркування про суть музики чи, коли хочете, гімн музиці, її постійній присутності в житті, її ясності й завзятості, її жвавості, невтомній готовності і бажанню поспішати вперед, лишати позаду щойно здобутий простір або його частку. Якби ви обмежились цим міркуванням чи цим гімном духові музики, якби ви — вже тоді, видно, охоплені шаноллюбством вихователя, — не зробили з цього закликів і проповіді, цей вірш міг би стати справжньою перлиною. А так у ньому, здається мені, не тільки надто багато менторського, повчального, але й, крім того, є одна логічна помилка. Лише задля морального впливу ви в цьому вірші прирівнюєте музику до життя, а це засіб принаймні дуже сумнівний, він перетворює природну, вільну від моралі рушійну силу, яка є основною пружиною музики, в "життя", що прагне виховувати й розвивати нас за допомогою закликів, наказів і повчань. Одне слово, в цьому вірші певний образ, щось неповторне, гарне й величне сфальшовано й використано для повчання, а це завжди викликало в мені почуття опору.

Магістр задоволено слухав друга, спостерігаючи, як той дедалі більше розпалюється, бо любив цей його сердитий тон.

— Може, ти й маєш рацію, принаймні в тому, що цей вірш спирається на музику, — сказав він напівжартома. — Думка про "перехід з простору у простір" і основна ідея мого вірша справді йдуть від музики, хоч сам я цього не знав і не помічав. Не знаю, чи я викривив ідею і сфальшував образ; може, ти й правду кажеш. Коли я писав ці рядки, в них уже йшлося не про музику, а про переживання, про те, що чудовий музичний символ обернувся до мене своїм етичним боком і став у моїй душі гаслом до пробудження, покликком, голосом життя. Імперативна форма вірша, яка тобі особливо не подобається, походить зовсім не від бажання наказувати чи повчати, бо наказ, настанова спрямовані тільки до мене самого. Ти дуже добре знаєш це, любий мій, а якби й не знав, то міг би побачити з останнього рядка вірша. Отже, я щось пізнав, усвідомив, побачив внутрішнім зором і хотів, щоб зміст і мораль цього усвідомлення промовили до мене самого, закарбувалися в моїй душі назавжди. Тому вірш і лишився в моїй пам'яті, хоч я й сам про це не знав. Отже, чи ці рядки добрі, чи погані, а своєї мети вони досягли, настанова жила в мені досі, не забулася. Сьогодні вона зазвучала в мені поновому, це чудове переживання, і твій глул не може його зіпсувати. Але мені вже пора йти. Які гарні були ті часи, друже, коли ми, ще студентами, часто дозволяли собі порушувати правила й до пізньої ночі сиділи, захоплені розмовою. Магістрові вже цього робити не випадає. А шкода!

— Ет, — мовив Тегуляріус, — воно то випадає, та тільки хоробрості бракує.

Кнехт, усміхаючись, поклав руку йому на плече.

— Щодо хоробрості, любий мій, то я здатен ще й не на такі витівки. На добраніч, старий причепо! Він вийшов з келії веселий, але, поминаючи понічному порожні переходи й подвір'я Селища, знов споважнів, його опанував прощальний настрій. Прощання завжди викликає в пам'яті картини минулого, і на Кнехта дорогою також найшов спогад про той день, коли він, ще хлопець, тількино прийнятий до вальдцельської школи, вирушив у свою першу прогулянку по Вальдцелю і Vicus Lusorum, сповнений передчуттів і надій. І ось тепер, серед мовчазних, понічному холодних дерев і будівель, серце його стислося від пронизливого, болісного почуття, що все це він бачить востаннє, востаннє прислухається, як затихає і западає в сон таке жваве вдень Селище, востаннє дивиться, як віддзеркалюється у водоймі кволе світло з будиночка сторожа, як над деревами його садка пливуть нічні хмари. Він повільно обійшов усі доріжки й закутки Селища Гри, йому захотілося ще раз відчинити хвіртку й зайти у свій садок, проте він не мав із собою ключа, і це швидко протверезило його й допомогло отямитися. Він повернувся до свого помешкання, написав іще кілька листів, серед них і Десиньйорі, повідомивши йому, що скоро приїде в столицю, потім у глибокій медитації звільнився від душевного хвилювання цієї години, щоб завтра вистачило сили виконати своє останнє завдання в Касталії — поговорити з настоятелем Ордену.

Другого дня Магістр устав тоді, коли й завжди, викликав карету й поїхав. Мало хто помітив його від'їзд, і нікому не видався він чимось незвичайним. Ранок був вологий, напоений першим осіннім туманом.

Кнехт поспішав до Гірсланда. Прибувши туди опівдні, він попросив доповісти про себе Магістрові Александру, настоятелеві Ордену. В руках він тримав загорнуту в сукно гарну металеву скриньку, яку він узяв із потаємної шухляди свого письмового столу; в ній лежали його відзнаки Магістра, печатка й ключі.

У головній канцелярії керівництва Ордену його зустріли трохи здивовано: мабуть, ще не було такого випадку, щоб хтось із Магістрів з'являвся сюди без запрошення чи принаймні не попередивши про свій приїзд. За наказом настоятеля його нагодували, потім провели відпочити до келії в старій галереї й сказали, що Превелебний сподівається звільнитись і прийняти його через двітри години. Кнехт попросив, щоб йому принесли статут Ордену, сів, перечитав його весь іще раз і остаточно переконався, який простий і законний його задум; але всетаки й тепер йому здавалося, що пояснити словами сенс цього задуму, його внутрішню виправданість неможливо. Він пригадав один пункт статуту, який дали йому як тему для медитації в останні дні вільного юнацького, студентського життя, коли його приймали в Орден. Тепер Кнехт перечитав той пункт, заглибився в роздуми й відчув, як він сам за цей час змінився, який став несхожий на тодішнього трохи несміливого молодого репетитора. "Якщо Колегія, — стояло в тому пункті, — призначає тебе на якусь посаду, то знай: кожен подальший ступінь — це не крок до волі, а новий обов'язок. Чим більша влада, тим суворіша служба. Чим сильніша особистість, тим неприпустиміша сваволя". Як твердо й однозначно все це звучало колись і як же змінилося відтоді для нього значення деяких

слів, особливо таких двозначних як "обов'язок", "особистість", "сваволя", що набули навіть протилежного змісту! І якими вони всетаки були тоді гарними, ясними, тривкими й напрочуд переконливими, ці пункти статуту, якими незаперечними, вічними й безмежно правильними здавалися вони молодій душі! О, вони б такими й лишилися, якби Касталія була цілим світом, багатоманітним, проте неподільним, а не тільки невеличким острівцем у світі чи сміливо й силоміць викроєною з нього часткою! Якби весь світ був елітарною школою, Орден — сукупністю всіх людей на землі, а настоятель Ордену — господом богом, якими довершеними були б тоді ці пункти і весь статут! Ох, якби ж так і було, яким солодким, квітучим, невинногармонійним стало б тоді життя! А колись так і було, колись він усе бачив і сприймав саме таким: Орден і касталійську духовність вважав світом, касталійців — справжнім людством, а некасталійську частину цілого — таким собі дитячим світом, підготовчим щаблем до Провінції, перелогом, що тільки чекає ще найвищої культури й порятунку, дивиться на Касталію з побожним захватом і часом посилає до неї таких чемних гостей, як молодий Плінію.

А як дивно вийшло з ним самим, з Йозефом Кнехтом і його власною Душею! Хіба не вважав він колись, навіть іще вчора, той властивий йому спосіб сприйняття, пізнання й переживання дійсності, який він звав "пробудженням", поступовим проникненням у саме серце світу, в центр істини, чимось посвоєму абсолютним, рухом уперед чи шляхом за своєю ідеєю безперервним і простолінійним, хоч його й можна долати тільки поступово? Хіба колись, замолоду, йому не здавалося пробудженням, поступом, чимось безперечно цінним і слухним те, що хоч він і визнав зовнішній світ в особі Плінію, але як касталієць свідомо й твердо відмежувався від нього? Подальшим поступом, ще одним кроком до істини було те, що після багаторічних сумнівів він вирішив присвятити себе Грі в бісер і вальдцельському життю. І знов крок уперед, коли Магістр Томас покликав його на службу, а Магістр музики прийняв до Ордену, і коли його потім обрали Магістром, усе це були менші чи більші кроки на рівному начебто шляху, а проте нині, наприкінці того шляху, він був зовсім не в серці світу і не в центрі істини, і теперішнє його пробудження означало тільки одне: він розплющив очі й знов побачив себе в новому становищі, побачив, що йому треба призвичаюватись до нових обставин. Та сама сувора, чітко визначена, рівна стежка, що привела його до Вальдцеля, до Маріафельса, до Ордену, на посаду Магістра, тепер вивела його звідти назад. Кожне пробудження було одночасно й прощанням. Касталія, Гра в бісер, звання Магістра — все це були окремі теми, які він мав опрацювати й завершити, простори, які він мав перейти, межі, які він мав переступити. Тепер вони вже були позаду. А все ж він, мабуть, уже й давніше, коли думав і діяв не так, як сьогодні, а навпаки, щось знав чи здогадувався про те, що ця засада сумнівна; хіба ж не виніс він у заголовок свого вірша про життєві щаблі й прощання, написаного в студентські роки, це гасло — "Переступай межі!"? Отже, його шлях ішов по колу, чи по еліпсу, чи по спіралі, чи як там іще, тільки не по прямій лінії, бо прямі лінії, певне, існують лише в геометрії, а не в природі і в житті. Але він, навіть коли давно вже забув і свого вірша і тодішнє своє пробудження,

лишився вірний тій настанові й спонуці, з якими звертався до себе самого в тому вірші, хоч і не йшов сліпо за ними: були в нього і вагання, і сумніви, і напади внутрішньої боротьби, а проте він долав щабель за щаблем, простір за простором, мужньо, спокійно, зосереджено, з ясною душею, не так променисто, як покійний Магістр музики, та все ж не піддаючись журбі і втомі, не зрікаючись і не зраджуючи своїх поглядів. І якщо тепер, за касталійськими уявленнями, він зрікся і зрадив їх, якщо він, всупереч усім законам орденської моралі, діяв начебто в ім'я своєї власної особи, тобто чинив сваволю, то й ці його дії позначені духом мужності й музики, отже, і її ритмом, її ясністю, тому що вже вийде з цього, те й буде. Якби ж він міг з'ясувати й довести іншим те, що йому самому здавалось таким ясным: його теперішня "сваволя" насправді не що інше, як служіння і покора, і він іде не на волю, а назустріч новим, незнайомим, тривожним обов'язкам не як утікач, а як покликаний, не свавільно, а слухняно, не володар, а жертва! А як же тоді справа стоїть з чеснотами, з ясністю, з дотриманням ритму, з мужністю? їх тут добре не видно, але вони є. Навіть коли ти вже не йдеш, а тебе ведуть, коли ти вже не переступаєш межі з власної волі, а стоїш посередині і простір обертається навколо тебе, чесноти всетаки є, вони й тоді зберігають свою вартість і свій чар, вони полягають у ствердженні замість заперечення, в послухові замість непокори і, може, трохи ще й у тому, що ти чиниш і думаєш так, наче ти активний володар становища, що ти береш на віру свої уявлення про життя, цю ілюзію самовизначення й відповідальності, що ти, властиво, невідомо чому створений більше для дії, ніж для пізнання, більше слухаєшся інстинктів, ніж розуму. О, якби можна було про все це поговорити з отцем Якобом! Такі думки чи мрії були відгомонам його медитації. Тепер йому здавалося, що під час "пробудження" йдеться не про істину і пізнання, а про дійсність, про те, як її пережити й витримати. Пробуджуючись, ти не проникаєш глибше в суть речей, не наближаєшся до істини, а схоплюєш, утверджуєш і переживаєш тільки стосунок свого "я" до теперішнього становища речей. При цьому ти знаходиш не закони, а розв'язання, досягаєш не до центру всесвіту, а до центру своєї особистості. Ось чому те, що ти при цьому відчуваєш, так важко вивісти, тому воно так дивно не дається слову й формулюванню; мабуть, мова не ставила собі за мету давати відомості про цю галузь життя. Якщо ж зрідка й трапляється людина, що розуміє тебе трохи краще, ніж інші, то вона або перебуває в такому самому становищі, як ти, або так само страждає, або так само пробуджується. Трохи краще його часом розумів Тегуляріус, ще краще Плінію. Кого він іще міг назвати? Нікого.

Почало вже смеркати і він весь поринув у свої думки, коли в двері хтось постукав. Оскільки він не зразу отямився й відповів, той, хто стояв за дверима, трохи почекав і тихенько постукав ще раз. Тепер Кнехт відгукнувся, встав і пішов за посланцем, який провів його до будинку, де містилася канцелярія, і далі, більше не доповідаючи, до приймальні настоятеля. Магістр Александр підвівся йому назустріч.

— Шкода, що ви не попередили про свій приїзд, — сказав він. — Через це вам довелося зачекати. Мені кортить дізнатися, що вас так раптово привело сюди. Сподіваюся, не якась біда? Кнехт засміявся: — Ні, не біда. Але невже мій приїзд для вас

справді такий несподіваний і ви ніяк не можете собі уявити, що мене привело сюди? Александр запитливо й стурбовано глянув йому в очі.

— Ну що ж, — мовив він, — уявити я можу собі багато чого. Наприклад, я цими днями подумав був, що справа з вашим листом для вас напевне ще не скінчилася. Колегія змушена була відповісти на нього дуже коротко, а крім того, відповідь мала такий зміст і була написана в такому тоні, що вона вас, мабуть, розчарувала.

— Ні, — заперечив Кнехт, — я, власне, й не сподівався, що відповідь Колегії матиме інший зміст. А щодо тону, то він якраз мене потішив. Я побачив з листа, що авторові було важко, навіть прикро писати його і що він відчував потребу хоч трохи підсолодити неприємні для мене, гіркі слова. І зробив він це чудово, я йому глибоко вдячний.

— А зі змістом листа, виходить, ви згодні, Превелебний? — Я його взяв до відома і загалом зрозумів і схвалив. А як же інакше Колегія відповіла б? Вона могла тільки відхилити моє прохання й лагідно мене покартати. Мій лист був несподіванкою для Колегії, досить неприємною, в цьому я ніколи не сумнівався. А крім того, він був, мабуть, ще й не дуже вдало складений, оскільки містив у собі особисте прохання. Я навряд чи міг сподіватися іншої відповіді, крім негативної.

— Нам приємно, що ви так дивитесь на це і що наш лист, таким чином, не міг прикро вразити вас, — мовив настоятель, і голос його забринів ледь різкіше, — Дуже приємно. Але я одного не збагну. Якщо ви, складаючи і відсилаючи свого листа, з самого початку не вірили в успіх і в позитивну відповідь, навіть наперед були переконані, що зазнаєте невдачі, — правильно я зрозумів вас? — то навіщо ж ви склали його, переписували начисто й відсилали? Адже це була велика праця. Кнехт, приязно дивлячись на Александра, відповів: — Превелебний, мій лист мав подвійний зміст, подвійну мету, і я не вірю, що він був цілком даремний, не дав ніяких наслідків. У ньому було особисте прохання: я просив, щоб мене звільнили від обов'язків Магістра, а мої знання використали в іншому місці; це прохання я вважаю чимось більшменш другорядним, бо кожен Магістр повинен якомога відсувати свої особисті інтереси на задній план. Прохання відхилили, і я змирився з цим. Проте в моєму листі, крім того прохання, є ще й дуже багато всього іншого — безліч фактів і частково думок; я вважав себе зобов'язаним довести їх до відома Колегії, хотів, щоб вона звернула на них увагу. Тепер усі чи принаймні більшість Магістрів ознайомилися з моїми доказами, щоб не сказати застереженнями, і хоч багатьом із них ця страва напевне була не до смаку й вони, мабуть, брались до неї невдоволено, а все ж таки вони прочитали і взяли до уваги те, що, помояму, я був зобов'язаний їм сказати. Я не вважаю невдачею того, що вони не були захоплені моїм листом, бо шукав не захвату й не схвалення, а, швидше, хотів занепокоїти, розтривожити їх. Я б дуже жалкував, якби з тих причин, що ви назвали, не відіслав своєї праці. Не знаю, чи вона дуже подіяла чи не дуже, а все ж це був поклик, гасло тривоги.

— Звичайно, — нерішуче мовив настоятель, — але для мене це ще загадки не розв'язує. Коли ви хотіли, щоб Колегія почула ваші застереження, поклики й гасла, навіщо ж зменшили, навіть поставили під загрозу силу своїх золотих слів тим, що

пов'язали їх з приватним проханням, та ще й з таким, в задоволення якого самі не дуже вірили? Я цього поки що не розумію. Але, може, зрозумію, коли ми поговоримо про все докладніше. Принаймні саме тут найвразливіше місце вашого листа: в поєднанні поклику з заявою, застереження з проханням. Ви ж, певна річ, не мали наміру користатися формою заяви тільки для того, щоб викласти нам свої застереження. Якщо ви вважали за потрібне розтривожити своїх колег, то легко могли досягти цього усно чи письмово. А прохання пішло б своїм офіційним шляхом.

Кнехт привітно дивився на нього.

— Так, — миролюбно сказав він, — може, ви й маєте рацію. Хоча... пригляньтесь ще раз до цієї заплутаної справи! І в моїх застереженнях, і в моєму проханні йдеться не про щось буденне, звичайне й нормальне, вони вже тому пов'язані одне з одним, що випадають з традиції і породжені нагальною потребою, виходять за межі узвичаєного. Адже незвично і ненормально, що людина без якоїсь вагомої зовнішньої причини раптом починає благодіяти своїх колег, щоб вони згадали про минущість і сумнівність свого існування, і так само незвично і ненормально, що касталійський Магістр домагається місця шкільного вчителя поза межами Провінції. З цього погляду в змісті мого листа немає дисонансу. Читач, який справді уважно поставився б до мого листа, помоему, мав би зрозуміти, що тут не просто якийсь дивак проголошує свої передчуття і хоче навіяти їх колегам, а що ці думки в нього вистраждані й він дуже переймається тим лихом, про яке попереджає, що він готовий відмовитися від своєї посади й сану, від свого минулого й почати життя наново в найскромнішому званні, що він переситився саном, спокійним існуванням, честю й авторитетом і прагне позбутися й відкинути їх. З цього листа — я й далі пробую дивитися на нього очима його читача — можна зробити, здається мені, два висновки: або автор цієї нотації трохи схибнувся, отже, так чи інакше непридатний уже для ролі Магістра, або, якщо автор не божевільний, а при своєму розумі, в його проповіді, в його песимізмі ховається щось більше, ніж примха й химера, а саме якась реальність, істина. Десь таким уявляв я собі перебіг думок свого читача й мушу признатися, що помилився. Моє прохання і мій сигнал тривоги не тільки не підперли й не підсилили одне одного, а їм обом не приділили належної уваги, не захотіли вдуматися в них. Мене ані зажурила, ані вразила відмова, бо, повторюю, я, властиво, незважаючи ні на що, такого наслідку й сподівався і, визнаю, заслужив його. Справа в тому, що моє прохання, в успіх якого я не вірив, було посвоєму хитрістю, формальним жестом.

Обличчя Магістра Александра ще дужче споважніло, стало майже похмуре. Але він не перебивав Кнехта.

— Посилаючи своє прохання, — вів далі той, — я не дуже сподівався, що його задовольнять, і не тішився заздальгідь, але це не означає, що я був згоден слухняно прийняти відповідь своєї Колегії як непорушну ухвалу.

— Ви не були згодні прийняти відповідь своєї Колегії як непорушну ухвалу? Чи я, може, недочув, Магістре? — перебив його настоятель, гостро наголошуючи на кожному слові. Видно, він аж тепер до кінця усвідомив, яке склалося становище.

— Звичайно, ви дочули. Такі і є: я не дуже вірив в успіх своєї заяви, проте вважав, що повинен подати її, щоб дотриматися порядку й форми. Я, так би мовити, запропонував шановній Колегії спосіб делікатно покінчити з цією справою. Але я, звичайно, вже з самого початку мав намір, якщо вона не погодиться на таке розв'язання, не зупинятися й не заспокоюватись, а діяти.

— І як діяти? — тихо спитав Александр.

— Так, як мені підказують серце і розум. Я вирішив скласти з себе звання Магістра й розпочати працю за межами Касталії навіть без доручення чи дозволу Колегії.

Настоятель заплющив очі і, здавалося, далі не слухав. Кнехт здогадувався, що він виконує особливу вправу, з допомогою якої члени Ордену на випадок раптової небезпеки чи загрози намагаються зберегти самовладання і внутрішній спокій: видихає повітря й потім удвічі довше затримує подих. Він дивився в обличчя настоятеля, почувавши себе винним за те, що той опинився в такому прикрому становищі, бачив, як те обличчя трохи зблідло, а потім від повільного вдихання, що починалося Десь у м'язах живота, знов почало рожевіти, як очі в нього розплющилися й на мить розгублено застигли, але зразу ж прибрали свідомого, твердого виразу; трохи злякано побачив він, як цей чоловік, що вмів так само добре слухатись, як і наказувати, чоловік, якого він глибоко шанував і любив, звернув тепер погляд своїх ясних, зосереджених, завжди по Зкірних його власній волі очей на нього — стримано, холодно вивчаючи й судячи його. Кнехтові довелося довго мовчки витримувати цей погляд. — Тепер, мені здається, я вас зрозумів, — спокійно мовив нарешті Александр. — Ви вже давно стомилися від своєї посади чи від Касталії, і вас давно вже мучить бажання скуштувати світського життя. Ви воліли краще піддатися цьому настроєві, ніж законові та своїм обов'язкам, і не відчули потреби довіритись нам і пошукати поради й підтримки в Ордені. Щоб дотриматись формальності й не обтяжувати свого сумління, ви послали нам ту заяву; ви знали, що вона для нас неприйнятна, але хотіли, щоб можна було на неї послатися, якби дійшло до конфлікту. Припустімо, що ви мали підстави для такого незвичайного вчинку і наміри ваші чисті й варті пошани, інакше я собі не можу уявити. Але як ви могли з такими думками в голові, з такими бажаннями й намірами в серці, внутрішньо вже бувшиї дезертиром, так довго мовчки лишатися на своїй посаді й начебто бездоганно виконувати свої обов'язки? — Я того й прибув сюди, — сказав Магістр Гри в бісер так само привітно, — щоб про все це поговорити з вами, відповісти на кожне ваше запитання, а ще я вирішив, оскільки вже ступив на шлях сваволі, не покидати Гірсланда й вашого дому доти, доки не побачу, що ви хоч трохи зрозуміли моє становище та мої вчинки.

Магістр Александр замислився.

— Тобто ви сподіваєтесь, що я колись схвалю вашу поведінку й ваші плани? — нерішуче спитав він.

— Ох, про схвалення я навіть не думаю. Я тільки сподіваюся, що ви мене зрозумієте і збережете хоч трохи своєї пошани до мене, коли я піду звідси. З вами єдиним я ще маю попрощатися в Провінції. Вальдцель І Селище Гри я сьогодні залишив назавжди.

Александр знов на кілька секунд заплющив очі. Його щоразу наново приголомшували слова цього незбагненого чоловіка.

— Назавжди? — перепитав він. — Отже, ви зовсім не думаете повертатися на свою посаду? Мушу сказати, що ви вмієте спантеличувати людину. Одне питання, якщо дозволите: чи ви ще вважаєте себе Магістром Гри в бісер, чи вже ні? Йозеф Кнехт узяв до рук скриньку, яку він привіз з собою.

— Я був ним до вчорашнього дня, — мовив він, — і гадаю, що сьогодні буду звільнений з цієї посади, тому віддаю вам і в вашій особі Колегії ключі й печатку. Вони всі цілі, і в Селищі Гри також ви побачите цілковитий лад, якщо схочете навідатись туди.

Настоятель Ордену повільно підвівся зі стільця. Він мав стомлений вигляд і наче раптово постарівся.

— Хай сьогодні ваша скринька постоїть тут, — сухо сказав він. — Прийнявши від вас печатку, я тим самим зразу ж звільнив би вас із посади, а я на таке не вповноважений, треба, щоб при цьому акті була присутня щонайменше третина всіх членів Колегії. Ви самі раніше так шанували давні традиції і форми, я не можу так швидко призвичаїтися до вашого нового погляду на ці справи. Може, ви будете такі ласкаві й погодитесь відкласти на завтра продовження нашої розмови? — Я цілком до ваших послуг, Превелебний. Ви вже багато років знаєте мене і мою повагу до вас; повірте, що тут нічого не змінилося, Ви — єдина людина, з якою я прощаюся, перше ніж залишити Провінцію. І не тільки тому, що ви стоїте на чолі Ордену. Оскільки я віддав вам у руки печатку й ключі, то сподіваюся, domine, що, коли ми остаточно з'ясуємо все, ви звільните мене від обітниці члена Ордену.

Александр сумно, допитливо глянув йому у вічі й погамував зітхання.

— Лишіть мене тепер самого, Превелебний, ви завдали мені стільки клопоту, що на один день його аж забагато, і думати я також маю про що. На сьогодні, мабуть, годі. Завтра продовжимо розмову, прийдіть десь за годину перед обідом.

Він попрощався, ввічливо кивнув головою, і цей жест, сповнений такого розчарування, такої підкресленої ввічливості, яку вже виявляють не до колеги, а до цілком чужої людини, вразив Магістра Гри болючіше, ніж усі слова настоятеля.

Служник, який трохи згодом забрав Кнехта на вечерю, підвів його до накритого столу для гостей і сказав, що Магістр Александр не прийде, бо хоче виконати довгу вправу з медитації.

— Ви, Превелебний, також навряд чи бажали б собі на сьогодні якогось товариства, — додав він. — Кімната для вас приготована.

Александра приголомшили відвідини і слова Магістра Гри в бісер. Правда, відколи йому довелось опрацьовувати відповідь Колегії на лист Кнехта, він трохи занепокоєно готувався до його можливої появи й до розмови з ним. Але щоб магістр Кнехт, який був зразком покірності, неухильно дотримувався всіх узвичаєних правил поведінки, завжди відзначався скромністю, тактовністю, одного дня раптом з'явився до нього без попередження, самовільно, не порадившись раніше з Колегією, склав із себе звання і в

такий приголомшливий спосіб знехтував усі звичаї і традиції, — такого він не міг собі навіть уявити. Хоч треба було визнати, що поведінка, тон і мова Кнехта, його делікатна ввічливість лишилися такі самі, як завжди, але якими страхітливими і образливими, якими новими й несподіваними, ох, якими некасталійськими були зміст і дух його висловлювань! Ні в кого з тих, хто побачив і почув би тепер Магістра Гри, не виникла б підозра, що він хворий, перепрацьований, роздратований і не цілком володіє собою, та й пильна перевірка, яку зовсім недавно Колегія провела у Вальдцелі, не виявила ані найменших ознак порушень, неладу чи недбальства в житті і праці Селища Гри. А проте цей жахливий чоловік, що до вчорашнього дня був його найулюбленішим колегою, поставив перед ним скриньку з ознаками свого звання, наче подорожню торбу, й заявив, що він уже не Магістр, не член Колегії, не член Ордену, не касталієць і приїхав сюди тільки для того, щоб похапцем попрощатися. Відколи він, Александр, перебуває на посаді настоятеля Ордену, то Ще жодного разу не опинявся в такому безпорадному, тяжкому, прикрому становищі; він насилу зберігав витримку.

Що ж робити? Вжити сили, скажімо, накласти на Кнехта почесний арешт і негайно, сьогодні ж таки ввечері, розіслати спішне повідомлення всім членам Колегії та скликати їх сюди? Що можна заперечити проти такого заходу? Це було найпростіше і найправильніше з усього, що можна вдіяти. А проте щось у його душі повставало проти такого кроку. І чого, власне, можна цим досягти? Магістрові Кнехту воно не дасть нічого, крім приниження, Касталії — взагалі нічого, хіба що йому самому, Настоятелеві, трохи полегшає, сумління його буде спокійніше, бо на нього вже не лягатиме тоді вся відповідальність за цей неприємний і тяжкий випадок. Але якщо в цій фатальній справі ще взагалі можна щось виправдати, якщо є ще надія промовити до почуття честі Кнехта, якимось, може, змінити його погляди, то тільки в розмові з ним віч на віч. Цю прикру сутичку доведеться витримати їм двом, Кнехтові й Александрові, більше нікому, і поки він обмірковував це, то помалу дійшов висновку, що Кнехт, власне, повівся правильно й благородно: не звернувся до Колегії, яку перестав визнавати, а з'явився до нього, настоятеля, щоб витримати останній бій і попрощатися. Цей Йозеф Кнехт, хоч і вчинив щось заборонене й ненависне, все ж таки зберіг самовладання й такт.

Магістр Александр вирішив довіритись цьому останньому доказові й не вплутувати в справу весь апарат Колегії. Аж тепер, коли він надумався, що робити, він почав обмірковувати всі подробиці цього випадку і найперше запитав себе, що ж, власне, було правильне і неправильне в діях Магістра Гри, який, безперечно, справляв враження людини, переконаної у слушності й справедливості свого нечуваного вчинку. Підводячи зухвалий намір Магістра Гри в бісер під якусь формулу й міряючи його законами Ордену, які він знав краще, ніж будьхто інший, Александр дійшов несподіваного висновку, що насправді Йозеф Кнехт не порушував чи не думав порушувати букви закону, бо за тим законом, який, щоправда, десятиріччями ніхто не застосовував, кожен член Ордену міг будьколи вийти з нього, якщо він одночасно відмовлявся від своїх прав і від життя в касталійській громаді. Віддавши печатку, заявивши про свій

вихід з Ордену і про намір піти у світ, Кнехт, хоч і зробив щось нечуване, незвичайне, страхітливе і, можливо, навіть непристойне, не порушив правил Ордену. Бажаючи здійснити цей незбагнений, проте формально цілком законний крок не за спиною настоятеля Ордену, а вічнавіч з ним, він робив більше, ніж того вимагала буква закону.

Але як дійшла до такого ця оточена пошаною людина, одна з підпор ієрархії? Як могла вона для здійснення свого наміру, який, хай там що, всетаки був дезертирством, використати писані правила й знехтувати сотню неписаних, але так само священних і природних зобов'язань, що мали б її стримати? Настоятель почув, як у темряві пролунали удари годинника, відігнав від себе марні думки, десять хвилин присвятив пильним дихальним вправам, тоді скупався й вибрав собі келію для медитації, щоб за годину, яка лишилася до сну, набратися ще сили, заспокоїтись і вже до ранку не думати більше про цю справу.

Другого дня молодий служник привів Магістра Кнехта з будинку для гостей до настоятеля Ордену і був свідком того, як вони привіталися. Він звик бачити зблизька великих майстрів медитації і жити серед них, але тут він помітив у поставі й поведінці, в привітанні обох Магістрів щось особливе, нове для себе — якийсь небувалий, вищий ступінь зосередженості. То було, розповідав він нам, не звичайне вітання двох найвищих службовців Касталії, що могло вилитись у весело й недбало виконану церемонію, або в урочисторадісний святковий акт, або й часом у своєрідне змагання, хто виявить більше ввічливості, підпорядкування й підкресленої покірливості. А тут враження було таке, наче приймали чужого, скажімо, славетного майстра йоги, який приїхав здалека, щоб висловити настоятелеві Ордену свою пошану й позмагатися з ним. Обидва Магістри були дуже стримані й скупі на слова і жести, але в погляді й на обличчі в кожного проступали спокій, рішучість і зосередженість, а також прихована напруга, наче вони світилися зсередини чи були заряджені електричним струмом. Більше нічого наш свідок не побачив і не почув. Магістри пішли у внутрішні кімнати, мабуть, до приватного кабінету настоятеля, де їм ніхто не повинен був заважати, і пробули там кілька годин. Ми знаємо про їхню розмову тільки те, що випадково пощастило довідатись від депутата Десиньйорі, якому дещо розповів про неї сам Йозеф Кнехт.

— Ви вчора приголомшили мене, — почав настоятель, — і мало не вивели з рівноваги. Відтоді я мав час трохи подумати про все це. Звичайно, погляди мої не змінилися, адже я член Колегії і керівництва Ордену. За буквою закону ви маєте право заявити про вихід з Ордену і скласти з себе обов'язки. Ви дійшли висновку, що посада стала для вас обтяжливою, і відчуваєте потребу спробувати нового життя поза Орденом. А що, як я вам запропоную зробити таку спробу, але не так, як ви зопалу надумали, а, скажімо, взявши тривалу або взагалі не обмежену жодним терміном відпустку? Адже десь така й була мета вашої заяви.

— Не цілком, — заперечив Кнехт. — Якби Колегія задовольнила моє прохання, я б залишився в Ордені, та однаково пішов би з посади. Те, що ви так ласкаво пропонуєте, було б тільки втечею від правди. Та й мало було б користі Вальдцелю і Грі в бісер від

Магістра, який надовго, на невизначений час, пішов у відпустку і про якого не можна знати напевне, чи він узагалі повернеться. А якщо б він і повернувся через рік або через два, то багато чого з того, що стосується його обов'язків і його дисципліни, Гри в бісер, уже забув би, а нічого нового не навчився б.

Александр: — Може, всетаки чогось би навчився. Може, пересвідчився б, що світ за межами Касталії не такий, як він собі уявляв, і що тому світові так само непотрібен Йозеф Кнехт, як він Кнехтові, і, заспокоївшись, повернувся б назад, радий, що знов опинився в давньому, надійному оточенні.

— Ваша добрість сягає дуже далеко. Я вам вдячний, а проте не можу скористатися нею, бо шукаю зовсім іншого. Я прагну не задовольнити свою цікавість чи скуштувати світського життя, а беззастережно стати на новий шлях. Я не хочу йти в світ, маючи про запас стежку назад на той випадок, якщо мене спіткає розчарування, не хочу бути обережним мандрівником, що вирішив трохи поглянути на чужі краї. Навпаки, я жадаю ризику, ускладнень і небезпек. Я зголоднів за дійсністю, за реальними завданнями і вчинками, за нестатками й муками. Можу я попросити вас, щоб ви не наполягали на своїй ласкавій пропозиції і взагалі не пробували збудити в моїй душі вагання і звабити мене назад? Це нічого не дасть. Мій приїзд до вас втратив би для мене своє значення і свій чар, якби приніс запізніле, вже непотрібне мені задоволення мого прохання. Я не стояв на місці, відколи написав свою заяву; шлях, на який я ступив, — тепер єдино можливий для мене, він — мій закон, моя батьківщина, моє служіння.

Александр зітхнув і кивнув головою, визнаючи, що він мав слухність.

— Отже, припустімо, — терпляче сказав він, — що вас справді не можна ні уласкавити, ні переконати, що ви, всупереч усім зовнішнім ознакам, гнані амоком або втратили глузд, а тому глухі до голосу будьяких авторитетів, розуму чи доброти і вам краще не ставати на дорозі. Отже, я поки що не буду вас переконувати чи впливати на вас. Але в такому разі зробіть те, задля чого ви сюди приїхали: розкажіть мені історію своєї зради, поясніть свої вчинки й наміри, якими ви так налякали нас! Чи то буде сповідь, чи виправдання, чи звинувачення, однаково я хочу вислухати його.

Кнехт кивнув головою.

— Гнаний амоком дякує вам за ласку, вона його втішила. Я не маю наміру нікого звинувачувати. Те, що я хочу сказати, якби його не було так важко, так неймовірно важко передати словами, — для мене означає виправдання, а вам хай здається моєю сповіддю.

Він відхилився на спинку стільця й глянув угору, туди, де на склепистій стелі ще проступали бляклі залишки розпису з тих часів, коли Гірсланд був монастирем, — казкове плетиво ліній і барв, квітів і орнаментів.

— Думка про те, що посада Магістра може набриднути й від неї можна відмовитися, вперше виникла в мене через кілька місяців після того, як мене призначили Магістром Гри. Одного дня я сидів собі й гортав книжечку свого славетного попередника Людвіга Вассермалера, в якій він, переглядаючи місяць за місяцем рік праці Магістра, дає вказівки й поради своїм наступникам. І ось я натрапив

на те місце, де він нагадував, що до наступної святкової Гри треба готуватися заздалегідь, а якщо не відчуваєш натхнення й тобі бракує ідеї — настроювати себе на неї, зосереджувати на ній усі свої думки. Коли я, на той час наймолодший з Магістрів, сповнений завзяття, прочитав це застереження, то, в юнацькій своїй зарозумілості, трохи посміявся з тривоги старого чоловіка, що прозирала в його словах, а проте й відчув у них якусь небезпеку, щось грізне й гнітюче, і вже тоді вирішив: якщо колись настане такий день, що думка про наступну святкову Гру замість радості викликатиме в мене тривогу, а замість гордості — страх, я не буду тяжко вимучувати ідею нової Гри, а складу з себе повноваження й поверну Колегії ознаки свого звання. То вперше в мене з'явилася така думка, але, звичайно, тоді, коли я щойно опанував свої обов'язки і всі труднощі лишилися позаду, коли вітрила мої несли мене вперед, я в глибині душі не дуже вірив, що колись постарію, стомлюся від життя та праці й що мене пригнічуватиме обов'язок вишукувати ідеї для нових ігор. У всякому разі, цей намір з'явився в мене саме тоді. Ви ж на той час досить добре знали мене, Превелебний, може, навіть краще, ніж я сам себе знав, ви були моїм порадиником і сповідником у перші, найтяжчі дні мого перебування на посаді й тільки недавно залишили Вальдцель.

Александр допитливо глянув на нього.

— Я навряд чи мав коли приємніше доручення, сказав він, — і був тоді такий задоволений вами й самим собою, як хіба врядигоди в житті. Якщо правда, що за кожну приємність, яку тобі послала доля, треба платити, то тепер я мушу спокутувати свій тодішній захват. Я тоді просто пишався вами. А сьогодні вже не можу пишатися. В тому, що Орден спіткає через вас велике розчарування, а Касталія переживе великий струс, є частка й моєї вини. Може, тоді, як я був вашим проводарем і порадиником, мені треба було побути в Селищі Гри на кілька тижнів довше й ще суворіше повестися з вами, ще пильніше вас перевірити. Кнехт весело зустрів його погляд.

— Вам не треба робити собі таких закидів, Превелебний, а то мені доведеться нагадати вам декотрі настанови, які ви змушені були давати щойно обраному Магістрові, коли йому здавалась надто тяжкою його служба, його обов'язки й відповідальність. В одну таку хвилину — я саме пригадав це — ви сказали мені: якби я, Magister Ludi, виявився негідником чи нездарою, якби я робив усе те, чого Магістр не повинен робити, якби я, перебуваючи на своїй високій посаді, навіть навмисне намагався завдати нашій любій Касталії якнайбільшої шкоди, все це завадило б їй не більше і схвилювало її б не глибше, ніж камінчик, кинутий у море. Па мить знялися б брижі, розійшлися б колом, і все. Такий міцний, такий непорушний наш касталійський лад, такий стійкий її дух. Пам'ятаєте? Ні, ви, безперечно, не винні в тому, що я намагаюся бути якнайгіршим касталійцем і завдати Ордену якнайбільшої шкоди. І ви знаєте також, що я не дуже порушу, та й не міг би порушити ваш спокій. Але я хочу розповісти, що було далі. Те, що я в перші дні свого перебування на посаді Магістра зміг додуматись до такої ухвали, що я не забув цієї ухвали й тепер ладен здійснити її, пов'язане з особливим духовним станом, в якому я час від часу перебуваю і який називаю "пробудженням". Але ви вже знаєте, що це таке, я колись розповідав вам про

нього, як ви були моїм вихователем і гуру, і навіть скаржився, що, відколи зайняв свою високу посаду, в мене вже не буває такого стану, що він стає для мене все недосяжнішим.

— Я пригадую, — підтвердив настоятель, — мене тоді трохи вразила ваша здатність до таких переживань, бо серед нас вона — рідкісне явище, а за межами Касталії трапляється в найрізноманітніших формах: часом у геніїв, особливо в державних діячів і полководців, але також і в слабких, напівпатологічних, загалом скоріше необдарованих людей, наприклад, у ясновидців, телепатів, медіумів. З жодним із цих людських типів, ні з полководцями, ні з ясновидцями чи копачами, що шукають скарбів з допомогою чарівної палички, ви, на мій погляд, не мали нічого спільного. Навпаки, я й тоді, і завжди, аж до вчорашнього дня, вважав вас добрим членом Ордену, розважним, розумним і слухняним. Мені здавалося, що вам аж ніяк не личить підпадати під владу якихось таємничих голосів, чи то божих, чи демонічних, чи голосу своєї власної Душі. Тому я й вважав той стан "пробудження", як ви мені його змалювали, просто випадковим усвідомленням свого власного зросту. Якраз Цим легко пояснити, чому ви тоді надовго перестали відчувати такий Душевний стан: ви саме отримали високу посаду і взяли на себе завдання, що було для вас як надто великий одяг — ви ще мусили в нього вrostи. Але скажіть: вірили ви колинебудь, що ці "пробудження" — ніби якесь одкровення вищих сил, вістка або поклик із сфер об'єктивної, вічної чи божественної істини? — Ось тут ми й підійшли, — сказав Кнехт, — до важкого завдання, яке стоїть переді мною цієї хвилини: передати словами те, що весь час тікає від слова, зробити раціональним явно позараціональне. Ні, я ніколи не вважав ці свої пробудження маніфестаціями бога, чи демона, чи абсолютної істини. Ваги й переконливості моїм переживанням додає не те, що в них є істина, не їхнє високе походження, їхня божественність абощо, а їхня реальність. Вони жахливо реальні, як, скажімо, великий фізичний біль чи раптове стихійне лихо — буря або землетрус — здаються нам зовсім інакше насиченими реальністю, сучасністю, неминучістю, ніж звичайний день і звичайний стан. Порив вітру перед бурею, що швидко заганяє нас додому та ще й пробує вирвати з рук у нас двері, чи нестерпний зубний біль, який, здається, зосереджує всю напругу, всі страждання й конфлікти світу в нашій щелепі, — це речі, реальність чи значення яких ми можемо пізніше поставити під сумнів, якщо маємо нахил до таких жартів, але тієї хвилини, коли ми їх переживаємо, вони не допускають ніяких сумнівів і до краю реальні. Десь таку посилену реальність має для мене моє "пробудження", тому я так і називаю цей свій стан; тоді я справді почуваю себе так, наче довгий час спав або дрімав, а тепер прокинувся бадьорий і бачу все так чітко і яскраво, як ніколи досі. Хвилини великих страждань чи струсів у людей — і в світовій історії так само — мають переконливий присмак неминучості, вони викликають у нас почуття гнітючої реальності й напруги. Наслідком таких струсів може бути щось гарне і ясне чи плутане й похмуре; в кожному разі, те, що тоді відбувається, здається нам великим, неминучим і важливим, воно відрізняється від буденних подій і перевищує їх.

Але спробуймо, — повів далі Кнехт, передихнувши, — глянути на цю справу ще й з іншого боку. Чи ви пам'ятаєте легенду про святого Христофора? Так? Ну от, той Христофор був надзвичайно дужою, мужньою людиною, проте не захотів володарювати, керувати іншими, а захотів служити, служіння було його силою і його ремеслом, його покликанням. Проте йому було аж ніяк не байдуже, кому служити. Він хотів служити тільки найбільшому, наймогутнішому володареві. І коли він чув про володаря, що був ще могутнішим, ніж його дотеперішній пан, то пропонував йому свої послуги. Цей великий слуга завжди подобався мені, і я, мабуть, трохи схожий на нього. Принаймні в ту єдину пору, коли я міг порядкувати самим собою, в свої студентські роки, я довго вагався й шукав, якому володареві служити. Я роками уникав Грі в бісер і не довіряв їй, хоч давно вже визнав її як найкоштовніший і найсвоєрідніший витвір нашої Провінції. Я вже скуштував цієї принади і знав, що в світі немає нічого звабливішого, як віддаватись Грі, а ще досить рано збагнув, що цій чарівній Грі потрібні не наївні гравці, ладні присвятити їй своє дозвілля, а ті, хто готовий жити нею і тільки нею. Якийсь інстинкт, якийсь наївний потяг до простоти, цілісності й здоров'я утримував мене від того, щоб навіки віддати всі свої сили й нахили служінню цим чарам, остерігав від духу вальдцельського *Vicus Lusorum*, духу спеціалізації і віртуозності, щоправда, надзвичайно витонченого й розвинутого, але відірваного від життя й від людства, замкнутого в своїй гордо витій самоті. Я роками сумнівався й перевіряв себе, поки в мені визрів намір, незважаючи ні на що, присвятити себе Грі. Я зробив так саме через ту свою потребу шукати найвищої мети і служити найбільшому володареві.

— Я розумію, — сказав Магістр Александр. — Та хоч би як я дивився на вашу поведінку і хоч би як ви змальовували її самі, я весь час наштовхуюсь на ту саму причину всіх ваших особливостей. Ви надто відчуваєте своє "я" чи надто залежите від нього, а це зовсім не те саме, що бути великою особистістю. Хтось може бути зіркою першої величини за своїм хистом, силою волі, витримкою, але так добре відцентрованим, що він без будьякого тертя і без затрати енергії вливається в ту систему, до якої належить. А хтось інший має такий самий хист, а може, ще й більший, але його вісь не проходить рівно через центр, і він витрачає половину своєї сили на ексцентричні рухи, що виснажують його самого й заважають оточенню. Мабуть, до таких людей належите й ви. Щоправда, мушу визнати, що ви чудово вміли приховувати це. Тим бурхливіше виявило себе це зло тепер. Ви нагадали мені про святого Христофора,[53] і я повинен вам сказати: якщо в цій постаті і є щось величне й зворушливе, для нашої ієрархії вона не може бути взірцем служіння. Той, хто хоче служити, мусить служити тому володареві, якому він присягнув бути вірним до могили, а не з потаємним наміром перекинутись до іншого, кращого пана, якщо такий знайдеться. Бо виходить, що служник стає суддею свого володаря, і ви саме так і робите. Ви завжди хочете служити тільки найбільшому володареві, і ви такі наївні, що самі беретесь визначати, хто з володарів, серед яких ви вибираєте, більший.

Кнехт уважно вислухав його, і по обличчю в нього перебігла тінь смутку. Він сказав: — З пошаною приймаю вашу оцінку, іншої я й не міг сподіватися. Але дозвольте

розповісти все до кінця, лишилося мало. Отже, я став гравцем у бісер і справді якийсь час був певний, що служу найвищому з усіх володарів. Принаймні мій друг Десиньйорі, наш оборонець у Федеральній Раді, колись дуже яскраво змалював, яким зарозумілим, чванькуватим, пихатим віртуозом Гри і завзятим членом еліти я тоді був. Але я ще повинен сказати вам, яке значення зі студентських років, від початку моїх "пробуджень", мали для мене слова "переступати межі". Я, мабуть, вичитав їх у якогось філософпросвітника й запам'ятав під впливом Магістра Томаса фон дер Траве, і відтоді вони, як і слово "пробудження", стали для мене справді магічними, вони підтримували мене й спонукали йти вперед, утішали й обіцяли. Моє завдання в житті, — казав я собі, — переступати межі, підійматися вгору з шабля на щабель, опановувати й залишати позаду простір за простором, як музика опановує, відтворює, вдосконалює і залишає тему за темою, темп за темпом, ніколи не стомлюючись, не стуляючи очей, завжди бадьора, завжди присутня. Завдяки тим переживанням, тим "пробудженням", я помітив, що такі шаблі й простори справді є і що кожного разу наприкінці певного відтинку життя все в людині неначе починає в'янути, з'являється бажання померти, яке потім веде до досягнення нового простору, до пробудження, до нового початку. Оце й є для мене переступати межі. Про все це я теж вам розповідаю тому, що, може, воно якось пояснить вам моє життя. Коли я нарешті зважився присвятити себе Грі в бісер, то це був важливий щабель, а так само й та хвилинка, коли я вперше усвідомив, що належу до ієрархії. І вже навіть ставши Магістром, я й далі підіймався з шабля на щабель. Найкраще, що дала мені ця посада, було нове відкриття: не тільки музика і Гра в бісер можуть зробити мене щасливим, а й праця вчителя і вихователя. Поступово я переконався, що ця праця дає мені тим більшу втіху, чим молодші й незіпсованіші мої вихованці. Це відкриття, як і багато інших, в роках привело до того, що мені хотілося працювати з дедалі молодшими учнями, що найбільше мене задовольнило б місце вчителя в початковій школі, одне слово, уява інколи зваблювала мене до речей, які лежали далеко за межами моїх службових обов'язків.

Він замовк, і настоятель зауважив: — Ви дедалі більше дивуєте мене, Магістре. Ви розповідаєте про своє життя, і мова йде майже про самі тільки приватні, суб'єктивні, особисті і переживання, про етапи вашого особистого розвитку й про ваші особисті наміри! Я просто не уявляв собі, що касталієць вашого рангу може дивитися так на себе й на своє життя. В голосі його бринів чи то докір, чи сум, і це зажурило Кнехта, проте він опанував себе і жваво заперечив: — Але ж ми, Превелебний, говоримо тепер не про Касталію, не про Колегію чи ієрархію, а лише про мене, про психологію людини, якій, на жаль, судилося завдати вам великих прикрощів. Говорити про те, як я працював на посаді Магістра, як виконував свої обов'язки, про те, вартий я чи не вартий звання касталійця і Магістра, мені не личить. Моя праця, як і взагалі зовнішній бік мого життя, вся на видноті, і ви можете її будьколи перевірити, ви там не знайдете багато такого, за щоб б мене варто було картати. А в нас мова йде зовсім про інше, я хочу, щоб ви побачили той шлях, яким я пішов самотин і який вивів мене з Вальдцеля, а завтра виведе з Касталії. Будьте такі ласкаві, послухайте ще трохи! Те, що мені відомо

про життя світу поза нашою маленькою Провінцією, я завдячую не своїм студіям, під час яких світ поставав переді мною тільки як далеке минуле, а насамперед своєму шкільному товаришеві Десиньйорі, гостеві звідти, а ще своєму перебуванню в бенедиктинців і отцеві Якобу. На власні очі я бачив світ дуже мало, але від старого бенедиктинця я дістав уявлення про те, що зветься історією, і, можливо, це вже було причиною ізоляції, в якій я опинився, повернувшись сюди. Я з монастиря повернувся до країни, де майже зовсім не мали уявлення про історію, до Провінції вчених і гравців у бісер, в надзвичайно шляхетну й надзвичайно приємну громаду, в якій, проте, я зі своїми знаннями про світ, з своєю цікавістю і небайдужістю до нього виявився цілком самотнім. Багато що й винагороджувало мене за цю втрату: тут було кілька людей, яких я дуже шанував і бути колегою яких вважав для себе великою, незаслуженою честю, цілий гурт добре вихованих, високої освічених членів еліти, вдосталь праці і багато обдарованих, вартих того, щоб їх любити, учнів. Але я, навчаючись у отця Якоба, відкрив для себе, що я не лише касталієць, а й людина, що світ, цілий світ стосується і мене, вимагає від мене, щоб я брав участь у його житті. З цього відкриття з випливали вимоги, обов'язки, потреби, бажання, виконати яких я аж ніяк не міг. Світське життя в очах касталійця було чимось відсталим і неповноцінним, повним пристрастей і брутальності, неладу й розхристаності, він не бачив у ньому нічого гарного й вартого наслідування. А насправді ж світ і його життя безмежно ширші і багатші, ніж міг уявити собі касталієць, цей світ — безперервне становлення і суцільна історія, постійна спроба й вічно новий початок; він, хоч, може, й хаотичний, був батьківщиною кожної долі і кожного відкриття, всіх мистецтв і всього людства, на його ґрунті вирости всі мови, народи, держави, культури, він створив також нас і нашу Касталію, він житиме, коли ми загинемо, й переживе нас. Отець Якоб збудив у мені любов до цього світу, яка весь час росла й вимагала поживи, а в Касталії не було для неї тієї поживи, тут ми жили поза межами світу, ми самі були маленьким, довершеним світом, що давно скінчив процес становлення, перестав рости.

Він глибоко відітхнув і хвилину помовчав. Оскільки настоятель не озивався і тільки очікувально дивився на нього, Кнехт задумливо кивнув йому й повів далі: — Отже, я мусив багато років нести подвійний тягар. Мені треба було керувати великою установою і відповідати за неї, і треба було погамовувати в собі любов до зовнішнього світу. Я зрозумів з самого початку, що ця любов не повинна була зашкодити моїй праці. Навпаки, вважав я, праця повинна була мати від неї користь. Якщо я навіть — хоч думаю, що цього не було, — виконував свою роботу трохи гірше, не так бездоганно, як можна сподіватися від Магістра, я все ж таки знав, що в мене чуйніше й живіше серце, ніж у багатьох моїх бездоганних колег, і що я маю що дати своїм учням і співробітникам. Я вбачав своє завдання в тому, щоб, не пориваючи з традиціями, поволі, обережно розширювати й підігрівати касталійське життя й мислення, вливати в них свіжу кров, беручи її в світу і в історії, і ласкава доля захотіла, щоб у той самий час за межами Касталії в однієї світської людини з'явилися ті самі почуття й ті самі думки про зближення і взаємозбагачення Касталії і світу: то був Плініо Десиньйорі.

Магістр Александр ледь скривив уста і сказав: — Ну так, від впливу на вас цієї людини я ніколи не чекав добра, так само, як і від вашого невдатного протезе Тегуляріуса. То це Десиньйорі остаточно намовив вас порвати з Орденом? — Ні, domine, проте він, сам того не усвідомлюючи, якоюсь мірою допоміг мені. Він приніс трохи повітря в моє тихе, затхле життя, завдяки йому я знов зіткнувся з зовнішнім світом і аж тоді зміг переконатися й признатися собі самому, що мій тутешній шлях закінчується, що моя праця не дає вже мені справжньої радості й час покласти край цій муці. Я осягнув ще один щабель, перейшов ще один простір, і тим простором Цього разу була Касталія.

— Як ви про це кажете! — похитав головою Александр. — Наче Касталія не досить велика, щоб стати для багатьох полем діяльності на Ціле їхнє життя! І ви справді думаете, що вже виходили й здолали цей простір? — О ні, — жваво озвався Кнехт, — я ніколи такого не думав! Коли я Кажу, що досяг межі цього простору, то маю на увазі тільки одне: все, що я міг тут зробити на своїй посаді як окрема особа, вже зроблене. Якийсь час я вже стою на тій межі, де моя праця Магістра Гри в бісер — ненастанне повторення, порожні формальні вправи, я виконую її без радості, без натхнення, часом навіть без віри. Прийшла пора скінчити все це.

Александр зітхнув: — Це ваш погляд, а Орден і його правила трактують усе це інакше. В тому, що в члена Ордену буває поганий настрій, що його іноді стомлює праця, немає нічого нового й надзвичайного. Правила тоді показують той шлях, на якому можна віднайти гармонію і знов добре себе відцентрувати. Невже ви забули про це? — Думаю, що ні, Превелебний. Уся моя службова діяльність у вас перед очима, до того ж ви недавно, коли отримали мого листа, звелили перевірити і Селище Гри, і мене самого. Ви могли переконатися, що робота робиться, в канцелярії та в Архіві цілковитий лад, і не видно, щоб Magister Ludi був на щось хворий чи мав якісь химери. Саме завдяки тим правилам, з якими ви колись так досконало мене ознайомили, я вистояв і не втратив ні сили, ні витривалості. Але для цього мені треба було великих зусиль, і тепер, на жаль, мені треба не менших зусиль, щоб переконати вас, що я дію так не під впливом настрою, примхи чи забаганки. Пощастить мені переконати вас чи ні, але на одному я наполягаю: ви повинні визнати, що й сам я, і моя діяльність до тієї миті, коли ви востаннє мене перевіряли, не викликали ніяких нарікань і давали Касталії користь. Невже я вимагаю від вас надто багато? В очах у Магістра Александра блиснула ледь глузлива посмішка. — Шановний колего, — сказав він, — ви розмовляєте зі мною так, наче ми приватні особи, що провадять собі невимушену бесіду. Але це тільки ви могли б собі таке дозволити, бо ви тепер справді приватна особа. А моє становище зовсім інше: те, що я думаю і кажу, я кажу не від свого імені, а як глава Ордену, а він має відповідати за кожне слово перед Колегією. Те, що ви тут кажете, не матиме ніяких наслідків; хоч які були б важливі для вас ваші слова, вони, проте, залишаться словами приватної особи, що боронить свої власні інтереси. А я далі перебуваю на посаді, відповідаю за неї, і те, що я сьогодні скажу чи зроблю, може дати певні наслідки. У вашій справі я виступаю від імені Колегії. Зовсім не байдуже, чи

Колегія прийме, а може, навіть схвалить ваше тлумачення подій, чи ні. З ваших слів виходить, що ви, хоч виношували свої окремі плани, до вчорашнього дня були зразковим, бездоганним касталійцем і Магістром, що, хоч ви знали і сумніви, і напади втоми, вам кожного разу щастило впоратися з ними, побороти їх у собі. Припустімо, я повірю вам, але як мені зрозуміти той страхітливий факт, що такий бездоганний, зразковий Магістр, який ще вчора виконував кожне правило, сьогодні раптом став дезертиром? Усетаки мені легше уявити Магістра, в душі якого давно вже відбулася зміна, давно пустила коріння хвороба і який, хоч і досі вважає себе за доброго касталійця, насправді вже хтосьнавідколи перестав ним бути. А ще я питаю себе: чому, власне, ви так хочете довести, що аж до останнього часу були вірним своїм обов'язкам? Оскільки ви вже зважилися на цей крок, порушили обітницю і стали дезертиром, то вас тепер не повинно хвилювати, що про вас думатимуть у Касталії.

— Дозвольте, Превелебний, як же не повинно хвилювати? — заперечив Кнехт. — Йдеться про мою репутацію і добре ім'я, про пам'ять, яку я тут залишу після себе. А отже, й про те, чи я матиму змогу працювати для Касталії за її межами. Я приїхав сюди не боронити себе, а тим паче не домагатися від Колегії схвалення свого вчинку. Я передбачав, що мої колеги дивитимуться на мене як на людину сумнівну й суперечливу і ладен з цим змиритися. Але я не хочу, щоб мене вважали зрадником чи божевільним, з такою думкою я погодитись не можу. Я вчинив те, що ви мусите засудити, але я вчинив його, бо інакше не міг, бо таке моє призначення, такий мій хрест. Я вірю в нього і добровільно взяв його на себе. Якщо ви цього не можете визнати за мною, то я зазнав поразки і наша розмова була даремною.

— Ми весь час кружляємо навколо того самого, — відповів Александр. — Я мушу, повашому, визнати, що за певних обставин окрема людина має право порушувати закони, в які я вірю і які повинен боронити. Але я не можу одночасно вірити в наш лад і в наше особисте право порушувати цей лад, — прошу вас, не перебивайте мене. Я можу тільки визнати, що ви, як видно з усього, переконані, ніби ваш фатальний крок не позбавлений сенсу і ви маєте право на нього, що ви вбачаєте в ньому своє покликання. Ви ж не сподіваєтесь, що я схвалю ваш вчинок. Але ви домоглися ось чого: я відмовився від своєї попередньої думки повернуті вас в Орден і переконати, щоб ви змінили свій намір. Я не заперечую проти вашого виходу з Ордену й передам Колегії, що ви добровільно відмовилися від своєї посади. Більше я для вас нічого не можу зробити, Йозефе Кнехте.

Магістр Гри в бісер покірно схилив голову. Потім тихо сказав: — Дякую вам, Превелебний. Скриньку я вам уже віддав, а тепер через вас передаю Колегії деякі свої нотатки про те, що робиться у Вальдцелі, а насамперед про репетиторів і про тих небагатьох осіб, що, на мій погляд, можуть бути кандидатами на посаду Магістра.

Він витяг з кишені кілька згорнутих аркушів, поклав їх на стіл і підвівся. Глава Ордену також устав. Кнехт підійшов до нього й сумно, але приязно глянув йому у вічі. Так він дивився довгу хвилину, тоді вклонився й сказав: — Я хотів попросити вас подати мені на прощання руку, а тепер, мабуть, мушу відмовитися від цього бажання.

Ви завжди були для мене особливо дорогі, і сьогоднішній день також не змінив моїх почуттів до вас. Прощайте, любий, шановний друже.

Александр мовчав, лише трохи зблід; якусь мить здавалося, що він хоче підняти руку й подати Кнехтові. Він відчув, що до очей йому підступають сльози, схилив голову, відповів на поклін Кнехта й відпустив його.

Коли двері за Кнехтом зачинились, Александр ще трохи постояв, дослухаючись до його кроків, що поволі віддалялися, а як вони зовсім затихли, як завмер останній звук, почав ходити з кутка в куток по кімнаті. Аж ось знов почулися кроки, і в двері хтось тихо постукав. Зайшов молодий служник і сказав, що якийсь відвідувач хоче поговорити з Магістром.

— Скажи йому, що я зможу прийняти його за годину і що я його прощу говорити коротко, бо мене чекають невідкладні справи. Стривай! Зайди ще до канцелярії і передай старшому секретареві, хай негайно скликає на післязавтра засідання Колегії і хай попередить, що присутність усіх її членів обов'язкова, для того, хто не з'явиться, виправданням може бути хіба що тяжка хвороба. Потім піди до економа й скажи, що мені треба завтра вранці їхати у Вальдцель, хай на сьому годину ранку приготує карету.

— З вашого дозволу нагадаю, що можна було б скористатися каретою Магістра Гри, — мовив юнак.

— Тобто як? — Превелебний прибув учора в кареті. А щойно він вийшов з будинку й сказав, що далі піде пішки, а карету залишає до послуг Колегії.

— Гаразд, коли так, то я поїду завтра у вальдцельській кареті. Повтори, будь ласка, мої вказівки.

Служник повторив: — Ви приймете відвідувача за годину, і він має викласти свою справу коротко. Старший секретар повинен на післязавтра скликати засідання Колегії, присутність усіх її членів обов'язкова, для тих, хто не з'явиться, виправданням може бути хіба що тяжка хвороба. Завтра о сьомій ранку ви поїдете до Вальдцеля в кареті Магістра Гри.

Коли служник вийшов, Магістр Александр зітхнув і підійшов до столу, біля якого він щойно сидів з Кнехтом. У вухах у нього й досі відлунювали кроки тієї незрозумілої людини, яку він любив дужче, ніж будького, і яка завдала йому такого великого горя. Завжди, ще від того часу, як Кнехт за його допомогою призвичаювався до своїх нових обов'язків, він любив його, і серед багатьох інших Кнехтових прикмет особливо подобалась Александрові його хода: енергійна, карбована, а проте легка, майже невагома, щось середнє між ходою поважного чоловіка й дитини, між ходою священика й танцюриста, аристократична хода, яка надзвичайно пасувала до його обличчя й голосу. Так само пасувала вона до всього його образу — бо він був особливий касталієць і особливий Магістр, — до його особливої владності й особливої погідності, що часом трохи нагадувала аристократичну стриманість його попередника, Магістра Томаса, а часом простоту й чарівність Магістра музики. І ось цей чоловік пішов звідси так несподівано й квапливо, пішов пішки, хтозна й куди, і, мабуть, він, Александр, ніколи вже з ним не зустрінеться, ніколи не почує його сміху, не побачить, як його гарна рука

з довгими пальцями накреслює ієрогліфи Гри в бісер. Александр узяв аркуші, що лишилися на столі, й почав їх читати. То був короткий заповіт, стисло й поділовому написаний, часто тільки тези замість речень; він мав полегшити Колегії працю під час наступної ревізії Селища Гри і виборів нового Магістра, Кожне зауваження було розумне й корисне, кожне випсане дрібними, гарними літерами; і в словах, і в самому письмі відбивалась неповторна, ні на кого не схожа індивідуальність Йозефа Кнехта, не менше, ніж на обличчі, в голосі, в ході. Важко буде Колегії знайти йому наступника такого рівня; справжні володарі і справжні індивідуальності з'являються рідко, і кожна така людина — щаслива знахідка подарунок долі, навіть тут, у Касталії, в Провінції еліти.

Йти Йозефові Кнехту було приємно, він уже багато років не мандрував пішки. Так, якщо добре подумати, то, мабуть, остання його справді піша мандрівка була та, що привела його з Маріафельського монастиря назад до Касталії, на щорічну Гру у Вальдцелі, що скінчилась у такій жалобі через смерть "його вельможності", Магістра Томаса фон дер Траве, наступником якого судилося стати йому самому, Йозефові Кнехту. Взагалі, коли він вертався думкою до тих часів, особливо до студентських років і місяців, проведених у Бамбуковому гаю, то завжди мав таке почуття, наче дивився з голої, холодної комірчини на широку, осяяну сонцем місцевість, на щось безповоротно втрачене, що стало тільки чудовим спогадом; такі думки завжди якщо й не навівали смутку, то викликали в душі картини чогось дуже далекого, іншого, таємниче святкового, не схожого на сьогоднішні будні. Але тепер, цього ясного, сонячного вересневого дня, коли все поблизу яскріло соковитими барвами, а вдалині мінилося ніжноімлистими, наче неземними, блакитнобузковими відтінками, під час цієї радісної подорожі і бездумного споглядання, та давня піша мандрівка вже не здавалася йому втраченим раєм. Ні, сьогоднішня подорож була така самісінька, як тоді, а сьогоднішній Йозеф Кнехт схожий на тодішнього, як брат, і все було нове, таємниче, все будило в душі надії, минуле могло повернутися і принести з собою ще стільки нового. Давно вже день, навколишній світ не здавалися йому такими безтурботними, гарними й невинними. Щасливе почуття волі й незалежності п'янило його, як міцне вино; давно вже його не навідувало це почуття, ця радісна, чарівна ілюзія! Він пошукав у пам'яті й пригадав день і годину, коли це чудове почуття одного разу було виявлене в ньому і взяте в кайдани: це сталося під час розмови з Магістром Томасом, під його приязноіронічним поглядом; пригадав, як та година, коли він утратив свою волю, тяжким гнітом лягла йому на серце — то було не страждання, не пекучий біль, а швидше страх, мороз, що пробіг по спині, печія під грудьми, зміна температури, темпу життя. Сьогодні він був вилікуваний чи винагороджений за прикре почуття, що пригнітило його, здавило за горло тієї фатальної хвилини.

Вчора, їдучи до Гірсланда, Кнехт вирішив: хоч би що його спіткало, він ні за яких обставин не буде каятись, що так зробив. Поки що він заборонив собі думати про розмову з Александром, про свою боротьбу з ним і за нього. Він цілком віддався почуттю полегкості й волі, що переповнювало його, як переповнює воно селянина

вечері, коли пороблена вся робота; він почував себе в цілковитій безпеці, вільним від усіх обов'язків, знав, що він цієї хвилини нікому не потрібен, далекий від усіх справ, що він може нічого не робити й не думати; яскравий, барвистий день, який огортав його своїм лагідним сяйвом, втілював у собі тільки цю картину, цю мить, нічого не вимагаючи, не знаючи ні минулого, ні майбутнього. Часом Кнехт з радощів стиха наспівував котрись із тих похідних пісень, які вони колись, ще малими учнями елітарної школи в Ешгольці, співали на три або чотири голоси під час прогулянок, і з тієї веселої провесни його життя випурхували, мов дзвінкоголосі птахи, ясні спогади і звуки.

Кнехт зупинився під вишнею, яку вже торкнув осінній багрянець, і сів на траву. Засунувши руку в кишеню на грудях, він дістав звідти маленьку дерев'яну сопілку — Магістр Александр зроду не подумав би, що в нього може бути така річ, — і почав розглядати її. В очах у нього засвітилася ніжність. Цей маленький інструмент опинився в Кнехта не дуже давно, десь півроку тому, і він задоволено пригадував той день, коли дістав сопілку. Він тоді приїхав у Монтпорт, щоб обміркувати з Карло Ферромонте деякі питання теорії музики; між іншим, мова зайшла й про дерев'яні духові інструменти різних часів, і він попросив приятеля показати йому монтпортську збірку музичних інструментів. Після приємної прогулянки по кількох залах, повних старовинних органів, арф, лютець і фортепіано, вони пішли до комори, де лежали інструменти для шкіл. Там Кнехт побачив цілу скриню таких сопілок, витяг одну, поспробував і спитав приятеля, чи можна йому взяти її собі. Карло засміявся, сказав, щоб він вибрав собі яку хоче, виписав квитанцію і дуже докладно пояснив йому, як та сопілка зроблена і як на ній грати. Кнехт забрав її з собою, бо від ешгольцьських часів, коли в нього була дитяча сопілка, не грав на жодному духовому інструменті. За ці півроку він уже не раз на дозвіллі опановував гру на сопілці, згадуючи призабуте. Крім гам, він виконував давні мелодії із збірки, яку Ферромонте видав для початківців, і з садка Магістра або з його спальні часто долинали милі, лагідні звуки сопілки. До майстерності йому було ще далеко, а проте він вивчив кілька пісень та хоралів з тієї збірки і вмів їх грати напам'ять, до деяких навіть знав слова. Ось і тепер він пригадав одну таку пісню, що дуже пасувала до цієї хвилини. Він тихо проказав кілька рядків: Я лежав у землі. Але час мій пробив і настав. І тепер я звільнився, Тягар цей скинув із себе. Я звільнився від праху, Звільнився від праху і встав, І просвітлені очі звертаю до неба. Потім він підніс до уст сопілку й заграв мелодію, дивлячись на далекі гірські вершини, оповиті лагідним сяйвом. Солодкі звуки світлої, побожної пісні танули в повітрі, і Кнехт відчував себе в мирі і згоді з небом, горами, піснею і з цим днем. Йому приємно було тримати пальцями гладеньку круглу паличку й думати про те, що, крім одягу в нього на тілі, ця сопілка — єдине майно, яке він дозволив собі взяти з Вальдцеля. За роки навколо нього зібралося багато чого, що можна було б назвати особистим майном, насамперед нотатки, зошити з виписками тощо, і все це він залишив, хай користується ним у Селищі Гри хто хоче. Але сопілку взяв і був радий, що вона при ньому; це був скромний і приємний товариш йому в дорозі. Другого дня подорожній прибув до столиці і з'явився в домі Десиньорі. Плінію зійшов сходами йому назустріч і зворушено обняв

його. — Ми насилу дочекалися тебе, — сказав він. — Ти зробив велике діло, друже, хай воно буде нам усім на користь. Але як вони тебе відпустили Зроду б не повірив! Кнехт засміявся:

— Як бачиш, я тут. Та про це я розповім тобі колись при нагоді. Тепер я хотів би найперше привітатися зі своїм учнем і, звичайно, з твоєю дружиною та докладно домовитися, в чому полягатиме моя нова робота. Мені кортить якнайшвидше розпочати її.

Плінію покликав покоївку і звелів їй негайно привести сина.

— Молодого пана? — перепитала вона, явно здивована, проте більше нічого не сказала й квапливо вийшла.

Тим часом господар повів приятеля до приготованої для нього кімнати й почав жваво оповідати йому, як він усе обміркував і приготував до приїзду Кнехта та до його спільного життя з Тіто. Все було влаштовано так, як хотів Кнехт, мати Тіто також після деякого опору зрозуміла його бажання й скорилася їм. У них була невелика дача в горах, що звалася Бельпунт, мальовниче розташована біля озера, там поки що й мали жити Кнехт зі своїм вихованцем. Обслуговувати їх буде стара служниця, вона вже поїхала туди, щоб усе приготувати. Правда, житимуть вони там недовго, щонайбільше до зими, але на перший час така самота буде їм напевне корисна, йому, Плінію, такий план приємний ще й тому, що Тіто дуже любить гори й Бельпунт, радий побути там, а тому зовсім не опирався, коли батько сказав йому про свої плани. Десиньйорі пригадав, що в нього є папка з фотографіями дачі та її околиць; він повів Кнехта до свого кабінету, швидко знайшов папку, розгорнув її й почав показувати гостеві фотографії, розповідаючи одночасно про будинок, про кімнату в селянському стилі, про кахляну грубу, альтанку, про купальню над озером, водоспад.

— Подобається тобі? — наполегливо допитувався він. — Ти себе там добре почуватимеш? — А чому ж ні? — спокійно відповів Кнехт. — Але де Тіто? Вже минуло багато часу відтоді, як ти послав по нього.

Вони ще трохи поговорили, поки нарешті в коридорі почулися кроки, двері відчинились, і хтось зайшов, але не Тіто й не послана по нього покоївка. То була мати хлопця, пані Десиньйорі. Кнехт підвівся їй назустріч, вона подала йому руку й привітно, трохи силувано всміхнулася. Він бачив, що за тією ввічливою усмішкою ховається якась тривога чи смуток. Не встигнувши сказати й кількох слів на привітання, вона відразу ж обернулася до чоловіка й поспішила виповісти те, що лежало в неї на серці.

— Я просто місця собі не знаходжу! — вигукнула вона. — Ти тільки подумай, хлопець зник, наче крізь землю провалився.

— Ну, він, мабуть, десь вийшов і скоро повернеться, — спробував заспокоїти її Плінію.

— Якби ж то так, — сказала мати. — Він десь дівся з самого ранку, я давно помітила, що його немає.

— А чого я аж тепер дізнаюся про це? — Бо я, звичайно, з години на годину чекала, що він прийде і не хотіла тебе дарма тривожити. Спершу я й не боялася, гадала, що він

вийшов погуляти. Та коли він не з'явився на обід, почала турбуватися. Ти теж сьогодні не обідав удома, а то вдень про все довідався б. Але я ще й тоді вмовляла себе, що Тіто лише з неухважності змушує мене так довго чекати. А виявляється, що ні.

— Дозвольте запитати, — мовив Кнехт. — Чи хлопець знав, що я скоро приїду і що ви маєте для нас із ним певні плани? — Звичайно, пане Магістре, і здавалося навіть, що він був майже задоволений цими планами, принаймні йому краще мати вас за вчителя, аніж знов іти до якоїсь школи.

— Ну, тоді все гаразд, — зауважив Кнехт. — Ваш син, синьйоро, звик до необмеженої волі, особливо останнім часом, а тому природно, що перспектива отримати вихователя й наглядача навряд чи його тішить. Тож, чкурнувши з дому якраз перед тим, коли його мали віддати в руки новому вчителю, він, мабуть, і не сподівався, що справді втече від своєї долі, а просто хотів відтягти прикру хвилину, знаючи, що нічого на цьому не втратить. А крім того, він, певне, радий був трохи подразнити батьків та вихователя, якого вони йому найняли, й показати свою ворожість до всього світу дорослих і вчителів.

Десиньйорі сподобалося, що Кнехт не сприйняв цей випадок трагічно. Проте сам він був дуже стурбований і наляканий, його батьківському серцю уявлялося, що сина могло спіткати будьяке лихо. Може, він справді надумав утекти, а може, навіть щось собі заподіяв? Ох, усі хиби і прогалини в його вихованні тепер, здавалося йому, мстилися на них саме тієї хвилини, коли з'явилася надія все надолужити.

Всупереч Кнехтовій пораді, Плінію наполягав на тому, що не можна сидіти склавши руки, треба щось робити; не маючи сили покійно, бездіяльно чекати удару, він довів себе мало не до нервової гарячки, що дуже не сподобалось його другові. Тому вирішили послати людей до кількох знайомих, де були однолітки Тіто, до яких він часом заходив. Кнехт зрадив, коли пані Десиньйорі пішла і вони з другом лишилися самі.

— Плінію, — сказав він, — у тебе такий вираз обличчя, наче твого сина принесли додому мертвого. Він не мала дитина й не міг потрапити під машину або наїстися вовчих ягід. Візьми себе в руки, друже. Поки сина немає вдома, хай я трохи повиховую тебе. Я оце спостерігав тебе і бачу, що ти не в найкращій формі. Коли атлет дістає удар чи на нього звалюється якийсь тягар, його м'язи тієї миті наче самі собою виконують необхідні рухи, розтягуються чи скорочуються і допомагають організмові опанувати становище. Так і ти, Плінію, як добрий учень, тієї миті, коли відчув удар — чи те, що в перебільшеній своїй чутливості сприйняв як удар, — повинен був скористатися першим способом захисту при душевних травмах і згадати про сповільнений, опанований віддих. Замість того ти дихаєш, наче актор, що має зображати нервовий струс. Ти надто безборонний, ви, світські люди, здається, якимось особливо вразливі на страждання й тривоги. В цьому є щось безпорадне й зворушливе, а часом, коли йдеться про справжні страждання і мучеництво має сенс, навіть величне. Але на будень така відмова від захисту — кепська зброя; я подбаю про те, щоб твій син був краще озброєний, якщо йому потрібно буде захищатися. А тепер, Плінію, зроби зі мною, будь ласка, кілька вправ, хай я побачу, чи ти справді їх уже позабував.

З допомогою дихальних вправ, виконаних під його суворо ритмічну команду, Кнехт щасливо відвернув Плінію від самокатування, після чого той уже спокійно вислухав розважні докази приятеля й відігнав від себе страх і тривогу. Вони піднялися нагору, до кімнати Тіто. Кнехт весело обвів очима помешкання хлопця, де лакував цілковитий розгардіяш, узяв зі столика коло ліжка книжку, побачив закладений у неї папірець і витяг його — то виявилася записка від зниклого господаря кімнати. Кнехт засміявся й подав записку Десиньйорі, в якого також проясніло обличчя. В записці Тіто повідомляв батьків, що він сьогодні рановранці поїхав сам у гори й чекатиме на свого вчителя в Бельпунті. Він просив вибачити йому, що він дозволив собі маленьку втіху, перше ніж його воля знов буде прикро обмежена: йому вкрай не хотілося відбувати цю коротку, чудову подорож у супроводі вчителя, вже під наглядом, як полонений.

— Я його цілком розумію, — мовив Кнехт. — Отже, завтра я також поїду в гори і, мабуть, застану його вже на дачі. А тепер найперше піди до дружини, хай вона не хвилюється.

Після цього в будинку запанував веселий, спокійний настрій. Того вечора Кнехт на прохання Плінію коротко розповів йому про події останніх днів і про свої дві розмови з Магістром Александром. Тоді ж таки він записав на аркушику один цікавий вірш; той запис тепер зберігається в Тіто Десиньйорі. Ось як це сталося.

Перед вечерею господар залишив на якийсь час Кнехта самого. Він побачив шафу, повну старих книжок, і зацікавився ними. Це теж було задоволення, від якого він відвик за довгі роки аскетичного життя і яке тепер викликало в нього теплі спогади про студентські часи: стояти перед незнайомими книжками, брати на вмання якийсь том, що привабить тебе позолотою чи прізвищем автора, форматом чи кольором шкіри. Він спершу з приємністю перебіг очима по назвах на спинках книжок і пересвідчився, що тут була сама белетристика дев'ятнадцятого й двадцятого сторіччя. Нарешті він вийняв один томик у вилинялій полотняній оправі, його привабила назва книжки: "Мудрість брамінів".[54] Спершу стоячи, а потім сівши, він почав гортати книжку, в якій були сотні повчальних віршів, химерної балакучої дидактики і справжньої мудрості, філістерства і широкі поезії. Цій дивній, зворушливій книжці, як йому здавалося, не бракувало езотерики, проте вона була схована в грубій, нудній шкаралущі, і найкращі були не ті вірші, що справді прагнули висловити повчальну, мудру думку, а ті, в яких прозирала душа поета, його здатність любити, його щирість і людяність, його врівноважена чесна вдача. Книжка викликала в нього пошану, але водночас і розважила його. Він гортав її далі і враз натрапив на вірш, що промовляв до його серця дужче, ніж інші. Він усміхнувся й задоволено кивнув головою: цей вірш доля ніби навмисне послала йому саме сьогодні. Ось цей вірш: І час іде, і я із ним іду.

Але щось є, що й після нас залишиться: Якась рослина рідкісна в саду, Дитя, що виросте, і книжечка, що пишеться.

Кнехт висунув шухляду письмового столу, знайшов там аркушик чистого паперу й переписав вірша. Згодом він показав його Плінію й мовив: — Цей вірш мені сподобався, в ньому є щось особливе: такий стислий і водночас такий щирий! І так відповідає моему

теперішньому ста2повищу й настроєві. Хоч я не садівник і не думаю присвятити себе вирощуванню рідкісних рослин, але ж я вчитель і вихователь, я на шляху до свого завдання, до дитини, яку я виховуватиму. І я дуже радий цьому. Що ж до автора вірша, поета Рюкерта, то він, певне, мав ці всі три високі замилювання: садівника, вихователя й поета, до того ж третє стоїть у нього, мабуть, на першому місці, бо він називає його останнім, щоб найдужче на ньому наголосити. Це замилювання таке любе його серцю, що його охоплює ніжність і він каже не "книжка", а "книжечка". Як зворушливо! Плініо засміявся.

— Хтозна, — зауважив він, — може, цю милу здрібнілу форму вжито просто задля розміру, який у цьому місці вимагає трискладового слова, а не двоскладового.

— Не будемо недооцінювати поета, — заперечив Кнехт. — Людину, що написала в своєму житті десятки тисяч віршованих рядків, не заженеш на слизьке через якісь там нещасні метричні труднощі. Ні, ти тільки послухай, як ніжно й трохи соромливо звучать ці слова: "...і книжечка, що пишеться!" Можливо, не тільки замилювання з "книжки" зробило "книжечку". Можливо, тут ще було і бажання виправдатись, уласкавити читачів. Можливо, навіть напевне, цей поет так любив писати книжки, що йому самому ця любов часом здавалась якоюсь манією чи вадою. Тоді слово "книжечка" має не тільки відтінок закоханості, а й інший зміст — автор намагається ним виправдатись, вибачитись, приховати свою ваду, десь так, як гравець, що запрошує не просто до гри, а зіграти "по маленькій", чи п'яниця, що просить "чарочку" або "келишок". Але все це тільки припущення. В усякому разі, цей співець з дитиною, яку він виховує, і з книжечкою, яку він хоче написати, викликає в мене цілковите схвалення і співчуття. Бо я маю не тільки замилювання до роботи вихователя, а й потяг до писання книжок теж не зовсім мені чужий, і тепер, коли я звільнився від своїх обов'язків, мене знов починає дуже вабити ця думка: колись на дозвіллі, як буде гарний настрій, написати книжку, ні, книжечку, маленький твір для друзів і однодумців.

— А про що? — зацікавлено спитав Десиньйорі.

— Байдуже про що, тема не має значення. Це був би для мене привід усамітнитись і посправжньому натішитись дозвіллям. Найважливішим для мене в тій книжечці був би тон, золота середина між побожною шанобою та інтимністю, між поважністю та грайливістю, тон не повчання, а дружньої бесіди, спокійної розповіді про те й про се, що я пережив і чого, здається мені, навчився. Манери цього Фрідріха Рюкерта змішувати в своїх віршах повчання з роздумами, розповідь з балаканиною я б, мабуть, не запозичив, а проте мені дещо в ній подобається: вона індивідуальна і все ж не свавільна, вона грайлива й водночас зв'язана твердими правилами форми, це те, що я люблю. Ну, а поки що моя книжечка почекає, мені потрібно берегти сили для іншого. Та колись згодом, може, і я спізнаю щастя творчості, такої, як я її уявляю: обережного, сумлінного відтворення речей, не тільки для власного задоволення, а й завжди з думкою про своїх небагатьох добрих приятелів і читачів.

Другого ранку Кнехт вирушив до Бельпунта. Напередодні Десиньйорі заявив, що відвезе його туди, але Кнехт твердо відхилив його пропозицію, а коли той почав

наполягати, мало не розсердився.

— З хлопця вистачить і того, — сказав він, — що йому доведеться зустріти нового вчителя й терпіти його присутність. Навряд щоб йому саме тепер хотілося бачити ще й батька.

Коли прохолодного вересневого ранку Кнехт виїхав каретою, яку йому найняв Плінію, в гори, до нього повернувся той самий гарний дорожний настрій, що був учора. Він заводив мову з візником, часом просив його зупинитися або їхати повільніше, як місцевість особливо подобалась йому, інколи грав на сопілці. То була чудова, цікава подорож: з долини, де розташувалася столиця, спершу в підгір'я, а тоді все вище в гори, від пізнього літа до осені. Десь опівдні почався останній великий узвіз. Дорога широкими закрутами вела крізь ялиновий ліс, що ставав усе рідший, понад бурхливими гірськими потоками, які пінили між скелями, через мости, повз самотні приземкуваті селянські будинки з маленькими вікнами в край кам'яних хребтів, дедалі суворіший і дикіший; серед того голого неприступного громаддя маленькі улоговини, всіяні квітками, здавалися вдвічі милішими.

Невелика дача, до якої вони нарешті дісталися, стояла на березі гірського озера, серед сірих скель, і майже не вирізнялася на їхньому тлі; Кнехт зразу оцінив її сувору, навіть похмуру архітектуру, що дуже пасувала до навколишнього дикого високогір'я. Наступної миті обличчя його осяяла радісна усмішка, бо у відчинених навстіж дверях він побачив постать юнака в яскравій куртці й коротких штанах; то міг бути тільки його учень Тіто. І хоч Кнехт, властиво, не дуже турбувався за втікача, всетаки він відітхнув з полегкістю і вдячністю. Якщо Тіто тут і вітає вчителя на порозі дому, то все гаразд, не треба думати про ті труднощі, які він дорогою сюди всетаки вважав можливими.

Хлопець, привітно і трохи збентежено всміхаючись, рушив Кнехтові назустріч, допоміг йому вилізти з карети й сказав: — Вибачте, що через мене вам довелося робити цю подорож на самоті, я не хотів вас образити. — І не встиг Кнехт відповісти, як він докірливо додав: — Я думаю, ви зрозуміли мене, а то б привезли з собою мого батька. Я вже повідомив його, що доїхав добре.

Кнехт, усміхаючись, потиснув хлопцеві руку й пішов за ним до будинку. Служниця теж привітала його й сказала, що скоро буде вечеря. Кнехт відчув незвичайну для нього потребу трохи лягти перед вечерею і аж тепер усвідомив, що чудова подорож у кареті якось дивно втомила його, навіть виснажила. Ввечері, розмовляючи з своїм учнем і розглядаючи його гербарій гірських рослин і колекцію метеликів, він відчув ще більшу втому, навіть майже млість і небувалу порожнечу в голові; серце в нього ослабло й билось нерівномірно. Але він просидів з Тіто до тієї години, о котрій вони домовилися щодня кінчати свою працю і йти на спочинок, з усієї сили намагаючись не показати, як йому погано. Учня трохи здивувало те, що Магістр жодним словом не згадав про початок навчання, розклад уроків, останні оцінки тощо. А коли він спробував скористатися добрим настроєм учителя й запропонував піти завтра на прогулянку, щоб показати йому нову для нього місцевість, той ласкаво погодився.

— Я буду радий такій прогулянці, — додав Кнехт, — і зразу ж хочу попросити вас,

щоб ви зробили мені одну послугу. Оглядаючи ваш гербарій, я переконався, що ви знаєте гірську рослинність багато краще, ніж я. Крім усього іншого, мета нашого спільного життя полягає ще і в обміні знаннями, у вирівнюванні їх; почнемо з того, що ви перевірите мої куці знання з ботаніки й допоможете мені поглибити їх.

Коли вони попрощалися й розійшлися по своїх кімнатах, Тіто лишився дуже задоволений своїм новим учителем і сповнений добрих намірів. І цього разу Магістр Кнехт дуже сподобався йому. Веселий, привітний, він не вдавався до гучних слів, не просторікував про науку, людські чесноти, благородство духу тощо, як шкільні вчителі, але щось у його зовнішності, в мові зобов'язувало, промовляло до благородних, добрих, рицарських, високих прагнень і сил у людині. Обдурити чи перехитрувати будьякого шкільного вчителя могло бути приємно, навіть почесно, але щодо цього чоловіка таке просто не спало б на думку. Він був... а, власне, ким і чим він був? Тіто замислився: що ж у цьому чужинцеві так сподобалось йому, викликало в нього таку повагу? І зрозумів: його благородство, його аристократизм, його владність. Ось що насамперед приваблювало в ньому хлопця. Цей Магістр Кнехт був аристократом, володарем, благородною людиною, хоч ніхто не знав, з якої він родини, чи не був його батько простим шевцем. У ньому відчувалося більше аристократизму й благородства, ніж майже в кожному з тих людей, яких знав Тіто, навіть більше, ніж у його батькові. Хлопець, який так шанував патриціанські почуття й традиції своєї родини і не міг подарувати батькові, що той їх знехтував, уперше в житті побачив духовний, виплеканий аристократизм, ту силу, що за сприятливих обставин може інколи зробити диво: перескочити через довгий ряд предків та поколінь і на протязі одного людського життя перетворити сина плебея в високородну людину. В душі гордого, запального юнака ворухнулось передчуття, що приналежність до такої аристократії і служіння їй могло б, мабуть, стати для нього обов'язком і честю, що, мабуть, саме тепер, після появи цього вчителя, такого лагідного й привітного і водночас такого владного, як ніхто, саме завдяки йому він, Тіто, краще пізнає сенс свого життя і свою мету.

Коли гостя провели до його кімнати, він не зразу ліг у постіль, хоч як йому хотілося. Цей вечір стомив Кнехта, йому було дуже тяжко тримати себе в руках перед хлопцем, який, безперечно, пильно стежив за ним, і не зрадити ні словом, ні поставою, ні голосом свою чимраз більшу втому, чи то поганий настрій, чи то хворобу. Але, здається, йому пощастило домогтися цього. А тепер він повинен дати відсіч цій порожнечі, цій недузі, цій млості, що трохи лякала його, цій смертельній втомі, напоєній тривогою, побороти її, а для цього найперше треба її розпізнати й зрозуміти. Це йому вдалося досить легко, хоч і не зразу. Він дійшов висновку, що його недуга могла мати тільки одну причину: він за надто короткий час піднявся з долини на висоту десь до двох тисяч метрів. Так високо він бував тільки замолоду, коли кілька разів ходив на прогулянку в гори, а відтоді відвик від швидкої зміни висоти, тому сьогодні й важко витримав її. Мабуть, йому ще день або два буде погано, а якщо й тоді прикре почуття не зникне, доведеться їм з Тіто і служни2цею вертатися додому, отже, плани, які Плінію пов'язував з цим чудовим Бельпунтом, не здійсняться. Шкода було б,

але це не найбільше лихо.

Подумавши так, Кнехт ліг спати, проте за цілу ніч майже не склепив очей. Він то наново переживав свою подорож, починаючи від прощання у Вальдцелі, то намагався втихомирити серце й заспокоїти напружені нерви. Багато він думав також про свого учня, і думав приязно, але не снував ніяких планів: йому здавалося, що цього породистого, але норовистого лошака найлегше буде приручити ласкою і терплячістю, не можна ані надміру поспішати, ані силувати його. Треба поволі довести хлопця до того, щоб він усвідомив свої сили і здібності, й водночас виплекати в ньому ту благородну цікавість, те шляхетне невдоволення собою, з якого живиться любов до наук, до духовного життя, до всього прекрасного. Завдання було чудове, і його учень був не першийліпший молодий талантик, який треба збудити і сформувавши, а єдиний син впливового, багатого патриція, в майбутньому сам один із тих, хто має в руках владу, хто стоїть біля керма суспільного й політичного життя народу, хто покликаний давати приклад і вести за собою людей. Касталія трохи заборгувала родині Десиньйорі: їй колись довірили батька Тіто, але вона виховала його не так, як слід, не достатньо загартувала для важкого становища між світом і духом, в якому той опинився, через те не тільки сам Плінію, обдарований, симпатичний юнак, став нещасною людиною з невлаштованим, неврівноваженим життям, а й його єдиному синові загрожувала небезпека потрапити в тенета тих самих проблем, які мучили батька. Тут багато що потрібно було виправляти й рятувати, якоюсь мірою сплачувати борг, і Кнехт з тихою радістю вбачав особливий сенс у тому, що саме йому, кого вважали бунтівником і відступником, припало це завдання.

Вранці, почувши, що в будинку прокинулись, він устав, знайшов коло ліжка приготований для нього купальний халат, одяг його поверх легкої нічної білизни і вийшов, як йому напередодні ввечері показав Тіто, крізь задні двері в круту галерею, що з'єднувала будинок з купальнею.

Перед ним лежало невелике, тихе, сіруватозелене озеро. По той бік здіймалася стрімка, висока скеляста круча з гострим, щербатим гребенем, що ніби розтинав прозоре, зеленкувате, холодне ранішнє небо і в затінку здавався прямовисним. Проте вже відчувалося, що за тим хребтом скоро зійде сонце, проміння його то тут, то там крихітними блискітками спалахувало на гострому кам'яному ребрі, ще кілька хвилин, і зза визубнів гори бризне яскраве світло і залле озеро й долину. Кнехт пильно й поважно розглядав цю картину. Її тиха, сувора краса була йому чужа, а все ж якимось промовляла до нього, наче застерігала від чогось. Він дужче, ніж під час учорашньої подорожі, відчув могутність, холодну й величну неприступність цього високогір'я, що не відкривається назустріч людині, не кличе її до себе, а тільки терпить її присутність. І йому здавалося дивним і значущим те, що перші ж кроки у вільному світському житті привели його саме сюди, до цієї тихої, холодної величі.

Підійшов Тіто в купальних штанцях, подав йому руку й сказав, показуючи на скелю навпроти: — Ви з'явилися саме вчасно, зараз зійде сонце. Ох, як тут гарно нагорі! Кнехт привітно кивнув йому. Він давно вже знав, що Тіто любить рано вставати,

рухатися, бігати й мандрувати, хоча б уже з почуття протесту проти млявого, лінивого, сибаритського способу життя свого батька; з тієї самої причини він зневажливо відмовлявся від вина. Щоправда, через ці свої звички й замилювання Тіто інколи поведився як людина, далека від духовної культури, і не хотів навіть чути про неї, — видно, всім Десиньйорі властива була схильність до перебільшень. Проте Кнехтові ця риса в них подобалась, і він вирішив брати участь навіть у його спортивних розвагах, щоб і цим завоювати й приборкати запального юнака. То був тільки один з багатьох засобів. І, звичайно, він не сподівався зрівнятися з хлопцем у фізичних вправах, а тим більше перевершити його. Вистачить брати в них скромну участь, щоб показати хлопцеві, що його вихователь не боягуз і не кабінетний хробак.

Тіто пильно вдивлявся в похмурий гребінь скелі, за яким палахкотіло небо, запалене вранішнім багрянцем. Аж ось ребро скелі блиснуло, наче розпечений метал, що починає топитися, обриси хребта втратили свою чіткість, і він раптом став нижчий, немов підтав і осів, а з вогнисточервоної щербини впливло сліпуче світило дня. Воно осяяло скелі, будинок, купальню, берег озера з того боку, де стояла дача, і Кнехт з Тіто, опинившись у його яскравому промінні, зразу ж відчули приємне тепло. Хлопець, заповнений урочистою красою цієї хвилини і щасливим відчуттям своєї молодості й сили, потягнувся й почав ритмічно рухати руками, а потім і всім тілом, щоб у захопленому танці відсвяткувати народження нового дня і виявити свою душевну співзвучність зі стихіями, що вирували і полум'яніли навколо нього. Він то поривався вперед назустріч переможному сонцю, радісно складаючи йому шану, то трепетно відступав, то простягав руки, наче хотів пригорнути до серця гори, озеро й небо, то згинав коліна, немов кланявся матеріземлі і водам озера, немов пропонував скласти на святковий вітвар вічних сил свою молодість, свою волю, радість, що заливала йому душу, його засмагли плечі полискували на сонці, очі під сліпучим промінням були приплющені, а на молодому обличчі, як маска, застиг вираз захопленої, майже фанатичної урочистості.

Магістра також захопила й схвилювала чудова картина народження дня серед скелястої безмовної пустки. Та ще дужче, ніж ця картина, вразило й захопило його перетворення людини, що відбулося в нього перед очима, святковий танець його учня на славу ранку й сонця, який підніс недозрілого юнака до майже святобливої поважності й раптово, чітко відкрив перед єдиним глядачем його найпотаємніші й найблагородніші нахили й здібності, його покликання, за одну хвилину знявши з них усі оболонки, як сонце, зійшовши, відкрило й осяяло холодну, похмуру улоговину. І Кнехт побачив, що натура в цього хлопця ще сильніша й глибша, ніж він собі уявляв, але й непіддатливіша, неприступніша, дальша від духовності, первісніша. Цей святковий, жертвний танець до екстазу захопленого навколишньою природою хлопця був для нього чимось більшим, ніж колись були промови й поетичні фантазії молодого Плінію, він ставив Тіто на кілька щаблів вище, але начебто й робив чужішим, невловимішим, глухішим до його поклику.

Сам хлопець був охоплений цим шаленством, не усвідомлюючи, що з ним діється.

То не був якийсь відомий йому, вже вивчений чи випробуваний танець; не був то й звичайний для нього, самотійно винайдений ритуал на честь вранішнього сонця. І цей танець, і це дивовижне шаленство, як хлопець зрозумів аж трохи згодом, викликані були не тільки гірським повітрям, сонцем, ранком і почуттям волі, але й не менше новим щаблем у його молодому житті, очікуванням певних змін, провісником яких стала для нього поява Магістра, такого привітного й водночас такого мудрого, що його не можна було не шанувати. В житті і в душі Тіто відбулося стільки всього важливого цієї вранішньої години, що вона вирізнялася з тисячі інших як особливо врочиста, святкова, навіть священна. Не усвідомлюючи, що він робить, довірливо, не зважаючи своєї поведінки, він творив те, що вимагала від нього ця хвилина, виявляв у танці свій захват, молився сонцю, виливав у нестямних рухах свою радість, свою віру в життя, свою святобливу повагу, гордо й водночас покійно приносив свою шанобливу душу в жертву сонцю і богам, а ще тому, ким він захоплювався і кого боявся, мудрецеві й музикантові, Магістрові чарівної Гри, що з'явився сюди з таємних сфер, своєму майбутньому вихователю і другові.

Все це, як і оргія світла, що супроводжувала схід сонця, тривало недовго, лише кілька хвилин. Кнехт схвильовано спостерігав цю дивну картину: ученя перед очима в нього перетворився в щось нове, незнайоме, але повноцінне і йшов назустріч як рівний йому. Вони стояли на стежці між будинком і купальнею, залиті потоком світла, що ринуло зі сходу, глибоко схвильовані навалою щойно пережитого, коли раптом Тіто, закінчивши останнє па свого танцю, опам'ятався від щасливої нестями і, немов тварина, яку застали, коли вона гралась на самоті, завмер, помалу усвідомлюючи, що він не сам, що він не тільки робив і переживав щось незвичайне, але й мав поряд свідка. Він блискавично схопився за першу думку, щоб вийти зі становища, яке йому раптом здалося чомусь небезпечним і ганебним, і щоб силоміць звільнитися від чарів, якими його обплутали й приборкали ці дивні хвилини.

На обличчі в Тіто, яке щойно було суворе, наче маска, і не мало вікових ознак, з'явився дитинний, безглуздий вираз, як у людини, раптово пробудженої з глибокого сну. Він переступив з ноги на ногу, бездумно і водночас вражено глянув учителеві в обличчя і враз квапливо, немов згадав щось важливе і боявся його забути, показав рукою на другий берег, що так само, як і половина озера, ще був укритий густою тінню, яку скеля, скоряючись ранковим променям, стягувала дедалі ближче до свого підніжжя.

— Якщо ми швидко попливемо, — хапливо, з хлоп'ячим запалом вигукнув Тіто, — то якраз ще встигнемо дістатись до берега раніше за сонце! Тількино вимовивши ці слова, як заклик до змагання з сонцем, Тіто з розгону скочив у озеро головою вперед, ніби хотів чи то з пустощів, чи з сорому якомога швидше втекти звідти, з допомогою фізичного напруження змусити себе викинути з пам'яті недавню врочисту сцену. Розлетілися бризки, вода поглинула його, і аж за якусь хвилину на зеленкуватоблакитному плесі знов з'явилася голова, плечі й руки, що швидко віддалялися до протилежного берега.

Кнехт, коли вийшов на берег, і гадки не мав купатись і плавати, йому було надто холодно, а крім того, після тяжкої ночі він себе надто погано почував. Але тепер сонце огортало його приємним теплом, у серці ще не вляглося хвилювання від щойно побаченої сцени, вихованець потовариському запросив, покликав його плисти за собою, і ризик не здавався йому таким великим. Він дужче боявся, що започаткований і провіщений цією вранішньою годиною місток між ними знов завалиться, нитка, що простяглася від душі до душі, знов порветься, коли він зараз кине хлопця самого, розчарує його, коли з холодною, дорослою розважністю відмовиться випробувати свою силу. Щоправда, почуття непевності й кволості, викликане швидким переїздом у гори, застерігало його від такої спроби, але, може, якраз присилувавши себе до активної дії, він найшвидше подолає недугу. Поклик переміг сумніви, воля перемогла інстинкт. Він швидко скинув легкий халат, набрав повні груди повітря і кинувся у воду в тому самому місці, де пірнув його учень.

Озеро, що живилося водою з льодовиків і навіть у найгарячіші дні було приступне тільки для дуже загартованих купальників, зустріло його крижаним холодом. Він був готовий до того, що доведеться добре змерзнути, але не до такої лютої холоднечі, яка миттю охопила його всього, немов полум'я, і, обпікши шкіру, почала швидко проникати в тіло. Він квапливо виринув на поверхню й відчув, як на нього налягає дика, ворожа крижана стихія. Він бачив, як далеко встиг відплисти Тіто, і все ще вірив, що змагається за зменшення відстані між ними, за мету їхньої плавби, за повагу й дружбу, за душу хлопця, а насправді він уже змагався зі смертю, яка викликала його на двобій і взяла в нещадні обійми. Він щосили боровся з нею, аж поки перестало битися серце.

Хлопець кілька разів озирався назад і за другим чи третім разом задоволено побачив, що Магістр також скочив у воду. Та ось він озирнувся знов і вже не помітив його. Він занепокоївся, почав шукати його очима й кликати, потім чимдуж поплив назад йому на допомогу. Але Магістра ніде не було. Хлопець, плаваючи й пірнаючи, шукав його доти, доки сам не знесилів від лютого холоду. Ледве тримаючись на ногах, задихаючись, він нарешті вийшов на берег, побачив там купальний халат Магістра, підняв його й машинально почав розтирати ним залякле тіло, аж поки нагрівся. Наче приглушений, він сів на осонні і втупив очі у водяне плесо. Холодне зеленкуватосинє озеро здавалося йому тепер дивовижно порожнім, чужим і зловісним. Кволість і млість потроху минали, він дедалі чіткіше усвідомлював, яке страшне лихо щойно скоїлось, і його огортало почуття безпорадності й глибокого смутку.

"Яке горе! — думав він нажахано. — Це через мене він загинув!" Аж тепер, коли не було вже перед ким показувати свою гордість і не було вже кому опиратися, хлопець збагнув своїм зболілим, переляканим серцем, як він устиг полюбити цю людину. І коли він сидів отак, усвідомлюючи, що хоч би які він шукав виправдання, все ж таки вина за Магістрову смерть лежить на ньому, серце його затремтіло в приголомшливому передчутті, що ця вина змінить його самого і його життя, що вона зажадає від нього чогось більшого, ніж він сам сподівався від себе.

ВЛАСНІ ТВОРИ ЙОЗЕФА КНЕХТА ВІРШІ ШКОЛЯРА І СТУДЕНТА

СКАРГА

Нам буття не судилось. Ми — тільки потік.
Ми всі форми наповнюєм радо собою:
Форму ночі і дня, русла років і рік,
Піднебіння печери і тишу собору.
І нема нам спочинку, нема вороття,
Ми в дорозі, ми гості, — ні поля, ні плуга.
Нас жене по світах вічна спрага буття,
У завершеність форми не втілена туга.
Ми не знаємо, хто ми. Ми — сні у віках.
Мов крізь пальці, проходим крізь час і природу.
Ми лиш глина покїрна у бога в руках,
Котру ліплять, але не випаляють зроду.
Зупинитися! Бути! Зажеврїть теплом!
Ось до чого ми прагнем у вічній тривозі.
Але прагнення ці — лиш міраж, лиш фантом,
Що ніколи не стане спочинком в дорозі.

ПОСТУПКА

У непохитних душі не прозріли,
Дратують їх шукання наші ревні.
Що світ плаский, — у цьому вони певні,
А третій вимір — це вже підозріло.
Бо й справді, як жилося б нам печально
Яку мороку мали б не одну,
Якби цей світ, крім вимірів звичайних,
Та мав ще й третій вимір — глибину.
То, щоб стояти твердо на землі,
Скасуєм третій вимір взагалі!
Бо сумніватись в істинах негречно,
І якщо вглиб дивитись небезпечно,
То третій вимір зайвий, безперечно.
АЛЕ МИ ТУЖИМ ПОТАЙ...
Тягар буття не давить нам на плечі,
І наших мрій реальність не зімне.
Це існування наше неземне —
Як танець фей навколо порожнечі.
Наш світ ясний, у нас немає долі.
Є лиш ума забави чарівні.
Але як страшно тужить в глибині
Кривава праніч варварства й сваволі!
В кружлянні мрій, в гармонії симетрій,

Легкі, як німби інопланетян, —
О, як ми тужим потай за життям
З вогнем зачать і таїнствами смерті!

ЛІТЕРИ

Ми інколи беремся до пера
І звично пишем літери і коми,
Які відомі кожному. Це гра,
Що має здавна правила й закони.
Але, якби побачив їх дикун
Або людина з місяця, — дивами
Для нього був би знаків цих табун,
Це біле поле, всіяне словами,
Кабалістичним плетивом чудним
В химерних візерунках алфавіту
Тоді, мабуть, постав би перед ним
Страшний і незбагнений образ світу.
Були б там роги, ноги і хвости,
Рослини, змії, птиці й поторочі.
І, вражений до сліз, до німоти,
Він би читав їх, як сліди воронячі.
І в цих відбитках найрізніших мов,
У цьому хмизі втіленого звука
Побачив би, як жевріє любов,
Палає гнів, обвуглюється мука.
Він би жахався, плакав, і тремтів,
І переляк вишіптував, як знахар,
Збагнувши безмір зоряних світів
У мікросвіті цих графічних знаків,
Де стільки літер нижуться в рядки,
Такі чіткі й однакові, що навіть
Життя і смерть, кохання і ненависть
Стають подібні, наче двійники...
І врешті б він, бурмочучи закляття,
Той білий аркуш кинув у багаття,
І, при багатті мирно задрімавши,
Повірів би, що чарів тих нема вже,
Що весь той жах розвіявся, минув,
І аж тоді б він, певно, усміхнувся,
І аж тоді б з полегкістю зітхнув.
ЧИТАЮЧИ ДАВНЬОГО ФІЛОСОФА
Те, що було ще вчора над усе,

Найвищий досвід, наймудріша теза, —
Тьмяніє раптом і втрачає сенс,
Як партитура без ключа й діеза.
І побудова гарна і струнка,
Що в ній було доцільне все і вічне,
Безладно розпадається, зника,
Мов губить враз ядро своє магічне.
Так і обличчя, любі нам колись,
Такі прекрасні, юні і відверті,
В печалі зморщок тінями взялись
І визрівають, блякнучи, для смерті.
Так у душі і захват, і порив,
Ледь спалахнувши, гасне, і натомість
Приходить жаль, що все ж це до пори,
Як щось одвіку вкладене в свідомість.
Та над цією прірвою розрух,
В долинах смерті, де сама трагічність,
В кромішній тьмі пручається наш дух,
Долає смерть і світиться крізь вічність.

ОСТАННІЙ ГРАВЕЦЬ У БІСЕР

Сидить старий, схиливши сиві скроні,
Перебирає бісер на долоні.
А навкруги — руйновище країни,
Повзучий плющ повився на руїни,
Гуде бджола. І над добром і злом
Лунає лиш приглушений псалом.
І той, що був колись такий славетний,
Ніким не перевершений гравець
В грі символів, мандрівник і митець,
Мав розум вільний, гордий і шляхетний, —
Старий, самотній, головою срібен,
Тепер він став нікому не потрібен.
Юнак до нього труд свій не приносить,
Магістр його на диспут не запросить.
Минуло все. Нікого вже немає.
Ні тих духовно вишуканих кіл,
Ні храмів тих, ні касталійських шкіл,
Нема вже їх... Старий відпочиває
Серед руїн. Над ним пливуть хмаринки.
В його руках барвисті намистинки.
Вони — як ієрогліфи печалі,

Що так колись багато означали!
Життя урвало ниточку хистку.
Тепер це тільки скельця кольорові,
Синенькі, білі, жовті, пурпурові,
Вони тихенько котяться крізь пальці
Старечих рук і губляться в піску...
ДО ОДНІЄЇ ТОККАТИ БАХА
Правічна тиша і правічний сон...
І враз крізь пітьму, як сліпучий зонд,
Пробився промінь. Пронизав безмежність.
Із хаосу вихоплює світи.

І розтинає прірву чорноти
На день і ніч, життя і протилежність.
Вдихає душу божому рабу,
Снагою зел запліднює природу,
Бажанням дії, боротьби і плоду.
Вливає небо в чашу голубу.
І творить світ живий і неповторний,
І славить все той промінь животворний.

А потім він у безмір лине знову,
Шукаючи свою першооснову,
Крізь ті світи, які він сам створив, —
Молінням рук, простягнутих угору,
Любов'ю, гнівом, обрисом собору, —
Це боротьба, це щастя, це порив!

СОН

Гостюючи колись в монастирі,
Я, коли всі були вже на відправі,
Зайшов до книгосховища. Старі,
Грубезні книги в шкіряній оправі
Стояли там рядами при стіні.
Ну, що ж, ченці — то здавна люди книжні.

Але у вічі кинулись мені

Тих фоліантів назви дивовижні.

Я взяв один, — і що читаю там?

"Останній крок до квадратури кола".[55]

О, думав я, в цій книжці мисль не квола!

Або таке: "Як скуштував Адам

Ще й з дерева іншого[56]..." Але з якого, боже?

Із дерева життя?! То він безсмертний, може?

Ну, думав я, це ангелпокровитель

Заніс мене у цю святу обитель!
Вечірній промінь втомленого сонця
Упав на книги з косо́го віконця.
Дивлюсь: одна із райдужним обрізом
Вся аж дзвенить тривожним вокалізом.
Беру, читаю напис той: "Наука
Про відповідність кольору і звука".
Я відчиняю книги ті, як брами,
І цілий світ співає кольорами!
І так мене ця вразила ідея,
Що я почав здогадуватись, де я.
Бо, що за том я тут не вибираю,
Все свідчить: я — у книгозбірні Раю!
Тут відповідь на всі мої питання,
Тут всі плоди із дерева пізнання,
І всі мистецтва, і науки точні,
Усіх досліджень дані остаточні.
І, що не книга, — з гарних палітурок.
Світився напис, наче порятунок.
І кожне слово з крони до коріння
Було — як біла блискавка прозріння
Для тих, кому відкрилась вища суть.
Я книгу взяв тремтячими руками.
В ній сторінки аж сяяли рядками.
І, сам себе не знавши до пуття,
Мікрочастинка в космосі ніяка,
Я осягнув той вищий сенс буття,
Що десь лежить у сфері зодіака.
Побачив раптом, наче з висоти,
Скарбів духовних розсипи всесвітні,
Прадавніх знань незлежані пласти,
Нових гіпотез паростки тендітні,
Нектар ілюзій, досвіду полин,
Гіркі плоди марнот і шанолюбства.
Я подолав за декілька хвилин
Тернистий шлях здороженого людства.
Це був такий натхненний марафон!
В очах мигтіли числа й силуети,
Калейдоскопи символів і форм,
Емблем і формул дивні менуети.
Все оживало в образах письма,

Питало шлях і стежечку зміїсту —
У невтолимих пошуках ума
Нової форми і нового змісту.
І от коли, засліплений тим всім,
Я очі звів перепочити трохи,
І тих книжок беззвучний клавесин
Мені лунав, — почув я тихі кроки.
Тут ще хтось був. З ченців хіба котрий.
І я подумав: певно, архіварій.
Він щось робив, і в паузі тривалій
Дивився я: що ж робить той старий?
Він брав побожно кожний фоліант,
Читав книжок позолотілі спинки,
Тих дивних назв сліпучі золотинки,
А потім їх, як свічку, задував
Безкровним ротом. І стирив їх пальцем,
Ті назви плоду з гілочки добра.
І зовсім інші, інші! — архіварій цей
Писав єдиним розчерком пера.
Ну, думав я, яка робота ловка!
Дмухне старий — немає заголовка.
Так він ходив, і назви ті підмінював.
І тихий острах серце мені стис.
І був зловісно вище розуміння
Його роботи потаємний смисл.
Збентежений і збитий з пантелику,
Я взявся знов за книгу ту велику.
Але чомусь, зненацька потьмянівши,
Ті літери не сяяли мені вже.
І кожне слово з крони до коріння
Було — як сіре, знічене створіння.
Воно двоїлось, блякло, розсипалось,
Зникало десь у плетиві оман,
Немов під ним сторінка розступалась,
І западали літери в туман...
В цю мить десь тихо брязнули ключі.
Відчув я руку в себе на плечі.
Це був старий. Півкроку, може, тільки
Тепер було між мною і між ним.
Підвівся я. Мороз пройшов по тілу,
Немов війнуло вітром крижаним.

Він взяв мій том, і мало я не скрикнув:
Він назву стер і з цього манускрипта.
Німі слова пручалися, як міми,
Летіло все в стрімкому монтажі —
Невічних істин вічні видозміни,
Старих пустель новітні міражі.
Він їх стирав, писав і знову нищив.
Я не питав у нього ні про що.
А потім він забрав перо і книжку
І, слова не промовивши, пішов.

СЛУЖІННЯ

Колись були володарі побожні,
Котрі в полях освячували плуг,
Високу віру і високий дух
В людській душі підтримати спроможні,
Що знали мову сонця і грози,
Що їх законам був за оборонця
Той, що тримав над світом терези
Життя і смерті, місяця і сонця.
Але урвався той священний ряд.
Лишився рід людський напризволяще,
В марноті днів згубивши все найкраще,
Без віттарів, і святощів, і свят.
Та не урвалась пам'ять про ті дні,
І ми повинні крізь марноти світу
Нести високу святість заповіту,
Навіки в притчі втілену й пісні.
Колись, можливо, зміняться часи,
По самі вінця темрявою повні, —
Почує сонце наші голоси,
Ми принесем дари йому жертovní.

МИЛЬНІ БУЛЬБАШКИ

О, скільки треба літ, щоб день такий настав!
І сивий чоловік нарешті гляне вгору,
І пізня мудрість випаде в кристал
Усе життя омріяного твору.
І розчерком пера, натхненно, в один мент,
Науки всіх віків збагнувши за два тижні,
Напише перший твір доскіпливий студент,
Де будуть відкриття й прозріння дивовижні.
І хлопчик, що сидить і бульбашки пуска, —

Так тішиться дитя, так дме у соломинку! —
І кожна з них летить, прекрасна і легка,
Хоч, може, їй летіть всього яку хвилинку.
Але і той старий, і хлопчик, і студент —
Всі троє творять з однієї піни
Ніщо, дрібничку, мрію, сентимент, —
Однак і в ній, хоч на єдиний мент,
А вічне світло спалахне і згине.
ПРОЧИТАВШИ "SUMMA CONTRA GENTILES"[57]
Здається нам, що всетаки раніше
Життя було і краще, і чесніше.
Не знав ще розум з правдою розлуки,
Була ще мудрість посестра науки,
Душа людська була іще невтомна,
Як ми про це читаємо в Платона.
Ох, і щоразу, як вступали ми
В духовний храм Аквінського Фоми,
Беззастережно вірили йому
І скрізь ми правду бачили саму.
Тодішні люди і тодішні долі
Ввижались нам в якомусь ореолі,
І все було прекрасне, повноцінне,
І все складалось в бездоганне ціле.
Натомість ми, пізніші покоління,
Нікчемна парость доброго коріння,
Метаємось, б'ємо крильми по стелях.
І хто ми є? Блукальці у пустелях.
Що знали ми, крім сумнівів і муки?
Але колись, можливо, наші внуки
І ці терзання наші, й наші долі
Побачать теж в якомусь ореолі.
Можливо, й ми їм будем саме тими —
Просвітленими, мудрими, святими,
Бо вже вони почують тільки міфи,
Глухе відлуння нашої доби,
Про наше перетліле лихо
Й пригаслий попіл боротьби.
І той їм стане світочем життя ще,
Кого терзали сумніви найтяжче.
Хто шлях шукав крізь відчай і знемогу,
Покаже їм до істини дорогу.

І, може, в цьому й суть одвічна руху,
Глибин його потужна течія:
Живе в нас дух, безсмертний геній духу.
Він переможе, а не ти чи я.

ЩАБЛІ

Як в'яне цвіт, і молодість минає,
І губить сонце промені останні,
І мить за миттю вічність поглинає
Так все минає, навіть неминуче! —
І сталість є лиш в цьому проминанні.
Чи ти людина в світі, чи трава ти, —
Не можеш сам себе перетривати.
Це вища мудрість, і тому нещадна.
І в кожному мить, що має вже промчати,
Готовий будь навіки до прощання,
Щоб стрепенуться й наново почати.
Хай кличе нас дорога невідома,
Хай не спиняють радощі й осмути,
Бо, якщо десь відчуєм, що ми дома,
Як тільки звикнем, — можна і заснути.
Тож переходьмо простори і межі,
Ніде не зупинившись на порозі,
Бо обрій моря тільки в безбережжі,
Бо обрій духу тільки у дорозі.
А може, й смерть, ота межа остання, —
Новий щабель нового існування,
А може, й він несе яку загадку, —
Ну що ж, прощайся і почни спочатку!

ГРА В БІСЕР

Ми чуєм звуки музики нетлінні
Світів людських і далей незбагненних.
На свято чисте ми скликаєм тіні
Святих часів, часів благословенних.
І таємниця формул тих магічних
Чарує душі, мерехтить у слові
І вічний світ у втіленнях невічних
Перекладає в символи чудові.
Вони бринять так ніжно і мінливо,
Звертають нас до істини обличчям.
І з цього кола випасти можливо
Лише у центр найглибших втаємничень.

ТРИ ЖИТТЄПИСИ ЗАКЛИНАЧ ДОЩУ

Було це не одне тисячоліття тому, коли на світі панували жінки: на чолі роду й родини стояли матері, яких слухались і вшановували, а поява на світ дівчинки була багато бажаніша, ніж народження хлопчика.

В одному селі жила прамати роду, сторічна або й ще старіша жінка, яку всі боялися й поважали, мов королеву, хоч вона, скільки пам'ятали люди, хіба що тільки, бувало, ворухне пальцем чи скаже слово. День у день сиділа вона біля порога своєї хижі, оточена ріднею, що слугувала їй, і жінки з села приходили, щоб виявити їй свою пошану, розповісти про свої турботи, показати дітей та попросити для них благословення; приходили й вагітні, щоб вона торкнулася їхнього живота й дала ім'я сподіваній дитині. Прамати часом клала руку їм на живіт, а часом лише кивала чи хитала головою або й зовсім не рухалась. Вона рідко щось казала, тільки існувала в селищі, була присутня: сиділа й володарювала, сиділа й рівно тримала стару голову з жовтавосизими тонкими пасмами волосся навколо пергаментного обличчя, з гострозорими, як у орла, очима, сиділа й приймала шану та подарунки, вислухувала прохання, новини, розповіді, скарги, сиділа і була всім відома як мати сімох дочок і як баба та прабаба багатьох онуків та правнуків, сиділа і зберігала в поораних глибокими зморшками рисах та за потемнілим чолом мудрість, перекази, права, звичаї і гідність селища.

Був весняний вечір. Небо затяглося хмарами, тому швидко почало смеркати. Перед глиняною хижою праматері сиділа не вона сама, а її дочка, майже така ж сива й велична, та й, власне, не набагато молодша. Вона відпочивала, сидячи на пласкому кам'яному порозі, прикритому шкурою, бо було холодно, а далі півколом попримощувалися на піску чи в траві кілька дітлахів та кілька жінок з немовлятами; вони сходилися сюди щовечора, якщо не йшов дощ і не було морозу, бо хотіли послухати, як дочка праматері розповідає історії або наспівує примовки. Раніше їх розповідала й наспівувала сама прамати, але тепер вона вже стала надто стара й маломовна, тому на її місці сиділа й оповідала дочка, і так само як вона перейняла від матері всі історії і примовки, так вона перейняла від неї і голос, поставу, спокійну гідність у поведінці, рухах і мові. Молодші слухачі знали дочку багато краще за її матір і вже майже не пам'ятали, що колись на цьому місці сиділа інша жінка й розповідала історії та перекази роду. З її уст лився вечорами потік мудрості, під її сивим волоссям були сховані скарби роду, за її поораним тонкими зморшками старим чолом жили пам'ять і дух селища. Коли хтось набирався розуму і знав примовки чи перекази, то все від неї. Крім неї та праматері, в роду був ще тільки один мудрець, але він уникав людей, був якийсь загадковий, мовчазний і вмів викликати дощ чи годину.

Серед слухачів сидів також хлопчик, що звався Кнехтом, тобто Служником, а біля нього — маленька дівчинка на ім'я Ада, тобто Врода, Кнехт прихилився до тієї дівчинки, часто ходив з нею і охороняв її, звичайно, не з кохання, такого почуття він ще не знав, бо сам був дитиною, а тому, що вона була дочкою заклинача дощу. Хлопчик

захоплювався заклиначем дощу, — так, як його, він іще шанував тільки праматір та її дочку. Але то були жінки. Їх можна було обожнювати, боятися, а проте не можна було не тільки мріяти, а навіть думати про те, щоб колись зрівнятися з ними. Інша річ заклинач погоди. Проте він не любив ні з ким водитися, і хлопчик не міг приступитись до нього, доводилося шукати кружного шляху; таким кружним шляхом і стала для Кнехта турбота про його доньку. Хлопчик при кожній нагоді заходив по дівчинку до хижі заклинача погоди на околиці селища, щоб увечері разом з нею посидіти біля хатини старої і послухати її розповідей. Потім він відводив дівчинку додому. Так він прийшов з нею і сьогодні. Сівши рядком у темному гурті слухачів, вони ловили кожне слово старої.

Сьогодні стара розповідала про Відьомське селище. Вона казала: — Інколи серед жінок селища трапляється котрась дуже поганої вдачі, що нікому не бажає добра. Переважно такі жінки бездітні. Часом вона, буває, так допече людям, що вони не хочуть більше терпіти її в селищі. Тоді вони приходять уночі до її хижі, чоловіка зв'язують, а жінку хапають і шмагають різками, а потім женуть далеко в хащі й болота, проклинають і залишають там саму. Після цього знімають з чоловіка пута, і він, коли ще не дуже старий, може взяти собі іншу жінку. А та, вигнана, якщо не загине, блукає лісами та болотами, вчиться мови звірів і врешті, добре наблукавшись і наволочившись, потрапляє до невеличкого селища, що зветься Відьомським. Там збираються всі лихі жінки, яких прогнали від себе люди. То їхнє селище, там вони живуть, чинять зло, чаклюють, а особливо люблять заманювати із звичайних людських селищ до себе дітей, оскільки не мають своїх власних. Тож як котра дитина піде в ліс і не вернеться, то не думайте, що вона неодмінно втонула десь у трясовині чи її роздер вовк; може, її відьма звабила на манівці й завела до Відьомського селища. На ту пору, коли я була ще малою, а моя бабуся — найстаршою жінкою в селі, одна дівчинка якось пішла з іншими дітьми по чорниці. Вони довго збирали ягоди, дівчинка стомилася та й заснула. Вона була ще така мала, що папороть укрила її з головою, і решта дітей пішли далі, нічого не помітивши. Аж увечері, вже вертаючись додому, вони побачили, що дівчинки з ними немає. До лісу послали молодих хлопців, вони шукали й гукали дівчинку до пізньої ночі, але дарма. А мала, виспавшись досхочу, встала й побігла в ліс, усе далі й далі. І чим більший охоплював її страх, тим швидше вона бігла, але давно вже не знала, де вона, просто бігла наосліп, усе далі від свого селища, туди, де вже ніхто не ходив. На шії в дівчинки на ликовому шнурочку висіло вепряче ікло, його подарував їй батько, він приніс його з ловів, камінцем просвердлив у ньому дірочку, щоб можна було засилити шнурок, а ще тричі виварив його у вепрячій крові й проспівав над ним мудрі примовки, і хто таке ікло має при собі, на того не діють ніякі чари. Та ось з гушавини вийшла якась жінка, — то була відьма, — солодко усміхнулася і сказала: "Добридень, доню моя, ти, певне, заблукала? Ходино зі мною, я відведу тебе додому". І дівчинка пішла за нею. Але згадала, що їй казала мама й тато: щоб вона нікому чужому не показувала вепрячого ікла, тому дорогою вона непомітно стягла зі шнурочка ікло й сховала його за пазуху. Чужа жінка довго вела дівчинку, вже смеркло, коли вони

прийшли до селища, але то було не наше селище, а Відьомське. Дівчинку відьма замкнула в темному хліві, а сама пішла спати до хижі. Вранці вона спитала: "У тебе є з собою вепряче ікло?" Дівчинка відповіла: "Ні, я згубила його, як блукала в лісі". І вона показала ликовий шнурочок, на якому вже нічого не було. Тоді відьма принесла кам'яний горщик, він був повний землі, а в землі росли три бадиллини. Дівчинка глянула на бадиллини й запитала, що то. Відьма показала на першу бадиллину й мовила: "Це життя твоєї матері". Тоді показала на другу бадиллину й мовила: "Це життя твого батька". Потім показала на третю бадиллину й мовила: "А це твоє власне життя. Поки бадиллини зеленітимуть і ростимуть, ви будете живі й здорові. Якщо котрась почне в'янути, той, чие життя вона означає, занедужає. Якщо котрусь вирвати, як я ось зараз її вирву, той, чие життя вона означає, помре". Відьма схопила рукою бадиллину, що означала батькове життя, й почала тягти її, і коли витягла стільки, що стало видно білий корінець, бадиллина тихо застогнала... На цьому слові дівчинка біля Кнехта схопилася, ніби її вкусила гадюка, зойкнула й стрімголов кинулась тікати. Вона вже давно вся тремтіла, такою страшною здавалась їй казка, а тепер не витримала. Одна літня жінка, серед тих, що слухали стару, засміялася. Решта теж були налякані не менше за дівчинку, але стримувалися й сиділи далі. Проте Кнехт, отямившись від чару й страху, навіяних казкою, і собі схопився й помчав за дівчинкою. Дочка праматері повела далі свою розповідь.

Хижа заклинача дощу стояла над ставком, і туди Кнехт подався шукати втікачку. Щоб приманити й заспокоїти дівчинку, він кликав її різними голосами, так, як жінки скликають курей, протягло, ласкаво, ніби хочуть їх зачарувати. "Адо, — наспівував він, — Адонько, ходино сюди... Не бійся, це я, Кнехт". Так він виспівував раз по раз і, ще не почувши й не помітивши її, відчув раптом, як її маленька м'якенька ручка торкнулась його долоні. Вона стояла надворі, притулившись спиною до стіни хижі, й чекала на нього, коли почула, що він її гукає. Вона з полегкістю зітхнула й притулилася до хлопчика, що здавався їй таким великим і дужим, як дорослий.

— Ти злякалася, га? — запитав він. — Не треба, ніхто тебе не скривдить, усі люблять Аду. Ходімо тепер додому.

Дівчинка все ще тремтіла й схлипувала, але поволі заспокоїлась і вдячно, довірливо пішла з хлопчиком.

З дверей хижі блимало тьмяне червоне світло, всередині, біля вогнища, сидів, згорбившись, заклинач дощу, на його навислому на очі волоссі мерехтіли яскраві відблиски. Старий розпалив вогнище й варив щось у двох горщиках. Ще на заходячи з Адою до хижі, Кнехт зацікавлено вступив очі у вогнище й відразу збагнув, що там вариться не їжа, її готують не в таких горщиках, та й надто пізно було вечеряти. Але заклинач дощу вже почув, що хтось прийшов.

— Хто там стоїть за дверима? — гукнув він. — Заходь, швидше! Це ти, Адо? Він прикрив горщики накривками, обгорнув їх жаром і обернувся.

Кнехт усе ще не зводив очей з таємничих горщиків, його опанувала цікавість, почуття глибокої пошани й ніяковості, як завжди, коли він бував у цій хижі. Він

приходив сюди, коли тільки міг, вигадував різні причини й приводи, і завжди його опановувало якесь щемке, наче застережливе почуття легенької ніяковості, в якому жадібна цікавість і радість змагалися зі страхом. Старий не міг не помітити, що Кнехт давно стежить за ним, з'являється скрізь, де сподівається його зустріти, що він, наче мисливець, ходить по його сліду й мовчки пропонує свої послуги і своє товариство.

Туру, заклинач дощу, глянув на хлопця ясними, гострими, як у хижого птаха, очима.

— Тобі чого тут треба? — холодно спитав він. — Так пізно не ходять по чужих хижих, хлопче.

— Я привів додому Аду, майстре Туру. Вона була в праматері, ми слухали розповідь про відьму, і Ада раптом злякалася, закричала, от я й пішов з нею.

Батько обернувся до малої.

— Ти боягузка, Адо. Розумна дівчинка не лякається відьми. А ти ж бо розумна дівчинка, правда? — Та воно так. Але відьми знають різні лихі чари, а коли не маєш вепрячого ікла...

— Он що, ти хочеш мати вепряче ікло? Побачимо. Я знаю щось краще за нього. Знаю один корінь, я тобі його принесу, але шукати й витягати його треба восени, він захищає розумних дівчаток від усяких чарів і навіть додає їм ще більшої вроди.

Ада радісно всміхнулася, вона перестала боятися, відколи опинилася серед знайомих запахів і мала біля себе охорону. Кнехт несміливо запитав: __ Може, я пішов би пошукати кореня? Ви мені тільки розкажіть, який він...

Туру примружив очі.

— Не один хлопчик хотів би це знати, — мовив він, але не сердитим голосом, а швидше глузливим. — Поспішати нема куди. Побачимо восени.

Кнехт вийшов і зник у напрямку хижі хлопчиків, де він ночував. Він не мав батьків, був круглим сиротою, і його ще й через це так тягло до Ади та до її хижі.

Заклинач дощу Туру був маломовний, не любив ні слухати когось, ані сам говорити; дехто вважав його диваком, а дехто — відлюдкуватим буркуном. Але він не був ані тим, ані тим. Він знав про все, що діялося навколо нього, куди більше, ніж можна було сподіватися від такого начебто неуважного, заглибленого тільки в свої справи самітника. Добре знав він, між іншим, і те, що цей трохи настирливий, але непоганий І явно не дурний хлопець усюди за ним ходить і не спускає його з очей; він помітив це з самого початку, рік або й більше тому. Знав він також, що це означало. Це означало дуже багато Для підлітка, але й для нього самого також. Це означало, що хлопець захоплений ремеслом заклинача дощу й нічого так не хоче, як опанувати його. Час від часу в селищі з'являлися такі хлопці. Дехто з них уже пробував підступитися до нього. Одних легко було відстрашити й пригасити їхній запал, а інших ні, і він протягом кількох років мав уже двох учнів і помічників, які потім виїхали в далекі селища, одружилися і стали там заклиначами дощу або збирачами цілющого зілля; відтоді Туру залишився сам, і якщо він ще колись візьме собі учня, то для того, щоб підготувати собі наступника. Так завжди велося, так було справедливо й не могло бути інакше: час від

часу мусив з'явитися обдарований хлопчик, і він мусив стати учнем і послідовником того, кого він вважав майстром своєї справи. Кнехт був обдарований, мав усе потрібне, ті риси, які свідчили на його користь: насамперед допитливий, водночас гострий і мрійливий погляд, стриману й мовчазну вдачу, а в виразі обличчя та порухах голови щось чуйне, сторожке, напружене, уважне до шурхотів і запахів, щось від птаха і від мисливця. З цього хлопця напевне вийде знавець погоди, а може, й чарівник, принаймні щось путяще. Але квапитися немає потреби, він ще надто молодий, і нізачо не можна показувати йому, що він припав до вподоби майстрові, не можна полегшувати йому шляху, хай спробує всього. Якщо вія дасть себе залякати, завагається, здригнеться, відступить, так йому й треба. Хай чекає і служить майстрові, хай скрадається за ним і завойовує його прихильність.

Вдоволений і радісно схвильований Кнехт ішов додому. Питьма дедалі густішала, на захмареному небі блимало тільки дві чи три зірки. Жителі селища не знали тих розваг, тих чудових, витончених утіх, які нам, теперішнім людям, здаються такими звичайними й необхідними і які приступні навіть найубогішим, вони не знали ні освіти, ні мистецтва, не знали інших будинків, крім сяктак зліплених глиняних хиж, не знали вони залізного та сталевого знаряддя, такі речі, як пшениця й вино, теж були не відомі їм, а свічка чи лампа здалися б їм дивом із див. Але життя і уява Кнехта через це не були бідніші, світ здавався йому безмежною таємницею, велетенською книжкою з малюнками, щодня він пізнавав якусь нову частку того світу, від життя тварин і рослин до зоряного неба, і та природа була близько спорідненою з його самотнім серцем, що билось в несміливих хлоп'ячих грудях, у ньому жили всі тривоги, весь страх, цікавість і жадоба пізнання, на які тільки здатна людська душа. Нехай у його світі не було ні науки, ні історії, ні книжок, ні алфавіту, нехай усе, що лежало далі як за двітри години ходу від селища, було для нього цілком невідоме й недосяжне, зате він був нероздільний зі своїм світом і своїм селищем. Селище, батьківщина, родова спільність під проводом матерів давали йому все, що може дати людині народ і держава: землю з тисячами коренів, у плетиві яких сам він був однією ниточкою, часткою цілого.

Задоволений, він ішов уперед, у деревах шелестів нічний вітер, щось тихенько порипувало, пахло вологою землею, очеретом і намулом, димом із сирих дров, і той міцний, солодкуватий запах дужче, ніж будьякий інший, втілював у собі батьківщину; коли ж Кнехт, нарешті, наблизився до хижі хлопчиків, запахло молодими людськими тілами. Він тихенько заліз під очеретяною матою в теплу пільму, що сонно дихала, й ліг на соломі. Він згадував історію про відьом, вепряче ікло, Аду, заклинача дощу та його горщики в жару, аж поки заснув.

Туру дуже стримано йшов назустріч хлопцеві, він не хотів полегшувати йому дороги. Але той завжди ходив за ним назирці, хлопця вабило до старого, він і сам, бувало, не знав чому. Часом, коли старий десь у найпотаємнішому куточку лісу, болота чи луки ставив пастки, винюхував звірячий слід, викопував коріння чи збирав насіння, він раптом відчував на собі погляд хлопчика, який годинами скрадався за ним і дивився, що він робить. Інколи заклинач дощу вдавав, що нічого не помічає, інколи

сердився й нещадно гнав переслідувача геть, але інколи й підкликав його ближче, водив з собою цілий день, користався його допомогою, дещо показував, а дещо велів йому вгадувати самому, випробовував його, пояснював йому назви рослин, доручав принести води чи розпалити багаття, показував, як до чого братись і як що робити, вчив його примовок і заклинань, що їх хлопець мав тримати в суворій таємниці. І, нарешті, коли Кнехт трохи підріс, старий зовсім залишив його в себе, забрав з хижі хлопчиків до власного житла, визнав у ньому свого учня. Цим він вирізнив Кнехта перед усім плем'ям: він був уже не хлопчак, а учень заклинача погоди, а це означало, що як він витримає спробу і виявиться здатним, то стане наступником старого.

Від тієї хвилини, коли заклинач дощу забрав Кнехта до своєї хижі, стіна між ними впала — не стіна шаноби й послуху, а стіна недовір'я й стриманості. Туру піддався, скорений наполегливістю хлопця, і тепер хотів тільки одного: зробити з нього доброго заклинача погоди і свого наступника. Для такого навчання не було ні усталених способів, ні теорії, ні методики, ні письма, ні цифр, навіть було дуже мало слів, і майстер удосконалював не стільки розум Кнехта, скільки його чуття. Треба було не лише опанувати силусиленну переказів і величезний досвід, усі знання тодішньої людини про природу, але й уміти передавати їх далі. Поволі й невиразно розкривалася перед хлопцем широка, насичена система досвіду, спостережень, інстинктів і навичок дослідження, майже нічого з неї не можна було вкласти в чіткі поняття, все доводилося пробувати, вивчати, перевіряти чуттям. Але основою і центром тих знань була наука про місяць, про його фази і вплив, про те, як він завжди повнішає і знов тоншає; місяць був заселений душами померлих, які він посилав для нових народжень, щоб звільнити місце новим померлим.

Так само як той вечір, коли він, весь під чарами праматериної казки, пішов до хижі старого й побачив його таємничі горщики, в пам'яті хлопчика закарбувалася ще одна хвилина між ніччю і ранком; майстер збудив його через дві години після півночі і вийшов з ним у непроглядну пітьму, щоб показати, як востаннє сходитиме серпик старого місяця. Вони стояли на голій кручі серед лісистих пагорбів — майстер мовчазний і непорушний, а хлопець трохи наляканий, сонний і тремтячий — і довго чекали, поки в тому місці, яке докладно визначив учитель, і в такому вигляді й положенні, як він описав, з'явився тонесенький місяць, округла рисочка. Боязко й зачаровано дивився Кнехт на світило, що поволі впливало з мороку хмар на острівце чистого неба.

— Скоро він змінить свій вигляд, почне знов повнішати, тоді настане пора сіяти гречку, — сказав заклинач дощу, порахував на пальцях, скільки днів лишилося до того часу, і знов замовк.

Немов покинутий напризволяще, Кнехт зіщулювся на блискучому від роси камені й тремтів з прохолоди. З глибини лісу долинув протяглий крик сови. Старий довго мовчав, потім випростався, поклав руку на голову хлопцеві й промовив тихим голосом, ніби крізь сон: — Коли я помру, дух мій полетить на місяць. Ти вже на той час змужнієш і матимеш дружину, моя дочка Ада стане твоєю дружиною. Коли вона

народить тобі сина, мій дух повернеться, щоб оселитись у твоєму синові, і ти назвеш його Туру, так, як звать мене.

Учень вражено слухав майстра, але сам не зважувався вимовити жодного слова. Тоненький срібний серпик підійшов вище, його вже наполовину заступили хмари. В душі у хлопця ворухнулося дивне передчуття того, що між речами і явищами існує багато складних взаємозв'язків, що вони повторюються й перехрещуються; дивним здалося йому й те, що він був глядачем, ба навіть учасником усього, що діялося на незнайомому нічному небі, де над безкраїми лісами й пагорбами, саме в тому місці, що передбачив майстер, з'явився тоненький серпик; дивним видався йому й сам майстер, оточений безліччю таємниць, майстер, який думав про свою смерть і душа якого полине на місяць, а потім повернеться й знов оселиться в тому, хто буде Кнехтовим сином і хто має носити ім'я померлого майстра. І Кнехтові враз відкрилось його майбутнє, чітке, місцями прозоре, мов це захмарене небо, його доля лежала перед ним, як на долоні, і те, що її можна було передбачати, називати, вкладати в слова, наче дозволило йому заглянути в неозорий простір, сповнений чудес, а проте суворо впорядкований. На мить йому здалося, що все можна охопити духом, усе збагнути, все підслухати: нечутний, твердо визначений хід небесних світил угорі, життя людей і тварин, їхню єдність і ворожість, зустрічі й сутички, все велике й мале, разом із смертю, яку носить у собі кожна жива істота; все це він побачив чи збагнув у першому тремтливому передчутті цілого, побачив, що й він сам належить до того цілого, входить у нього як щось суворо підпорядковане йому, підлегле його законам, приступне духові. Це було перше передчуття великої таємниці, її значущості й глибини, а також можливості її пізнання, воно ніби невидимою рукою торкнулося хлопця серед досвітньої лісової прохолоди, на кручі, яка здіймалася над тисячами дерев, що озивалися з мороку тихим шелестом. Він не міг би розповісти про це передчуття ні тоді, ні протягом цілого свого життя, але думав про нього багато разів, і не тільки думав: у його подальшому житті й досвіді те, що він тоді пережив, та хвилина завжди багато важила, завжди нагадувала про себе. "Не забувай, — нашіптувала вона йому, — не забувай, що все це існує, що між тобою, місяцем, Туру й Адою проходять промені й виникають струми, що існують смерть, і країна душ, і повернення з неї, і що на всі образи та явища світу відповідь є в твоєму серці, що все тебе стосується, що ти повинен про все знати стільки, скільки може знати людина". Щось таке нашіптував йому той голос. Кнехт уперше почув голос духу, його зваблювання, його вимогу, його таємничий поклик. Не раз він бачив, як мандрував по небу місяць, не раз чув нічний голос сови, а з уст учителя, хоч який той був неговіркий, не раз сходили слова, плід прадавньої мудрості й самотніх роздумів, але тепер, цієї нічної пори він усе сприймав інакше, поновому, у нього з'явилося передчуття цілого, взаємозв'язку і взаємостосунків, ладу, який і його втягував у свою орбіту, і на нього покладав частку відповідальності. Той, хто оволодів би ключем до цих таємниць, мусив би вміти не тільки вистежувати по сліду звіра, впізнавати рослину за її корінням чи насінням, а й уміти охоплювати весь світ: небесні світила, духів, людей, тварин, цілющі засоби й отрути, все в його сукупності, як

ціле, і за окремими частинами цього цілого, за окремими його ознаками вміти впізнавати інші частини. Бувають добрі мисливці, що зі сліду, шерстинки, посліду чи якихось інших ознак можуть дізнатися більше за інших; з кількох шерстинок вони не тільки дізнаються, що то за тварина, а й чи вона стара, чи молода, чи то самець, чи самиця. Інші з форми хмари, з запаху повітря, з поведінки якоїсь тварини чи рослини за кілька днів угадують бурю; вчитель Кнехта в цій царині був неперевершений і майже непомильний. Ще інші мають природжену спритність: деякі хлопці за тридцять кроків влучають камінцем у птаха — цього їх ніхто не вчив, їм було дуже просто це зробити, воно в них виходило саме собою, без ніяких вправ, а завдяки чарам чи допомозі якоїсь неземної сили камінець у їхніх руках летів сам, хотів влучити, а птах хотів, щоб у нього влучили. Є ще такі, що вміють угадувати майбутнє: чи хворий помре, чи виживе, чи вагітна жінка народить хлопчика, чи дівчинку; цим уславилась дочка праматері, казали, що й заклинач погоди знав дещо з цієї мудрості. Отже, здавалося Кнехтові тієї хвилини, в безконечному плетиві взаємозв'язків має бути якийсь осередок, де все відомо, де можна побачити і вгадати все минуле і все прийдешнє. До того, хто стоїть у тому осередку, сходяться знання, як у долину стікається вода чи зайці збігаються до капусти, слово тієї людини має бути гостре й непомильне, мов камінь, що летить з найспритнішої руки, силою свого духу вона мусить об'єднати в собі всі ті чудесні здібності та знання й домогтися, щоб вони служили їй: ото була б досконала, розумна, неперевершена людина! Стати такою людиною, наблизитись до цього взірця, вічно до нього прагнути — ось де шлях, найкращий з усіх шляхів, ось де мета, ось що надає життю священного сенсу. Такі приблизно були відчуття Кнехта, і хоч би як ми намагалися висловити їх нашою абстрактною, чужою для нього мовою, ніщо не може передати того тремтіння, того захвату, який тоді палав у його серці. Пробудження серед ночі, мандрівка темним, безмовним лісом, повним небезпек і таємниць, чекання в досвітній прохолоді на кручі, поява тоненького, примарного місяця, скупі слова старого мудреця, перебування на самоті з майстром такої незвичайної хвилини — все це Кнехт пережив і запам'ятав як свято і таїнство, як урочистість посвячення, як прийняття до якоїсь спілки, приєднання до якоїсь віри, як початок нерівних, але почесних взаємин із тим, що не має назви, з таємницею всесвіту. Це переживання чи щось схоже на нього не можна було вкласти в думку, а тим паче в слово; і ще дальшою, ще неможливішою, ніж будьякі інші, була б така думка: "Чи це тільки моє суб'єктивне переживання, чи об'єктивна дійсність? Чи майстер почуває те саме, що й я, Чи кепкує з мене? Чи мої думки, пов'язані з цим переживанням, якісь нові, притаманні тільки мені, неповторні, чи, може, майстер і ще хтось інший до нього переживали й думали те саме?" Ні, таких варіацій і такої розчленованості думки він не знав, для нього все було реальністю, все було насичене й просякнуте дійсністю, мов тісто дріжджами. Хмари, місяць, мінлива картина неба, волога, холодна вапнякова круча під босими ногами, пронизлива досвітня прохолода в сіруватій імлі, затишний запах рідного житла, диму з вогнища й сухого листя, що тримався в шкурі, в яку був загорнутий майстер, відтінок гідності і легеньке відлуння старості та готовності вмерти в його суворому голосі, — все

це було аж надто реальне і майже силоміць вривалося в почуття хлопця. А для згадок чуттєві враження — поживніший ґрунт, ніж найкращі системи й методи мислення.

Хоч закликач дощу належав до небагатьох привілейованих, що мали фах, хоч він опанував особливе мистецтво й набув у ньому великого вміння, зовні його буденне життя мало чим відрізнялося від життя решти жителів селища. Він займав високу посаду, тішився пошаною і отримував від племені пайку зі спільної здобичі та винагороду, коли робив щось для громади, але таке бувало тільки в особливих випадках. Його найважливішим, найурочистішим, навіть найсвятішим завданням було визначати навесні день, коли треба сіяти чи садити кожен плід і кожен рослину; він докладно узгоджував ті дні з певними фазами місяця, частково спираючись на заведені до нього звичаї, а частково на власний досвід. Проте врочиста церемонія початку сівби, висівання першої жмені зерна в громадську землю, вже не входила в його обов'язки, такої високої честі не удостоювали жодного чоловіка; це власноручно робила щороку прамати або ж котрась із найстарших її родичок. Найважливішою особою в селі майстер ставав тоді, коли справді виступав у ролі закликача дощу. Таке бувало в ті часи, коли довга посуха, сльота чи холоднеча облягали поля й загрожували племені голодом. Тоді Туру вдавався до засобів, які завжди застосовували проти посухи й неврожаю: приносив жертви, закликав погоду, влаштовував молитовні походи. За переказами, коли під час довгої посухи чи ненастанних злив усі засоби виявлялися безсилими й духів не щастило ні вмовити, ні власкавити, ні залякати погрозами, вдавалися до останнього, певного засобу, який не раз застосовували в давнину, в часи панування жінок — громада приносила в жертву самого закликача дощу. Прамати, кажуть, бачила ще таке на власні очі.

Крім турботи про погоду, старий мудрець робив ще й приватні послуги: закликав духів, виготовляв амулети, варив чарівне зілля, а часом і лікував, коли це не було привілеєм праматері. Але загалом Туру жив так само, як усі. Він допомагав, як наставляла його черга, обробляти громадське поле і мав біля хижі ще й свій власний невеличкий город. Він збирав ягоди, гриби, хмиз і робив запаси. Він рибалив і ходив на лови, тримав козу або й дві. Як хлібороб він не відрізнявся від інших своїх одноплемінців, зате в полюванні, риболовлі й збиранні коренів з ним ніхто не міг зрівнятися, тут він був єдиний, геній, ходили чутки, що він знає безліч таємниць, хитрощів і всіляких способів, чарівних і підглянутих у природи. Казали, що з його сильця, сплетеного з лози, не вирветься жоден звір, що принаду на рибу він готував особливо смачну й запашну, знав, як приманювати раків, а дехто вірив, що він також розумів мову багатьох тварин. Але справді його, більше нічиєю, цариною була магічна наука: спостереження за місяцем і зірками, знання прикмет погоди, вміння вгадувати наперед, яка вона буде і як вплине на врожай, — тобто все те, що допомагало йому в магічній діяльності. Він був великим знавцем і збирачем тих видів рослинного і тваринного світу, з яких можна було готувати ліки, отрути та всілякі чари і які могли прихилити до людини добрих духів і оборонити її від лихих. Він знав і вмів відшукати кожен рослину, навіть найрідкіснішу, знав, де й коли вода квітне і дає насінні, коли час

викопувати її корінь. Він знав і вмів відшукати всі види змій і жаб, знав, що можна зробити з рогів, копит, кігтів і шерсті, розумівся на всіляких викривленнях, спотвореннях, химерних і страхітливих формах у природі, на гулях, потовщеннях і наростах, на дереві й листі, на зерні й на горіхах, на рогах і на копитах.

Кнехтові доводилося вчитись не так розумом, як почуттями, ногами й руками, очима, шкірою, вухами, смаком, та й сам Туру більше показував йому, давав приклад, ніж розповідав чи навчав. Майстер взагалі дуже рідко вимовляв цілі фрази, але якщо й вимовляв, то тільки для того, щоб іще підсилити словами свої дуже виразні жести. Кнехтова наука мало чим відрізнялася від тієї, яку, скажімо, проходить у доброго майстра молодий мисливець чи рибалка, і вона давала йому велику радість, бо він учився лише того, що було закладене в ньому від природи. Він учився підстерігати, наслухати, підкрадатися, стежити, бути насторожі, коли треба, не спати, винюхувати і обмацувати; але дичиною, яку вік та його вчитель підстерігали, були не тільки лисиця, борсук, гадюка й жаба, птах і риба, але й дух, цілість, сенс і взаємозв'язок явищ. Визначити, впізнати, вгадати й передбачити мінливість і примхи погоди, знати, які ягоди і змії несуть із собою смерть, підглядіти таємницю взаємозв'язку хмар та вітрів із фазами місяця і їхнього впливу на посіви й на їхній ріст, на розквіт чи кінець людського й тваринного життя, — ось що вони хотіли досягнути. Власне, вони прагнули до тієї самої мети, що в пізніші тисячоліття наука й техніка, — підкорити природу й навчитися керувати її законами, але йшли до неї зовсім іншими шляхами. Вони не відділялися від природи, не пробували силоміць проникнути в її таємниці, не суперечили й не ворогували з нею, а завжди були її живою часткою, завжди шанобливо любили її. Можливо навіть, що вони краще її знали й мудріше з нею поводитись. Та одне в них було зовсім неможливе, навіть у найзухваліших їхніх помислах: підходити до природи й до світу духів без ляку, відчувати себе непідлеглими їй, а тим більше — вищими за неї. Таке блюзнірство не спало б їм на думку, вони не могли б собі уявити, що до сил природи, до смерті, до демонів можна ставитися без страху. Страх завжди тяжів над життям людини. Вони його не могли подолати. Зате вони мали цілу систему жертв, щоб зменшити його, тримати в певних межах, перехитрити й приховати його, підпорядкувати плинові життя. Весь їхній вік минав під гнітом страху, але без цього важкого гніту, хоч їм було б легше, вони втратили б життєвий імпульс. Той, кому щастило трохи облагородити цей страх, надавши йому форми святобливої пошани, багато чого досягав, такі люди, у яких страх переростав у побожність, були праведниками й мудрецами своєї доби. Жертв тоді складали багато, в різних формах, і закликач погоди, крім інших своїх обов'язків, мав складати частину цих жертв і виконувати відповідні обряди.

Поряд із Кнехтом у хижі підросла маленька Ада, миле дівчатко, пестунка старого батька, і коли, на його думку, настала пора, він віддав її за дружину своєму учневі. Кнехта відтоді всі почали вважати помічником закликача дощу. Туру відрекомендував його праматері як свого зятя й наступника і тепер доручав йому виконувати замість себе деякі церемонії та завдання. Помалу минали пори року й цілі роки, майстер

остаточно заглибився в старече споглядання й передав зятеві всі свої обов'язки, а коли він помер — його знайшли неживого біля вогнища, похиленого над горщиками з чарівним зіллям, з обпаленим сивим волоссям, — його учень Кнехт давно уже був відомий у селищі як заклинач дощу. Він зажадав від ради селища, щоб його вчителя поховали з почестями і, як жертву, спалив на його могилі велику в'язку коштовного зілля та коріння. І це все також минуло, серед нащадків Кнехта, таких численних, що в Адиній хижі давно стало тісно, був один хлопець на ім'я Туру; в його особі старий майстер повернувся зі своєї посмертної мандрівки на місяць.

Із Кнехтом сталося те, що свого часу і з його вчителем. Трохи його страху переродилося в побожність і духовність, трохи юнацького запалу і глибокої туги залишилось, а трохи з віком відмерло, загубилось. Він помалу старівся в праці, любові й турботах про Аду та дітей. Та найбільшим почуттям у його серці назавжди лишилась любов до місяця, він не переставав найретельніше досліджувати його вплив на пори року й на погоду; в цій царині він зрівнявся зі своїм учителем Туру, а нарешті й перевершив його. А оскільки народження й поступове зникнення місяця тісно пов'язане зі смертю й народженням людей і оскільки з усіх страхів, серед яких живе людина, страх перед неминучою смертю найбільший, Кнехт як шанувальник і знавець місяця, внаслідок своїх близьких інтенсивних стосунків з цим світилом, виробив і своє власне, мудріше, майже святоблिवе ставлення до смерті; в зрілому віці він уже не боявся її так, як інші люди. Він умів розмовляти з місяцем шанобливо, благально та ніжно, вважав, що між ним і цим світилом існують тісні духовні зв'язки, добре знав життя місяця, брав близько до серця все, що на ньому діялося й мінялося, як таємницю сприймав кожне його зникнення і кожну появу, вболівав і лякався, коли наставало страшне і здавалося, що місяцеві загрожували недуги й небезпеки, зміни й пошкодження, коли він втрачав свій блиск, мінився, тьмянів так, наче отот мав згаснути. Щоправда, такої пори всі боялися за долю місяця, тремтіли за нього, відчували загрозу й наближення лиха, нажахано вдивлялися в його постаріле, хворобливе, темне обличчя. Але саме тоді виявлялося, що заклинач дощу Кнехт ближче зв'язаний з місяцем і більше за інших знає про нього; він теж уболівав за його долю, в нього теж стискалося й стукотіло серце, але він краще, чіткіше пам'ятав про такі самі явища, що траплялися вже й раніше, його довір'я було обгрунтованіше, а віра у вічність і кругообіг подій, у можливість відновлення, перемоги над смертю — непохитніша. Більшою була і його самовідданість: у такі хвилини він почував себе готовим поділяти разом із світилом його долю аж до скону й нового народження, часом він навіть відчував наче якусь зухвалість, відчайдушну відвагу й готовність протиставити смерті дух, відданістю надлюдській долі утвердити своє "я". Щось від цього прозиало в його істоті і навіть було помітне стороннім: він здобув славу мудрого й побожного, надзвичайно спокійного чоловіка, що не дуже боявся смерті, людини, що спілкувалася з вищими силами.

Не раз йому доводилося піддавати цей свій хист і свої чесноти тяжким випробуванням. Якось йому випало змагатися з неврожаєм і поганою погодою, що

тривала понад два роки; то було найтяжче випробування за все його життя. Прикροщі й зловісні прикмети почалися вже під час сівби, яку двічі довелося відкладати, а коли посіяне зійшло, на нього посипалися всі, які тільки можна собі уявити, лиха й шкоди, що майже геть його знищили; громада тяжко голодувала, і Кнехт разом з нею, але те, що він витримав той страшний рік, що він, заклинач дощу, не втратив віри в себе і свого впливу, а зумів допомогти своєму племені, вже дуже багато важило. Коли ж другого року, після суворої зими, що забрала багато людей з їхнього селища, повторилися всі торішні біди й злигодні, коли громадська земля в тяжку літню спеку геть висохла й порепалась, коли понад усяку міру розплодилися миші, а самітні благання й жертви заклинача дощу виявились надаремними й залишилися без відповіді, так само як і спільні замови, барабанний хор і молитовні походи всієї громади, коли стала очевидно страшна правда, що цього разу заклинач погоди не зможе викликати дощу, то це вже була не дрібниця, і лише така незвичайна людина, як він, змогла витримати всю відповідальність і не похитнутися перед наляканим і роздратованим народом. Протягом двох чи трьох тижнів Кнехт залишався самотин, а проти нього виступала вся громада, виступав голод і відчай, виступало давнє народне повір'я, що, тільки принісши в жертву заклинача погоди, можна власкавити найвищі сили. Він переміг своєю поступливістю. Коли виникла така думка, він не тільки не почав опиратися, а навіть сам запропонував себе в жертву. Крім того, він з нечуваною наполегливістю й відданістю намагався полегшити лихо, все вишукував нові джерела — то криничку, то струмок, не допустив до того, щоб у найтяжчі часи знищили всю худобу, а головне — своєю підтримкою, порадами, погрозами, чарами й молитвами, власним прикладом і навіть залякуванням не дав тодішній праматері селища, старій слабкій жінці, охопленій згубним розпачем, у таку скруту занепасти духом і нерозважно махнути на все рукою. Отоді й виявилось, що в часи неспокою і загального лиха людина стає тим корисніша, чим більше її життя й думки спрямовані на духовне й понадособисте, чим більше вона вміє шанувати, спостерігати, молитися, служити й жертвувати собою. Ті два страшні роки, що мало не зробили з нього жертви й не знищили його, кінець кінцем принесли йому велике визнання і довір'я, не тільки серед натовпу невтаємничених, але й серед тих небагатьох, що відповідали за інших і могли оцінити людину такої натури.

Серед цих і багатьох інших випробувать минало Кнехтове життя. Так він дожив до зрілого віку й перебував у розквіті своїх сил. За цей час він поховав двох праматерів роду, втратив гарненького шестирічного сина, якого вхопив вовк, подолав без нічиєї допомоги тяжку хворобу, сам себе вилікувавши. Не раз він терпів голод і холод. І все це лишило сліди на його обличчі й не менші — в душі. Спізнав він також на власному досвіді, що людина з багатим духовним життям викликає в інших своєрідну неприязнь і відразу, що її хоч здаля й шанують і в скруті звертаються до неї, але зовсім не люблять, не вважають за рівну собі й намагаються уникнути. Переконався він також у тому, що хворі й нещасні швидше скористаються з успадкованих від предків чи вигаданих заклинань і примовок, ніж з мудрої поради, що людина швидше терпітиме біду, удавано

каятиметься, ніж змінить чи бодай спробує змінити свою вдачу, що вона швидше повірить у чари й замовляння, ніж у розум і досвід: це все речі, які протягом подальших тисячоліть, мабуть, не зазнали таких великих змін, як запевняють декотрі історичні праці. Проте Кнехт усвідомив і те, що спостережлива, духовно багата людина не повинна втрачати почуття любові й не повинна згорда дивитися на бажання і навіженство інших людей, хоч і має стерегтися, щоб вони не опанували і її, що від мудреця до дурисвіта, від жерця до штукаря, від людини, готової побратньому допомогти іншому, до гультая, який користується чужою працею, — всього один крок і що люди, власне, з більшою охотою заплатять шахраєві, дадуть себе ошукати базарному крикунові, ніж приймуть дармову, безкорисливу допомогу. Люди воліють платити грішми і своїм майном, ніж любов'ю і довір'ям. Вони дурять інших і думають, що їх також хочуть обдурити. Треба було навчитися бачити в людині слабку, самолюбну і боягузливу істоту, але й усвідомлювати, наскільки тобі самому теж притаманні ці погані риси й інстинкти, і все ж таки вірити, схилитися серцем до думки, що в людині живе також дух і любов, живе щось таке, що опирається інстинктам і намагається їх облагородити. Проте, звичайно, ці думки сформульовані тут стисліше й виразніше, ніж їх здатен був сформулювати Кнехт. Скажемо тільки, що він ішов до них, його стежка привела б колись до цих думок і повела б крізь них далі.

Поки Кнехт простував цим шляхом, прагнучи думки, а проте живучи більше в чуттєвому світі, зачарований місяцем, пахощами зела, соком коренів, смаком кори, вирощуючи цілющі рослини, готуючи мастила, відданий погоді й атмосферним явищам, він розвинув у собі чимало всіляких здатностей, навіть таких, яких ми, пізніші жителі землі, вже не маємо й тільки наполовину розуміємо. Найважливішою з них була, звичайно, здатність заклинати дощ. Навіть якщо й були окремі випадки, що небо залишалось незворушним і жорстоко глумилося з його зусиль, все ж таки Кнехт сотні разів викликав дощ, і майже щоразу трохи іншим способом. Щоправда, в обряд принесення жертв і молитовних походів, заклинань і барабанних хорів він не зважувався запроваджувати жодних змін чи щось пропускати в ньому. Але це була тільки офіційна, видима частина його діяльності закликача дощу й жерця, так би мовити, її фасад; звичайно, коли ввечері після принесення жертви й походу небо скорялося, обрій затягало хмарами, вітер доносив запах вологи і на землю спадали перші краплі, це чудове видовище викликало у всіх захват і піднесення. Але саме тут і потрібне було мистецтво закликача дощу, щоб вибрати відповідний день і не рватися наосліп до недосяжного; небесні сили доводилось благати, навіть набридати їм, проте знати міру, виявляти покірність їхній волі. А ще приємнішими за ці чудові, святкові ознаки успіху і прояви небесної ласки були інші переживання, про які, крім нього, ніхто не знав і які навіть сам він сприймав зі страхом, не стільки розумом, скільки почуттям. Іноді бувала така погода, така напруга повітря й тепла, хмар і вітру, так пахла вода, земля й курява, такі виразні ставали погрози чи обіцянки, настрої чи примхи демонів погоди, що Кнехт передчував і сприймав їх своєю шкірою, волоссям і всіма чуттями, тому його ніщо не могло ні приголомшити, ні розчарувати, він, як

резонатор, концентрував у собі погоду, ніби носив її в собі і здатен був керувати хмарами й вітром — не як йому заманеться, не свавільно, а виходячи з тієї спільності, з того злиття з природою, яке цілком стирало відміну між ним і світом, між внутрішнім і зовнішнім. Тоді він здатен був забути про все на світі й тільки слухати, в екстазі завмерти навпочіпки і всіма своїми порами не лише вбирати в себе кожен порух повітря і хмар, але й керувати ними, відтворювати їх десь так, як ми можемо збудити в собі й відтворити добре відомий нам музичний уривок. Тоді йому досить було стримати подих, і вітер або грім затихали, досить було кивнути чи похитати головою, і град починав падати або переставав, досить було показати усмішкою, що суперечливі сили в ньому припинили боротьбу й помирилися, і вгорі над ним розгладжувалися побрижені хмари й відслоняли чисту, осяйну блакить. Часом, у хвилини особливо погідного настрою і душевної рівноваги, він відчував у собі погоду найближчих днів, передбачав її точно й непомильно, ніби в його крові була записана вся партитура, за якою вона мала розігратися надворі. То були його найкращі дні, його винагорода і його радість.

Коли ж цей зв'язок з навколишньою природою порушувався, коли погода і світ ставали ненадійними, незрозумілими й примхливими, то й у його душі порушувався лад, припинялися струми, тоді Кнехт відчував, що він не справжній заклинач дощу, і сприймав свою роботу й відповідальність за погоду й за врожай як великий тягар і несправедливість. У такі дні він любив сидіти вдома, слухався Ади й допомагав їй, заповідливо працював у господарстві, майстрував дітям іграшки та домашнє начиння, варив зілля, відчував потребу в чийсь любові і бажав якомога менше відрізнятись від решти людей, ладен був цілком підкоритись звичаям і порядкам селища, навіть вислуховував нудні розмови своєї дружини з сусідками про життя, здоров'я й поведінку жителів селища. Зате в щасливі дні його рідко можна було побачити вдома, тоді йому не сиділося в хижі, він ловив рибу, полював, вишукував коріння, залягав у траві або примощувався на дереві, принохувався, дослухався, наслідував голоси тварин, розпалював невеличкі багаття й порівнював, чи дим із них клубочиться так само, як хмари на небі, насичував свою шкіру й волосся туманом, дощем, повітрям, сонцем, місячним світлом і при нагоді збирав, як свого часу його вчитель і попередник Туру, такі речі, сутність і зовнішня форма яких начебто належали до різних сфер, в яких мудрість чи примха природи ніби виявляли деякі свої правила гри й таємниці творення і які поєднували в собі найвіддаленіші ознаки, наприклад, нарости на гілках, схожі на голови людей чи тварин, відшліфовані камінці з візерунком дерева, скам'янілі відбитки давно вимерлої тварини, спотворені чи здвоєні кісточки, камені у формі нирки або серця. Він читав візерунок на листку дерева й поплутане мереживо ліній на шапочці сморжа, вгадуючи в них щось таємниче, духовне, майбутнє, можливе: магію знаків, передчуття чисел і письма, перетворення безмежного й багатолікого в просте, в систему, в поняття. Бо в ньому були закладені всі ці можливості пізнання світу за допомогою духу, хоч іще безіменні, далекі від того, щоб їх можна було назвати, але вже передчувані, вже здійсненні, ще тільки в паростку, в бруньці, проте властиві йому, те, що існує в ньому й органічно росте. І якби ми могли повернутися ще за кілька

тисячоліть до того, коли жив цей заклинач дощу, доба якого здається нам дуже ранньою і примітивною, то й тоді, ми в цьому впевнені, — в першій же людині виявили б дух, той дух, який не має ні початку, ні кінця і якому споконвіку властиве була в зародку все те, що він пізніше витворив.

Заклиначеві дощу не судилося увічнити бодай одне з своїх передбачень і хоч якось довести його, та й навряд чи він цього потребував. Він не став одним із численних винахідників письма, не заснував ні геометрії, ні медицини, ні астрономії. Він залишився невідомою ланкою в ланцюзі, але такою самою необхідною, як і кожна інша; він передав далі все, що засвоїв від предків, й те, чого домігся й досяг сам. Бо й він мав своїх учнів. Протягом довгих років він готував двох заклиначів дощу, з яких один потім став його наступником.

Багато років він робив свою справу сам, і коли до нього — це сталося невдовзі після великого неврожаю і голоду, — почав навідуватись один із тих, кого він мав зробити заклиначем дощу й майстром, у нього дивно, тужливо стиснулося серце, бо він вернувся думкою до найглибшого переживання своєї молодості і вперше тверезо, засмучено, але й трохи вдоволено, як після закінченої праці, усвідомив, що молодість його минула, що він переступив середину життя, що з квітки зробився плід. Хлопець підглядав за ним, підстерігав його, шанобливо ходив за ним назирці. І Кнехт, хоч ніколи цього не сподівався, поставився до хлопця точнісінько так, як колись старий Туру до нього самого: він був неприступний, стриманий, немов очікував, як його молодий шанувальник поведеться далі. Все це вийшло в нього само собою, цілком мимовільно; постава його не була наслідуванням померлого майстра і не впливала з міркувань моралі чи виховання — він не думав про те, що спершу слід добре перевірити, чи в хлопця вистачить витривалості, що треба не полегшувати йому шляху до посвяти в таємницю, а, навпаки, робити його якомога важчим тощо. Ні, просто Кнехт ставився до своїх учнів так, як кожен літній уже самітник, кожен учений дивак поставився б до своїх шанувальників і послідовників: збентежено, несміливо, відштовхуючи їх і сам ладен утекти, лякаючись, що він позбудеться своєї дорогої самоти і волі, змоги блукати по хащах, полювати і збирати зілля, мріяти й дослухатися до голосів природи, не обтяжуючи себе нічиєю присутністю, з ревнивою любов'ю до всіх своїх звичок і замилювань, таємниць і роздумів. Він нітрохи не заохочував боязкого хлопця, що наближався до нього з чемною цікавістю, нітрохи не допомагав йому подолати страх і не підбадьорював його, не сприймав його появу як радість і винагороду, як визнання і втішне досягнення: нарешті, мовляв, світ послав до нього свого вісника, ознаку своєї прихильності, хтось домагається його уваги, прагне показати йому свою відданість і душевну спорідненість і, так само, як він, вбачає своє покликання в слугуванні таємницям. Ні, спершу Кнехт сприйняв цю появу тільки як обтяжливу перешкоду, замах на його права і звички, спробу позбавити його незалежності, такої дорогої для нього, як він аж тепер пересвідчився. Він завзято опирався порушникові свого спокою, винаходив різні способи, щоб перехитрувати його, сховатися, замести свої сліди, ухилитися від зустрічі, уникнути її. Але й тут сталося те

саме, що колись із Туру: тривале, мовчазне домагання хлопця поволі розтопило його серце, підточило й послабило його опір, і він поступово обернувся до хлопця, який почував дедалі твердіший ґрунт під ногами, відкрив йому своє серце, погодився з його вимогами, прийняв домагання і навчився бачити в цьому новому, обтяжливому обов'язку — вихованні учня — неминучість, послану долею, веління духа. Доводилось поступово відмовлятися від мрії про насолоду безмежними можливостями, багатоліким майбутнім. Замість мрії про нескінченний поступ, про підсумок усієї мудрості в нього тепер з'явився учень, дрібна, близька, вимоглива дійсність, непроханий порушник спокою, якого не спекаєшся й не уникнеш, єдиний шлях до реального майбутнього, найважливіший обов'язок, єдина вузька стежина, якою закликач дощу міг урятувати від смерті своє життя, свої вчинки, погляди, думки і почуття, бо існувати далі він міг тільки в цій маленькій бруньці. Зітхаючи, скрегочучи зубами, всміхаючись, він узяв на себе цей тягар.

І навіть у цій важливій, може, найвідповідальнішій галузі своєї діяльності — передаванні далі того, що він колись отримав від свого вчителя, у вихованні наступника — закликач погоди не уник тяжкого, гіркогo досвіду й розчарування. Перший хлопець, що домагався його прихильності і після довгого очікування й опору Кнехта став його учнем, звався Маро; саме він приніс своєму вчителеві розчарування, якого той так ніколи й не зміг остаточно забути. Хлопець був покірний, улесливий, довгий час удавав із себе дуже слухняного, а проте йому дечого бракувало, і насамперед відваги: він боявся ночі й темряви. Він намагався приховати цю свою ваду, а Кнехт, коли помітив її, ще довго вважав, що це залишки дитячих страхів, які згодом зникнуть. Але вони не зникали. А ще в цього учня зовсім не було хисту всією душею, безкорисливо віддаватися спостереженням, виконанню своїх завдань, роздумам і передчуттям. Він був недурний, мав ясний, швидкий розум і те, чого можна було навчитися без самопосвяти, опановував легко і впевнено. Але дедалі видніше ставало, що досягти мистецтва закликача дощу він хотів із корисливою метою, з самолюбства. Насамперед він прагнув мати якусь вагу, впливати, грати певну роль; йому властиве було шанолубство обдарованого, але не покликаного. Він любив, щоб ним захоплювались, хвалився перед однолітками своїм першим знанням і вмінням — але й це могло бути дитинністю і з часом зникнути. Проте він домагався не тільки успіху, а й влади над іншими, вигоди; і коли вчитель почав помічати це, він вжахнувся і поволі відвернувся від нього серцем. Уже провчившись у Кнехта кілька років, Маро двічі чи тричі був спійманий на тяжких провинах. Не встоявши перед спокусою, він самовільно, без відома й дозволу вчителя, брався за винагороду то лікувати зіллям хвору дитину, то виганяти заклинанням пацюків із хижі, і оскільки його, незважаючи на всі погрози і обіцянки, знов і знов застукували на таких вчинках, майстер відмовився його вчити, доповів про цю подію праматері й спробував викреслити невдячного й негідного юнака зі своєї пам'яті.

Потім його винагородили за цю прикрість два пізніші учні, а особливо другий, його власний син Туру. Цього останнього і наймолодшого з учнів він дуже любив і вважав,

що з сина може вийти щось більше, ніж із нього самого, бо в хлопця явно переселився дух його діда. Кнехт відчував цілющу радість, коли думав про те, що всю сукупність своїх знань і віри він передав майбутньому, що є людина, подвійно син йому, якому він будьколи може доручити свою службу, якщо сам уже не матиме сили її виконувати. Але того невдалого першого учня він всетаки не зміг викреслити з свого життя та з своїх думок; хоч Маро в селищі й не вельми поважали, але багато хто дуже любив його. Він одружився, здобув деякий вплив, розважав людей як своєрідний штукакар і блазень, навіть став головним барабанщиком у барабанному хорі і весь час заздривав заклиначеві дощу, був його потаємним ворогом, завдаючи йому дрібних, а часом і великих прикрощів. Кнехт ніколи не був товариською людиною, що любить посидіти й побалакати з односельцями, йому потрібна була самота і воля, він ніколи не домагався пошани й любові, хіба що хлопчиком у майстра Туру. Але тепер він відчув, що означає мати ворога, який тебе ненавидить: це йому отруїло не один день життя.

Маро належав до тих дуже обдарованих учнів, що, незважаючи на свій хист, у всі часи були для вчителів тягарем і мукою, бо їхній хист — не глибоко вкорінена, органічна сила, що росте з них самих, з їхнього ества, не філігранна, благородної дії ознака доброї породи, доброї крові й доброї натури, а наче щось стороннє, випадковє, щось привласнене чи вкрадене. Учень із нікчемною вдачею, проте з великим розумом чи блискучою уявою, неминуче ставить учителя в прикре становище: він повинен передати йому успадковані від попередників знання й методи, підготувати його до співробітництва, до духовного життя, а тим часом відчуває, що його справжній і найвищий обов'язок — якраз охороняти науку й мистецтво від домагань людей тільки обдарованих; бо вчитель має служити не учневі, а вони обидва — духові. Ось чому вчителі відчувають ніяковість і страх перед деякими блискучими талантами: кожен такий учень спотворює весь сенс праці вчителя. Всяка підтримка такого учня, що здатен тільки величатися, а не служити, власне, шкодить цьому служінню, до певної міри стає зрадою духу. Ми знаємо в історії багатьох народів періоди, коли під час глибокого зрушення духовних основ такі тільки обдаровані люди просто штурмують керівні посади в громадах, школах, академіях і державах, і тоді скрізь урядують надзвичайно талановиті люди, що геть усі хочуть керувати, але не вміють служити. Вчасно розпізнати такі таланти, поки ще вони не оволоділи основами інтелектуальних професій, і, якщо треба, твердою рукою звернути їх на шлях неінтелектуальної праці часто буває, звичайно, дуже важко. Кнехт також допустився помилки, він надто довго терпів свого учня Маро, встиг уже, на жаль, трохи втаємничити легковажного шанолюбця у свій фах. Наслідки виявилися для нього куди гіршими, ніж він собі міг уявити.

Настав такий рік — борода в Кнехта на той час уже добре посивіла, — коли надзвичайно сильні й підступні демони, здавалося, геть порушили лад між небом і землею. Почалися ці порушення восени, моторошно й велично, до самого дна струснувши нажахані душі жителів селища не баченим досі видовищем на небі невдовзі після рівнодення, яке заклинач дощу завжди спостерігав і переживав особливо уважно,

навіть урочисто, з глибокою пошаною. Настав вечір, легенький, вітряний, досить холодний, небо було прозоре, як скло, лише кілька неспокійних хмаринок пливло в безмежній високості, незвичайно довго затримуючи на собі рожевий відблиск уже невидимого сонця: рухливі, кучеряві, піняві пучки світла в холодному, бляклому світовому просторі. Кнехт уже кілька днів відчував щось могутніше й дивовижніше, ніж те, що йому доводилося відчувати щороку о цій порі, коли дні починали коротшати, — боротьбу стихій у небесному просторі, тривогу, що поїняла землю, рослини й тварин, якийсь неспокій у повітрі, якусь нестійкість, очікування, страх і передчуття в усій природі; навіть ці хмарки, що так довго й тремтливо спалахували на вечірньому небі, теж були незвичайні, вони наче не пливли, а пурхали, і не в тому напрямку, що вітер на землі, їхній благальний червоний відблиск довго й сумно опирався згасанню, а після того, як він вичах і збляк, раптом зникли й самі хмарки. В селищі було спокійно, дорослі й діти, що слухали розповіді праматері перед її хижею, давно порозходилися, лише кілька хлопчаків ще гасали й боролися на вулиці, а решта всі вже повечеряли й сиділи біля своїх вогнищ. Чимало було й таких, що вже спали, і навряд чи хтось, крім заклинача дощу, спостерігав за багряними вечірніми хмаринками. Кнехт неспокійно ходив по маленькому городу за своєю хижею, напружено й схвильовано розмірковуючи про погоду, час від часу сідав трохи відпочити на пені у кропиві, на якому рубали дрова. Коли в хмарках погасла остання заграва, на ясному, ще зеленкуватому небі раптом чіткіше проступили зірки, їх швидко більшало, і світилися вони дедалі яскравіше: де щойно було дві чи три, вже з'явилося десять, двадцять. Багато з тих зірок і сузір'їв були знайомі заклиначеві дощу, він їх бачив сотні разів, у тому, що вони незмінно поверталися, було щось заспокійливе, втішне, далекі й холодні, вони, щоправда, не випромінювали тепла, але були надійні, мали своє твердо визначене місце, знаменували порядок і обіцяли тривалість. Такі, здавалося б, чужі, далекі від земного життя, від життя людей, такі несхожі на нього, такі недосяжні для людського тепла, тремтіння, страждання й захвату, такі глузливо зверхні в своїй благородній холодній величі, в своїй вічності вони все ж таки зв'язані з нами, можливо, вони навіть ведуть нас, керують нами, і якщо деякі люди досягають колись мудрості, духовних вершин, впевненості й переваги духу над усім минушим, то вони стають схожими на зірки, світяться, як вони, холодним спокоєм, утішають своїм холодним сяйвом, вічні і трохи глузливі. Так не раз здавалося заклиначеві дощу, і хоч він не був із зірками в таких близьких, бентежних, випробуваних у ненастанному коловороті стосунках, як із місяцем, з тим великим, близьким, вологим світилом, з тією товстою рибиною в небесному морі, все ж він їх глибоко шанував і був зв'язаний з ними багатьма повір'ями. Довго спостерігаючи зірки, скоряючись їхньому впливові, довіряючи свій розум, своє серце, свій страх їхньому холодному й незворушному поглядові, він ніби занурювався в купіль, припадав до цілющого напою.

І сьогодні зірки дивилися на нього, як завжди, тільки дуже яскріли, ніби відшліфовані, в колючому, розрідженому повітрі, але він не знаходив у них спокою, щоб піддатися їм, з невідомих просторів до нього надходила якась сила, боляче проникала в

усі пори, просочувалася в очі, нечутно і вперто гнітила його, якийсь струм, якесть застережливе коливання. Поряд у хижі червоно жеврів пригаслий, теплий жар вогнища, текло маленьке тепле життя — хтось когось покликав, засміявся, позіхнув, пахло людським духом, теплою шкірою, материнською любов'ю, дитячим сном, і це невинне життя своєю близькістю робило ще темнішою ніч, відсувало зірки ще далі в неосяжну далечінь і висоту.

Саме тієї миті, коли Кнехт почув, як Ада в хижі заколисувала дитину, наспівуючи їй щось мелодійним голосом, у небі почалася катастрофа, яку селище пам'ятало ще довгі роки. В непорушній блискучій мережі зірок то тут, то там почали з'являтися спалахи, наче невидимі нитки тієї мережі раптом зайнялися, в небесному просторі навскоси, немов кинуті камінці, полетіли, розгоряючись і швидко згасаючи, окремі зірки, то одна, то друга, то кілька разом, і ще не встигло око відірватися від першої падучої зірки, не встигло ще скам'яніле від цього видовища серце забитися знов, як по небу кривими смугами, доганяючи одні одних, уже замиготіли цілі пригорщі зірок, які чи падали самі, чи їх хтось кидав; десятками, сотнями, цілими хмарами летіли вони крізь німотну ніч, немов гнані шаленою бурею, ніби осінь всесвіту зривала їх з небесного дерева, як зів'яле листя, і нечутно гнала в небуття. Наче зів'яле листя, наче легкі сніжинки, летіли вони тисячами серед моторошної тиші вниз, у долину, і зникали за лісистими пагорбами на південному сході, десь у безодні, куди, скільки пам'ятають люди, не заходила жодна зірка.

Серце у Кнехта завмерло, очі полум'яніли. Задерши голову, він стояв і нажахано, а проте жадібно дивився на змінене, зачароване небо, не вірячи своїм очам, а все ж певний, що діється щось страшне. Як і всім, хто спостерігав те нічне видовище, йому здавалося, що й добре знайомі зірки розхитувались, відривалися й летіли вниз, і він чекав, що скоро побачить, якщо його самого перед тим не поглине земля, як небесне склепіння почорніє і спорожніє. Щоправда, за хвилину він збагнув те, чого інші не здатні були зрозуміти: що знайомі зірки і тут, і там, і всюди залишалися на місці, що зоряна буря шаленіла не серед давніх, відомих зірок, а десь у просторі між землею і небом, і що ці падучі чи кидані нові світила, які швидко спалахували й швидко гасли, горіли полум'ям трохи іншого відтінку, ніж давні, справжні зорі. Це втішило Кнехта й допомогло йому отямитись, та хоч ці зірки, що своєю віхолою сповнювали повітря, були нові, скороминущі і якісь інші, вони, страшні і злісні, однаково віщували нелад і лихо, і з пересохлого горла Кнехта вихоплювалися важкі зітхання. Він відірвав погляд від неба, оглянувся навколо й прислухався, щоб довідатись, чи це примарне видовище спостерігає тільки він, чи й ще хтось. І скоро до нього долинули з сусідніх хиж стогін, плач, переляканий крик; отже, інші теж бачили це, своїми зойками сповістили решту жителів селища, зчинили тривогу серед тих, що сиділи в хижках чи спали, ще мить, і страх, паніка охоплять ціле селище. Кнехт востаннє глибоко зітхнув; його, заклинача дощу, це нещастя торкалося найбільше: він до певної міри відповідав за спокій на небі і в повітрі. Досі він завжди передбачав і передчував великі стихійні лиха: повідь, град, бурю, і щоразу підготовляв, попереджав праматір та старійшин, запобігав найгіршому,

своїми знаннями, мужністю і довір'ям до вищих сил оберігав селище від розпачу. Чому ж тоді цього разу він нічого не передбачив і не підготувався? Чому нікому не сказав, що його всетаки мучили якісь невиразні, тривожні передчуття? Він відхилив мату при вході до хижі й тихо покликав дружину. Вона вийшла, тулячи до грудей найменшого. Він узяв від неї дитину, поклав на соломі, притулив пальця до губ, даючи їй знак, щоб вона мовчала, вивів за руку з хижі й побачив, як її обличчя, завжди терпляче й спокійне, миттю застигло з переляку.

— Нехай діти сплять, їм не треба цього бачити, чуєш? — схвильовано прошепотів Кнехт. — Не пускай їх надвір, навіть Туру. І сама теж сиди в хижі.

Він завагався, не знаючи, що їй треба сказати, а чого не треба, якими думками він повинен поділитися з нею, і нарешті врочисто додав: — Тобі й дітям нічого не станеться.

Вона йому відразу повірила, хоч так швидко не могла подолати свого страху.

— Що ж це таке? — запитала вона, дивлячись не на нього, а знов на небо. — Щось страшне? — Страшне, — лагідно відповів він, — я навіть думаю, що дуже страшне. Але тебе й дітей воно не зачепить. Сиди в хижі й не відхиляй мати. А мені треба піти до людей, поговорити з ними. Іди до хижі, Адо! Він підштовхнув її до входу, щільно запнув мату, постояв ще хвилину, дивлячись на зоряний дощ, що й далі рясно лився додолю, потім опустив голову, ще раз тяжко зітхнув і швидкою ходою подався в темряву, до хижі праматері.

Там уже зібралось півселища, стояв приглушений гомін, люди були приголомшені, пригнічені страхом і розпачем. Серед жінок і чоловіків були й такі, що віддавалися своєму жахові перед близькою загибеллю з якоюсь особливою люттю і хтивістю: вони, мов зачаровані, закликали на місці або шалено вимахували руками й ногами, в однієї жінки на губах виступила піна, вона витанцьовувала якийсь розпачливий і водночас непристойний танок, висмикуючи з голови цілі жмути довгого волосся. Кнехт бачив: уже почалося, майже всі вони вже сп'яніли, були зачаровані цим зоряним дощем, охоплені шалом, мабуть, зараз почнеться оргія божевілля, люті й самознищення, треба негайно зібрати біля себе кількох мужніх, розважних людей і підтримати їхній дух. Стара прамати була спокійна, вона вважала, що настає кінець усьому, але не опиралася, йшла назустріч долі з твердим, запеклим, майже глузливым виразом на скам'янілому обличчі. Кнехтові пощастило примусити стару вислухати його. Він спробував показати їй, що давні зірки, які завжди були на небі, й далі лишаються на своєму місці, проте вона не сприймала його доказів, чи тому, що її очі втратили гостроту й не бачили так далеко, чи тому, що її уявлення про зорі дуже відрізнялися від уявлень заклинача дощу і вони не могли зрозуміти одне одного. Вона хитала головою з тією самою відважною, глузливою гримасою на обличчі. Та коли Кнехт почав благати її не кидати людей на поталу страхові й лихим демонам, вона відразу з ним погодилась. Навколо неї та заклинача дощу згуртувалось невеличке коло наляканих, але не знавіснелих людей, що ладні були коритися наказам.

Ще хвилину тому Кнехт сподівався, що йому пощастить своїм прикладом,

розважністю, словами, поясненнями й порадами втихомирити охоплених панікою людей. Та вже коротка розмова з праматір'ю показала йому, що він спізнився. Він сподівався поділитися з ними своїм переживанням, подарувати їм його, дати їм відчути те саме, що й він, мав надію мудрим словом переконати їх, що це не самі зірки чи принаймні не всі з них падають додолу, підхоплені світовою бурею, і цим з наляканої, безпорадної юрби зробити діяльних спостерігачів, щоб вони могли витримати струс. Але, як він скоро переконався, в цілому селищі лише кілька людей здатні були його слухати, і поки він зумів би їх переконати, решта б зовсім утратили глузд. Ні, тут, як часто трапляється, мудрим словом годі було чогось досягти. На щастя, існували й інші способи. Якщо не можна розігнати смертельний страх, освітивши його розумом, то можна той смертельний страх спрямувати, організувати, надати йому форми, виразу і зневірену, знавіснілу юрбу перетворити в міцну єдність, злити неслухняні, дикі окремі голоси в гармонійний хор. Кнехт відразу взявся до діла, і його спосіб швидко дав свої наслідки. Він став перед людьми й почав вигукувати добре відомі всім слова молитви, якою звичайно починався жалобний чи покутний ритуал — поминальний плач за праматір'ю, свято принесення жертви чи загальної покути, яку влаштовували, коли всьому селищу загрожувало лихо, таке, як пошесть чи повідь. Він вигукував слова ритмічно, відбиваючи такт долонями, і в такому самому ритмові низько схилявся, майже до самої землі, випростувався і знов схилявся, і ось уже десятеро, двадцяттеро людей почали робити те саме, стара прамати, стоячи, теж щось ритмічно замурмотіла, порухами голови диригуючи ритуальними поклонами. Ті, що надходили сюди з хиж, відразу скорялися ритмові й духові церемонії, а кілька цілком знавіснілих або, втомившись, попадали додолу й лежали непорушно, або ж, захоплені гомоном хору і ритмом молитовної церемонії, приєдналися до неї. Кнехтів задум удався. Замість охопленої розпачем, божевільної юрби перед ним стояла громада людей, готових до жертви й до покути, і кожен відчував полегкість, кожному додавало сили те, що не треба було ховати в собі свій переляк, свій смертельний страх чи лементувати самому, а можна приєднатися до благальної церемонії, підпорядкуватись ритмові загального хору. Багато таємничих сил допомагає такій дії, її найбільша розрада полягає в одноманітності, що подвоює в людині почуття приналежності до громади, а її найкраща дія — міра і лад, ритм і музика.

Нічне небо все ще вкривала силасиленна падаючих зірок, ніби нечутні каскади світляних крапель, що цілих дві години ненастанно виливалися червонястими вогненними потоками, але панічний страх селища вже перетворився в покору і посвяту, в молитву і каяття, і перед лицем неба, що порушило свій лад, людські страх і немічність обернулися в порядок і в духовну врівноваженість. Це диво, ця цілюща зміна сталася ще до того, як зоряний дощ почав трохи вщухати, падати вже не такими густими струменями. А коли небо поволі заспокоїлось і наче відродилося, смертельно стомлені молільники з почуттям радісної полегкості пересвідчилися, що їм пощастило вблагати вищі сили і на небі знов настав лад.

Люди не забули цієї моторошної ночі, про неї говорили цілу осінь і зиму, але вже не

пошепки, не з забобонним ляком, а буденним тоном, задоволено згадуючи, як мужньо вони витримали нещастя і як успішно подолали небезпеку. Вони дозволяли собі навіть вдаватися в подробиці: кожного посвоєму приголомшило нечуване видовисько, кожен запевняв, що він перший його побачив, особливо боягузливих і розгублених зважувалися брати на сміх, селище довго було схвильоване — адже люди щось пережили, були свідками чогось великого, щось відбулося перед їхніми очима! Кнехт не поділяв такого настрою, не применшував і не забував тієї великої події. Для нього зловісне видовище було незабутнім застереженням, колючкою, якої не можна позбутися, і те, що воно минулося, що з допомогою співів, молитов і поклонів його пощастило уласкавити, зовсім не означало, що лихо відвернене і можна заспокоїтись. Навпаки, ця подія навіть здавалася йому дедалі важливішою, він наповнював її глибоким змістом, не переставав розмірковувати про неї і тлумачити її. Для Кнехта саме це видовище, незвичайне явище природи, стало страшенно великою і важкою проблемою з багатьма наслідками: той, кому судилось таке побачити, повинен був ціле життя пам'ятати про нього. В селищі тільки єдина людина поглянула б на зоряний дощ з такими самими думками й такими самими очима, як він сам, — його власний син і учень Туру, лише міркування чи здогади цього єдиного свідка були б для Кнехта важливі. Але сина він тоді не дозволив збудити і чим більше тепер думав про те, чому ж, власне, він так зробив, чому під час такої нечуваної події відмовився від єдиного справжнього свідка, близького йому спостерігача, тим міцнішало в його душі переконання, що вчинив він добре, не помилився, послухавшись мудрого внутрішнього голосу. Він хотів уберегти від того видовища своїх найближчих, свого учня і товариша, і найперше саме його, бо нікого він не любив так, як свого сина. Кнехт не показав йому зоряного дощу, приховав від нього це видовище, бо насамперед вірив у добрих духів сну, а особливо хлоп'ячого, і, крім того, якщо пам'ять йому не зраджує, ще тієї миті, як на небі тільки почали з'являтися ці небезпечні ознаки, він побачив у них не стільки безпосередню небезпеку для всіх, скільки застереження, попередження про нещастя в майбутньому, та ще й про таке нещастя, яке нікого не торкнеться, не зачепить так близько, як його, заклинача дощу. Щось надходило, якась небезпека, загроза з тих сфер, з якими його єднали обов'язки, і хоч у якому вигляді з'явиться та небезпека, вона найперше і найтяжче відіб'ється на ньому самому. Зустріти цю небезпеку чуйно й сміливо, підготуватись до неї в душі, прийняти її, але не принижуватись перед нею і не втрачати гідності — ось який висновок, яке рішення склалося в нього, коли він думав про ту дивовижну прикмету. Те, що його чекало, вимагало від нього зрілості й мужності, тому було б нерозважно тягти за собою ще й сина, робити з нього учасника чи бодай свідка своїх страждань, бо хоч як високо він його ставив, а все ж таки не знав, чи такий молодий, незагартований хлопець матиме силу їх витримати. ' Туру, певна річ, був дуже невдоволений, що проґавив, проспав таке велике видовище. Хоч би як тлумачили його, в кожному разі це було незвичайне явище, хтозна, чи за ціле життя йому доведеться побачити щось подібне, він пропустив таку подію, таке диво, тому хлопець довго гнівався на батька. Але потім переґнівався, бо старий намагався

винагородити його ще більшою ласкою і увагою, частіше залучав його до виконання всіх своїх обов'язків: видно, передчуваючи майбутні події, він докладав ще більше зусиль, щоб зробити з Туру якомога кращого наступника, знайомого з усіма тонкощами свого фаху. Він рідко говорив з ним про той зоряний дощ, зате дедалі сміливіше передавав йому свої таємниці, способи, свої знання і досвід, брав хлопця з собою в ліс і в поле, дозволяв йому бути присутнім під час своїх спроб підглядіти таємниці природи, що досі завжди робив сам.

Настала й минула зима, вогка й не дуже сувора. З неба більше не падали зірки, не діялось нічого незвичайного й важливого, селище заспокоїлось, мисливці ретельно ходили на полювання, на кілках над хижами у вітряну морозяну погоду лопотіли вивішені замерзлі шкури, на довгих обтесаних жердинах тягли по снігу дрова з лісу. Саме під час коротких морозів померла в селищі одна стара жінка, і її не можна було відразу поховати; багато днів, поки земля трохи підтанула, замерзлий труп стояв біля входу до хижі, припертий до стіни.

Аж навесні частково підтвердились лихі передчуття заклинача погоди. Весна була погана, смутна, небесні світила відвернулись від неї, ніщо не росло й не наливалось соком. Місяць весь час спізнювався, прикмети, необхідні, щоб призначити день сівби, ніколи не збігалися, на диких луках майже не цвіли квітки, на гілках звисали зів'ялі, нерозквітлі пуп'янки. Кнехт дуже журився, але не показував цього, тільки Ада, а особливо Туру бачили, як його сушить тривога. Він не лише виконував звичайні заклинання, а й приносив окремі жертви від себе особисто, варив для демонів запашні каші й настої, що збуджували хіть, коротко обстриг бороду, а волосся спалив — уночі, коли наставав молодик, додавши до нього живиці та сирої кори, щоб був густіший дим. Він, доки можна було, ухилявся від спільних молитов і спільних жертв, від благальних походів і барабанних хорів, скільки можна було, хотів сам змагатися з проклятою погодою цієї лихої весни. І все ж таки, коли звичайна пора сівби давно минула, Кнехтові довелося піти до праматері й доповісти їй про свої міркування, але й тут його спіткали невдача і неприємність. Стара прамати, його добра приятелька, що завжди була майже поматеринському ласкава до нього, не прийняла його: вона нездужала, лежала в постелі і всі свої обов'язки й турботи передала сестрі, а та сестра ставилася до заклинача дощу досить холодно. Вона була не такої суворої, відвертої вдачі, як старша сестра, а любила розважитись, повеселитися, і це наблизило її до барабанщика і блазня Маро, що вмів забавити її і підлеститися до неї. А Маро був Кнехтовим ворогом. Уже під час першої розмови Кнехт відчув її холод і неприхильність, хоч вона жодним словом не заперечила йому. Його міркування і пропозиції почекати з сівбою і відповідними жертвами та обрядами стара схвалила і прийняла, проте розмовляла з ним непривітно, поставилась до нього, немов до підлеглого, а його прохання побачитись із хворою праматір'ю чи хоча б приготувати їй ліки рішуче відхилила. Пригнічений, ніби скривджений, з гірким присмаком у роті повернувся Кнехт після тієї розмови і ще протягом двох фаз місяця намагався відомими йому способами домогтися сприятливої для сівби погоди. Але стихії, що так часто рухалися в одному напрямку з

течіями його душі, цього разу відповідали йому впертим глумом і ворожістю, ні чари, ні жертви нічого не допомагали. Не було ради, заклиначеві дощу довелося знов іти до сестри праматері, тепер уже він майже просив, щоб вона почекала, дала йому ще деякий час, і відразу помітив, що вона, мабуть, говорила про нього та про його справи з блазнем Маро, бо в розмові про необхідність призначити день сівби чи влаштувати моління всієї громади стара надто намагалась показати, що й сама все добре знає, і вживала таких висловів, які могла почути тільки від Маро, колишнього учня заклинача дощу. Кнехт випросив для себе ще три дні, потім знов визначив розташування зірок, переконався, що воно трохи сприятливіше, й призначив сівбу на перший день третьої фази місяця. Стара погодилась і закінчила розмову ритуальною примовкою; про цю постанову повідомили жителів селища, і всі почали готуватися до свята сівби. І ось, коли все начебто влаштовувалося, демони знов показали свою неласку. Саме за день до вимріяного, так добре підготованого свята сівби померла стара прамати. Свято довелося відкласти, а натомість оголосити про похорон і готуватися до нього. Похорон відбули надзвичайно врочисто; за новою праматір'ю, її сестрами й дочками ступав заклинач дощу, в шатах, які він одягав під час найбільших молитовних походів, і в гостроверхій шапці з лисячого хутра, поруч із ним ішов його син Туру й калатав у двоголосе калатало з твердого дерева. Небіжчиці, а також її сестрі, новій праматері, всі виявляли велику пошану. Маро із своїм барабанним хором проштовхався далеко вперед і домігся уваги й успіху. Селище плакало і святкувало, люди втішались голосінням, урочистою церемонією, барабанною музикою і принесенням жертви, то був для всіх чудовий день, але сівбу знов відклали. Кнехт стояв зосереджений і сповнений гідності, проте в душі був глибоко засмучений, йому здавалося, що разом з праматір'ю він ховає найкращі дні свого життя.

Невдовзі після того, на бажання нової праматері, так само врочисто відбули сівбу. Процесія велично обійшла поле, стара вкинула перші жмені зерна в громадську землю, обабіч неї ступали сестри, кожна з клунком зерна, з яких прамати набирала його в жменю. Кнехтові трохи відлягло від серця, коли церемонія була нарешті закінчена.

Але зерно, так урочисто посіяне, не дало ні радості, ні врожаю, — то був страшний, нещадний рік. Почавши з повернення до зими й до морозу, погода тієї весни робила людям різні каверзи й капості, а влітку, коли нарешті ріденька, низенька, жалюгідна ярина вкрила поля, прийшло останнє і найгірше лихо — почалася нечувана посуха, якої ще не пам'ятали люди. Тиждень за тижнем сонце кипіло в білястій спекотній імлі, струмки попересихали, від сільського ставка залишилася тільки брудна калюжа — рай для бабок і незчисленних хмар комарів, суха земля порепалася, на очах в'янув і гинув урожай. Часом над селищем збиралися хмари, але вітер їх розганяв, а коли й випадав ріденький дощик, то після нього цілими днями віяв зі сходу суховій, часто блискавка влучала у високі дерева, і напівсухі верхівки вмент спалахували вогнем.

— Туру, — сказав якимось Кнехт синові, — не буде з цього добра, всі демони повстали проти нас. Почалося з того зоряного дощу. Мені здається, що я накладу життям. Затям собі: якщо доведеться принести мене в жертву, ти негайно ж заступи моє місце і

найперше зажадай, щоб тіло моє спалили й розвіяли попіл на полі. Взимку вам доведеться тяжко голодувати. Та після цього ваше лихо скінчиться. Ти мусиш подбати про те, щоб ніхто не чіпав громадського насіння, за це треба карати на смерть. Другий рік буде вже кращий, і люди казатимуть: "Добре, що в нас новий, молодий заклинач погоди".

Селище було охоплене розпачем, Маро нацьковував людей на Кнехта, часто, коли він ішов вулицею, люди вигукували навздогін йому погрози й прокльони. Ада лежала в гарячці, її мучила блювота. Молитовні походи, жертви, довгі барабанні хори, що могли хоч кого розчулити, вже не допомагали. Кнехт керував ними, це був його обов'язок, та потім, коли люди розходились, залишався сам, усі його уникали. Він знав, що треба робити, знав також, що Маро вже вимагав у праматері, щоб його, Кнехта, віддали в жертву. Дбаючи про свою честь, а також з любові до сина він нарешті зважився на останній крок: одяг Туру в парадні шати, повів його до праматері як свого наступника, а сам склав із себе обов'язки й запропонував себе в жертву. Прамати хвилину зацікавлено, пильно дивилась на нього, тоді кивнула головою і сказала: — Гарзд.

Жертву принесли того ж таки дня. Всі жителі селища хотіли бути присутніми на цій церемонії, але багатьох звалила з ніг різачка, Ада також лежала тяжко хвора. Туру в урочистих шатах і гостроверхій шапці з лисячого хутра мало не зомлів від спеки. В поході брали участь усі найшановніші й найдостойніші люди селища, які не були хворі: прамати з двома сестрами, старійшини, головний барабанщик Маро. За ними безладною юрбою ішла решта. Заклинача дощу ніхто вже не ображав, усі були мовчазні й пригнічені. Похід посувався до лісу, до великої круглої галявини, яку Кнехт сам вибрав для цього. Багато чоловіків узяли з собою кам'яні сокири, щоб нарубати дров для вогнища, на якому спалюватимуть тіло. Прибувши на галявину, ті, що йшли на чолі походу, поставили заклинача дощу посередині, а самі оточили його невеликим колом. Далі, більшим колом, поставали всі інші. Оскільки люди нерішуче, збентежено мовчали, першим озвався сам Кнехт.

— Я був вашим заклиначем погоди, — сказав він, — і довгі роки намагався виконувати свої обов'язки якомога краще. Тепер демони повстали проти мене, мені вже ні в чому не щастить. Тому я запропонував себе в жертву. Демони стануть після цього ласкавіші. Мій син Туру буде вашим новим заклиначем дощу. А тепер убийте мене, і коли я буду мертвий, докладно виконуйте всі вказівки мого сина. Прощайте! Але хто ж мене вб'є? Я пропоную барабанщика Маро, це робота якраз для нього.

Кнехт замовк, але ніхто не ворухнувся з місця. Туру, аж багрянний під тяжкою хутряною шапкою, страдницьким поглядом обвів присутніх, уста його батька скривилися в глузливій посмішці. Нарешті прамати розлючено тупнула ногою, жестом підкликала Маро й гукнула йому: — Іди ж! Бери сокиру і роби, що треба! Маро з сокирою в руках спинився перед своїм колишнім учителем, він ненавидів його тепер ще дужче, ніж досі, глузлива посмішка на мовчазних старечих устах тяжко ображала його. Він підняв сокиру, замахнувся, цілячись у голову, але не вдарив, затримав сокиру вгорі й уп'явся поглядом у свою жертву, чекаючи, поки вона заплющить очі. Та дарма, Кнехт

уперто тримав очі розплющеними й дивився на чоловіка а сокирою. Обличчя його майже нічого не виражало, якщо й можна було щось прочитати на ньому, то хіба що співчуття чи глум.

Маро люто шпурнув сокиру геть.

— Я не можу! — пробурмотів він, проштовхався крізь коло найдостойніших і зник в юрбі.

Дехто стиха засміявся. Прамати побіліла з люті, сердита на боягузливого, нікчемного Маро не менше, ніж на зарозумілого заклинача дощу. Вона кивнула одному із старійшин, тихому поважному чоловікові, що стояв, спершись на сокиру і, видно, соромився всього цього неприємного видовиська. Той виступив наперед, коротко, приязно кивнув жертві, — зналися вони ще з хлоп'ячих років, — і тепер Кнехт послужливо заплющив очі, міцно заплющив і ледь схилив голову. Старий ударив його сокирою, і жертва впала додолу. Туру, новий заклинач дощу, не міг вимовити й слова, тільки жестами показав, що треба робити. Невдовзі виріс великий стос дров, і на нього поклали мертве тіло. Врочистий ритуал добування вогню з допомогою двох освячених паличок був першим актом Туру на посаді заклинача дощу.

СПОВІДНИК

За тих часів, коли ще був живий святий Іларіон, хоч уже й досяг глибокої старості, в місті Газі проживав один чоловік на ім'я Йозеф Фамулус, тобто Служник, який до тридцяти років чи й довше провадив світське життя і читав поганські книжки, але потім через жінку, якої він домагався, спізнав святе вчення і втіху християнських чеснот, піддався очисному хрещенню, зрікся своїх гріхів і не один рік просидів у ногах пресвітерів міста, з жадібною цікавістю слухаючи улюблені розповіді про життя праведних схимників у пустелі, аж поки одного дня, вже тридцятишестирічним, став на той шлях, який здолали до нього святі Павло й Антоній, а після них ще стільки праведників. Він віддав рештки свого майна старійшинам, щоб ті розділили його між бідними парафіянами, попрощався з друзями біля міської брами й подався в пустелю, з жалюгідного світу в убоге життя схимників.

Довгі роки його пекло й сушило сонце, довгі роки він здирав у молитві коліна об каміння й пісок, не вживав їжі до заходу сонця, щоб потім поживитися жменькою фініків; дияволи мучили його своїми спокусами й випробуваннями, глумилися з нього, але він перемагав їх молитвою, покутою, самозреченням, так, як ми й читаємо в життєписах праведників. Не одну ніч він, не склепивши ока, стежив за зірками, і вони теж спокушали й бентежили його, він пізнавав астральні фігури, з яких колись навчився вичитувати історію богів і символи людської натури — пресвітери цілком відкинули цю науку, але вона ще довго переслідувала його видивами й думками з тих часів, коли він був поганином.

Скрізь, де в тому голому пустельному краю било джерельце, де було трохи зелені, менший чи більший оазис, жили тоді схимники, декотрі самотою, а декотрі невеличкими братствами, як їх зображено на фресці пізанського КампоСанто;^[58] жили вони в злигоднях, але з любов'ю до ближнього і були палкими прихильниками

своєрідного *ars moriendi*[59] — мистецтва вмирати для світу і для власного "я", наближатися своєю смертю до нього, до Спасителя, до світла й нетлінності. Їх відвідували ангели й дияволи, вони складали гімни, виганяли демонів, лікували, давали благословення, наче взявши на себе завдання могутнім злетом запалу й відданості, екстатичним надміром зректися всього світського, спокутувати жадобу насолод, брутальність і хтивість багатьох минулих і багатьох майбутніх віків. Дехто з тих пустельників, мабуть, володів старовинними способами очищення ще з поганської доби, методами і вправами, за допомогою яких в Азії вже сотні років уміли плекати свій дух, хоч про це вголос не мовилося і хоч ніхто вже не навчав цих методів і йогівських вправ, бо на них була накладена заборона, яку християнство дедалі більше накладало на все поганське.

У деяких схимників це духовне горіння породило особливий хист: уміння молитись, лікувати хворого дотиком своїх рук, провіщати майбутнє, виганяти диявола, виносити справедливий присуд і накладати покару, вміння втішати чи благословляти людей. У душі Йозефа теж дрімало таке вміння, і з роками, коли вже його волосся почало рідшати, те вміння поволі дозріло. То було вміння слухати. Коли хтось із братівпустельників чи гнаних нечистим сумлінням і неспокоєм мирян зустрів Йозефа й розповідав йому про свої вчинки, муки, спокуси та помилки, коли змальовував йому своє життя, свої прагнення до добра, поразки і втрати, свої біль і смуток, Йозеф умів його вислухати, відкрити для нього своє вухо й серце, ввібрати в себе його лихо й турботи, сховати їх у собі, а грішника відпустити очищеним і заспокоєним. Поволі, за багато років, цей обов'язок підкорив його собі, зробив із нього своє знаряддя, своєрідне вухо, до якого люди зверталися з довірою. Людей скоряла в Йозефові його незвичайна терплячість, якась лагідна незворушність і глибока мовчазність. І вони дедалі частіше приходили до нього, щоб виговоритись, скинути з себе гнітючий тягар провин, які накопичились за цілі роки, але багато хто з них, уже навіть здолавши далеку дорогу до житла Йозефа, не знаходив у собі сили й відваги визнати свої гріхи, прийшовши й привітавшись, починав хитрувати, соромився, наче боявся розлучитись із своїми гріхами, довго зігхав і відмовчувався цілі години, а Йозеф приймав усіх однаково — чи хтось признавався легко, чи неохоче, чи говорив гладенько, чи затинався, чи люто виказував свої таємниці, чи ніби хвалився ними. Для Йозефа всі були однакові: чи грішник звинувачував бога, чи себе, чи применшував, чи перебільшував свої провини, чи він признавався у вбивстві, чи тільки в розпусті, чи жалівся на зрадливу кохану, чи вболівав, що втратив надію на спасіння душі. Йозеф не жахався, коли грішник розповідав, що він спілкується з нечистою силою і, видно, приятелює з самим чортом, не сердився, коли хтось був балакучий понад усяку міру, але явно намагався приховати найважливіше, не втрачав терпіння, коли прибулець звинувачував себе і в справжніх, і в вигаданих гріхах. Здавалося, що всі почуті жалі, визнання, звинувачення й муки сумління він вбирав у себе, як пісок у пустелі вбирає воду, що він не має про них своєї думки, не відчуває до грішників ні співчуття, ні зневаги, а проте, — чи, може, саме тому — все, що йому довіряли, здавалося не

сказаним у порожнечу, воно, втілене в слово й почуте, ніби змінювалося, ставало не таким тяжким гріхом або й зовсім втрачало вагу. Він дуже рідко когось повчав чи застерігав, а ще рідше давав поради чи наказував; здавалося, що це не входило в його обов'язок, і відвідувачі, видно, теж відчували, що це не його справа. Його справа була викликати й прийняти довір'я, терпляче й прихильно вислухати прибулого, допомогти ще не готовій сповіді остаточно сформуватися, дати, щоб усе затверділо й застояне в душі грішника розтануло й витекло, ввібрати його в себе і обгорнути мовчанням. Тільки наприкінці сповіді, байдуже, чи вона була страшна чи невинна, покірлива чи зарозуміла, він велів прибулому стати поряд з ним навколішки, проказував "Отче наш" і, перше ніж відпустити грішника, цілував його в чоло. Накладати покуту чи кару не було його справою, не почував він себе уповноваженим і відпускати гріхи так, як священник, він не засуджував і не прощав. Вислухавши й зрозумівши, він немов брав на себе частку провини, допомагав нести її тягар. Мовчанкою він ніби ховав почуте, пускав його в непам'ять. Молячись разом з грішником після сповіді, він ніби визнавав його рівним собі, своїм братом. Цілюючи того, хто прийшов покаятись, він ніби благословляв його, але швидше як брат, ніж як священник, швидше ласкаво, ніж урочисто.

Слава про Йозефа розійшлася по всіх околицях Гази й ще далі, його навіть часом порівнювали з великим сповідником і схимником Діоном Пугілем,^[60] якого всі дуже шанували; щоправда, той став відомий років на десять раніше, і зовсім не таким хистом, як у Йозефа: отець Діон уславився тим, що вмів швидше й виразніше читати в душах грішників, ніж у словах, тому часто приголомшував якогось несміливого відвідувача, навпростець виказуючи йому всі гріхи, які той не назвав. Цей знавець людського серця, про якого Йозеф сотні разів чув дивовижні розповіді і з яким ніколи не насмілювався б зрівнювати себе, був богонатхненним порадником заблудлих душ, великим суддею, карателем і розпорядником: він накладав покуту, зобов'язував грішників бичувати себе й відбувати прощі, освячував подружні зв'язки, змушував ворогів миритися й користувався не меншою пошаною, ніж сам єпископ. Жив він недалеко від Аскалона, та до нього ходили прохачі з самого Єрусалима і навіть ще з дальших місцевостей.

Як і більшість схимників і пустельників, Йозеф Фамулус довгі роки вів запеклу й виснажливу боротьбу з самим собою. Хоч він зрікся мирського життя, віддав своє майно і свій дім, залишив місто з його втіхами, та від себе самого втекти не міг, йому були притаманні всі тілесні й душевні пристрасті, що доводять людину до біди і спокуси. Найперше він поборов у собі все тілесне, суворо й невблаганно привчав своє тіло до спеки й холоду, до голоду й спраги, до шрамів і мозолів, аж поки воно поволі зів'яло й висохло, але навіть у тій худій оболонці аскета прадавній Адам часто приголомшував його й сердив шаленими бажаннями й пристрастями, мріями й видивами; адже ми знаємо, що диявол особливо полюбить відлюдників і схимників. Тож як потім до нього час від часу почали навідуватись люди, що шукали розради чи хотіли висповідатись, він сприйняв це як голос милосердя, як полегкість у своєму

схимницькому житті: воно набуло сенсу і змісту, яких сам Йозеф не міг би йому надати, він тепер мав якийсь обов'язок, міг служиш ближнім чи богові як знаряддя, що повертає до нього душі. То було чудове почуття, воно справді підносило дух. Але потім виявилось, що й душевні скарби теж мають земне походження і можуть стати пастками й спокусами. Бо часто, коли якийсь мандрівник — піший чи верхівець — зупинявся перед його печерою, видовбаною в кручі, і просив напиться, а далі бажав висповідатись, нашого Йозефа сповнювало почуття втіхи й задоволення, задоволення самим собою, марнославне й самолюбне почуття; він жахався, коли усвідомлював його. Не раз він падав навколішки й молився, щоб бог його простив, щоб до нього, негідного, не приходив більше жоден покутник — ні пустельники з сусідніх хиж, ні миряни з сіл та міст. Та не набагато краще він почував себе й тоді, коли до нього справді довго ніхто не навідувався, а як потім знов їх приходило багато, Йозеф ловив себе на нових гріхах: бувало, що він, слухаючи ті чи інші визнання, відчував якийсь холод, неприязнь, навіть зневагу до грішника. Зітхаючи, він почав боротися і з цими спокусами, і був час, коли вий після кожної вислуханої сповіді накладав на себе самого кару й покуту. Крім того, він завів для себе закон: не тільки ставитись до всіх грішників як до братів, а ще й виявляти до них особливу пошану, тим більшу, чим менше подобався йому відвідувач; Йозеф сприймав кожного з них як божого гінця, посланого, щоб випробувати його. Так минуло багато років, згодом, коли він уже почав старіти, життя його набуло певної врівноваженості, і всім, хто жив поблизу від нього, він почав здаватися бездоганним праведником, що знайшов заспокоєння у вірі.

Але заспокоєння — також щось живе, і, як усе живе, мусить рости і зменшуватись, мусить пристосовуватись до умов, витримувати випробування і зміни обставин. Таке було й заспокоєння Йозефа Фамулуса: дуже нестійке, то видиме, то ні, то близьке, мов свічка, яку несеш у руці, то далеке, мов зірка на зимовому небі. А з часом йому все частіше почав затьмарювати життя новий, особливий гріх і спокуса. То не було якесь сильне, бурхливе збудження, бунт чи повстання інстинктів, а швидше навіть щось протилежне. Він спершу легко витримував те почуття, навіть майже не помічав його: в нього нічого не боліло, нічого йому не бракувало, то був просто млявий, сонний, знуджений настрій, який можна було окреслити тільки негативно; щось у його душі зникало, відмирало. і врешті його перестало будьщо тішити. Його стан був схожий на ті дні, коли й сонце не світить, і дощ не йде, небо якесь непорушне, заглиблене в себе, сіре, але не темне, повітря парке, але не таке, як перед бурею. Ось такі дні настали й для літнього вже Йозефа; він дедалі менше відрізняв ранок від вечора, свято від буднів, хвилини піднесення від хвилин Пригнічення, життя текло мляво, позначене втомою і байдужістю. Прийшла старість, думав він, зітхаючи. Йому було сумно, бо він сподівався, що, коли постаріє, коли поступово згаснуть тривоги й пристрасті, життя його стане світліше й легше, він ще на крок наблизиться до вимріяної гармонії і зрілого душевного спокою, а виявилось, що старість його розчарувала, обдурила, бо не дала нічого, крім цієї виснажливої, одноманітної, незатишної порожнечі, почуття цілковитого пересичення. Він усім переситився, йому набридло існувати, дихати, спати

вночі й жити в печері на краю невеличкого оазису, набридло вічне чергування ранку й вечора, набридли мандрівники і прочани на верблюдах і на ослах, а найбільше набридли ті люди, що приходили відвідувати саме його, ті нерозумні, лякливі й водночас сповнені такої дитячої віри люди, які відчували потребу розповісти йому про своє життя, про свої гріхи і свій страх, про свої спокуси і самозвинувачення. Інколи йому здавалося, що так Само, як в оазисі вода з маленького джерельця стікає до викладеної 2камінням кринички, потім тече струмочком серед трави, ще трохи пробивається крізь пісок у пустелі, а далі пропадає в ньому, так і всі ці сповіді, накопичені гріхи, розповіді про життя, всі ці муки сумління, тяжкі й легкі, справжні і вдавані, стікаються до його вуха десятками, сотнями, все нові й нові. Але вухо не мертво, як пісок у пустелі, воно живе і не може вічно вбирати, всмоктувати й поглинати, воно стомилося, перенасичилось, переповнилось, воно прагне, щоб цей плин і плескіт слів, визнань, турбот, скарг і самокатувань нарешті припинився, щоб колись замість цього нескінченного потоку настали спокій, смерть і тиша. Так, він захотів кінця, він стомився, йому було всього цього досить, навіть більше ніж досить, його життя втратило глибину, стало нічого не вартим, він дійшов навіть до того, що часом ладен був покласти край тому животінню, покарати себе і зникнути зі світу, як колись зник, повісившись, зрадник Іуда. І як у перші роки схимницького життя диявол намагався посіяти в його душі бажання, видива і уявлення тілесних утіх, так він тепер почав тривожити його думками про самогубство, спонукав Йозефа приглядатися до кожної гілляки, чи годиться вона, щоб закинути на неї зашморг, і до кожної скелі, чи досить вона висока й стрімка, щоб з неї кинутися вниз. Йозеф опирався цій спокусі, боровся з нею, не піддавався їй, але його день і ніч спалював вогонь ненависті до себе й точила жадоба смерті, життя здавалось йому нестерпним, осоружним.

Ось до чого дійшов Йозеф. Якось, знов стоячи на високій скелі, він побачив далеко на обрії дві чи три маленькі постаті, мабуть, подорожніх або прочан, чи, може, тих, що хотіли знайти його й висповідатись, — і раптом його охопило таке непереборне бажання якнайшвидше, негайно покинути це місце, піти з цього життя. Те бажання було таке сильне й навальне, що переважило всі інші думки, змело всі заперечення й сумніви, а їх, звичайно, не бракувало: хіба ж побожний схимник міг без докору сумління послухатись сліпого пориву? Ось він уже помчав, ось досяг своєї печери, де стільки років витримував тяжку боротьбу з самим собою, зазнав стільки перемог і поразок. У шаленому поспіху він схопив жменю сушених фініків, гарбузяну сулію з водою, запхнув усе те в стару дорожню торбу, перекинув її через плече, взяв костура й лишив зелений затишок своєї маленької батьківщини, став утікачем, який не мав спокою, який тікав від бога й від людей, а насамперед від того, що колись вважав найвищим своїм обов'язком, своєю службою і місією. Спершу він біг, наче за ним хто гнався, наче й справді ті постаті вдалині, які він помітив зі скелі, були його переслідувачами й ворогами. Та через кілька годин страх його влягся, і він перестав так поспішати. Ходьба приємно стомила його, і під час першого спочинку — він так і не взяв нічого в рот, бо свято дотримувався звички не споживати їжі, поки не зайде сонце,

— його розум, призвичаєний до самотніх роздумів, знов почав прокидатися і прискіпливо зважувати бездумний вчинок. І розум не засудив того вчинку, хоч яким безглуздим він здавався, навіть поставився до нього майже прихильно, бо вперше після довгого часу Йозефові його поведінка здалася простодушною і невинною. Звичайно, то була втеча, раптова й непродумана, але нітрохи не ганебна. Він залишив справу, яка стала йому не до снаги, своєю втечею признався собі і тому, хто, може, бачив його, в своїй неспроможності, кинув даремну боротьбу, яку вів день у день, і визнав себе побитим і переможеним. Повівся він, казав його розум, не найкраще, героєві чи святому так не личить, але чесно, і, мабуть, інакше й не міг повестися; тепер Йозеф дивувався, що він так пізно зважився тікати, що так довго, так страшенно довго терпів. Упертість, з якою він стільки років змагався за безнадійну справу, тепер здавалася йому помилкою, навіть більше — розпачливими потугами його самолюбства, прадавнього Адама в його душі, і тепер йому начебто стало зрозуміло, чому ця впертість довела його до таких прикрих, простотаки диявольських наслідків, до такої розгубленості й духовної млявості, до того, що його опанувало демонічне бажання вмерти, знищити себе. Звичайно, християнин не повинен вбачати в смерті ворога, а схимник і святий взагалі повинні дивитися на своє життя як на жертву; але ж думка про добровільну смерть була чисто диявольською і могла зродитися тільки в такій душі, керівником і охоронцем якої був уже не ангел господній, а лихі демони. Якийсь час Йозеф сидів розгублений і збентежений, а нарешті й зовсім занепав духом і вжахнувся, коли побачив з відстані пройдених кількох миль своє недавнє життя й усвідомив його як розпачливе животіння зацькованої людини, що старіється, не досягши своєї мети, людини, вимученої ненастанною, моторошною спокусою повіситись на гілляці, мов той, що зрадив Спасителя. Та коли його так жახала думка про самогубство, то, звичайно, в цьому жажові прозірало й щось від прадавнього, дохристиянського, поганського знання, знання про стародавній звичай приносити в жертву людину, і не абикого, а царя, святого, обранця племені, який часто мав ще й власноручно виконувати цей обряд. І жажав Йозефа не тільки цей заборонений звичай з поганських часів, а ще більше думка про те, що, врешті, і смерть Спасителя на хресті — така сама добровільна самопожертва. І справді, коли Йозеф добре подумав, то переконався, що невиразне усвідомлення цього було вже в його перших спалахах палкого бажання накласти на себе руки; то було вперте, злісне, шалене прагнення пожертвувати собою і цим, властиво, недозволеним способом наслідувати Спасителя або ж недозволеним способом натякнути, що задум Спасителя вийшов не вельми вдалим, Йозеф перелякався цієї думки, але й відчув, що тепер ця небезпека для нього минула.

Довго приглядався він до того схимника Йозефа, яким він тепер став і який, замість того, щоб іти слідами Іуди або й Розп'ятого,[61] вибрав утечу і тим самим знов віддав свою долю в божі руки. Чим більше Йозеф думав про те пекло, якого уникнув, тим тяжче йому ставало на серці й тим дужче пік його душу сором; нарешті те гнітюче, болісне почуття здавило йому груди, нестерпним клубком застрягло в горлі і раптом вибухнуло потоком сліз, від яких йому зразу полегшало. Ох, як давно він уже не

плакав! Сльози текли так рясно, що він нічого не бачив, але в грудях відлягло, і коли він опам'ятався, відчув солоний смак на губах і зрозумів, що плаче, то йому на мить здалося, наче він знов став дитиною, яка ще не спізнала зла. Йозеф усміхнувся, йому було трохи соромно своїх сліз. Потім він підвівся і рушив далі. Ішов він навмання, не знаючи, куди заведе його ця втеча і що з ним станеться. Він справді почував себе дитиною, в серці згасло бажання боротися і стало так легко, наче його хтось вів, наче його кликав і вабив якийсь далекий привіт 2ний голос, наче ця мандрівка була не втечею, а поверненням додому. Йозеф стомився, і стомився його розум, який тепер замовк, чи заспокоївся, чи, може, вважав, що він непотрібний.

Біля водопою, де Йозеф думав переночувати, він побачив кілька верблюдів; та оскільки серед невеличкого гурту подорожніх були дві жінки, він тільки привітався і не захотів заходити з ними в розмову. Зате потім, коли вже смеркло і Йозеф, з'ївши кілька фініків та помолившись, ліг відпочивати, він почув тиху балачку двох подорожніх — старого й молодого, бо вони лежали зовсім близько від нього. То була тільки частина діалогу, далі вони перейшли на шепіт. Але той уривок зацікавив і схвилював Йозефа, він майже до ранку не міг заснути через те, що почув.

— Та це добре, — долинув до нього голос старшого, — добре, що ти надумав піти до святого пустельника висповідатись. Схимники щось таки знають, будь певен, вони не просто хліб переводять, а дехто з них і чарувати вміє. Скаже такий розлюченому левові слівце, і той розбійник зіщулиться, підібгає хвоста й навітки. Вони як захочуть, то можуть зробити лева й зовсім свійським. Одному такому схимникові — він був ще святіший за інших — свійські леви навіть могилу викопали, коли він помер, а тоді гарненько засипали її землею і ще довго сиділи біля неї, наче вартували. Та й не тільки левів вони вміють приборкувати. Один такий святий узявся за римського центуріона — то був скажений звір, а не людина, і на цілий Аскалон перший бабій, а святий так обім'яв його люте серце, що неборака принишк, як миша, навіть перестав на люди показуватися. Наче переродився чоловік, ніхто не міг його впізнати, такий він став тихий і боязкий. От тільки дивно, що він після того скоро помер.

— Святий? — Та ні, центуріон. Варроном його звали. Після того як схимник уговкав його і збудив у ньому сумління, він дуже швидко занепав, двічі мав лихоманку й через три місяці помер. Ну, та нема за чим і шкодувати. А все ж я часто думаю собі: мабуть, схимник не тільки вигнав з нього диявола, а й щось пошептав над ним, щоб він швидше пішов на той світ.

— Це щоб святий таке зробив? Нізащо не повірю! — Вір собі чи не вір, голубе, але центуріона відтоді мов перемінили, щоб не сказати зачарували, а через три місяці...

На хвилину запала мовчанка, тоді молодий почав знов: — Я чув про одного пустельника, що начебто десь тут недалеко живе самотин біля маленького джерельця, коло дороги на Газу, Йозеф його звать, Йозеф Фамулус. Мені багато про нього розповідали.

— А що саме? — Що він дуже побожний, а на жінку навіть не гляне ніколи. Якщо повз його житло йде караван і бодай на одному верблюді сидить жінка, то хоч як вона

була б закутана, він повертається до неї спиною і відразу зникає в своїй печері. В нього сповідалося багато людей, дуже багато.

— Мабуть, брехня, а то б і я почув про нього. І що ж він уміє робити, той твій Фамулус? — До нього просто йдуть сповідатися, і якби він не був святий і нічого не знав, то люди до нього так не вчашали б. Між іншим, про нього розповідають, що він нікому й слова не скаже, не лає, не кричить, не накладає ніякої кари тощо, дуже начебто ласкавий, навіть несміливий.

— То що ж він робить, коли не лає, не накладає кари, навіть рота не розтуляє? — Кажуть, що просто слухає і якось чудно зітхає та хреститься.

— Гарного ж ти святого собі вибрав! Невже ти такий дурний, що бігатимеш за тим мовчуном? — Авжеж, я його неодмінно знайду, він десь живе недалеко звідси. Тут, біля водопою, зупинився нині ввечері якийсь бідний прочанин, я завтра вранці розпитаю його, він сам схожий на схимника.

Старий розпалився: — На біса тобі той святенник, хай собі сидить у своїй печері! Такі, що тільки слухають, зітхають та бояться жінок, нічого не знають і не розуміють! Ось я тобі скажу, до кого краще піти. Щоправда, звідси до нього далеченько, він живе аж за Аскалоном, зате вже такого праведника й сповідника ти ніде більше не знайдеш. Діон його ім'я, а кажуть на нього Діон Пугіль, тобто кулачний боєць, бо він воює з усіма чортами. А як до нього хтось прийде й признається у всій тій підлоті, яку вчинив, то Пугіль, голубе мій, не буде зітхати й не триматиме язика на припоні, а так тебе висповідає, що ти аж упрієш. Декого він, кажуть, навіть лупцював, а одного примусив цілу ніч стояти голими коліньми на камінні, а потім ще й звелів йому роздати бідним сорок срібняків. Ото, чоловіче, справжній сповідник, сам здивуєшся, як побачиш його. Як гляне, то вже в тебе жижки трусяться, наскрізь тебе бачить. Той не буде зітхати, він зразу знає, що робити. І якщо ти не можеш спати, чи тобі сниться всяка погань, Пугіль миттю дасть тобі раду, будь певен! І кажу я тобі так не тому, що наслухався бабських теревенів, а тому, що сам у цього був. Атож, сам був, хоч я й не велике цабе, а колись ходив сповідатися до Діона, кулачного бійця й праведника. Ішов я туди пригнічений, весь у гріхах, як у реп'яхах, а назад — чистий і просвітлий, як ранкова зоря, щоб я так здоров був. Отож не забудь: звати його Діон, на прізвисько Пугіль. Як тільки матимеш нагоду, піди до нього, не пожалкуєш. Префекти, старійшини, єпископи і ті ходять до нього просити поради.

— Та колись, як буду в тих краях, може, й піду, — відповів молодший. — Але сьогодні я тут, і коли вже мені випала така нагода, хочу знайти того Йозефа, бо стільки чув про нього гарного...

— Схибнувся на тому Фамулусі! Що ж у ньому гарного? — Мені подобається, що він не лає і не нападається. Я не центуріон і не єпископ, я собі простий чоловік, навіть боязкий, і не витримаю, як на мене будуть громи вергати. Я люблю, щоб до мене ставились лагідно, такої вже я натури.

— Он чого захотів! Щоб до нього лагідно ставились! Коли ти висповідаєшся, покаєшся, приймеш покуту й очистишся, то вже хай, можна поставитись до тебе й

лагідно, але не тоді, коли ти нечистий, прийшов до сповідника й судді, а сам тхнеш, мов шакал! — Ну добре, добре. Чого ти кричиш, люди он спати хочуть, — сказав молодий і раптом весело захихотів: — Мені про нього й смішне розповідали. — Про кого? — Та про нього ж, про пустельника Йозефа. Є в нього така звичка: коли вже хтось розкаже йому все про себе, висповідається, він благословляє його на прощання і цілує в щоку або в чоло.

— Та невже? Ото чудасія! — А ще, чуєш, він дуже боїться жінок. І якось одна повія з цих околиць перебралася в чоловіче вбрання та й пішла до нього. І він нічого не помітив, вислухав те, що вона йому набрехала, а після сповіді вклонився і врочисто поцілував її.

Старший голосно зареготав, але супутник відразу зацитькав його, і далі Йозеф не міг нічого почути, крім їхнього придушеного сміху.

Він глянув на небо, де над пальмами чітко вимальовувався тоненький серпик місяця, і зіщулився від нічного холоду. В нічній розмові, яку провадили погоничі верблюдів, він, наче в кривому дзеркалі, а проте дуже виразно побачив і себе, і ту свою роль, яку він уже кинув. Отже, якась повія насміялася з нього. Що ж, прикро, звичайно, але буває ще гірше. Він ще довго розмірковував над тим, що почув. І коли аж геть під ранок таки нарешті заснув, то тільки тому, що роздуми його не були даремні. Йозеф тепер знав, що йому робити, з цим новим наміром у серці він міцно заснув і проспав майже до сходу сонця.

А намір його був такий, якого молодший із двох погоничів ніколи не міг би збагнути. Йозеф вирішив послухатись поради старшого і знайти Діона, на прізвисько Пугіль, про якого він давно вже чув і якого сьогодні при ньому так вихваляли. Той славнозвісний сповідник, пастир і порадник знайде і для нього мудре слово, вчинить йому суд, покарає, але й покаже праведний шлях; Йозеф хотів з'явитись до нього як до намісника бога й покійно виконати все, що той йому накаже.

Вранці Йозеф вирушив у дорогу, коли погоничі ще спали, і того ж таки дня, добре набивши ноги, досяг місцевості, де, як йому було відомо, жили святі отці і звідки він сподівався вийти на ту дорогу, що вела до Аскалона.

Надвечір йому трапився мирний зелений оазис, він побачив високі дерева, почув мекання кози, серед зеленого затінку начебто вимальовувались обриси хиж, повіяло духом людського житла, а коли він нерішуче підійшов ближче, йому здалося, що хтось пильно дивиться на нього. Йозеф став, оглянувся довкола і під першими ж деревами побачив старого, сивобородого чоловіка із сповненим гідності, але суворим і непорушним обличчям, що рівно сидів, прихилившись до стовбура, і, мабуть, давно вже дивився на нього. Погляд у незнайомця був пильний, гострий, але без ніякого виразу, як у людини, що звикла спостерігати, проте ніколи не виявляє ні цікавості, ні співчуття, яка дивиться на людей і на речі навколо себе, намагається збагнути їх, проте ніколи не манить їх і не кличе.

— Слава Ісусу Христу, — привітався Йозеф. Старий щось невиразно промурмотів у відповідь.

— Дозвольте спитати, — повів далі Йозеф, — ви тут також чужий чи живете в цьому гарному селищі? — Чужий, — відповів сивобородий.

— А ви мені не скажете, вельмишановний, чи я попаду звідси на Аскалонську дорогу? — Попадете, — мовив старий і повільно, важко підвівся.

Тепер він випростався на весь свій зріст — худорлявий велетень — і задивився у пустельну далечінь, Йозеф відчув, що старий не має бажання розмовляти, проте зважився ще раз його потривожити.

— Дозвольте мені ще одне спитати вас, вельмишановний, — ввічливо мовив він і побачив, що погляд старого ніби повернувся здалеку і тепер пильно й холодно вивчає його. — Може, ви знаєте, де живе отець Діон, якого прозивають Діоном Пугілем? Старий трохи насупився, і погляд його став ще холодніший.

— Я його знаю, — відповів він.

— Знаєте? — зрадів Йозеф. — То скажіть мені, де знайти отця Діона, Бо я йду саме до нього.

Старий велетень допитливо дивився на нього згори й довго не відповідав. Потім повернувся до дерева, поволі опустився на землю, знов прихилився до стовбура й коротким жестом запросив Йозефа теж сісти. Той слухняно прийняв запрошення, і коли сів, то на мить відчув страшну втому, але відразу ж забув про неї, бо всю свою увагу зосередив на чужинцеві. А старий, здавалося, поринув у роздуми; на його сповненому гідності обличчі з'явився вираз суворої неприступності, а поверх нього, мов прозора маска, лежав ще й інший вираз, навіть інше обличчя, — вираз давнього, самотнього страждання, якому гордощі й гідність не дозволяють вилитись назовні.

Минув якийсь час, поки старий знов обернувся до Йозефа. Він глянув на нього пильно й прискіпливо, тоді раптом владним тоном спитав: — А ви хто такий? — Пустельник, — відповів Йозеф. — Я вже багато років живу схимником.

— Бачу. Я питаю, хто ви? — Мене звати Йозефом, на прізвище Фамулус.

Тількино Йозеф назвав себе, досі непорушний старий так насупив брови, що очі на мить зовсім сховалися під ними; здавалося, Йозефові слова вразили його, вжахнули чи розчарували, або, може, в нього втомилися очі, на мить послабилась увага, його охопила кволість, як буває в старих людей. Так чи інакше, він завмер, якийсь час ховаючи очі за бровами, а коли знов відтулив їх, погляд його цілком змінився, став, якщо таке було можливе, ще старіший, ще самітніший, якийсь скам'янілий і водночас сповнений очікування. Губи його поволі ворухнулися, і він запитав: — Я чув про вас. Це до вас люди ходять сповідатися? Йозеф збентежено кивнув головою; назвати своє ім'я було для нього так само неприємно, як роздягтися до голого тіла, і, вдруге за цю добу зустрівшись із славою про себе, він відчув пекучий сором.

А старий знов своїм звичаєм запитав навпростець: — Отже, ви хочете знайти Діона Пугіля? А навіщо він вам? — Хочу висповідатись йому.

— І чого ж ви сподіваєтесь від тієї сповіді? — Не знаю. Я відчуваю до нього довір'я, мені навіть здається, що голос згори посилає мене до нього.

— А коли ви йому висповідаетесь, що далі? — Зроблю те, що він мені накаже.

— А як він порадить чи накаже вам щось неправильне? — Я не буду з'ясовувати, правильне воно чи ні, а просто послухаюсь його.

Старий не сказав більше жодного слова. Сонце вже зайшло, в листі дерев щебетали пташки. Оскільки старий мовчав, Йозеф підвівся. І несміливо вернувся до того, що його цікавило: — Ви сказали, що знаєте, де знайти отця Діона. Можна мені попросити, щоб ви назвали те місце й розповіли, як туди дійти? На обличчі в старого з'явилась неначе усмішка.

— А ви певні, — лагідно запитав він, — що ваш прихід буде йому приємний? Приголомшений цим запитанням, геть засоромлений, Йозеф нічого не відповів. Та потім усе ж таки запитав: — Чи я хоч можу сподіватися, що ще вас побачу? Старий привітно махнув рукою і сказав: — Я ночуватиму тут і побуду трохи ще й після того, як зійде сонце, А тепер ідіть, ви стомлені й голодні.

Шанобливо вклонившись незнайомцеві, Йозеф пішов далі і, коли почало смеркати, досяг невеличкого селища, де, наче в монастирі, жили так звані анахорети, християни з різних міст і країв, що тут, на відлюдді, створили собі притулок, щоб ніхто не заважав їм жити простим, чистим життям, втішатися спокоєм і віддаватися роздумам. Йозефові дали води, нагодували й показали, де можна переспати, ні про що його не питаючи й не заходячи в розмову, бо бачили, який він стомлений. Хтось один проказав вечірню молитву, решта навколішки помолились про себе, а останнє "Амінь" мовили всі хором. Зустріч з такою побожною громадою іншого часу була б для Йозефа великою подією і радістю, але тепер він мав одне на думці і рановранці квапливо повернувся туди, де вчора попрощався зі старим. Той спав на землі, загорнувшись у тоненьку мату. Йозеф сів неподалік, чекаючи, поки він прокинеться. Невдовзі сонний заворушився, розплющив очі, скинув із себе мату, важко підвівся, випростав залякле тіло, тоді став навколішки й помолився. Коли старий знов підвівся, Йозеф підійшов до нього й мовчки вклонився.

— Ти вже поснідав? — запитав старий.

— Ні. Я їм тільки раз на день і аж після заходу сонця, А ви голодні, вельмишановний? — Ми в дорозі, — мовив той, — і вже обидва не молоді. Краще нам щось перекусити, перш ніж рушати далі.

Йозеф розв'язав свій клуночок і запропонував старому фініків; добрі люди, в яких він ночував, дали йому просяну хлібінку, і нею він теж поділився зі старим.

— Тепер можна й рушати, — мовив старий, попоївши.

— О, то нам по дорозі? — зрадів Йозеф.

— Аякже! Адже ти просив мене відвести тебе до Діона. От і ходімо, Йозеф уражено глянув на нього.

— Які ви добрі! — радісно вигукнув він і хотів подякувати старому, але той рвучким помахом руки спинив його.

— Добрий тільки господь, — сказав він. — А тепер рушаймо. І звертайся до мене на "ти", як я до тебе. Нащо нам, старим пустельникам, такі церемонії? Високий незнайомець пішов попереду, а Йозеф рушив за ним. Тим часом зійшло сонце.

Провідник, який, видно, добре знав дорогу, сказав, що під обід вони доберуться до затінку, де переважають найтяжчу спеку. Більше вони в дорозі не розмовляли.

Аж коли вони після кількох годин ходу гарячою пустелею досягли місця відпочинку й розташувалися в затінку поораної розколинами скелі, Йозеф знову звернувся до свого провідника. Він запитав, скільки днів їм доведеться йти, щоб добутися до Діона Пугіля.

— Це залежить тільки від тебе, — відповів старий.

— Від мене? — здивувався Йозеф. — Ох, якби це залежало від мене, я б сьогодні вже був у нього.

Та старий, видно, не мав бажання розмовляти далі.

— Побачимо, — коротко мовив він, повернувся набік і заплющив очі. Йозеф не хотів роздивлятися сонного, тому він тихо відсунувся і теж ліг. Вночі він довго лежав без сну, тому тепер, несподівано для себе, також заснув. Провідник збудив Йозефа, коли йому здалося, що можна йти далі.

Надвечір вони досягли місця, де були вода, дерева й трава. Вони втамували спрагу, помилися, і старий заявив, що тут вони залишаться на ніч. Йозеф спробував несміливо заперечити: — Ти сказав, що тільки від мене залежить, коли ми дійдемо до отця Діона. Я готовий йти ще не одну годину, якби справді можна було сьогодні чи завтра добратися до нього.

— Та ні, — мовив старий, — на сьогодні досить.

— Вибач, але невже ти не розумієш моєї нетерплячки? — сказав Йозеф.

— Чому ж, розумію. Та вона тобі нічого не дасть.

— То чого ж ти сказав, що все залежить від мене? — Так воно й є. Коли ти впевнишся, що хочеш висповідатись, відчуєш, що готовий, дозрів до сповіді, тоді й зможеш приступити до неї.

— Навіть сьогодні? — Навіть сьогодні.

Йозеф уражено глянув у спокійне старече обличчя.

— Невже це правда? — вигукнув він. — Ти отець Діон? Старий кивнув головою.

— Відпочинь тут під деревами, — мовив він ласкаво, — але не спи, а зосередь свої думки, я теж хочу відпочити й зосередитись. А потім скажеш мені те, що бажаєш сказати.

Так Йозеф раптом опинився біля мети, дивуючись, що досі не впізнав і не зрозумів пустельника, хоч пробув із ним цілу добу. Він відійшов убік, став навколішки, помолвився і зосередив усі свої думки на тому, що хотів розповісти сповідникові. За якийсь час він повернувся і запитав Діона, чи той готовий його вислухати.

І ось він приступив до сповіді. Ось із його уст полилася розповідь про все, що він пережив за ці роки і що, здавалось йому, давно вже почало втрачати вартість і сенс; Йозеф скаржився, звинувачував себе, запитував; це була історія життя християнина й пустельника, що прагнув тільки одного — очиститись і наблизитись до бога, а замість того заплутався в сумнівах і, охоплений розпачем, втратив свою ясну мету. Не приховав він і останніх своїх переживань, розповів про свою втечу та про почуття полегкості і

надії, яке дала йому ця втеча, про свій намір піти до Діона, про зустріч з ним і про те, що він, хоч відразу відчув до нього довіру й любов як до старшого, протягом дня, проведеного разом, часто вважав його людиною холодною, дивною, навіть примхливою.

Сонце вже ховалося за обрій, коли він нарешті скінчив. Діон уважно вислухав його, не перебиваючи й ні про що не питаючи. Навіть тепер, коли Йозеф замовк, він не розтулив рота. Він важко підвівся, ласкаво глянув на Йозефа, нахилився до нього, поцілував у чоло й перехрестив. Аж згодом Йозефові спало на думку, що це був той самий мовчазний жест брата, а не судді, яким він колись відпускав своїх численних покутників.

Потім вони попоїли, помилися й лягли спати, Йозеф ще якусь хвилину розмірковував про свою сповідь: власне, він сподівався від Діона суворої догани й кари, та однаково не розчарувався і не відчував тривоги, йому досить було самого погляду й братнього поцілунку цього праведника, його душу огорнув спокій, і скоро він поринув у благодатний сон.

Другого ранку старий без зайвих балачок узяв Йозефа з собою, і вони здолали чималий шмат дороги, а за чотири чи п'ять днів дісталися до Діонового житла. Там вони й лишилися жити разом. Йозеф допомагав Діонові в нехитрій щоденній роботі, пізнавав його життя й переконувався, що воно не вельми відрізняється від того, яким він сам жив стільки років. Тільки що тепер він був не самотній, за плечима в іншого, ніби в його затінку, а тому й життя його було зовсім інакше. Із навколишніх осель, з Аскалона і ще з дальших місцевостей до них приходили ті, хто шукав поради й жадав сповіді. Спершу Йозеф, коли з'являвся хтось чужий, квапливо ховався десь і повертався аж тоді, як відвідувача вже не було. Та Діон дедалі частіше кликав його, наказував йому, як служникові, то принести води, то зробити щось інше і так поволі призвичаїв його бути присутнім під час сповіді, якщо покутник не заперечував. І чимало з відвідувачів, навіть більшість їх, раді були не залишатися наодинці з грізним Пугілем, а воліли, щоб поблизу був цей тихий, ласкавий і послужливий помічник. Так Йозеф поступово дізнався, як сповідав Діон і якими словами втішав грішників, як він втручався в людське життя і впорядковував його, як накладав покуту і давав поради. І дуже рідко він дозволяв собі звернутися до Діона із запитанням, як, наприклад, після балачок одного вченого чи естета, що завітав до них дорогою.

З розповіді того чоловіка випливало, що він мав знайомих серед магів і астрологів:[62] відпочиваючи, він просидів годину чи й дві зі старими пустельниками, виявився чемним і балакучим гостем, довго, розумно й гарно розповідав про сузір'я і про мандрівку людини разом зі своїми богами від початку до кінця вічності через усі оселі зодіаку. Розповідав він і про Адама, першого чоловіка на Землі, й про його тотожність з Ісусом Розп'ятим, казав, що діяння Христові — це мандрівка Адама від дерева пізнання до дерева життя, а райського змія називав охоронцем священного праджерела, темної глибини, з нічних вод якої постали всі створіння, всі люди і боги. Діон уважно слухав розповідь гостя, сірійська мова якого була густо пересипана грецькими словами, а Йозеф дивувався, навіть обурювався: чому старого не гнівають ці

хибні поганські думки, чому він не виступить проти них, не спростує і не засудить їх? Навпаки, здавалося, що цей розумний монолог тьмушого пілігрима був Діонові приємний і цікавий, бо він не тільки уважно слухав, а й усміхався і часто кивав головою, наче йому подобалась така мова. Коли вчений пішов, Йозеф не витримав і докірливо запитав: — Як у тебе вистачає терпіння слухати хибні думки цього безбожного поганина? Мені здалося, що ти вислуховував їх не тільки терпляче, а навіть з приємністю, простотаки втішався ними. Чому ти не заперечував йому? Чому не спробував спростувати його поглядів, переконати його й повернути на віру в нашого господа? Діон похитав головою на тонкій зморщеній шиї і відповів: — Я не спростовував його, бо це нічого б не дало, та й не міг би я його спростувати. В диспуті, силізімах і знанні міфології та астрології цей чоловік безперечно набагато переважає мене, і я не міг би переконати його, до того ж, сину мій, це не наша з тобою справа — нападати на чужу віру, заявляти, що вона брехлива й хибна. Справді, я слухав цього розумного чоловіка з приємністю, як ти й сам помітив. Мені було приємно тому, що він чудово говорить і багато знає, але насамперед тому, що він нагадав мені про мою молодість, бо я тоді віддавався таким самим студіям і наукам. Міфи, про які наш гість так гарно розповідав, аж ніяк не хибні, порожні вигадки. Це уявлення і притчі певної віри, яких нам уже не треба, бо ми маємо віру в Ісуса, єдиного Спасителя. Але для тих, хто ще не знайшов нашої віри і, можливо, взагалі ніколи не знайде її, їхня віра, що бере свій початок з давньої мудрості предків, гідна пошани. Звичайно, голубе, наша віра інакша, цілком інакша. Та коли їй не треба вчення про сузір'я, початок та кінець вічності, праджерело, праматір та інші символи, то це ще зовсім не означає, що те вчення хибне і брехливе.

— Але ж наша віра краща, — вигукнув Йозеф, — і Христос прийняв смерть за всіх людей, отже, ті, хто визнав його, повинні спростовувати застаріле вчення і на його місце ставити нове, досконаліше! — Це ми з тобою, та й багато інших, таких, як ми, давно вже зробили, — спокійно сказав Діон. — Ми — віруючі, бо піддалися вірі, цебто владі Спасителя та його покутної смерті. А ті міфологи й теологи зодіаку, прихильники давніх учень, не піддалися цій владі, ще не піддалися, й не нам їх силувати до цього. Хіба ти не помітив, Йозефе, як гарно й розумно вміє цей міфолог говорити, як вправно він орудує образами і яке це йому дає задоволення, як спокійно й гармонійно він живе у світі мудрих притч і символів своєї міфології? А це певна ознака, що цю людину не гнітить ніяке тяжке горе, що вона задоволена, що їй добре. А тому, хто задоволений, ми не маємо чого сказати. Щоб людина запрагла спасіння і віри в Спасителя, щоб вона втратила смак до мудрості й гармонії, своїх уявлень і зважилася на відчайдушний крок — повірила в диво спасіння, треба, щоб їй стало погано, дуже погано, щоб вона пережила якесь горе й розчарування, муку і розпач, щоб вона опинилася на краю прірви. Ні, Йозефе, хай собі розкошує цей учений поганин, хай утішається своєю мудрістю, своїми думками і красномовством. Може, завтра, або через рік, або й через десять років він спізнає горе, що зведе нанівець його хист і мудрість, може, хтось уб'є його дружину, яку він любить, або єдиного сина, чи його обсядуть хвороби й злигодні, і

якщо ми тоді знов зустрінемо його й захочемо допомогти йому, то розповімо, як самі пробували перемогти своє горе. І якщо він запитає: "Чому ж ви не розповіли мені цього вчора чи десять років тому?" — ми відповімо: "Ти тоді ще не знав, що таке горе".

Діон споважнів і на хвилинку замовк. Потім, наче повернувшись зі світу спогадів, повів далі: — Я й сам колись з великим задоволенням грався мудрістю батьків, і коли вже пішов шляхом хреста, богословські розумування не раз давали мені втіху, хоч, правда, й чимало горя. Найбільше я розмірковував про створення світу і про те, що на кінець цієї творчої праці все, власне, мало б бути довершеним, адже ж сказано в біблії: "І побачив бог усе, що створив: і воно було дуже добре". Насправді ж добре й довершене все було тільки одну мить, ту мить, поки був Рай, а вже наступної миті в довершеність увірвалися провина й прокляття, бо Адам скуштував від дерева пізнання, а це йому було заборонено. І ось знайшлися вчителі,^[63] що казали: "Бог, який створив світ і в ньому Адама й дерево пізнання, не єдиний і найвищий бог, а тільки частина його, або ж підлеглий бог, деміург, і його творіння не добре, воно вийшло невдалим і на цілу світову еру прокляте й віддане злу, поки він сам, єдиний богдух, через свого сина не покладе край цій проклятій світовій ері. І відтоді — так навчали вони і так я сам думав — почалося відмирання деміурга та його творіння, світ поступово в'яне, відходить у небуття, і врешті в новій вічності більше не лишиться творіння, світу плоті, пристрасті, гріха, тілесного зачаття, народження і вмирання, а постане довершений, духовний, чистий світ, вільний від первородного гріха Адама, вільний від вічного прокляття й гніву пристрастей, зачаття, народження і вмирання. За вади цього світу ми звинувачували більше деміурга, ніж першу людину, вважали, що деміург, якби він дійсно був справжнім богом, легко міг би створити Адама інакшим або не наражати його на спокусу. Так ми врешті додумалися до двох богів — богатворця та богаотця і навіть зважувалися ганити й звинувачувати першого з них. Були й такі, що пішли ще далі й твердили, ніби світ створив не бог, а диявол. Ми гадали, що своїм розумуванням допомагаємо Спасителеві і прийдешній ері Духу, вигадували собі богів, світи, світові долі, сперечалися, провадили теологічні диспути, аж поки я одного дня схопив лихоманку і мало не помер, але й у гарячковій маячні я не розлучався з деміургом, воював і проливав кров, мої видива ставали дедалі страшніші, і якось уночі, під час найбільшої гарячки, мені здалося, що я повинен убити свою матір, щоб цим спокутувати своє тілесне народження. В тих мареннях диявол випробовував на мені всю свою силу. Проте я одужав і неабияк розчарував своїх колишніх товаришів, повернувшись до життя отупілим, нудним мовчуном, що хоча й поновив невдовзі свою тілесну силу, але втратив запал до філософування. Бо коли гарячкове маячіння облишило мене і я майже весь час спав, то, ненадовго прокидаючись, я завжди відчував біля себе Спасителя, відчував, що в мене вливається його снага. А коли я зовсім одужав, мені стало шкода, що я не можу більше так відчувати його близькість. Я почав тужити за тією близькістю, і тоді виявилось ось що: як тільки мені знов траплялось послухати диспути моїх товаришів, я відчував, що ця туга — на той час мій найдорожчий скарб — починає зникати, розпливатися в думках і словах, наче вода в

піску. Одне слово, голубе мій, я поклав край своїм розумуванням і теологічним суперечкам. Відтоді я належу до простих серцем. Але я не хотів би ставати на заваді й відмовляти в пошані тим, хто знає філософію і міфологію, хто грає в ті ігри, в які я сам колись пробував грати. Якщо вже мені колись довелося визнати, що деміург і богдух, творіння і спасіння в своєму незбагненному злитті і одночасності — нерозв'язна загадка, то треба визнати й те, що я не здатен зробити з філософа християнина. Не мое це покликання".

Якось Діон, коли хтось на сповіді признався йому у вбивстві й перелюбстві, сказав своєму помічникові: — Вбивство і перелюбство — страшні й гучні слова, і за ними стоять дуже погані вчинки, ще б пак! Але я скажу тобі ось що, Йозефе: в дійсності миряни не справжні грішники. Як тільки я спробую уявити себе одним із них, вони починають здаватися мені зовсім дітьми. Вони не чесні, не добрі, не благородні, вони корисливі, хтиві, зарозумілі, злі — все це так, але як придивитись до них краще, то вони, властиво, невинні, невинні в тому розумінні, в якому невинні діти.

— А проте, — заперечив Йозеф, — ти часто суворо картаєш їх і погрожуєш їм пеклом.

— Саме тому я їх і картаю. Вони діти, і якщо в них озивається сумління і вони приходять сповідатися, то хочуть, щоб їх не легковажили і як слід вилаяли. Принаймні я так гадаю. Ти свого часу робив інакше, не лаяв їх, не звинувачував, не накладав на них покути, а ласкаво вислуховував їх і просто відпускав з братнім поцілунком. Я не кажу, що це погано, але сам я на таке не здатний.

— Ну нехай, — нерішуче мовив Йозеф, — але скажи, чому ж тоді до мене ти поставився не так, як до інших покутників, а, вислухавши мою сповідь, мовчки поцілував мене й не сказав жодного докірливого слова? Діон Пугіль зміряв його проникливим поглядом і запитав: — А хіба я зробив недобре? — Я не кажу, що недобре. Ти зробив добре, а то б я не відчув такої полегкості після сповіді.

— Отожбо й є. А покуту я на тебе наклав сувору й довгу, хоч і нічого не сказав. Я тебе забрав із собою, почав ставитися до тебе як до служника і повернув до тих обов'язків, від яких ти хотів утекти.

І Діон відвернувся, він не любив довгих розмов. Але Йозеф цього разу не відступився: — Ти наперед знав, що я послухаюся, я пообіцяв тобі слухатись іще до сповіді, навіть не знаючи ще, хто ти. Ні, скажи мені, ти справді через це так поставився до мене? Діон трохи походив туди й сюди, зупинився перед Йозефом, поклав йому руку на плече й мовив: Миряни — діти, сину мій. А святі — святі не приходять до нас сповідатися. Але ми, я, ти й інші схимники, шукачі духовної чистоти і відлюдники, — не діти, ми втратили невинність, словами нам не допоможеш. Ми, якраз ми — справжні грішники, бо ми знаємо і думаємо, ми скуштували з дерева пізнання, і не личить нам ставитись один до одного як до дітей, яких відшмагають дубцем і знов пустять бігати. Висповідавшись і покаявшись, ми не тікаємо в дитячий світ, де святкують свята, гендлюють і часом убивають одне одного; для нас гріх — не короткий страшний сон, який можна відігнати від себе сповіддю і пожертвою; ми весь час живемо в ньому, ми

ніколи не буваємо невинні, ми завжди грішні, горимо у вогні свого сумління і знаємо, що ніколи не спокутуємо своєї великої провини, хіба що господь зглянеться на нас після смерті і обдарує своєю ласкою. Ось чому, Йозефе, я не можу ні тобі, ні собі виголошувати проповіді й призначати покуту. На нас тяжать не та чи інша провина чи злочин, а сам первородний гріх, тому ми можемо один одному тільки виявляти своє розуміння і братню любов, а не зціляти один одного покутою. Хіба ти цього не знав? Йозеф тихо відповів: І — Так, я це знав.

— То не будемо гаяти час на порожні балачки, — коротко сказав старий і попростував до каменя перед своєю хижею, де він звичайно молився.

Спливло ще кілька років. На отця Діона дедалі частіше налягала кволість, і Йозефові доводилося вранці допомагати йому, бо сам він не міг підвестися. Потім старий ішов молитись і після молитви також не міг сам устати. Йозеф знов допомагав йому, а після цього Діон сидів цілий день на одному місці й дивився в далечінь. Так бувало часто, але траплялися й такі дні, коли старий підводився сам. Та щодня вислухувати сповіді він теж не міг, і коли хтось приходив сповідатися, він доручав його Йозефові, а потім кликав до себе й казав: — Вік мій добігає кінця, сину мій. Скажи людям: цей Йозеф буде моїм наступником.

І якщо Йозеф хотів заперечити, вставити своє слово, старий пронизував його таким поглядом, що в нього хололо серце.

Одного дня, коли Діон підвівся сам і здавався дужчим, ніж звичайно, він гукнув Йозефа й повів його на край свого невеличкого садка.

— Тут, на цьому місці, ти мене поховаєш, — мовив він, — а могилу ми викопаємо разом, часу нам ще вистачить. Принеси мені лопату.

Відтоді вони щоранку потроху копали могилу. Коли Діон почував себе краще, то сам викидав кілька лопат землі, хоч і на превелику силу, але завжди весело, немов ця робота йому подобалася. Та й протягом дня той настрої не покидав його; відколи вони почали копати могилу, старий завжди був веселий.

Одного разу, копаючи, він сказав Йозефові: — Посадиш на могилі пальму. Може, ти ще скуштуєш її плодів, А якщо ні, то скуштує хтось інший. Я час від часу садив дерева, але мало, надто мало. Кажуть, що чоловік не повинен умирати, поки не посадить дерева й не залишить після себе сина, Що ж, я залишаю після себе дерево і залишаю тебе, ти мій син, Тепер Діон був завжди спокійний і з кожним днем ставав веселіший. Якось увечері, коли почало смеркати і вони вже попоїли й помолитися, Діон, що, здавалось, був не стомлений і не хотів смерті, підкликав Йозефа до своєї постелі й попросив його трохи посидіти з ним.

— Я хочу тобі щось розповісти, — сказав він лагідно. — Ти ще пам'ятаєш, Йозефе, ті часи, коли ти жив у печері під Газою і життя тобі остогидло? І як ти подався світ за очі, як вирішив знайти старого Діона, щоб розповісти йому про своє горе? І як потім біля селища анахоретів зустрів старого пустельника й запитав його, як утратити до Діона Пугіля? Так от, тобі не здалося дивом, що той старий чоловік виявився самим Діоном? Зараз я розповім тобі, чому так вийшло, адже й мене наша зустріч дуже вразила, й

мені вона здалася дивом.

Ти знаєш, що буває, коли схимник і сповідник починає старіти, наслухавшись сповідей грішників, які вважають його за чистого й святого, не знаючи, що він більший грішник за них. Тоді всі його вчинки починають здаватися йому непотрібними й марними, і те, що досі було важливим і святим, для чого його призначив сам господь бог, доручивши йому вислуховувати бруд і мерзоту людських душ і давати їм полегкість, стає тепер для нього важким, занадто важким тягарем, навіть прокляттям, і кінець кінцем він уже починає боятися кожного бідолахи, що приходить до нього із своїми дитячими гріхами, він хоче позбутися його, хоче позбутися самого себе, навіть з допомогою мотузки, перекинутої через гілляку. Отак було з тобою. Тепер настала моя черга висповідатись, і я признаюсь тобі, що й зі мною було те саме, і мені здавалося, що я непотрібний, духовно вичахлий, я більше не міг дивитися на людей, що довірливо несли до мене всю гидоту й сморід свого життя, з якими самі не могли впоратися, і я вже також не міг.

Тоді я часто чув про одного схимника на ім'я Йозеф Фамулус. До нього теж люди радо йшли сповідатися, багато було таких, що воліли піти до нього, а не до мене, бо він був начебто лагідний, ласкавий чоловік, люди казали, що він нічого від них не вимагає, не картає їх, ставиться до всіх, як до братів, тільки сповідає і відпускає з братнім поцілунком. Сам я робив не так, ти знаєш, і коли я вперше почув про того Йозефа, його спосіб видався мені безглуздим, надто дитячим; та потім, коли мене посіли тяжкі сумніви, чи те, що я сам робив, чогось варте, я мав усі підстави не засуджувати Йозефа і не думати, що я все знаю краще. Якою силою володіє цей чоловік? Я знав, що він молодший за мене, але також уже літній, і це мене влаштовувало, мені важко було б довіритись молодому. А цей Йозеф мене чимось вабив. І я надумав податися до Йозефа Фамулуса, розповісти йому про свій клопіт, попросити поради, а якщо він нічого мені не порадить, то, може, хоч потішить і зміцнить мій дух. Уже від самої цієї думки в мене полегшало на душі.

Отже, я вирушив у дорогу, простуючи до того місця, де, я чув, була його печера. А тим часом брат Йозеф пережив те саме, що й я, і надумав те саме, що й я, обидва ми пустилися шукати поради один в одного. І коли я, ще не діставшись до його житла, зустрівся з ним, то впізнав його з перших же слів, він був на вигляд такий, як я й сподівався. Але він тікав від самого себе, як і я, йому було погано, як і мені, або й ще гірше, він зовсім не мав наміру вислухувати чиюсь сповідь, а сам прагнув висповідатись і перекласти свою біду на чужі плечі. Тієї хвилини я був страшенно розчарований, і мені стало дуже сумно. Бо якщо й цей Йозеф, що зовсім не знав мене, стомився від свого служіння і впав у розпуку, то чи не означає це, що ми обидва нічого не варті, що прожили непотрібне життя і зазнали краху? Не буду розповідати багато про тодішні свої почуття, вони тобі відомі, бо ти сам усе це пережив. Тієї ночі я залишився біля селища сам, а ти пішов шукати нічлігу в братів анахоретів. Я заглибився в себе, ввійшов у становище того Йозефа й подумав: що він робитиме, коли вранці довідається, що надаремне тікав, надаремне сподівався на Пугіля, коли довідається, що й Пугіль

утікач, якого жене спокуса? І чим більше я входив у його становище, тим дужче йому співчував, тим міцнішало в мені переконання, що це бог послав мені Йозефа, щоб я пізнав і вилікував його, а водночас і себе. З цією думкою я заснув, бо вже й так минуло півночі. А другого ранку ти пішов зі мною і став моїм сином.

Ось що я хотів тобі розповісти. Я чую, що ти плачеш. Поплач, тобі стане легше. І коли я вже так непристойно розбалакався, то зроби мені ласку, вислухай і збережи в серці своєму ще й ось які мої слова: людина — незбагненна істота, на неї покладатися не треба, тому може статися, що настане такий час, коли ті муки й спокуси знов обсядуть тебе й намагатимуться здолати. Нехай тоді господь пошле тобі такого ласкавого, терплячого і дбайливого сина й помічника, якого в твоїй особі послав мені. А щодо тієї гілляки, про яку тоді спокусник змушував тебе думати, й щодо смерті злочасного Іуди Іскаріота, то скажу тобі одне: готувати собі таку смерть не тільки гріх і дурість, хоч Спасителеві нашому не тяжко простити й такий гріх. Але взагалі прикро й гірко, коли людина помирає у відчаї. Відчай господь посилає нам не на те, щоб нас убити, а щоб збудити в нас нове життя. Коли ж він посилає нам смерть, Йозефе, коли відділяє нас від землі і від тіла й кличе до себе, то це велика радість. Якщо тобі дозволено заснути, коли ти втомився, якщо дозволено скинути тягар, який ти так довго носив, — це незвичайна, дивовижна втіха. Відколи ми викопали могилу — не забудь, що ти маєш посадити на ній пальму, — відколи ми почали її копати, мені стало так гарно й спокійно на душі. Давно вже я не мав такого почуття.

Але я розбалакався, а ти, певне, втомився. Іди спати, йди до своєї хижі, і хай тебе бог не покине! Другого ранку Діон не вийшов до ранкової молитви і не покликав до себе Йозефа. Коли ж той, стривожений, тихенько зайшов до Діонової хижі й наблизився до постелі, то побачив, що Діон уже заснув навіки і на обличчі в нього тихо світиться дитяча усмішка.

Йозеф поховав Діона, посадив на його могилі дерево й ще дочекався того літа, коли воно вперше вродило.

ІНДІЙСЬКИЙ ЖИТТЄПИС

Один володар демонів, якого вбив стрілою з серповидного лука Вішну — чи, власне, Рама, сьоме втілення Вішну, — в котрійсь своїй запеклій сутичці з демонами, повернувся в світовий кругообіг у людській подобі під ім'ям Равана[64] і жив войовничим раджею на березі великого Гангу. Він і був батьком Даси. Мати Даси померла рано, а тількино її наступниця — жінка дуже вродлива й шаноблива — привела раджі сина, як малий Даса став їй на заваді: замість нього, первородного, вона мріяла побачити на троні свого власного сина Налу. Вона зробила так, що батько збайдужів до Даси, і тільки чекала нагоди, щоб прибрати його з дороги. Проте один з двірських брахманів Равани, мудрий знавець жертвних обрядів Васудева, вгадав її наміри і зумів запобігти їм. Йому було шкода хлопчика, до того ж він помітив у малому принцові успадкований від матері нахил до побожності й справедливості. Він пильнував, щоб хлопцеві чогось не сталося, і чекав, коли випаде змога забрати його від мачухи.

Раджа Равана мав череду корів, присвячених Брахмі, їх дуже оберігали і з їхнього молока й масла часто приносили жертви цьому богові. Ті корови паслися на найкращих луках. Якось до палацу прийшов пастух присвяченої Брахмі череди здати масло й повідомив, що в тій місцевості, до вони тепер пасуть корів, сподіваються посухи, і вони, пастухи, хочуть перегнати корів ближче до гір, де навіть у найбільшу спеку не бракує води і доброї паші. Брахман довірив свою таємницю цьому пастухові, бо давно знав його як добру й віддану людину, і коли другого дня малий Даса, син Равани, кудись зник і його ніде не могли знайти, тільки Васудева та пастух знали, де він дівся. Пастух забрав хлопця з собою, і вони наздогнали череду, що повільно рухалася в напрямку гір. Даса легко й радо зійшовся з пастухами, зростав серед них як підпасок, допомагав доглядати й переганяти череду, навчився доїти корів, грався з телятами, лежав у затінку під деревами, пив свіже молоко і ходив босими ногами по кізьяках. Йому дуже подобалося таке життя, він освоївся серед пастухів, вивчив норони худоби, знав, які в лісі ростуть дерева й що на них родить, полюбив манго, дику смокву й варінгу, виловлював із зелених озерець солодкий корінь лотоса, у свято надягав на голову вінок з червоних флоксів, звик остерігатися диких звірів, уникати тигра, заприятелював з розумною мангустою і веселим їжаком, перечікував пору дощів у хижі без вікон, — там підпаски гралися, співали, плели кошики й мати. Даса не зовсім забув свою колишню батьківщину й колишнє життя, але воно почало здаватися йому наче далеким сном.

І ось одного дня, коли череда перейшла на нове пасовисько, Даса подався в ліс пошукати собі дикого меду. Хлопець дуже полюбив ліс, відколи пізнав його, а цей здався йому особливо гарним: крізь листя й віття дерев просмикувалися, мов золоті гадюки, сонячні промені й спліталися в осяйний візерунок, і так само як та гра світла в гіллі складалась у чарівну картину, так і лісові звуки — щебет пташок, шелест дерев, голоси мавп, — утворювали чудову гармонію, так зливалися в одне й вирізнялися кожен по своєму і лісові запахи, терпкі й солодкі, міцні й ледь чутні, свіжі й задушливі, підбадьорливі й млосні, дух квіток, кори, листя, озерець, боліт, тварин, ягід і плодів, дух самої зарослої мохом землі. Десь у темному виярку жебонів струмок, деколи над білими віночками квіток миготів зелений метелик з чорними й жовтими цятками, в синюватому затінку дерев тріщала гілка, повільно кружляючи, опадало листя, в густих нетрях ревіли дикі звірі чи перегукувалася з родичами сварлива мавпа. Забувши про мед, Даса дослухався до голосів барвистих мерехтливих папуг і раптом у високій папороті, що густим підліском здіймалась під деревами, побачив якийсь слід, вузьку, ледь помітну стежку, і коли він, нечутно, обережно ступаючи, пішов нею, то під величезним крилатим деревом з кількома стовбурами угледів невеличке житло, гостроверхий курінь, сплетений з папороті. Біля куреня рівно й непорушно сидів на землі якийсь чоловік; руки його спочивали на схрещених ногах, зпід білого волосся й широкого чола дивилися кудись униз спокійні, невидючі очі, хоч розплющені, але звернені тільки у власну душу. Даса відразу збагнув, що то святий чоловік, йог, йому вже траплялись такі, вони були особливими людьми, божими обранцями, їх належало шанувати й приносити їм дарунки. Але цей, що рівно, спокійно сидів тут перед своїм

так гарно зробленим і старанно замаскованим куренем з папороті, опустивши руки й заглибившись у себе, особливо сподобався хлопцеві, здався йому незвичайнішим і поважнішим за всіх, яких він досі бачив. Цього чоловіка, що наче не сидів, а ширяв у повітрі з невидючим поглядом, а проте, здавалося, все бачив і знав, оточував ореол святості, чарівне коло гідності, полум'яний вал сконцентрованого внутрішнього жару, йогівської потуги, які Даса не зважувався ні переступити, ні розігнати вітанням чи якимось іншим словом. Гідність і велич усієї постаті йога, внутрішнє світло, яким світилося його обличчя, зосередженість і цілковита невразливість, що прозирала в його рисах, випромінювала хвилі і промені, серед яких він плив, наче місяць, і той згусток духовної сили, та безмовно сконцентрована воля утворювали навколо нього таку магічну напругу, що відчувалося: навіть не підіймаючи очей, самим тільки бажанням, самою своєю думкою він здатен убити когось і знов повернути йому життя.

Нерухоміший за дерево, на якому все ж таки дихало й погойдувалося листя та гілля, нерухомий, мов кам'яний ідол, сидів йог перед своїм куренем, і так само нерухомо застиг перед ним хлопець від тієї миті, коли побачив його, наче приріс до землі, зачарований цим видом, наче на нього хтось наклав пута. Він стояв і дивився на йога, бачив сонячну пляму на його плечі і ще одну на складених руках, бачив, як вони поволі пересувалися, як утворювались нові, стояв здивований і починав розуміти, що цьому чоловікові зовсім немає діла ні до сонячних плям, ні до пташиного щебету і мавпячого вереску навкруги, ні до брунатної лісової бджоли, що сіла йому на лице, понюхала шкіру, полізла по щоці! далі, знов знялася й полетіла геть, ні до всього багатоманітного життя лісу. Все це, відчував Даса, те, що бачать очі і чують вуха, все гарне й бридке, приємне й страшне, не мало ніякого стосунку до цього святого чоловіка: дощ не міг би викликати в нього почуття холоду й незатишку, вогонь не пік би його, весь навколишній світ був для нього тільки поверхнею, та й годі. Принцідпасок дивився на йога, і в нього майнув здогад, що, може, й справді весь світ — тільки гра уяви й поверхня, подмух вітру й водяні брижі над незною глибінню; то була не думка, а наче холодний дроз, що пробіг по тілі, легеньке запаморочення, немов почуття страху і небезпеки й водночас якоїсь непоборної зваби. Бо йог, здавалось йому, крізь поверхню світу, крізь світ поверхового заглибився в основу суцього, в таємницю всіх речей, прорвався крізь чаклунські тезнета почуттів, облудну гру світла, звуків, барв, уявлень, скинув їх і міцно вкоренився в істотному й незмінному. Хлопець, хоч він колись навчався в брахманів і трохи взяв від них духовного світла, збагнув це не розумом і не міг би нічого сказати про це словами, а відчув його, як у щасливу хвилину відчуваєш присутність божественного, відчув, як трепетну пошану й подив, як любов до цього чоловіка, як тугу за життям, яким, здавалося, жив йог, коли отак сидів, заглибившись у себе. Даса стояв на краю заростей папороті, дивився на йога, і той якимось дивом нагадав йому про його походження, про кров володарів у ньому, і серце його дивно затремтіло; його вже не цікавили ні пташки, ні тиха розмова, яку вели між собою дерева, він забув про ліс і про свою череду, піддався чарам і не міг відірвати погляду від заглибленого в себе самітника, заповнений незбагненим

спокоєм і невразливістю його постаті, його цілковитою відданістю своєму служінню.

Потім Даса не міг сказати, скільки він простояв біля того куреня: годину, чи дві, чи кілька днів. І коли чари розвіялися, коли він знов нечутно повернувся стежечкою крізь папороть до лісу, а звідти врешті дістався до пасовиська й до своєї череди, то все це зробив несвідомо, бо душа його ще була зачарована; він отямився аж тоді, як один із пастухів гукнув його. Пастух відразу накинувся на нього з лайкою за те, що він десь так довго тинявся, та коли Даса у відповідь тільки вражено глянув на нього широко розплющеними очима, ніби не розумів, що він каже, пастух замовк, здивований незвичайним, відсутнім поглядом хлопця і врочистим виразом його обличчя. Але трохи згодом він усе ж таки запитав: — Де ти забарився, голубе? Може, ти бачив котрогось бога чи зустрів когось із демонів? — Я був у лісі, — відповів Даса, — мені захотілося пошукати меду. Але потім я забув про мед, бо натрапив там на чоловіка, самотника, він сидів, заглиблений у роздуми чи в молитву, і обличчя в нього наче світилося. Коли я побачив його, то так і застиг і довго не міг відірвати від нього очей. Я хотів би піти туди ввечері, понести йому дарунки, той чоловік святий.

— Піди. Віднеси йому молока й масла. Святих треба шанувати і обдаровувати.

— А як мені його називати? — Ніяк не називай, Дасо, тільки поклонися, поклади дарунки, та й годі.

Даса так і зробив. Він довгенько блукав, поки знайшов те місце. Перед куренем нікого не було, а зайти всередину хлопець не зважився, тому він поклав дарунки долі біля входу й пішов собі геть.

Поки череда паслася поблизу, Даса щовечора носив до куреня пожертви, а якось навідався туди серед дня, знов застав самотника заглибленого в себе і цього разу також не встояв перед спокусою побути якусь хвилину щасливим глядачем і ввібрати в своє серце крихту снаги і благодаті святого. І навіть згодом, коли вони залишили ту місцевість і Даса допомагав переганяти череду на інші пасовиська, він ще довго не забував своєї пригоди в лісі і часом, як буває з хлопчачками, сидячи наодинці, поринав у мрії, уявляючи й себе таким самотником і мудрим йогом. Та з плином років ці спогади і мрії почали блякнути, і блякнули дедалі дужче, бо Даса швидко підростав, убирався в юнацьку силу і з радісним запалом віддався розвагам і змаганням з товаришами. А все ж десь глибоко в душі хлопця жеврів відблиск тієї події, невиразний здогад, що сила й гідність науки йогов могла б замінити йому втрачену велич.

Якось, коли вони пасли череду недалеко від міста, один пастух, повернувшись звідти, розповів, що там готуються до великого свята: старий володар Равана зовсім підупав на силі й призначив день, коли його син Нала заступить його і буде проголошений раджею. Дасі закортіло побувати на тому святі, глянути на місто, про яке в нього з дитинства майже не збереглося спогадів, послухати музику, подивитися на святкову процесію та на змагання юнаків із вельможних родин, захотів хоч раз опинитися в незнайомому світі городян і можновладців, про який так часто розповідалося в легендах та казках і який начебто — чи це, може, теж була тільки легенда, казка або й просто вигадка — колись давнимдавно був і його світом. Пастухам

наказано привезти до палацу масла для святкової жертви, і, на радість Дасі, старший пастух доручив йому та ще двом хлопцям вирушити до міста.

Вони надвечір прибули до палацу, і брахман Васудева прийняв у них масло, бо це під його наглядом приносили жертви, проте юнака він, звичайно, не впізнав. Потім троє пастухів жадібно кинулись у вир святкових розваг, уже з самого ранку побачили, як під проводом брахмана почався жертвний обряд, як підпалили цілу купу золотавожовтого масла і вгору, в безмежжя, знялися довгі омахи полум'я і хмара масного диму, на втіху трьом десяткам богів. Бачили вони й святкову процесію слонів з позолоченими балдахінами над кріслами, де сиділи їздці, бачили прибрану квітками колісницю раджі й самого Налу, чули оглушливу барабанну музику. То було чудове, розкішне видовище, але трохи й кумедне, принаймні таким воно здалося молодому Дасі. Його запаморочив, зачарував, сп'янив галас, оздоблені колісниці й коні, вся ця розкіш і чванькувате марнотратство, захопили танцівниці, що танцювали перед колісницею раджі, стрункі та гнучкі, мов стеблини лотоса, приголомшило велике, гарне місто, а проте захват і радість не завадили йому глянути на все це досить тверезо, очима пастуха, що, властиво, зневажав жителів міста. Про те, що насправді це він первородний, що в нього перед очима помазали, освятили і проголосили володарем його брата по батькові Налу, якого він зовсім забув, а насправді він, Даса, мав би їхати на оздобленій квітками колісниці, він не думав. Але молодий Нала нітрохи не сподобався Дасі, здався йому нерозумним і недобрим, надто розпеченим, огидним у своєму марнославстві й самозакоханості, він залюбки вступив би якусь штуку цьому коронованому блазневі, провчив би його, але не мав такої нагоди, та й скоро забув про нього, — тут і без Нали було на що подивитись і що послухати, було з чого посміятись і потішитись. Городянки були дуже гарні і вміли так зухвало глянути, так повести плечем чи сказати слово, що в наших пастухів кров закипала в жилах; того дня всі троє наслухалися такого, що воно потім ще довго дзвеніло їм у вухах. Щоправда, жінки озивалися до них глузливо, бо городяни, ставилися до пастухів так само зневажливо, як і пастухи до них. Проти гарні й дужі, вигодовані молоком і сиром хлопці, що майже цілий рік перебували на повітрі, дуже сподобались городянкам.

З того свята Даса повернувся вже не хлопцем, а досвідченим юнаком і почав бігати за дівчатами, не раз через них встряючи в запеклі бійки з іншими юнаками. Невдовзі вони перейшли з чередою в іншу місцевість, де були широкі луки і багато озер, зарослих очеретом та бамбуком. Там Даса зустрів дуже гарну дівчину, на ім'я Праваті, й шалено закохався в неї. Вона була дочкою одного орендаря, і Даса так покохав її, що забув про все на світі, від усього відмовився, щоб тільки її здобути. Коли через деякий час пастухи погнали далі череду, він не послухав їхніх застережень і порад, попрощався з ними і з життям пастуха, яке досі йому дуже подобалося, осів на місці й домігся того, що таки одружився з Праваті. Він сіяв і жав на полі в свого тестя просо й рис, допомагав йому в млині і в лісі, збудував для своєї дружини хижу з бамбука, обмастив її глиною і нікуди не випускав звідти Праваті. Яку величезну силу має кохання, коли воно змушує юнака зректись своїх колишніх радощів, товаришів і давніх

звичок, змінити своє життя і змиритися з жалюгідним становищем приймака серед чужих людей! Лице і постать Праваті променіли такою вродою, такою обіцянкою радощів кохання, що Даса, крім неї, нічого не бачив, цілком їй віддався і справді зазнав великого щастя в її обіймах. Кажуть, начебто жінка причаровувала навіть декотрих богів і святих, вони не випускали її з своїх обіймів днями, місяцями, роками, зливалися з нею, цілком віддавшись насолоді, і забували геть про все. Такої долі й такого кохання бажав собі й Даса. Та йому судилось інше, і щастя його тривало недовго, навіть не цілий рік, та й той рік був заповнений не самим тільки щастям. Дасі довелося спізнати багато чого іншого — дошкульних докорів тестя, ущипливих жартів братів Праваті і примх її самої. Та щоразу, коли він ішов до неї на постіль, усе це забувалося, здавалося нічим, так його чарувала її усмішка, так йому солодко було пестити її струнке тіло, так розквітав тисячами квіток, вабив тисячами запахів і прохолодою препишний садок її молодого тіла.

Ще й року не тривало щастя Даси, як у тій місцевості раптом зчинився галас і неспокій. Спершу з'явилися верхи посланці із звісткою, що туди прибуває молодий раджа на полювання, а тоді приїхав і сам раджа Нала з мисливцями, кіньми й цілим табором, служники поставили намети, всюди іржали коні, лунали мисливські роги. Дасу той гармидер не цікавив, він працював у полі, в млині і намагався не зустрічатись із мисливцями й людьми раджі. Та коли він одного разу повернувся додому й не застав там дружини, якій суворо заборонив у ці дні виходити надвір, серце його стислося, і він здогадався, що надходить якась біда. Він побіг до тестя, але й там не знайшов Праваті, і ніхто начебто її й не бачив. Дасі стало ще тяжче на серці. Він обшукав весь город, поле; день, два тільки те й робив, що бігав від своєї хижі до житла тестя й назад, очікував на неї в полі, спускався до криниці, благав, гукав її, манив, проклинав, шукав її сліду. Врешті найменший брат Праваті, ще хлопчина, признався, що вона в раджі, живе в його наметі, хтось бачив, як вона їхала верхи на його коні. Даса прихопив із собою пращу, що лишилася в нього ще з тих часів, коли він був пастухом, подався до табору раджі й засів на дереві, чекаючи слухної хвилини. Як тільки йому здавалося, що намет Нала на мить лишався без охорони, чи вдень, чи вночі, він скрадався до нього, та щоразу надходив вартовий, і йому доводилось відступати. І ось одного разу Даса побачив зі своєї засідки, як раджа, — він знав його в лице і не злюбив ще від того свята в місті, — сів на коня й кудись поїхав, а коли згодом повернувся, сплигнув на землю й відкинув запинало намету, Даса встиг помітити, що його привітала там молода жінка, і, впізнавши в ній свою дружину Праваті, мало не впав з дерева. Тепер він уже впевнився, що дружина зрадила його, і на серце йому ніби наліг камінь. Великого щастя зазнав він у коханні з Праваті, але тепер платив за нього не меншою, а може, ще й більшою мукою; він бачив, що втратив своє щастя, і душу йому пекло почуття гніву і образи. Так воно й буває, коли хтось спрямує всю свою любов на щось одне, бо, як він утратить його, навколо все завалиться і він залишиться сам серед руїни.

Цілий день і цілу ніч блукав Даса навколишніми лісами, і тількино спинявся перепочити, як нестерпне горе знов гнало його, виснаженого, далі, він не міг не

рухатися, мусив кудись бігти, хоч би й на край світу, хоч би й з цього життя, що втратило для нього всю свою вартість і красу. Проте він не побіг далеко, світ за очі, а все кружляв поблизу того місця, де спіткало його лихо, неподалік від своєї хижі, млина, поля і намету раджі. Кінець кінцем він знов сховався в кроні дерева, що здіймалося над наметом і, сповнений жалю й палючої жадоби помсти, причаївся там, наче голодний хижак у засідці серед листя. Так він просидів до тієї хвилини, задля якої зібрав останні свої сили: поки раджа вийшов з намету. Тоді він обережно зсунувся з дерева, крутнув пращу і поціливі ненависного ворога камінцем просто в лоб. Той упав горілиць і так і лишився лежати, навіть не ворухнувшись. Навколо начебто не видно було нікого; бурю пристрастей і солодкої помсти, яка шаленіла в серці Даси, на мить заступила глибока тиша, дивна й страхітлива. На той час, коли біля вбитого заметушилися слуги й зчинився галас, Даса вже вибрався з табору і зник у зарослому бамбуком видолінку.

Поки Даса злазив з дерева, поки, немов у трансі, крутив пращею, посилаючи смерть, йому здавалося, ніби він знищує і своє власне життя, ніби з нього виходить остання сила, ніби разом із смертоносним камінцем і сам він летить у прірву, ладний загинути, аби тільки ненависний ворог упав хоч на мить швидше за нього. Але тепер, коли після його вчинку несподівано настала миттєва тиша, жадоба до життя, яка була зовсім згасла в ньому, відтягла його від краю прірви, повернула його розумові й тілові первісний інстинкт, що звелів йому шукати лісу та бамбукових заростей, наказав утікати й ховатись. І, тільки вже сховавшись, вже уникнувши першої небезпеки, він усвідомив, що сталося. Коли він, знеможений до краю, сп'янілий від свого вчинку, опустився на землю, хапаючи ротом повітря, голова його проясніла, і, протверезівши, він найперше відчув огиду й розчарування, що сам залишився живий. Та тількино він відсапався, тількино минуло запаморочення від швидкого бігу, як те прикре почуття млявості змінилося впертістю, жадобою до життя, і знов його опанувала нестямна радість від того, що він зробив. Скоро неподалік від нього зчинилася метушня, почалися пошуки й гонитва за вбивцею, яка тривала цілий день, і його не знайшли тільки тому, що він не ворухився в своїй схованці, а шукачі, боячись тигрів, не дуже хотіли заглиблюватись у гушавину. Даса трохи поспав, тоді прокинувся, полежав, дослухаючись до галасу, потім поплазував далі, знов перепочив, а третього дня після свого вчинку вже перебрався через пасмо перших пагорбів, без упину підіймаючись дедалі вище в гори.

Бездомне життя кидало Дасу по всіх усядах, він почерствішав, збайдужів, але й став розумніший і покірніший долі, а проте часто вночі йому снілася Праваті, його колишне щастя чи те, що йому здавалося щастям, часто снілося також, що його переслідують, що він тікає. То були страшні, важкі сні, наприклад, такий: він тікає нетрями, а позаду б'ють у барабани й сурмлять у мисливський ріг переслідувачі, він мчить через ліс, через мочар, через колючі кущі, через хисткі, трухляві містки і щось несе, якийсь тягар, пакунок, щось загорнене, сховане, таємниче, він тільки знає, що нізащо не повинен випустити з рук цю коштовну річ, що це щось дуже цінне й крихке, якийсь скарб, може, вкрадений і завинений у клопоть барвистої тканини з

брунатночервоним і синім візерунком, як на святковій сукні Праваті, — і от він з цим пакунком, скарбом чи здобиччю тікає, змучений повсякчасними небезпеками, продирається крізь густе гілля, скрадається попід навислими скелями, повз гадючі кубла, перебирається по страхітливо вузьких кладках через річки, що кишать крокодилами, і нарешті, зацькований і виснажений, зупиняється, смикає за шнурок, яким зв'язано пакунок, розплутує один за одним вузлики, розмотує тканину, дістає звідти тремтячими руками скарб, і виявляється, що то його власна голова.

Він жив ховаючись, весь час у дорозі, вже, властиво, не тікав від людей, але уникав їх. І ось одного дня мандри завели його на зелені пагорби, що здалися йому особливо гарними й веселими, вони ніби вітали його, наче були його давніми знайомими: ось лука з буйною, вкритою цвітом травою, що легенько погойдувалась на вітрі, ось острівець верболозів серед неї, — Даса впізнав їх, і вони нагадали йому про ті веселі, невинні часи, коли він ще не знав кохання, ревнощів, ненависті й жадоби помсти. Це були місця, де він колись пас череду з товаришами; найкраща пора його молодості дивилася на нього з далеких глибин безповоротності. Солодким смутком відповіло його серце тим голосам, що привітали його тут: свіжому вітерцеві, який перебирав сріблясте листя плакучої верби, бадьорій похідній пісеньці веселого потічка, пташиному щебетові й басовитому гудінню золотавих джмелів. Усе тут звучало рідним притулком, домівкою, і для нього, звиклого до кочового життя пастухів, ще жодна місцевість не здавалася такою своєю, рідною.

З цими голосами в серці, які вели його, ні на мить не кидаючи самого, з почуттями, схожими на почуття людини, що повернулася додому, Даса мандрував тим благословенним краєм, уперше за ці моторошні місяці не як чужинець, не як переслідуваний, засуджений на смерть утікач, а з відкритим серцем, ні про що не думаючи, нічого не бажаючи, цілком віддавшись тихій радості цієї хвилини й цього оточення, захоплено вбираючи його в себе, щасливий, але й трохи здивований самим собою і тим новим, незвичним, уперше і з таким захватом пережитим стаЗном душі, цією безкорисливою відкритістю, позбавленою нетерпіння радістю, цією уважною і вдячною готовністю втішатися всім побаченим. Із зелених луків його потягло до лісу, в затінок дерев, у пронизаний сонячним промінням присмерк, і тут почуття, що він повернувся додому, ще зміцніло й повело його стежечками, які ноги немов знаходили самі, аж поки він, перейшовши високу папороть, що густим підліском здіймалася під деревами, опинився біля маленького куреня і побачив перед ним його, що непорушно сидів на землі, того самого, якого він колись крадькома спостерігав і якому носив молоко.

Даса стояв, ніби щойно прокинувся від сну. Тут усе лишилося таким самим, як було, час тут не спливав, тут ніхто не вбивав і не страждав, тут, здавалося йому, і час, і життя застигли, затверділи навіки, мов кристал. Він дивився на старого, і до його серця вернулися подив, любов і туга, які він відчував, коли побачив його вперше. Він оглянув курінь і подумав, що його треба було б трохи полагодити, поки почнуться дощі. Потім він зважився обережно підступити ближче, зайшов до куреня, озирнувся й побачив, що

там майже порожньо: постіль із листя, сулія з сухого гарбуза з водою і порожня ликова торба. Даса взяв торбу, подався в ліс і нашукав там трохи плодів та їстівного коріння. Тоді взяв сулію і набрав у неї свіжої води. Оце й усе, що тут треба було робити. Так мало людині потрібно для життя. Даса сів на землю й поринув у мрії. Він був задоволений цим тихим відпочинком, мріями в лісі, задоволений самим собою, голосами своєї душі, що привели його сюди, де він колись іще хлопцем дістав невиразне уявлення про душевний спокій, щастя й домівку.

Так він і залишився в мовчазного йога. Міняв йому постіль з листя, вишукував у лісі поживу для них обох, потім полагодив курінь старого й заходився неподалік споруджувати другий, вже для себе. Старому він начебто не заважав, хоч, властиво, не можна було зрозуміти, чи той його взагалі помітив. Підводячись після самозаглиблення, йог або йшов до куреня й лягав спати, або щось їв, або вирушав на коротку прогулянку до лісу. Даса жив біля святого, як служник живе біля великого пана чи, швидше, навіть як домашня тварина — свійський птах або мангуста — поруч з людиною, даючи якусь користь, але майже не впадаючи в око. Дасі, який довго був утікачем, ховався, жив у непевності, з нечистим сумлінням і з думкою про переслідувачів, це спокійне існування, легенька праця й сусідство іншої людини, що начебто зовсім не помічала його, якийсь час були дуже корисними: вночі йому вже не снилися страшні сні, і часом він на півдня або й на цілий день забував, що з ним сталося. Про майбутнє він не думав, а якщо, бувало, й прагнув чи просто хотів чогось, то тільки одного: залишитись тут, перейняти від його таємниці самотницького життя, стати самому таким самотником, спізнати науку йогів і їхню гордовиту невразливість. Він дедалі частіше почав наслідувати позу старого, так само непорушно сидів, схрестивши ноги, так само дивився кудись у невідомий, позареальний світ, не сприймаючи того, що його безпосередньо оточувало. Але він швидко втомлювався, руки терпли, спина боліла, йому не давали спокою комарі або починала свербіти, аж ятритись, шкіра, він тоді совався, чухавсь, а нарешті й зовсім підводився. Проте часом бувало й інакше: тіло його неначе ставало порожнє, невагоме, він ніби ширяв, як іноді ширяєш уві сні, коли досить тільки легенько відштовхнутися від землі, і ти вже лешиш, мов пушинка. В такі хвилини Даса передчував, як воно буває, коли ширяєш отак довгий час, коли тіло й душа скидають свій тягар і линуть, підхоплені подихом більшого, чистішого, осяйного життя, підносячись і зливаючись із потойбічним, позачасовим і незмінним. Проте хвилини так і лишалися хвилинами, а передчуття — тільки передчуттями. Розчарований, знов повертаючись до звичного свого життя, Даса думав, як було б добре, коли б старий узяв його в учні, втаємничив його в свої вправи і в своє мистецтво, зробив з нього йога. Але як досягти цього? Здавалося, старий ніколи не помітить його, ніколи не перемовиться з ним жодним словом. Здавалося, він був не тільки по той бік днів і годин, лісу й куреня, а й по той бік слів.

А всетаки якось він вимовив одне слово. Знов настала пора, коли Даса щонаочі бачив страшні сні, то бентежно-солодкі, то тривожно-моторошні, то до нього приходила Праваті, то він знов був нажаханим утікачем. Удень теж було не легше, він не

витримував довгого непорушного сидіння і заглиблення в себе, думав про жінок, про кохання і без діла тинявся по лісі. Може, то була винна погода, бо стояла задушлива спека і час від часу здіймався гарячий вітер. І ось знов випав такий поганий день, навколо бриніли комарі, а вночі Даса знов бачив сон, що пригнітив його й налякав; що саме снилося, він уже не пам'ятав, але тепер, удень, йому здалося, що то було жалюгідне, недозволене, ганебне повернення до колишнього стану, до давно перейдених життєвих шаблів. Цілий день Даса, знервований і похмурий, сновигав біля куреня, брався за якусь роботу і, не докінчивши, кидав її, кілька разів сідав і пробував заглибитись у себе, та його відразу проймав гарячковий неспокій, він весь сіпався, по ногах неначе бігала комашня, в потилиці пекло, він не витримував навіть хвилини і, засоромлений, несміливо поглядав на старого, який сидів у довершеній позі і обличчя якого, з поглядом, зверненим у себе, світилося нескаламученою, тихою радістю, мов квітка на стеблині.

Коли того дня його підвівся і рушив до свого куреня, Даса, що довго вичікував тієї миті, заступив йому дорогу і розпачливо сказав: — Вибачте, вельмишановний, що я порушую ваш спокій. Я шукаю миру, шукаю затишку, я хотів би жити так, як ви, і бути таким, як ви. Гляньте, я ще молодий, але вже зазнав багато лиха, доля була жорстокою до мене. Я народився володарем, але мене відіслали до пастухів. Я став підпаском, ріс там, веселий і дужий, як бичок, невинний серцем. Потім я пізнав жінок і коли побачив найкращу з них, то склав їй до нір своє життя і вмер би з туги, якби вона не стала моею. Я кинув своїх друзів-пастухів, посватався до Праваті, одружився з нею, став приймаком і почав слугувати її родині, тяжко працював, але Праваті була моя, кохала мене, чи принаймні я думав, що вона кохає мене, щовечора я повертався в її обійми і спав біля її серця. Та ось у наші ліси приїхав раджа, той самий, через якого мене колись дитиною вигнали з палацу, приїхав і забрав мою Праваті, і мені довелося побачити її в його обіймах. Більшої муки я ніколи не зазнав, вона змінила мене і моє життя. Я вбив раджу, так, убив його і почав жити життям злочинця, втікача, за мною ганялися, я жодної хвилини не був упевнений за своє життя, поки не добувся сюди. Я навіжений, убивця, може, мене колись спіймають і четвертують. Я не можу більше жити таким життям, вельмишановний, я хочу покінчити з ним.

Його спокійно вислухав його палку сповідь, опустивши очі додолу. Тепер він підвів їх і подивився на Дасу ясним, пронизливим, майже нестерпно твердим, зосередженим і чистим поглядом, і, поки він роздивлявся Дасу і обмірковував його квапливу розповідь, уста його поволі торкнула усмішка, потім він засміявся, нечутно засміявся, похитав головою і сказав сміючись: — Майя![65] Майя! Зовсім розгублений і засоромлений, Даса так і прикипів до місця, а старий рушив далі вузькою стежечкою в папороті — це була його прогулянка перед обідом. Походивши трохи туди й назад, відмірявши десь із сотню виважених, ритмічних кроків, він повернувся назад до куреня, обличчя його знов стало таким, як завжди, зверненим кудисьінде, а не до світу видимих явищ. Що ж означав той сміх, яким його, завжди такий незворушний, немов скам'янілий, відповів йому? Даса довго сушив собі над цим голову. Чи цей моторошний сміх у хвилину

розпачливої сповіді Даси, його благання про допомогу був прихильний, чи глузливий, чи він мав на меті потішити його, чи осудити, чи походив від бога, чи від демона? Чи це було тільки цинічне хихотіння старого чоловіка, якого вже ніщо не хвилює, чи кепкування мудрого з чужої дурості? Чи сміх означав відмову, прощання й наказ іти геть? Чи, може, це була порада, вимога наслідувати його, також сміятися? Даса не міг з'ясувати цього. Ще й уночі він думав про той сміх, у який, здавалося, старий уклав усе його життя, щастя й лихо, розжовував цю думку, як розжовують твердий корінь, що все ж таки своїм смаком і запахом нагадує якусь поживу. І так само розжовував, зважував, обертав на всі боки те слово, яке старий, засміявшись, вигукнув напрочуд голосно, радісно і незрозуміло чому задоволено: "Майя! Майя!" Що означало те слово, Даса трохи знав, а трохи здогадувався, та й самий тон, яким старий його вимовив, начебто підказував, що за зміст у нього вкладено. Майя — це було Дасине життя, Дасина молодість, Дасине солодке щастя й гірке лихо, майя — це була вродлива Праваті, це було кохання і його радощі, майя — це все життя, життя Даси і всіх інших людей, геть усе в очах старого його було майя, щось дитинне, кумедне, якесь видовисько, ілюзія, ніщо в барвистій оболонці, мильна бульбашка, щось таке, з чого не гріх весело посміятися, що можна зневажати, але ні в якому разі не слід трактувати як щось варте уваги.

Та коли для старого його цим сміхом і словом "майя" можна було визначити й підсумувати Дасине життя, для самого Даси все було інакше; хоч як він хотів би стати йогом і посміятися з усього пережитого, хоч як би хотів бачити в своєму житті лише майю, в його серці, починаючи від тих тривожних днів і ночей, прокинулося й ожило все те, що він, змучений мандрівним життям утікача, знайшовши тут на якийсь час притулок, начебто зовсім забув. Він уже майже втратив надію, що справді досягне колись науку йогов, а тим більше, що стане таким, як цей старий, А коли так, то навіщо залишатися в цьому лісі? Тут був його притулок, тут він трохи відпочив, зміцнів, трохи заспокоївся, ї це вже чогось варте, це вже багато. А що, як тим часом там, у країні, перестали ганятися за вбивцею раджі, і він, Даса, може помандрувати собі далі, не дуже ризикуючи, що його схоплять? Даса вирішив так і зробити, другого ж таки дня вирушити в дорогу: світ великий, не може ж він вічно сидіти в цьому сховку. Ця думка трохи заспокоїла його.

Даса хотів вирушити вдосвіта, але проспав, і, коли прокинувся, сонце вже зійшло і старий почав заглиблюватися в себе. Даса не хотів іти, не попрощавшись, до того ж йому треба було ще щось запитати його. Він почекав годину, другу, нарешті старий підвівся, випростав руки й ноги й почав проходжуватися перед куренем. Тоді Даса заступив йому дорогу, вклонився і не відступив, аж поки його запитально звів на нього очі.

— Учителю, — покійно мовив Даса, — я йду собі геть і більше не порушуватиму вашого спокою. Але дозвольте мені, вельмишановний, ще раз, востаннє звернутися до вас із проханням. Коли я розповів вам про своє життя, ви засміялися й вигукнули: "Майя!" Благаю вас, скажіть мені ще щось про майю.

Йог завернув до куреня і поглядом звелів Дасі йти за ним. Там він узяв гарбузяну сулію з водою, подав її Дасі й загадав йому вимити руки. Той слухняно виконав його наказ. Після цього вчитель вилив решту води в папороть, дав юнакові порожню сулію і звелів принести свіжої води. Даса мовчки пішов по воду. Серце в нього стислося з жалю, що він востаннє йде цією вузьенькою стежечкою до кринички, востаннє опускає легеньку сулію з витертими гладенькими краями до блискучого кружальця води, в якому віддзеркалюються папороть, верховіття дерев і поміж ними ясні цятки чудової небесної блакиті, а зараз, коли він нахилиться над нею, то востаннє побачить у буруватуму сутінку й відбиток свого обличчя. Даса повільно, задумливо занурив у воду сулію, відчуваючи себе якось непевно, — він не міг збагнути, чому в нього так дивно на душі, чому, хоч він сам вирішив податися в дорогу, його так вразило, що старий не запропонував йому лишитися, може, навіть лишитися назавжди.

Даса присів навпочіпки, набрав з кринички води, обережно випростався, щоб не розхлюпати її, і хотів уже повернутися до куреня, та раптом до нього долинув звук, що втішив його і вжахнув — то був голос, який він часто чув уві сні і який з гіркою тугою не раз мріяв почути наяву. Він звучав так солодко, так ніжно, невинно й закохано мав з лісового присмерку, що серце в Дасі стислося від страху і бажання. То був голос Праваті, голос його дружини.

— Дасо! — кликала вона.

Не вірячи своїм вухам, він озирнувся з сулією в руках, і ось вона справді вийшла зза дерев, струнка, гнучка, довгонога Праваті, кохана, незабутня, зрадлива. Даса впустив сулію з водою і побіг їй назустріч. Соромливо всміхаючись, вона стояла перед ним і дивилася на нього великими очима сарни, і тепер, зблизька, він побачив і те, що взята вона в сандалі з червоної шкіри і вбрана в дорогу сукню, що на руці в неї золотий браслет, а в чорних косах — коштовні самоцвіти. Даса відсахнувся. Невже вона все ще володарева наложниця? Але ж хіба він не вбив Налу? Чи вона й досі носить його подарунки? Як вона насмілилася прийти сюди з цими браслетами й самоцвітами і кликати його? Та вона була краща, ніж будьколи, і не встиг він зажадати від неї пояснення, як уже пригорнув її до себе, притулився чолом до її кіс, підвів угору її личко й поцілував її в уста і тієї миті відчув, як до нього повертається все те, що він мав колись, — щастя, кохання, пожадливість, радість життя, пристрасть. Усіма своїми думками він був уже далеко від цього лісу й від старого аскета, ліс, самотнє життя, самозаглиблення, йог нічого вже не важили для нього, він забув про них, забув навіть про сулію з водою, яку мав принести старому. Вона так і лишилася лежати біля кринички, а Даса поспішив з Праваті на узлісся. Вона похапцем почала розповідати йому, як потрапила сюди і як обернулися всі події.

Дивною була її розповідь, дивною, чудесною, казковою, і, наче в казку, ввійшов Даса в своє нове життя. Не тільки Праваті вернулася до нього, не тільки ненависний Нала був мертвий і пошуки вбивці давно припинено, але й до всього Дасу, сина раджі, що став пастухом, проголошено в місті законним спадкоємцем трону і володарем, старий пастух і старий брахман пригадали й розповіли всім давню, майже забуту

історію вигнання Даси, і тепер того самого чоловіка, якого довгий час скрізь шукали як убивцю Нали, щоб узяти на тортури і стратити, почали ще з більшим запалом шукати по всій країні, щоб проголосити раджею і врочисто привести до міста й до палацу його батька. Все це скидалося на сон, і найприємнішим для Даси було те, що з усіх гінців, які об'їздили вздовж і впоперек країну, саме Праваті пощастило знайти і привітати його. На узліссі Даса побачив багато наметів і почув запах диму та печеної дичини. Супутники Праваті зустріли її радісними вигуками, а коли вона заявила, що це Даса, її чоловік, відразу ж улаштували бучний бенкет. Серед присутніх був один пастух, що колись разом із Дасою пас священну череду, отож він і привів Праваті та її супутників сюди, на те місце, де вони разом жили. Упізнавши Дасу, він радісно засміявся, кинувся до нього й хотів потовариському поплескати його по плечу чи обняти, але похопився, що тепер його товариш став раджею, тому враз застиг на півдорозі, тоді пішов повільніше, шанобливо і привітав його глибоким поклоном. Даса підвів його, обняв і запитав, що йому подарувати. Пастух попросив теля, і йому дали аж трое телят найкращої породи. Новому володареві відрекомендовували все нових людей: службовців, старших мисливців, двірських брахманів, і він приймав їхні вітання; тоді подали обід, заграла музика — барабани, цитри й носові ріжки; але все це свято, вся розкіш здавалася Дасі наче сном, він не міг у неї повірити, дійсність для нього була тільки Праваті, його молода дружина, яку він тримав в обіймах.

Роблячи щоденно короткі переходи, процесія наближалася до міста. Наперед послано гінців, які несли всім радісну звістку про те, що знайдено молодого раджу і він ось-ось має прибути до міста, а коли воно нарешті з'явилося на обрії, звідти долинув гуркіт барабанів та литавр і назустріч Дасі вийшла врочиста процесія брахманів у білих шатах, на чолі з наступником того Васудеви, що колись, добрих двадцять років тому, відіслав Дасу до пастухів і недавно помер. Брахмани привітали його, проспівали гімни, а перед палацом, до якого завернули прибулі, розпалили велике жертвне багаття. Дасу завели до палацу, і там його знов почали вітати, вшановувати, бажати йому щастя й здоров'я. Ціле місто святкувало до пізньої ночі.

Щодня Дасу навчало двоє брахманів, і за короткий час він опанував усю ту науку, яку вважали необхідною для володаря. В його присутності приносили жертви, він творив суд, учився рицарського й військового мистецтва. Брахман Гопала познайомив його з політичними справами, розповів, у якому становищі перебуває він та його родина, які їхні права, на що можуть претендувати його майбутні сини і які в нього вороги. Насамперед це була мати Нали, та, що колись позбавила принца Дасу спадкових прав і хотіла навіть заповідати йому смерть, а тепер ще й ненавиділа його як убивцю свого сина. Вона втекла під захист сусіднього володаря Говінди й жила в його палаці, а той Говінда і його рід віддавна були небезпечними ворогами, воювали ще з предками Даси й домагалися від них частини земель. І навпаки, південний сусід, князь Гайпалі, приятелював з батьком Даси й завжди недолюблював Налу, тому дуже важливо було побувати в нього, повезти йому подарунки й запросити на полювання, що відбудеться найближчим часом.

Пані Праваті швидко звикла до свого високого становища, вміла показати себе володаркою і в багатих шатах та в коштовних оздобах мала такий препошний вигляд, наче була не нижчого роду за свого пана й чоловіка. Їхнє кохання було щасливе й тривало багато років, і те щастя додавало їм якогось блиску й сяйва, наче вони були божими обранцями, тому народ поважав і любив їх. А коли після довгих, надаремних сподівань Праваті народила Дасі гарного сина, якого він на честь свого батька назвав Раваною, щастя його стало повним, і все, що він мав: земля, влада, палаци, стайні, корівні, худоба й коні, — набуло в його очах подвійної ваги і значення, особливої вартості й блиску. Все це добро було чудове, тішило його, бо служило Праваті, вбирало й прикрашало її, додавало їй шани, а тепер стало ще краще, ще втішніше й важливіше, бо мало дістатися в спадщину його синові Равані, мало стати запорукою його щастя.

Коли Праваті найбільше любила бенкети, врочисті процесії, розкішний, багатий одяг, оздоби й численну челядь, то Даса волів шукати втіхи в своєму садку, де він наказав посадити рідкісні, дорогі дерева й квітки, розвів папуг та інших барвистих пташок і мав звичку щодня годувати їх і розважатися з ними. Крім того, його вабили науки; як вдячний учень брахманів, він вивчив багато віршів і мудрих висловів, опанував мистецтво писання й читання, завів собі писаря, який умів готувати пальмове листя для письма і під вправною рукою якого почала рости маленька бібліотека. Тут, серед книг, у невеличкій розкішно опорядженій кімнаті, де стіни були оббиті коштовним деревом з суцільним різьбленням, частково позолоченим, що зображувало сцени з життя богів, він часом слухав диспути запрошених для цієї мети брахманів, найкращих зпоміж жерців учених і мислителів, про священні справи, про створення світу, про майю великого Вішну, про святі Веди, про силу жертви і про ще більшу силу аскези, завдяки якій смертна людина досягає такої величі, що перед нею тремтять навіть боги. Ті брахмани, що найкраще промовляли, спеЗречалися і обґрунтовували свою думку, отримували щедрі подарунки, дехто як нагороду за перемогу в диспуті вів додому, наприклад, добру корову, і було щось кумедне й водночас зворушливе в тому, як великі вчені, що тількино цитували й тлумачили вірші з Вед, розумілися на сузір'ях і світових океанах, розходилися додому зі своїми почесними нагородами горді й набундючені або й зчиняли запеклу сварку за них.

Взагалі раджі Дасі з його багатством, щастям, садком і книжками інколи все, пов'язане з життям і людською природою, здавалося дивним і сумнівним, зворушливим і водночас кумедним, як ті марнославні брахмани, ясним і водночас темним, бажаним і вартим зневаги. Чи він милувався квітками лотоса на ставу в своєму садку, чи пишною грою барв у пір'ї павичів, фазанів та рогодзьобів, чи позолоченим різьбленням на стінах палацу, — все це здавалося йому інколи божественним, немовби осяяним теплом вічного життя, а інколи, чи навіть водночас, він вловлював у ньому щось несправжнє, ненадійне, сумнівне, якийсь нахил до минушості і зникнення, готовність повернутись у безформне, у хаос. Так само як він, раджа Даса, був принцом, тоді пастухом, потім дійшов до того, що став убивцею і волоцюгою, аж поки нарешті знов піднявся до становища володаря, не знаючи, які сили вели його й керували ним, невпевнений у

завтрашньому дні, так і всюди примхлива майя життя поєднує в собі шляхетне й підле, вічне й смертне, велике й смішне. Навіть його кохана, навіть прекрасна Праваті часом на якусь мить здавалася йому позбавленою чарів і кумедною, він помічав, що в неї надто багато браслетів на зап'ястках, надто багато пихи й тріумфу в погляді, надто прагне вона надати гідності своїй ході.

Та ще більше, ніж книжки й садок, любив Даса Равану, свого синочка, вінець його кохання і його життя, предмет його ніжності і його піклування, тендітного, вродливого хлопчика, справжнього принца, з очима сарни, як у матері, схильного до задуми й мрійливості, як батько. Часто, коли малий у садку надовго зупинявся перед якимось дивовижним деревом або, сидячи на килимі й ледь звівши брови, задивлявся якимось відсутнім, заглибленим поглядом на камінець, різьблену іграшку чи пір'їну, Дасі здавалося, що син дуже схожий на нього. А як він його любив, Даса відчув аж тоді, коли вперше змушений був розлучитися з ним на невизначений час.

Одного дня з тих місць, де землі Даси межували з володіннями Говінди, прибув посланець і доповів, що на їхнє селище напали люди Говінди, пограбували худобу, схопили частину жителів і забрали з собою. Даса негайно зібрався, наказав начальникові особистої охорони та кільком десяткам верхівців їхати з ним і кинувся доганяти грабіжників; і тієї миті, коли він перед дорогою взяв на руки сина й поцілував його, любов пекучим болем озвалася в його серці. І з того пекучого болю, сила якого приголомшила Дасу, вразила, немов застереження з невідомого майбутнього, в серці його під час довгої їзди визріло пізнання, усвідомлення своїх почуттів. Бо в дорозі Даса міркував, з якої причини він оце так рішуче поспішає верхи на коні до кордону своїх володінь, яка сила змусила його до цього вчинку. Він довго думав про це і врешті переконався, що в глибині душі йому байдуже, чи справді десь на краю його держави хтось забрав у нього худобу й трохи людей, чи ні, що це не вражає його, що цієї крадіжки й наруги над його князівськими правами не достатньо, щоб викликати в його серці гнів і бажання помсти, що для нього було б природніше зустріти звістку про напад поблажливою усмішкою. Але ж Даса знав, що в такому разі він би тяжко скривдив посланця, який, знемагаючи, приніс йому цю звістку, а так само й тих людей, що їх пограбовано, й тих, що їх відірвано від домівки та мирної праці й погнано в рабство на чужину. Та й усіх тих підданців, у яких не спав з голови жоден волосок, він образив би, коли б відмовився від помсти зі зброєю в руках, вони були б розчаровані й не могли б збагнути, як це їхній володар не оборонить своєї країни, і, якби коли хтось напав на нього самого, він би навряд чи дочекався від них допомоги. Даса усвідомлював, що його обов'язок — поїхати туди й помститися. Але що таке обов'язок? І скільки є таких обов'язків, які ми часто і з спокійним серцем нехтуємо! Чому ж тоді цей обов'язок помсти не такий, що його можна знехтувати, чому він виконує його не будьяк, не на півсили, а ревно, з запалом? Не встигло в ньому зродитися питання, як серце вже відповіло на нього — його знов стиснув той пекучий біль, що під час прощання з принцом Раваною. І Даса зрозумів: якби він, володар, не опираючись, дозволив, щоб у нього грабували худобу й людей, то грабунок і насильство від кордону

поширилося б у глиб країни, і врешті вороги добралися б до нього самого і влучили б у те місце, де йому найдужче, найтяжче заболіло б — у сина! Вони відняли б у нього сина й спадкоємця, відняли і вбили б, може, ще й мучили б, а це було б вершиною страждань, набагато страшнішим лихом, ніж навіть смерть Праваті. Тому він і мчить туди з таким запалом, тому й виконує свій обов'язок володаря. І виконує його не тому, що втратив скількись там худоби й землі, не тому, що жаліє своїх підданців, не тому, що так дбає про честь батьківського імені, а з великої, болісної, нерозважливої любові до своєї дитини, з великого, нестямного страху перед тим болем, якого б йому завдала втрата цієї дитини.

Ось до чого додумався Даса під час тієї їзди. Зрештою, йому не пощастило спіймати й покарати людей Говінди, вони разом з награбованим майном утекли, тому, щоб показати свою непохитну волю й мужність, Дасі довелося й самому перейти кордон, зруйнувати селище на ворожій території і забрати з собою трохи худоби й рабів. Багато днів витратив він за цей переможний похід, а їдучи назад, Даса знов глибоко замислився і повернувся додому якийсь тихий, наче засмучений, бо в своїх роздумах дійшов висновку, що він міцно й остаточно, без будьякої надії звільнитися, усім своїм еством, усіма вчинками застряг і заплутався в підступних тенетах. І в той час, як його схильність до роздумів, потреба віддаватися тихому спогляданню і жити бездіяльним, невинним життям ненастанно зростала, з другого боку, з його любові до Равани, зі страху й турботи за сина, за його безпеку і його майбутнє, так само зростала необхідність діяти, і він дедалі дужче заплутувався, з ніжності поставала колотнеча, з любові — війна; ось він уже, хоч і з справедливого бажання помститися, пограбував худобу, нагнав смертельного страху на селище, гвалтом забрав нещасних, невинних людей, а це, звичайно, потягне за собою нову помсту і нове насильство, і так без кінця, поки дійде до того, що й сам він, і вся країна житиме тільки війною та насильством, усе заглушить бряжчання зброї. Якраз через це усвідомлення ЧИ передбачення Даса повернувся додому такий тихий і засмучений.

І справді, зухвалий сусід не давав йому спокою, знов і знов наскакував на його землі й грабував їх. Щоб захиститись і покарати його, Даса мусив теж іти на нього походом, а коли ворогові щастило втекти, мусив миритися з тим, що його військо й мисливці чинили сусідові нову шкоду. В столиці можна було побачити дедалі більше озброєних верхівців, у прикордонних селах тепер постійно перебували загони вояків, безперервні наради й военні приготування сповнювали життя тривогою. Даса не міг збагнути, який сенс мають ці ненастанні сутички і яка з них користь, він жалів тих, хто через них страждав, жалів убитих, жалів свій сад і свої книжки, які він занедбував, жалів, що скінчився мир у його житті і в його душі. Він часто розмовляв про все це з брахманом Гопалою, а кілька разів — навіть із своєю дружиною Праваті. Найкраще було б, казав він, щоб котрийсь із сусідніх володарів, який користується пошаною, розсудив їх і помирив, а він із свого боку ладен поступитися, ладен віддати кілька пасовиськ і селищ, якби це допомогло мирові. Даса був розчарований і обурений, коли побачив, що ні брахман, ні Праваті й чути про таке не хотіли.

З Праваті дійшло до бурхливої суперечки, навіть до сварки. Даса намагався переконати її, пояснити їй свої докази й міркування, та вона сприймала кожне його слово так, ніби воно було спрямоване не проти війни і даремного вбивства, а тільки проти неї особисто. Ворог якраз і має намір, палко й велемовно повчала вона його, скористатися Дасиною лагідністю й миролюбністю, щоб не сказати страхом перед війною, він примусить його укладати угоду за угодою, й щоразу треба буде платити землею та людьми, але це однаково не вдовольнить його, і тількино Даса знесилиться, він перейде до відвертої війни й пограбує все до решти, йдеться не про якусь там череду чи кілька селищ, не про окремі здобутки чи втрати, а про ціле князівство, чи воно існуватиме, чи загине. І якщо Даса сам не знає, до чого його зобов'язує становище, син і дружина, то вона мусить його повчити. Очі в неї горіли, голос тремтів, давно вже Даса не бачив її такою гарною і палкою, але він відчував тільки смуток.

Тим часом прикордонні сутички й порушення миру тривали далі і припинялися тільки в пору великих дощів. У Дасиному палаці тепер утворилося дві партії. Одна — партія прибічників миру — була дуже маленька, до неї, крім самого Даси, належало кілька старих брахманів, заглиблених у медитацію вчених. А до партії прибічників війни, партії Праваті й Гопали, належала більшість жерців та всі офіцери. Країна посилено озброювалась, і було відомо, що ворог робить те саме. Малого Равану старший ловчий учив стріляти з лука, а мати брала його на всі огляди війська.

У той час Даса інколи згадував ліс, де він, нещасний утікач, знайшов був на якийсь час притулок, і сивого старого самітника, що жив там, заглиблений у себе. Згадуючи його, Даса відчував бажання знов побачитися з ним і попросити в нього поради. Але він не знав, чи старий самітник іще живий, чи він його вислухає і захоче дати пораду, та якби він і справді був живий і дав йому якусь пораду, то однаково все йшло б своїм звичаєм і нічого не змінилося б. Самозаглиблення й мудрість — добрі, високі речі, проте корисні, мабуть, тільки десь осторонь, на узбіччі життя, а якщо тебе захопив життєвий потік, якщо ти змагаєшся з його хвилями, то твої вчинки і муки далекі від мудрості, вони приходять самі собою, стають твоєю долею, їх треба здійснити й витерпіти. Навіть боги не завжди жили у злагоді й вічній мудрості, навіть вони знали, що таке небезпека й страх, боротьба й поразка, про це Даса чув багато оповідань. І він змирився, більше не заводив суперечок з Праваті, їздив на огляди війська, відчував, що наближається війна, наперед переживав її злигодні в страхітливих снах, худнув і марнів на обличчі й водночас бачив, як блякне й в'яне його щастя і всі радощі його життя. Залишалася тільки любов до сина, що росла разом з його тривогами, разом з воєнними приготуваннями, вона яскріла червоною квіткою в його спустошеному садку. Даса дивувався, що людина здатна витримувати таку порожнечу й смуток, що вона так звикає до клопоту й нудьги, а ще дивувався, що, здавалося б, у дощенту вигаслому серці може розквітнути така боязка, турботлива любов. Може, його життя й не мало сенсу, проте в ньому було ядро, осереддя: воно оберталось навколо любові до сина. Задля нього Даса вставав уранці і весь свій день присвячував справам, які мали служити війні і кожна з яких була йому огидна. Задля нього він терпляче керував

нарадами воєначальників і опирався ухвалам більшості лише настільки, щоб принаймні змусити її трохи почекати, а не кидатися наосліп у божевільну авантюру.

Як його життєрадісність, його сад, його книжки стали йому поступово чужі, зрадили його чи він їх зрадив, так само чужою і невірною стала й та, що протягом довгих років була щастям і радістю його життя. Все почалося з політики і з тієї бурхливої розмови, коли його відразу до несправедливості й любов до миру Праваті майже відверто назвала боягузством, коли вона з розпашілими щоками кидала йому в обличчя палкі слова про честь володаря, про геройство і ганьбу, — Даса тоді був приголомшений, йому аж стало млясо, бо він раптом відчув, побачив, як віддалилася від нього дружина чи він від неї. Відтоді прірва між ними все збільшувалась, і ні він, ні вона нічого не робили, щоб запобігти цьому. Тобто робити щось мав Даса, бо ту прірву, власне, бачив тільки він і це в його уяві вона дедалі росла, аж поки стала страшним проваллям між двома світами, між чоловіком і жінкою, між "так" і "ні", між душею і тілом. Коли він оглядався назад, йому здавалося, що він бачить усе дуже чітко: як колись Праваті, незрівнянна красуня Праваті закохала його в себе, як вона гралася ним, аж поки він кинув пастухів, своїх товаришів і приятелів, кинув просте й радісне життя пастуха й задля неї оселився серед чужих, став служником, приймаком у недобрих людей, що користалися з його закоханості і змушували тяжко працювати. Потім з'явився той ненависний Нала, і почалося його нещастя. Нала відняв у нього дружину, бо він був могутній, багатий раджа, його розкішні шати й намети, його коні і челядь спокусили вбогу, не звиклу до розкошів жінку, йому, певне, й не треба було на це багато зусиль. Проте чи міг би він справді спокусити її так швидко й легко, якби в душі вона була вірна і скромна? Ну та чи раджа спокусив її, чи просто здобув, проте завдав йому такої тяжкої муки, якої він доти ще ніколи Зне переживав. Але він, Даса, помстився, убив того, хто вкрав його щастя, то була для нього велика, радісна хвилина. Та йому відразу довелося тікати; багато днів, тижнів, місяців він ховався в кущах і в очереті безправним блукачем, не довіряючи жодній людині. А що тоді робила Праваті? Про це вони ніколи не розмовляли. В кожному разі, вона не побігла за ним, а почала шукати і знайшла його аж тоді, коли він як первородний був проголошений володарем, тоді він їй знадобився, щоб сісти на трон і оселитися в палаці. Тоді вона з'явилася, забрала його з лісу від достойного саїтника. Його одягли в розкішні шати, зробили раджею, та все це тільки здавалося пишнотою і щастям, а насправді — що він тоді залишив, на що поміняв своє лісове життя? Поміняв на розкоші і обов'язки володаря, обов'язки, що спершу здавалися легкими, та потім ставали все важчі й важчі, поміняв на вродливу дружину, солодкі години кохання з нею, а ще на сина, на любов до нього й на дедалі більшу тривогу за його життя і щастя — адже на порозі стояла війна. Ось що принесла з собою Праваті, коли знайшла його тоді в лісі біля кринички. А що ж він залишив, від чого відмовився? Залишив мирне лісове життя, побожну самоту, відмовився від сусідства й прикладу праведного йога, відмовився від надії стати його учнем і послідовником, від глибокого, осяйного, нічим не скаламученого душевного спокою мудреця, від сподівання визволитись від життєвої боротьби і пристрастей.

Зачарований вродою Праваті, понадившись на жінку, заразившись її марнославством, він збився з того єдиного шляху, де можна здобути волю і спокій. Ось яким тепер здавалося Дасі його життя, та й справді його легко було витлумачити саме так, коли дещо приховати, а дечого не помітити. Не помічав він, між іншим, того, що зовсім не був ще учнем самітника, навіть уже мав намір сам його залишити. Ось як легко все змішується, коли оглядаєшся назад.

Цілком інакше дивилася на ці речі Праваті, хоч вона куди менше за чоловіка думала про них. Про Налу вона зовсім забула. Навпаки, якщо її не зраджувала пам'ять, то саме вона заклала підвалини Дасиною щастя, дала йому все, що він має, — знов зробила його раджею, подарувала йому сина, наповнила його життя коханням і радістю, щоб кінець кінцем переконатися, що він не доріс до її ласки, не гідний її гордих планів. Бо ж хіба не зрозуміло, що майбутня війна має призвести тільки до розгрому Говінди, а отже, й до подвоєння її могутності та її багатства? І, замість того щоб радіти цьому, з запалом допомагати їй, Даса виступає проти війни, проти завоювань, що, на її думку, зовсім не личить раджі, і воліє бездіяльно старіти біля своїх квіток, дерев, папуг і книжок. Не те що начальник кінноти Вішвамїтра, найпалкіший прихильник війни і майбутньої перемоги. Хоч би скільки вона порівнювала його з Дасою, все говорило на користь Вішвамїтри.

Даса добре бачив, як заприятлилася його дружина з тим Вішвамїтрою, як вона захоплювалась ним і дозволяла захоплюватися собою веселому, відважному, мабуть, трохи поверховому й не дуже розумному воєначальникові, що завжди голосно сміявся, мав міцні зуби й виплекану бороду. Даса дивився на це з гіркотою і водночас зневажливо, вдаючи з себе глузливого і байдужого. Він не шпигував за ними й не хотів знати, чи приятні стосунки цієї пари перейшли межу дозволеного, межу пристойності, чи ні. Він дивився на закоханість Праваті у вродливого воєначальника, на те, що вона віддавала йому перевагу перед своїм надто вже не героїчним чоловіком, так само зовні байдуже, але в душі з гіркотою, як привчив себе дивитися на все, що відбувалося навколо нього. Чи дружина справді вирішила зрадити його чи тільки хотіла таким чином показати свою зневагу до його поглядів, не мало значення, але горе було, воно більшало, наближалось, насувалося на нього, як війна, як доля, його ніщо не могло стримати, не було іншої ради, як прийняти його, покійно витерпіти, і саме в цьому й полягали мужність і героїзм Даси, а не в воєнних наступках і завоюваннях.

Чи захоплення Праваті начальником кінноти або захоплення начальника кінноти нею залишалось в межах пристойного й дозволеного, чи посунулося далі, принаймні дружина — Даса розумів це — була менш винна, ніж він сам. Йому, Дасі, мислителіві, якого мучили сумніви, дуже хотілося б скинути на дружину вину за своє розбите щастя чи хоча б поділити з нею відповідальність за те, що він заплутався в тенетах кохання й шанобства, помсти й грабіжницьких наскоків; так, подумки він вважав жінку, кохання й хіть відповідальними за все зло на землі, за весь шал і буяння пристрастей, за перелюбство, смерть, за вбивство і війну. А проте він дуже добре знав, що Праваті не винна, що вона не причина, а швидше жертва, що ні її врода, ні його кохання до неї не

зробили її тим, чим вона стала, що вона — тільки порошок в сонячному промінні, тільки хвилька в річці й що він сам повинен був ухилитися від жінки й від кохання, від жади щастя й шанобливих прагнень і або залишитися пастухом, задовольнившись своєю долею, або піти таємничою стежкою йогів і перемагати свої вади. Але він відмовився від цього, пропустив нагоду, він або не був покликаний до великого або зрадив своє покликання, і дружина, зрештою, має рацію, вважаючи його за боягуза. Зате в нього був син від неї, гарний, лагідний хлопчик, за якого він так боявся і саме існування якого все ще надавало сенсу й ваги його життю; так, це було велике щастя, хоч і болісне, сповнене тривоги, а все ж таки щастя, його власне щастя. І ось за це щастя Даса платив тепер муками, гіркотою в серці, готовністю йти на війну, вбивати, усвідомленням, що він іде назустріч своїй лихій долі. Десь там у своїх володіннях сидів раджа Говінда, якого під'юджувала мати вбитого Нали, того спокусника, що залишив по собі таку недобру згадку, і дедалі частіше наскакував на його землі, ставив дедалі нахабніші вимоги, і тільки союз із могутнім раджею Гайпалі надав би Дасі такої ваги, що він міг би змусити підступного сусіда дотримуватися давніх угод. Проте Гайпалі, хоч ставився до Даси прихильно, був родичем Говінди і ввічливо ухилявся від усіх спроб укласти такий союз. Отже, не було змоги уникнути лиха, не було надії, що переможе розум і людяність, неминуче наближалось і треба було його витерпіти. Даса вже й сам майже хотів, щоб почалася війна, щоб нарешті вдарили всі ті блискавки, що мали вдарити, і швидше сталося те, від чого однаково не втекти. Він ще раз навідався до раджі Гайпалі, без будьякого наслідку обмінявся з ним милими словами, далі закликав раду до поміркованості й терплячості, але вже без особливої надії, і, звичайно, озброювався. В раді тепер думки не сходилися тільки в одному; чи на новий наскок ворога Звідповісти походом у його країну, чи чекати, поки ворог сам почне війну, щоб він постав перед народом і перед цілим світом як напасник і порушник миру.

Проте ворог не сушив собі голови такими питаннями і одного дня поклав край цим обговоренням, нарадам і ваганням. Говінда інсценізував великий наскок, що змусив Дасу й начальника кінноти з найкращими його вояками поспішити до кордону, а поки вони були в дорозі, спрямував головні свої війська в глиб країни, підійшов до столиці, здобув міську браму й оточив палац. Дізнавшись, що його дружина й син сидять в обложеному палаці, а на вулицях міста точиться кривавий бій, Даса відразу повернувся назад; серце в нього стискалося від страшного болю, коли він думав про Равану і про смертельну небезпеку, яка йому загрожує. Тепер уже ніхто б не сказав, що це обережний полководець, який не любить війни; знавіснівши з горя і люті, він щодуху помчав зі своїми людьми до столиці, застав на всіх вулицях запеклий бій, добувся до палацу, неначе божевільний, кинувсь на ворога і бився, аж поки наприкінці того кривавого дня не впав додолу знесилений і весь поранений, Коли Даса прийшов до пам'яті, він був уже бранець, битва програна, а місто й палац у руках ворога. Його, зв'язаного, підвели до Говінди, Той глумливо привітав його і звелів відпровадити до кімнати; то була та сама кімната з різьбленням і позолотою на стінах, де лежали його книжки. Там, на килимі, випростана, із скам'янілим обличчям, сиділа його дружина

Праваті, позад неї стояла озброєна варта, а на колінах вона тримала сина;[66] мов зламана квітка, лежало тендітне мертве тіло, обличчя посіріло, одяг був просякнутий кров'ю. Дружина не обернулася, коли ввели її чоловіка, не підвела очей, а невидючим поглядом дивилася на маленького мерця. Дасі здалося, що вона якось дивно змінилася, і аж за якусь хвилину він помітив, що в її косах, ще кілька днів тому чорних, мов крук, скрізь поблискувала сивина. Мабуть, вона давно вже сиділа так, залякла, з дитиною на колінах, і обличчя в неї було наче маска.

— Равано! — зойкнув Даса. — Равано, сину мій, квіточко моя! Він упав навколішки і притулився обличчям до голівки вбитого; як молільник, стояв він перед безмовною дружиною і сином, обох оплакуючи, обом поклоняючись. Він відчував дух крові і тліну, змішаний з запахом трояндової олії, якою змащене було волосся хлопчика. А Праваті застиглим поглядом дивилася на них обох.

Хтось торкнув його за плече — то був один із воєначальників Говінди; він звелів Дасі підвестись і вивів його з кімнати. Даса не сказав Праваті жодного слова, і вона теж не озвалася до нього.

Його кинули, зв'язаного, на віз, доправили до столиці Говінди, а там посадили у в'язницю, знявши з нього частину пут. Вояк приніс глек із водою, поставив його на кам'яну долівку й замкнув двері на ключ і на, засув. Поранене плече пекло вогнем. Даса намацав глек з водою і змочив руки та обличчя. Йому хотілося й пити, але він утримався: так, міркував він, швидше прийде до нього смерть. Коли ж усе це скінчиться, коли? Він так прагнув смерті, як його сухе горло прагнуло води. Тільки смерть визволить його серце від катування, тільки тоді померкне перед ним образ матері з мертвим сином. Але серед тих мук на нього зглянулися втома і кволість, він опустився додолу й задрімав.

Прокинувшись із того короткого сну, ще не опам'ятавшись, він хотів протерти очі, але не зміг, його руки не були вільні, вони щось міцно тримали. Коли ж він зовсім прогнав сон і розплющив очі, то не побачив мурів в'язниці — навколо було листя й мох, залиті яскравим, зеленкуватим світлом. Він довго кліпав очима, світло пронизало його, мов нечутний, але потужний удар, по спині й потилиці в нього пробіг дроз, його аж почало судомити зі страху, він скривив обличчя, наче хотів заплакати, і, все ще кліпаючи, врешті оглянувся навколо. Виявляється, він стояв у лісі, тримаючи в руках сулію з водою, а біля його ніг мерехтіли зеленим і бурим кольором струмочки; Даса знав, що далі, за папороттю, стоїть курінь, там чекає на нього той самітник, що послав його по воду, той, що так дивно засміявся, коли він попросив його розповісти про майю. Отже, він не програв битви й не втратив сина, не був ні раджею, ні батьком, а проте його виконав його бажання, показав йому, що означала майя: палац і сад, книжки і розведення птахів, турботи володаря і батьківська любов, війна і ревності, кохання до Праваті і болісна підозра, що вона зраджує його, — все це було Ніщо, ні, не Ніщо, а майя! Даса стояв приголомшений, по щоках у нього котилися сльози, в тремтячих руках коливалась сулія, в яку він щойно набрав води для самітника, вода вихлюпувалась через край і текла по ногах, йому здалося, ніби в нього відрізали якусь

частину тіла, щось вийняли з голови і в ній утворилася порожнеча: раптом у нього віднято довгі роки життя, старанно бережені скарби, відчуті радощі, вистраждані муки, страх і розпач, які він пережив, дійшовши до самого порога смерті, — все це кануло в безвість, зникло, перетворилося в ніщо, а все ж не в ніщо! Бо залишилися спогади, відбилися в пам'яті образи, він і досі бачив, як сиділа Праваті, велика, застигла, з посивілими за одну мить косами, і на колінах у неї лежав син, наче вона сама його задушила, лежав, наче її здобич, і руки й ноги його звисали з материних колін, мов зів'ялі бадиллини. Ох, як швидко, як швидко й моторошно, як страхотливо й докладно показали йому, що таке майя! Все для нього змістилося, довгі роки, сповнені подій, стислися в секунди, те, що тількино здавалося суворою дійсністю, виявилось сном. То, може, сном було і все інше, що діялось раніше, — історія з сином раджі Дасою, його життя серед пастухів, його одруження, помста Налі, його втеча до самітника? Може, все це були тільки картини, що милують око на різьблених стінах палаців, де серед листя зображені квітки, зорі, птахи, мавпи і боги? І чи те, що він переживав тепер, що було в нього перед очима, — це пробудження зі сну про володарювання, війну і в'язницю, це стояння біля кринички, ця сулія, з якої знов вихлюпнулось трохи води, його теперішні думки — чи все це, врешті, не з того самого матеріалу, чи воно не сон, не ілюзія, не майя? А те, що він у майбутньому ще переживатиме, бачитиме своїми очима й торкатиме руками аж до самої смерті, — хіба воно буде з іншого матеріалу, матиме іншу природу? Ні, вся ця прекрасна й моторошна, чарівна й безнадійна зміна образів життя з його пекучими насолодами й пекучим болем, — тільки гра і видимість, тільки піна і сон, тільки майя.

Даса ніяк не міг отямитися. Знов затремтіла сулія в його руках, полилася додолю вода, холодними бризками впала йому на ноги й розтеклася. Чи йому знов наповнити сулію і віднести йогові, щоб той позглузував з усього, що він пережив уві сні? Йому не дуже хотілося цього. Він вилив решту води з сулії і шпурнув її в мох, а сам сів і поринув у задуму. З нього було досить, навіть забагато цих марень, цього демонічного плетива переживань, радощів, мук, які стискали йому серце й заморожували кров, а потім раптом стали майєю, пошили його в дурні, всього з нього досить, йому більше не треба ні дружини, ні сина, ні трону, ні перемоги, ні помсти, ні щастя, ні мудрості, ні влади, ні чеснот. Він не хотів нічого, крім спокою, крім кінця, прагнув тільки одного: спинити й знищити це вічно рухоме колесо, цю нескінченну зміну картин. І себе він хотів би спинити й знищити, як тоді, коли в останньому бою накинувся на ворога, завдаючи йому ударів і сам отримуючи їх, ранячи його і сам дістаючи рани, поки не впав додолю. А що було потім? Потім настала хвилина непритомності, чи дрімоти, чи смерті. І зразу ж знов пробудження, знов довелося впускати в серце струмінь життя, знов перед очима попливли моторошні, чарівні, страхотливі картини, без кінця, без упину, аж до наступної непритомності, до наступної смерті. Та й це, мабуть, тільки перерва, коротенький, миттєвий спочинок, нагода полегшено відітхнути, а тоді все почнеться наново, знов він стане однією з тисячі фігур дикого, п'яного, розпачливого танцю життя. Ох, усе це ніколи не зникне, йому немає кінця! Якийсь внутрішній неспокій

змусив його звестися на ноги. Що ж, коли в цьому проклятому танці нема спокою, коли не можна здійснити його єдиного, заповітного бажання, він принаймні знов набере води й віднесе старому, як той йому наказав, хоч, власне, яке він має право наказувати? Це була послуга, якої від нього зажадали, доручення, його можна слухняно виконати, це краще, ніж сидіти й вигадувати різні способи самогубства; взагалі слухатись і служити багато легше й приємніше, багато невинніше й корисніше, ніж володарювати й відповідати за когось, — тепер він добре знав це. Отже, Дасо, бери сулію, гарненько зачерпни води й віднеси її своєму панові! Біля куреня вчитель зустрів його якимось дивним поглядом — у ньому було і запитання, і співчуття, і веселе розуміння; так старший хлопець дивиться на молодшого, коли той повертається після якоїсь важкої, не дуже гарної пригоди, після влаштованого йому випробування мужності. Цей принцпастух, цей безталанний прибула, щоправда, повернувся тільки від кринички, куди він ходив по воду і де загаївся щонайбільше чверть години, але за цей час устиг посидіти у в'язниці, втратити дружину, сина й цілу державу, перейти ціле людське життя, побачити невпинний рух вічного колеса. Мабуть, він уже й раніше раз чи кілька разів прокидався, хапав ковток дійсності, а то б не прийшов сюди і не тримався б так довго; але тепер, здається, він прокинувся насправді, тепер він дозрів для довгого шляху. Треба згаяти не один рік, щоб тільки навчити його як слід сидіти і як слід дихати.

Самим цим поглядом — ледь помітним виявом ласкавої прихильності, натяком, що між ними вже зав'язуються стосунки, стосунки вчителя й учня, — самим цим поглядом його прийняв Дасу до себе в учні. Цей погляд вигнав з голови юнака непотрібні думки й покликав його до послуху й служіння. Більше нема що розповісти про життя Даси, решта його минула по той бік образів і дій. З лісу він уже не виходив.[67]

1

...і хоч з певного погляду речі, що не існують... — Епіграф належить Гессе, а його переклад на схоластичну латину виконали друзі письменника — філологи Шалль і Файнгальс. Вигадане ім'я автора тексту "Альберт Другий" натякає на відомого середньовічного схоласта Альберта Великого (11- 1280), вчителя Фоми Аквінського. Альберт Великий, якого сучасники прозвали Універсальним Доктором, прагнув до всеосяжного духовного синтезу й до стрункого впорядкування всієї сукупності інтелектуальних вартостей своєї епохи, тобто до такого ідеалу, про який ідеться і в романі Гессе і який він втілює в образи Гри в бісер.

2

Магістр Гри Йозеф III (лат.).

3

...скажімо, в Піфагора... — Грецький філософ VI ст. до н. е. привертає до себе увагу Гессе як ініціатор духовної традиції, що фіксувала свій зміст в опрацьованій системі музичноматематичнокосмологічних символів (аналог Гри в бісер). Багато в чому близький до Гессе Томас Манн зауважує про Піфагора: "Число і співвідношення чисел як творчий принцип буття і моральної гідності — тут прекрасне, точне, моральне так

дивовижно і врочисто зливалася в ідею авторитету..."...в колах еллінських гностиків... — Поширені на початку нашої ери в містах еллінізованого Близького сходу гностичні віровчення, в яких грецька філософія поєднувалася зі східною містикією, надзвичайно цікавили Гессе ще з тих часів, коли він працював над романом "Деміан", тобто з кінця 10х років (пор. образ гностикаастролога в новелі "Сповідник", що входить до цієї книжки). У гностиці Гессе приваблювала спроба охопити цілість буття в його споконвічній двополярності, довести до суперечливого синтезу раціональне й ірраціональне, ідею ладу й заперечення цієї ідеї і т. д.

4

... в основі кожної платонівської академії... — Слово "академія" історично виникло як означення школи Платона, засідання якої відбувалося в гаю Академа біля Афінів. Ця школа, що проіснувала близько восьми сторіч, поряд з філософією культивувала математичні, астрономічні й музичні студії (за переказом, над її входом було написано: "Хай не заходить сюди той, хто не вивчав геометрії"), а також аскетичний спосіб життя: споглядання ладу в співвідношенні чисел і в рухові зірок мало навчити впорядкованості духу. Пізніше "Платонівською Академією" називали філософський гурток, заснований XV ст. у Флоренції, та деякі інші інтелектуальні товариства.

5

Микола Кузанський (14- 1464) — теолог, філософ і видатний учений пізнього середньовіччя. В центрі його вчення стоїть діалектична ідея про тотожність протилежностей; ця тотожність здійснюється в богах, якого він уявляє як ідею граничної спільності, як "нескінченну сферу, центр якої всюди, а поверхня — ніде". Під знаком цієї абсолютної тотожності зникає розщепленість людства на віровчення і віросповідання: за Миколою Кузанським, "усі народи дотримуються єдиної віри під виглядом різноманітних культів". Своє вчення Микола Кузанський любить викладати, користуючись математичними символами: так, бог для нього — одночасно нескінченне коло й нескінченний трикутник, що він пояснює кресленнями й обчисленнями; Отець, Син і Дух Святий співвідносяться як Єдність, Рівність і Взаємосполучення і т. д.

6

...дістав... назву "фейлетонної доби". — Критика цієї доби, що охоплює декаданс буржуазного світу в XIX-XX ст., — дуже важливий елемент у складному цілому творі Гессе. Проте слід пам'ятати, що цю критику, досить глибоку й вистраждану, Гессе всетаки подає не від себе, а від імені певного анонімного касталійця, який складає життєпис Кнехта: звідси надмірно врівноважений тон велемудрої зверхності, природний для далекого нащадка, що заглядає в морок сторіч.

7

...уся Європа, весь світ ідуть до загибелі. — Очевидний натяк на книжку культурфілософа О. Шпенглера (18- 1936) "Занепад Європи", похмурі прогнози якої були однією з важливих інтелектуальних сенсацій початку 20х років нашого сторіччя.

8

...у залі зустрічей Братства між Бремгартеном і Морбіо... — Черговий змовницький

натяк одночасно на реалії приватного життя письменника й на деталі повісті "Мандрівка на Схід". Бремгартен — замок у Швейцарії, власник якого Макс Вассмер був приятелем Гессе й гостинним господарем, що вмів вибрати навколо себе близьких за духом людей; Гессе увічнив ці зустрічі в "Мандрівці на Схід", надавши їм казкововрочистого забарвлення. Морбіо Інферіоре — глибока ущелина між швейцарськими озерами Комо й Лугано; Гессе зробив її сценою, де відбуваються драматичні події, що призводять до уявного розпаду Братства мандрівників на Схід.

9

Бастіан Перро з Кальва... — Бастіан Перро — ім'я ремісника з Кальва (батьківщини Гессе), в якого вчився підлітком майбутній письменник. Характерно, що досвідові ремісничої праці Гессе надав значення духовного досвіду, завдяки чому скромна постать швабського майстра піднялася в його уяві на інтелектуальні вершини Гри в бісер.

10

Гравець (або Штукар) із Базеля (лат.).

11

Daimonion. — У такій формі це слово асоціюється з розповідями Платона й Ксенофонта про Сократа, який признавався, що часто і до того ж у найважливіших випадках діє за ірраціональним, підсвідомим імпульсом, у якому сам філософ та його учні вбачали голос персоніфікованої особистої долі людини, його "демона".

12

Відданість долі (лат.). *fati*. — Це словосполучення вживали античні стоїки, проте в новоевропейській філософській літературі воно стало відоме головним чином завдяки Ф. Ніцше. В ніцшеанському слововживанні "*amor fati*" означає мужню волю до того, щоб повністю пережити своє життя, не тільки не вимагаючи від нього ніяких обіцянок і гарантій, але й будучи від самого початку готовим до найстрашнішого ("героїчний песимізм").

13

Вибраних (лат.).

14

Цвіту молоді (лат.).

15

...який раніше називали ще Педагогічною Провінцією, запозичивши цей вислів у поета Гете... — Тут Гессе сам називає класичний прообраз своєї Касталії з "Літ мандрівок Вільгельма Майстра". Між Педагогічною Провінцією, якою вона зображена в Гете, і гессівською Касталією справді є деяка подібність: і тут, і там мудрі, святобливо віддані своєму служінню вчителі терпляче виявляють і всебічно культивують здібності своїх учнів; і тут, і там панує настрій якоїсь нецерковної "побожності" — шанобливого вживання в космічний ритм буття, якому надано форм своєрідної обрядовості (пор. у Гете систему ритуальних жестів, що відповідають обов'язкові "потрійної шанобливості" — перед вищим, перед рівним собі й перед нижчим). Проте утопія Гессе позначена

більшою меланхолією, ніж утопія Просвітництва: якщо перед адептами Педагогічної Провінції Гете "відкривається незмірне поле діяльності", то касталійці добровільно замикаються в межах культурного мікрокосмосу.

16

Мистецтво для мистецтва (франц.).

17

Людовік Жорстокий (лат.).

...хоча б *Lodovicus Crudelis...* (Людовік Жорстокий) — латинізація прізвиська Луї Жорстокий, яке Гессе надав своєму приятелеві живописцю Луї Мулье (під таким прізвищем він фігурує, між іншим, у повісті "Останнє літо Клінгзора", що вийшла 19р.).

18

Хатт II із Кальва (лат.). *Calvensis II* (Хатт II із Кальва). — Хатти — латинська назва давньогерманського племені, з яким пов'язане найменування землі Гессен, а також поява прізвищ типу "Гесс", "Гессе", "Гессен" і т. д. Як згадував Гессе, гімназійний учительлатиніст, що залишив у письменника на все життя вдячну пам'ять по собі, жартома називав маленького Германа "Chattus" (пор. написаний нарис "Перерваний урок"). Кальв — рідне місто Гессе; отже, Хатт II із Кальва — двійник самого письменника. Ця біографічність підготовлена тим, що за кілька рядків до цього був згаданий близький приятель Гессе Луї Жорстокий (див. попередній коментар). Спокуса "дивакуватого" відчуження від суєти світу й замикання в безкорисливонепотрібних іграх духу — це спокуса, яку пережив сам автор і яку він змальовує в тонах сповіді.

19

Розум дуже бистрий, запал у навчанні великий, поведінка бездоганна (лат.).

20

Розум глибокий і жадібний до успіхів, у натурі похвальна послужливість (лат.).

21

До абсурду (лат.).

22

...славетний ясеневий гай. — "Ешгольц" (нім.) і означає "ясеневий гай".

23

Отто, Шарлемань. — Характерна для Гессе гра в імена. Учні, що покинули Касталію, наділені іменами імператорів раннього середньовіччя. Шарлемань — пофранцузькому ім'я Карла Великого; що ж до імені Отто, то це звичайнісіньке німецьке ім'я в поєднанні з Карлом Великим викликає в пам'яті численних Оттонів на імператорському троні, що дали ім'я Оттонівській добі (X-XI ст.).

24

Друже (лат.).

25

Гравці (лат.).

26

Карло Ферромонте — італійська форма імені й прізвища Карла Ізенберга, німецького музикознавця фольклориста, друга й родича Гессе. Як визнавав сам письменник, в образі Ферромонте більше портретних рис, ніж у будьякому іншому образі роману.

27

...річеркари Фробергера... — Річеркар — музичний твір поліфонічної будови, поширений у західноєвропейській музиці XIV-XVII ст. Фробергер Йоганн Якоб — німецький композитор і органіст XVII ст. Всі прізвища композиторів у романі — справжні.

28

...думав стати мандрівним музикантом і грати на весіллях... — Образ убогого музиканта, який ще з часів шубертівського "Лірника" органічно ввійшов в образну систему німецької романтичної традиції, виношував у своєму серці сам Гессе в часи оповідань про Кнульпа (див. передмову). Таким чином, ця фраза Магістра музики містить у собі прощання Гессе з меланхолійнобезвідповідальною мрією, що колись була близька йому самому.

29

Служник (лат.).

30

Він хотів виступити в ньому в ролі швабського теолога... — Цей життєпис, що переносив касталійську проблематику в умови пієтистської Швабії першої пол. XVIII ст., Гессе почав писати в 30 ті роки, але не докінчив; виданий він посмертно 19р. Син ремісника Кнехт, що успадкував від батька чуттєвомистецький музичний хист, а від матері — смак до теологічної "духовності", шукає справжнього служіння духові, вивчає теологію і зазнає на собі великого впливу особистості Бенгеля (див. наступний коментар), проте стомлюється від інтелектуалізму й тужить за музикою, за скромною предметною творчістю.

31

Інь і Ян — давньокитайський символ двополярності буття. Ян — позитивний полюс (небо, тепло, чоловіча основа), Інь — негативний полюс (земля, холод, жіноча основа). Обидва вони неминуче пов'язані один з одним. Початковий зміст обох слів — означення двох схилів горн: сонячного й тінявого.

32

"І цзін" — пам'ятка давньокитайської прози (I тисячоліття до н. е.). Це оракульська книжка, призначена для ворожіння по "гуа", тобто по кресленнях, що складаються з трьох ліній — цілих або уривчастих. Ціла лінія символізує Ян, уривчаста — Інь. Одна з восьми комбінацій означає відповідно небо, землю, грім, воду, гору, вітер, вогонь, водоймище. Комбінуючись по дві, триграми складаються в шістдесят чотири гексаграми, кожній з яких відповідає афористична словесна формула більш чи менш загадкового змісту, що вимагає особливого тлумачення (на зразок тих, що фігурують у Гессе). Особливу цікавість до "І цзін" виявляв відомий швейцарський психоаналітик

Карл Густав Юнг (18- 1962), що вплинув на творчість Гессе. Юнг добачав у кресленнях і висловах давньокитайської книжки фіксацію споконвічних структур людського несвідомого творення (так званих архетипів). Неважко добачити подібність між принципом "І цзін" та ідеєю гессівської "Гри", що також являє собою калейдоскоп символів.

33

"Ші цзін" ("Книга пісень") — класична антологія давньокитайської пісенної лірики, яку, за переказами, склав сам Конфуцій.

34

Чжуан Цзи — давньокитайський мислитель Чжуан Чжоу, що жив, за переказами, в IV-III ст. до н. е., парадоксалист, який висміював раціоналістичну етику Конфуція і прагнув досягти діалектичну тотожність істини й ілюзії, добра і зла, моралі й аморалізму; його ідеал — відмова від втручання в самосутній лад буття. Книжка Чжуан Цзи дає образ дивакуватого, юродивого мудреця, що глузує з претензій держави до людини, нехтує узвичаєні норми й прибирає свою мудрість у навмисне химерні зовнішні форми. Саме такий образ мудреця важливий у цьому випадку для Гессе.

35

Томас фон дер Траве — стилізований портрет Томаса Манна, з яким Гессе підтримував близькі, дружні стосунки.

36

Отець Якоб — стилізований і ідеалізований образ швейцарського історика Якоба Буркгардта (помер 1897 р.). Гессе не тільки тривалий час вивчав праці Буркгардта, але й мав перед собою його живий образ; хоч він і не був безпосередньо знайомий з ним, проте замолоду в Базелі застав ще атмосферу "присутності" славетного вченого, розмовляв з людьми, що знали його особисто, слухав розповіді про нього й до кінця життя любив вставляти в дружні листи звороти, запозичені з ужитку Буркгардта. В працях Буркгардта Гессе приваблювало поєднання вірності класичному гуманізму Гете й Шіллера з трагічним усвідомленням історичного розвитку.

37

Пан (лат.).

38

Добрим генієм (лат.).

39

Чарівником (франц.).

40

Про справи касталійські (лат.).

41

Спеціальними лекціями з метою ввести в касталійські справи (лат.).

42

Щорічна, або врочиста Гра (лат.).

43

Творчого духу (лат.).

44

Магістр математики (лат.).

45

Магістр граматики (лат.).

46

3 активного життя у споглядальне (лат.).

47

Тускуланум — садиба Ціцерона на околиці м. Тускула в античній Італії (в Лаціумі), де славетний оратор провадив свої студії. В цій садибі відбувається дія "Тускуланських бесід" — філософськоморалістичного діалога Ціцерона, в якому йдеться про мудроврівноважене ставлення до життя й до смерті.

48

Посібник (лат.).

49

Студенте (лат.).

50

Для більшого уславлення Касталії (лат.).

51

...не впадаючи в теологічнопоетичні марення романтичної філософії історії і не зараховуючи весь апарат убивства й знищення, яким користуються сили, що творять історію, до методів світового розуму. — Мається на увазі вчення Гегеля про всесвітньоісторичний процес як реалізацію надособового сенсу, що користується лихими пристрастями людей як неминучим інструментом. Це вчення, яке стверджує примат держави над особистою моральною волею і готове наперед виправдати всі можливі насильства необхідністю саморозвитку абсолютної ідеї, викликало гостру критику в багатьох західноєвропейських мислителів ХХ ст. найрізноманітніших напрямків, вражених перемогою фашистської диктатури.

52

Пам'ятай про смерть (лат.).

53

Чи ви пам'ятаєте легенду про святого Христофора? — Згідно з середньовічними житіями, святий Христофор був простодушним силачем, що вирішив служити тільки найбільшому в світі панові. Життя змальовують, як він стає на службу до царя, проте помічає, що цар боїться чорта; після цього він зважується бути служником Сатани, але, переконавшись, що Сатана боїться хреста, стає служителем Ісуса Христа.

54

"Мудрість брамінів" — цикл дидактичних чотиривіршів німецького поетаромантика Фрідріха Рюккерта.

55

"Останній крок до квадратури кола". — Нерозв'язна математична задача про

розшук квадрата, рівновеликого даному колу, була від стародавніх часів до епохи барокко улюбленим символом релігійнофілософських пошуків рівноваги між божим і людським, між вічністю і часом.

56

"Як скуштував Адам ще й з дерева іншого..." — Поряд з деревом пізнання добра і зла, скуштувавши плодів якого, Адам і Єва впали в первородний гріх, у біблійному Едемі росте, згідно зі Старим завітом, і дерево життя: плоди з нього надають тому, хто скуштував їх, безсмертя й досконалості.

57

"Основне проти поган" (лат.).

"Основне проти поган" — поряд з "Основним про богослів'я" — одна з двох найважливіших праць найвидатнішого філософасхолоста Фоми Аквінського. Обидві праці, відповідно до своїх назв, прагнуть дати закінчений підсумок усього змісту середньовічної християнської культури. Гессе, що захоплювався ідеями Фоми Аквінського, зробив одним із героїв свого роману "Нарцис і Гольдмунд" ченця Нарциса, щирого й бездоганного служителя "чистої духовності" середньовіччя; таким чином, мотив "Основне проти поган" немовби перекидає місток між двома романами Гессе, виявляючи певну тотожність Нарциса й Кнехта.

58

...як їх зображено на фресці пізанського КампоСанто... — Фреска XIV ст. на стіні КампоСанто (кладовища) в Пізі, яка постраждала в часи другої світової війни. На ній, поряд зі сценами людської суєти і тріумфу смерті, зображено пустелю, серед якої роздумують і провадять розмови анахорети; один із них доїть лань, другий вражено спостерігає це диво.

59

...ars moriendi — мистецтва вмирати... — Вислів із лексикону середньовічної повчальної літератури. То було вміння слухати. — Особливе служіння Йозефа Фамулуса, яке полягало в терплячому вислухуванні тих, хто приходив сповідатися, змальоване в явно автобіографічних тонах. Справа в тому, що Гессе в другій половині свого життя і особливо наприкінці його отримував неймовірну кількість листів від незнайомих — від юних кандидатів у самогубці, від дозрілих людей, що почали сумніватися в сенсі свого життя й зазнали тяжкої душевної кризи, від жертв фашизму, що шукали розради, і від вчорашніх правовірних фашистів чи націоналістів, які намацували шлях до нового, гуманнішого світу ідей. Усі ці кореспонденти зверталися до письменника з підсвідомою довірою, як до лікаря. Таким чином муки й спокуси Йозефа Фамулуса були добре відомі самому письменникові.

60

...Діоном Пугілем... — Латинське слово "pugil" означає "кулачний боєць"...мов той, що зрадив Спасителя. — Пор. євангельську розповідь про кінець Іуди Іскаріота: "І, кинувши в храм срібняки, відійшов, а потому пішов та й повісився" (Матф., 27,5).

61

...іти слідами Іуди або й Розп'ятого... — Парадоксальне зближення Христа й Іуди характерне для гностичної думки. Іуда повісився, але й Христа в новозавітних, літургічних і богословських текстах часто називають "повішеним на дереві" — і якраз навмисне для того, щоб застосувати до нього формулу Старого завіту: "Проклятий кожен, хто висить на дереві". Христос узяв на себе всю повноту прокляття, що тяжіло над людством, а тому його гранична святість виявляється тотожною граничній сакральній нечистоті.

62

З розповіді того чоловіка впливало, що він мав знайомих серед магів і астрологів... — У розповідь вченого незнайомця вкладено дійсні уявлення і вчення пізньоантичного гностицизму, а також стилізовані в гностичному дусі моменти доктрини Юнга (див. коментар до с. 298).

63

І ось знайшлися вчителі, що казали: "Бог, який створив світ і в ньому Адама й дерево пізнання, не єдиний і найвищий бог..." — Це вчення ввів єретичний єпископ Синопи Маркіон (середина II ст.), і його прийняло чимало гностичних сект.

64

...повернувся в світовий кругообіг... під ім'ям Равана... — Імена героїв цієї новели досить вільно вибрані зі скарбниці імен, що фігурують у найвідоміших індійських переказах. Демон Равана, який брав участь у битві демонів з Рамою, відомий з "Рамаяни". Васудева — ім'я брахмана, що був міністром останнього представника династії Шунга і внаслідок перевороту сам заснував нову династію Канваяна бл. р. до н. е. Нала, суперник Даси у боротьбі за владу й за жінку, має те саме ім'я, що й цар нішадів, племені, яке жило в горах Віндх'я. Ім'я Праваті нагадує нам чарівну дружину бога Шіви Парваті, любострасними думками про яку Камадева намагався відвернути Шіву від аскетичного подвигу. Те саме стосується й решти імен, крім імені Даси, що за своїм значенням відповідає іменам Кнехт, Фамулус.

65

Майя — в індійській релігійній філософії поняття світотворчої, космічної ілюзії, яку належить переборювати зусиллям самозаглиблення. "Для того, хто досяг стану істини й дійсності, весь видимий світ зникає" ("Ведантасутрабхаш'я", II, 1, 14).

66

...а на колінах вона тримала сина... — Образові Праваті з мертвим сином на колінах Гессе явно надає рис архетипу Великої Матері (цей архетип вивчив і ввів у науковий обіг Юнг), яка знов і знов народжує свою Дитину, душить її у своїх смертоносних обіймах і застигає в сльозах над її мертвим тілом. Ця безмежно лагідна і безмежно жорстока Мати, що все народжує і все нищить свій плід, що бреше самим своїм буттям, — символ тієї ж таки майї.

67

З лісу він уже не виходив. — Ця фраза, якою закінчується не тільки новела, але й уся книжка, намічає, поряд з головною течією розповіді про Кнехта, тобто течією від

касталійської духовності до "світу", зустрічну, зворотну течію і повертає нас до епіграфа, що проголошує доцільність Касталії як твердині "справжньої духовності" і безкомпромісних пошуків сенсу життя.